ՍԵՊՈՒՀ

ԷՋԵՐ ԻՄ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

ՀԱՏՈՐ Ա

ՍԵՊՈՒՀ

ԷՋԵՐ ԻՄ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

DISTRIBUTED BY
ARMENIAN LITERARY SOCIETY
114 FIRST ST.
YONKERS, N. Y. 10704

1925

ՏՊԱՐԱՆ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»

ՊՈՍԹԸՆ

ՆՈՒԷՐ

ՅԱՅՏՆԻ ԵՒ ԱՆՅԱՅՏ ՌԱԶՄԻԿՆԵՐՈՒՆ

Դո՛ւք, ո՛վ ռազմիկներ, որ վաղ առաւօտեան, արշալոյսին անյայտ հորիզոններէ հաւաքուած՝ զօտեպինդ թեւերնիդ պրկեցիք եւ զէն ի ձեռին դիմեցիք կռուի դաշտ՝ ձեզի կը ձօնեմ այս գիրքը, իբր ականատես վկայ ձեր անվեհերութեան եւ խիզախութեան:

Յիշատակի կոթող մը թո՛ղ լինի այս եւ վկայարան մը ձեր գերազոյն անձնուիրութեան:

Աշխարհի վրայ դուք ցաւ մը, վիշտ մը ունեցաք, որ հայրենիքի ազատագրութիւնն էր. Անոր համար դուք, ո՛վ անընկուն քաջեր, խոյացաք ռազմի դաշտ, ձեր վարդագոյն արիւնով փրկելու շղթայուած Հայաստանը:

Դուք զոհաբերեցիք ձեր կեանքերը Ազատութեան խորանին, բայց երբեք չընկճուեցաք: Նոյնիսկ այն պահուն՝ երբ ձեր հոգին կ՚աւանդէիք յաւիտեան, անայլայլ գոչեցիք.

«Կեցցէ՛ ազատ ու անկաշկանդ Հայրենիքը»:

Ձենէ շատերը, ո՛վ խիզախ քաջեր, մնացին անյայտ ու անգերեզման, եւ ձեր անթաղ նշխարներու վրայէն աշխարհի չորս հովերը կը շշնչեն այսօր ու կ՚անցնին:

Բարեբախտ չենք որ կարենայինք հաւաքել ձեր

անիւններըը եւ ամփոփել մի գերեզմանի մէջ: Ձեր յիշատակը յաւերժացնելու համար չկրցանք նոյնիսկ ունենալ մեր սեփական երկրին մէջ, անծանօթ զին–ուորի մը գերեզմանը որուն վրայ ամէն տարի, բո–լորիդ փոխարէն, զարդարէինք եւ նուէր բերէինք մեր երկրի ամենէն սիրուն ծաղիկները:

Վաղուան սերունդներուն պարտքը թող լինի հաւաքել լեռներու, ձորերու եւ դաշտերու մէջ ցան ու ցրիւ ինկած ձեր նշխարները եւ ամփոփել դամ–բանի մը ներքեւ որ իբրեւ լուսատու փարոս առաջ–նորդէ մեր ապագան:

Մինչեւ այդ երջանիկ օրը, թո՛ղ այս գիրքը վկան ու նուէրն ըլլայ ձեր փառքին:

ՍԵՊՈՒՀ

1 Մարտ, 1925

Պօսթըն, Մէսս.

ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ ՄՈՒՐԱՏ

ԷՋԵՐ ԻՄ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

Ա.

Անջատում.— վերջին հրաժեշտ եղբօրս.— խաչատուր Վարժապետեան.— Բաբերդ եւ Տուրսուն էֆ.— Իթթիհատի թուղթը.— խաչօն եւ սնտուկ մը «խնձորը»:

1912 Թուականին, դեկտեմբեր 15–ի առաւօտեան, մեր գիւղացի Խաչատուր Վարժապետեան լուր տուաւ ինձ, որ սահնակը արդէն պատրաստ էր եւ պէտք էինք աճապարել, նոյն օրը հասնելու Քոփի խաները, որպէսզի միւս առտու անցնէինք Քոփ լեռը, որուն ձիւնը տակաւին հալած չէր:

Ինծի համար չափազանց դժուար էր հեռանալ երկրէս, անջատուիլ տունէս եւ ծննդավայրէս, ուրկէ քսան տարի շարունակ հեռու ապրած էի, անոր կարօտով տանջուած էի եւ հայրենիքի ազատութեան համար մարտնչած էի անդադար:

Հիմա, Թողուլ հայրենական երդս, եղբայրս ու մայրս, կինս ու երախաներս, մահուան չափ ցաւ կը պատճառէր ինձ: Սակայն ի՛նչ ընէի, ստիպուած էի մեկնիլ եւ հեռանալ իմ սիրելիներէս:

Եւ արդէն երկու ընտրելի ճանապարհ կը մնար իմ առջեւ,— կամ պիտի Թողէի ազգ ու երամ եւ երԹայի Թափառելու օտար երկիրներ, եւ կամ համակերպելու էի տեղական պայմաններուն եւ մտնելու էի Թուրք բանտը՝ իբր պատիժ վեց ամիս քաւելու այն մեղքերս՝ զորս բնաւ գործած չէի:

Վերջին ճանապարհն անտանելի եւ անկարելի կը թուէր ինծ, որ գիտէի թէ ի՛նչ ըսել է թրքական բանտ: Թէպէտ երկիրը սահմանադրական հռչակուած էր, սակայն Թիւրքիոյ մէջ դեռ ամէն ինչ անուանական էր եւ հիմնական տարբերութիւններ չկային հին եւ նոր ռէժիմներուն միջեւ: Նոյն անգութ ու դաժան պաշտօնեաները կը կառավարէին երկիրը: Կեավուռն ու իսլամը դարձեալ կը զանազանուէին իրարմէ յաչս օրէնքի եւ պաշտօնէութեան, թէեւ ամէնքը օսմանլը բառով կ'որակուէին:

Բա՜նտ:

Սոսկալի եւ ճիւաղային անուն, որմէ կը սարսափէի եւ կը խորշէի անհունօրէն: Օր մը, այն յիշատակելի օրերէն, կը խօսէի լուսահոգի Ռոստոմին հետ եւ կը նկարագրէի բանտային կեանքի նողկալի պայմանները, բայց ան կ'ըսէր.

— Ուրիշ ճար ու հնար չունիս, իմ խորհուրդս այն է, որ երթաս վեց ամիս բանտ նստիս ու ազատիս այդ ցաւէն: Մենք դիմում ըրինք Թալէաթին եւ ուրիշ թուրք բարձր պաշտօնատարներու, որոնք մի՛շտ խոստացան, բայց բան մը չըրին: Ուստի միակ ելքը կը մնայ համակերպութիւնը:

— Չէ՛, Ռոստոմ, չէ՛. ես որոշած եմ մաքառիլ, կռուիլ անոնց դէմ, թէկուզ ապրիմ հարիւր տարի եւ այդ բոլոր տարիները անցընեմ լեռներու եւ ձորերու մէջ: Բոլոր դժուարութիւնները ուրախութեամբ պիտի տանիմ, նոյնիսկ զոհ պիտի լինիմ, եթէ իյնամ անհաւասար կռուի մը ընթացքին, սակայն թուրքի բա՜նտ մտնել, ա՛յդ չեմ կրնար:

Ահա ասոնք էին այն պատճառները որ նորէն կը մղէին զիս հեռանալու երկրէն: Խօսած էի Խաչոյի հետ որ մինչեւ Կարին պիտի տանէր զիս:

Խաչօն, այդ ազնիւ ու գիտակից մարդը, լաւ

գիտէր թէ ի՛նչ դժուարութիւններ կապուած էին իմ փախուստիս հետ։ Եթէ ճանապարհին ձերբակալուէի, նո՛յնքան մեղաւոր պիտի նկատուէր ինքը, որքան ես։ Օրէնքը պիտի վարուէր անոր հետ այնպէս, ինչպէս կը վարուի սպանողին եւ սպանողը թագցնողին կամ պատսպարողին հետ։

Խաչօն գիտէր վտանգի մեծութիւնը եւ հաշուի առած էր իր ամէն մի շարժումը եւ ըստ այնմ ալ պատրաստած էր իր սահնակը, որ հիմա կը կենար մեր դրան առջեւ։

Եղանակը պայծառ էր, ձիւն կամ փոթորիկ չկար։ Դանդաղելու չէինք, որպէսզի առենին հեռանայինք վտանգաւոր լեռնէն — Քոպէն։

Բոլոր գիւղացիները հաւաքուած էին մեր դրան առաջ։ Եկած էին եւ մեր գիւղի երկու ծերունազարդ քահանաները, որոնք արտասուաթոր աչքերով ըսին․

— Տէ՛ր, ուղղեա զճանապարհս․․․։

Ամէնուն մնաք բարով ըսի, վերջին համբոյրներս տուի իմ սիրելիներուն եւ եղբօրս՝ Յարութիւնին, զոր դուցէ ա՛լ չտեսնէի։

Տեսարանը յուզիչ էր։ Ամէն մարդ կ՚արտասուէր, նաեւ կինս՝ որ բռնած էր իր փոքրիկի ձեռքէն։

Խաչօն մտրակեց ձիերը եւ մենք հեռացանք այդ սրտակոտոր տեսարանէն։

Երկու ժամ յետոյ մենք հասանք Բաբերդ, ուր իջեւանեցանք Ռաշիտ պէյի խանը՝ քանի մը կարգադրութիւններ ընելու։

Զիս տեսնելու եկան մեր ընկերներէն Արիստակէս էֆէնտի Քիւրքճեան, Առաքել Ծինիվլիզեան, Տրդատ Սիմոնեան եւ Համազասպ Քիւլլահեան։

Արիստակէս ծանօթ էր իմ նպատակին․ անոր մի քանի անգամ պարզած էի իմ մտադրութիւններս։

Ան խորհուրդ տուած էր ինձ եւ որոշումս խելացի կը նկատէր, իսկ հիմա կուգար յայտնելու հետեւեալը·

— Դուք որ այժմ կ՚ուզէք մեկնիլ, գիտէ՞ք արդեօք որ կառավարութիւնը խիստ հրաման արձակած է ձերբակալելու ձեզ։ Այս գաղտնի տեղեկութիւնը հաղորդեց ինձ Տուրսուն էֆէնտին, յայտնի թուրք վաճառականը։ Ուրեմն ձեր ճանապարհորդութեան պէտք է այնպիսի գոյն տանք, որ նոյնիսկ չկասկածին թէ դուք ո՛վ էք։

— Է՜հ, ի՛նչ կրնանք ընել այդ մասին։ Ձերբակալուելու միակ միջոցը ճանապարհի պահականոցներէն աննկատելի կերպով անցնիլն է, եւ կամ կառավարութենէն առնել այնպիսի թուղթեր որ դիւրացնեն իմ մեկնումը։ Այս վերջին միջոցին չենք կրնար դիմել, քանի որ խոյս կուտամ կառավարական դռներէն։

— Այդ գիտեմ, ըսաւ Արիստակէս էֆէնտին, բայց ես խօսած եմ Տուրսուն էֆ·ի հետ այն հեռագրի հիման վրայ, որուն համեմատ Նիկոլը կանչած էր ձեզ ձի գնելու։ Այժմ երթանք Տուրսուն էֆ·ի մօտ եւ մնացածը ինծի թողուցէք· ես կը կարգադրեմ։

Համաձայնեցայ։

Արիստակէս եւ Տրդատ կէս ժամու չափ առանձնացան կարեւոր գործի՛ մը համար եւ վերադարձան։

Միասին գացինք Տուրսուն էֆ·ի վաճառատունը։ Տուրսուն, զիս տեսնելուն պէս, կեղծ ժպիտ մը առաւ երեսին, եւ ոտքի ելլելով՝ բարի գալուստ մաղթեց· ապա ըսաւ·

— Ի՞նչ ըրիք հոս Նիկոլէն եկած հեռագրի մասին։ Միշտ ձեր Խելօֆի մահուան վրայ կը մտածէիք։ Ես կ՚ըսէի ձեզի որ անկէ աւելի լաւ ձի կը գտնենք։

Ինչո՞ւ այդչափ. կը խորհիք։ Ահա Նիկոլը ձեզ համար արաբական նժոյգ գտեր է․ ուստի աճապարեցէք երթալ Կարին։ Երբ հոն տեսնէք ձին, կը հաւնիք եւ վրան հեծած կը վերադառնաք Բաբերդ։

Արիստակէս էֆէնտին խօսք առաւ․

— Այո՛, Տուրսուն էֆէնտի, հիմա նամակ մը եւս առի Նիկոլէն, որ կը գրէ թէ Սեպուհը չուտ երթայ Կարին, քանի ձին ձեռքէ հանած չէ։ Ձին ազնիւ ու ընտիր արաբական արիւն ունի եւ բերուած է Տիգրանակերտէն։ Սաստիկ ձմրան եւ տեղացած առատ ձիւնին պատճառաւ բուն խկ տէրը չի կրնար տիրանալ ձիուն եւ ստիպուած է ծախել զայն։ Տուրսո՛ւն էֆէնտի, այժմ պ․ Սեպուհը եկած է ձենէ առնելու թուղթ մը, որ կնքուած ըլլայ Իթթիհատի կնիքով։ Այդ թուղթը անհրաժեշտ է, որպէսզի ճանապարհին անոր դէմ արգելքներ չյարուցանեն, կամ զինքը չձերբակալեն։ Հարկաւ աւելի լաւ կը լինէր, եթէ այդ թուղթը ստացուէր կառավարութենէն, սակայն կը տեսնէք, թէ այդ անհնարին է, որովհետեւ եթէ այդ մասին դիմում լինի, իսկոյն կը ձերբակալեն զինք։ Մնաց որ ոստիկան զինուորները բնաւ տարբերութիւն չեն դներ կառավարութենէն ստացուած եւ Իթթիհատէն տրուած պաշտօնաթուղթերուն միջեւ։ Մէկը համազօր է միւսին։

Տուրսուն էֆէնտին համաձայնեցաւ տալ ինձ անհրաժեշտ պաշտօնագիրը, եւ Արիստակէս էֆէնտի, որ անոր գրագիրն էր, իսկոյն գրեց վկայագիրը որ կնքուեցաւ Իթթիհատի կնիքով եւ Տուրսուն էֆ․ի ստորագրեց։

Տուրսուն էֆէնտին Իթթիհատ վէ Թէրագգը կուսակցութեան Բաբերդի մասնաճիւղին նախագահն էր։

Հիմա պարզուեցաւ թէ ի՛նչու Տուրսուն եւ Ա–

րիստակէս էֆէնտիները պահ մը առանձնանալով խորհրդակցեցան։ Անոնք համաձայնած էին տալ ինծ պաշտօնագիրը։

Մեր բոլոր գործերը կարգադրելէ յետոյ, Բաբերդէն մեկնեցանք դէպի Քոպի խաները։ *Խաչօն կը մտրակէր ձիերը եւ քթի տակէն երբեմն կը մռմռար.*

փուք ու բորան մութ գիշերին
Կը պտտէր փէտային։

— Պ. Խաչատուր, ի՛նչ ինկաւ միտքերնիդ, որ այդ երգը սկսաք երգել։ Չէ՞ որ դուք փէտայի չէք վերջապէս։

— Ես փէտայի չեմ, բայց իմ ընկերս փէտայի է։ Ցիշեցի որ դուք այսպիսի օրեր չա՛տ տեսած էք ձեր կեանքին մէջ։

— Սակայն, ըսէ՛ք, պ. Խաչատուր, եթէ յանկարծ ձերբակալէին զիս եւ ձեզ ալ բանտարկէին ինծի հետ, ի՛նչ պիտի ընէք։ Պիտի զղջա՞ք ձեր ըրածին վրայ։

— Բնա՛ւ երբեք այդպիսի բան միտքէս չեմ անցըներ։ Նախ գիտեմ որ չէք ձերբակալուիր։ Երկրորդ, եթէ այդ դժբախտութիւնը պատահի, ուրախ կը լինիմ, որովհետեւ այս ձմեռ գոնէ հանգիստ կը նստիմ բանտը եւ ձմեռնային տաժանելի աշխատութիւններէն կ'ազատիմ։ Արդէն ինձ համար տարբերութիւն չկայ դրսի կեանքին եւ բանտի միջեւ։ Ամէնքս ուրախացանք որ սահմանադրութիւն եղաւ եւ այլեւս ազատեցանք Թուրքի հալածանքէն եւ ոստիկաններու կամայականութիւններէն, սակայն անցեալին ու ներկային միջեւ տարբերութիւն չեմ տեսներ դրեթէ։ Ոստիկանները դարձեալ կը չարունակեն իրենց սանձարձակ խժդժութիւնները, զանազան պատրուակներով հազար ու մի կաշառքի ձեւեր կը հնարեն եւ կաշառակերներու թիւը ամէն օր

կ՚աւելցնեն: Եղբա՛յր, շան պոչը քառասուն տարի կաղապարի մէջ դրէք եւ դուրս հանեցէք. նորէն նոյն ոլոր կեռ պոչն է: Թուրքը Թուրք է, ի՛նչ անուն որ ունենայ, կամ ի՛նչ հագուստ ալ հագնի: Դրէ՛ք անոր գլուխը եւրոպական գլխարկ, եւ նորէն տարբերութիւն պիտի չըլնէ:

Պ. Խաչատուր վարժապետի թոռ էր: Իր տունէն շատ վարժապետներ ելած էին, որոնք թէ Վարդահանի եւ թէ շրջակայ գիւղերուն մէջ պաշտօնավարած եւ գիւղական սերունդներ կրթած էին: Պ. Խաչատուր Նարեկն ու Ժամագիրքը գոց գիտէր: Աչքը բաց էր, որովհետեւ երկար տարիներ պանդխտութեան մէջ անցուցած էր իր ժամանակը: Բաթումն էր եղած այն քաղաքը ուր պ. Խաչատուր հետեւած էր ազգային կեանքին եւ միշտ քննադատած էր կուսակցութիւններու գործունէութիւնը: Ինք բնա՛ւ կուսակցական եղած չէր, միայն երբեմն առիթներ ունեցեր էր տեսնուելու Դաշնակցական տղաներու հետ, եւ ուրիշ անգամ մըն ալ, առանց գիտնալու, սնտուկ մը ռումբ տեղափոխեր էր:

— Պ. Խաչատո՛ւր, կ՚երեւի թէ այս երկար ճամբան խօսակցելով պիտի կտրենք: Խնդրեմ ըսէք ինծ, թէ ձեր կեանքին մէջ երբեւիցէ մարդ սպաննա՞ծ էք:

— Ո՛չ թէ մարդ, այլ հաւ մըն ալ սպաննած չեմ: Ես կը սիրեմ թշնամի մը սպաննել, սակայն արիւնը վախ կը պատճառէ ինծ, մանաւանդ տարճանակի ձայնը անախորժ կը հնչէ իմ ականջին: Այսուհանդերձ թշնամի սպաննողներուն հանդէպ ատելութիւն չունիմ:

Պ. Խաչատուր շատ հետաքրքիր մարդ էր: Ան Վարդահանի բնիկներէն էր, բայց լաւ չէի ճանչնար

գինք, որովհետեւ տղայ հասակէս հեռացած էի գիւղէն եւ մօտէն տեղեկութիւն չունէի անոր անցուցած կեանքէն: Հիմա սակայն կ'ուզէի իմանալ անոր հոգին եւ ըմբռնումները:

— Պ. Խաչատո՛ւր, այդ ռումբերը ի՞նչպէս փոխադրեցիք Բաթումի մէջ:

— «Եղբա՛յր, Դաշնակցական տղայ մը, որ Բաթումի շուկայում պտուղի գործով կը զբաղէր, մի օր ինձ ըսաւ. «Խաչատուր եղբայր, մի սնտուկ խընձոր պիտի ղրկեմ Թիֆլիս, ուստի արի երեկոյեան որ կայարան տանիս»: Երեկոյեան գացի, որովհետեւ անոր պտուղի սնտուկները միշտ ես կը փոխադըրէի: Միասին սնտուկը դրինք կառքին վրայ, սակայն սնտուկի մեծութիւնը մի քիչ զարմացուց զիս, եւ յետոյ կար ծանրութեան պարագան: Ես որ արջի մը ուժն ունիմ, չէի կրնար վերցնել սնտուկը:

— «Տղա՛յ, Միսաք, ըսի, այս խնձորի չի նմանիր, դու կը խաբես զիս»: Ճիշդ ու ճիշդ հայ Թուրքական ընդհարումներու ժամանակն էր:

— «Չէ՛, հաւատա՛, ըսաւ Միսաք, որ խնձորի սնտուկ է: Խաչօ աղբեր, միթէ կարելի՞ է որ խնձորէն զատ ուրիշ բան լինի:

«Եւ կասկածը արթնցաւ: Սակայն չէ՞ որ տղամարդ եմ: Կը լսէի որ Ղարապաղի, Երեւանի եւ Գանձակի կողմերն ընդհարումներ տեղի կ'ունենան եւ Բաթումի ռազմանիւթերը հոն կը ղրկուին:

«Այսպէս ձայն չհանեցի եւ սնտուկը միասին տարինք կայարանը, ուր շատ ոստիկաններ կային: Մի անգամ մօտէս անցաւ որ ըսէի Միսաքին.

«— Ես մինչեւ հոս բերի սնտուկը, բայց հիմա կ'ուզեմ ետ վերադարձնել քեզի, ես կը վախնամ եւ կը կասկածիմ: Ճիշդ է որ ասոնք խնձոր են, սակայն

չեմ կարծեր որ հասարակ մահկանացուները կրնան ծամել զանոնք։

Սակայն մտածեցի որ տղամարդ եմ, գլխուս վրայ գտակ ունիմ, ուստի սեղմեցի ատամներս։ Երբ սնտուկը կառքէն վար կ՚առնէինք, Միսաք ըսաւ.

— Խաչօ՛, զգո՛յշ եղիր, վար չձգես սնտուկը։

Այդ րոպէին ձեռքերս թուլցան, աչքերս մթագնեցան։ Խորհեցայ թէ հիմա խնձորները կը պայթին եւ մեզ ամէնքս օդը կը հանեն։ Միսաք դարձաւ ու ըսաւ.

— Ի՛նչ պատահեցաւ, Խաչօ աղբեր, ինչո՞ւ թուլցար։

— Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, ի՞նչ խնձոր է. կը պայթի...

Ակամայ այս բառերը թռան բերնէս։ Բայց գերագոյն ճիգ մը ըրի եւ հաւաքեցի ուժերս եւ վերջապէս վար առինք սնտուկը։

Կը յիշեմ որ վար առի սնտուկը, բայց չեմ յիշեր թէ ի՛նչպէս ցատկեցի կառքին վրայ եւ ձիերս մտրակելով հեռացայ։ Բնա՛ւ ետեւս չնայեցայ։

Այնուհետեւ ամբողջ ամիս մը Միսաքի տունը չհանդիպեցայ։ Շուկայի մէջ եթէ հեռուէն զայն տեսնէի, իսկոյն կը փոխէի ճանապարհս։ Գիտէ՛ք, որ Յեղափոխականներու հետ մէկ խօսողը կը զըղջայ, մէկ ալ չխօսողը։

Կրնամ այս ըսել, որ Միսաք կտրիճ էր եւ տղամարդ։ Ան երբեք չէր վախնար։

Այս դէպքէն ամիս մը անցած էր, յանկարծ պատահեցայ Միսաքին, որ մանրամասնօրէն պատմեց, թէ ի՛նչպէս այդ ռումբերով Մուրատը Ղափանի մէջ քսանեւչորս տաճկական գիւղեր քանդած էր։

Բ.

Քոպի խանը եւ լեռը.— Իլիճա.— Աւագին պատմութիւնը.— Կեղծ անցագիր.— Սահմանը կ'անցնիմ: Նամակ առ Տուբսուն էֆ.— Կարս:

Այսպէս խօսակցելէն հասանք Քոպ խան, ուր գիշերեցինք: Առտուն կանուխ սկսանք մեր ճանապարհը եւ բարձրացանք Քոպ լեռը, որուն օձապտոյտ ուղին վերին աստիճան տաժանելի եղաւ մեր ձիերուն: Սահնակը թողուցինք եւ ոտքով կատարեցինք վերելքը:

Երեկոյեան Աշքալէ էինք: Հոս հանդիպեցանք Նիկոլին, որ գործով եկած էր:

Գիշերն Աշքալէ մնացինք եւ հետեւեալ առտու կանուխէն մեկնեցանք դէպի Կարին: Երեկոյեան Իլիճա հասանք եւ հիւր եղանք Աւագ Աղբարին, որ պատուասիրեց մեզ օղիով եւ Կարնոյ նշանաւոր ապուխտով: Աւագ՝ այդ երեկոյ պատմեց մեզ իր կեանքէն ծիծաղաշարժ դէպքեր, զորոնք զանց կ'ընեմ հոս, յիշելով միայն մէկը, որ բաւական հետաքրքրաշարժ կը թուի ինձ:

«1906 *թուականի ձմեռնային ամիս մը, յանկարծ թուրք հօճա մը նկաւ եւ իջեւանեցաւ մեր պանդոկը: Հօճան խոժոռ ու դաժան երեւոյթ ունէր. մազերը գզգզուած էին, մօրուքը կարծես բնա՛ւ սանտր տեսած չէր: Ճակատի կնճիռներէն կրնայինք դատել, որ բաւական քաղաքավար մարդ եղած էր, սակայն իր տեսքը հակառակ տպաւորութիւն առաջ կը բերէր:*

«Հօճան հազիւ նստեցաւ եւ յանկարծ պոռաց.

— Է՛յ, կեավուռ, սուրճ մը ու կլկլակ (Նարկի-լէ) մը բեր։

«Նայեցայ այդ սարսափելի մարդուն, եւ առանց ձայն հանելու, կլկլակն ու սուրճը պատրաստեցի եւ դրի առջեւը։

«Հօճան սկսաւ ծխել կլկլակը, որուն ծուխը ծուէն ծուէն վեր կը բարձրանար։ Երբ սուրճը բերանը տարաւ, մի այնպիսի կատղած ձայն հանեց, որ չուրջի մարդիկը ինծի նման վախցան.

— Ա՛յ, կեավուռ, սա ի՞նչ սուրճ է։ Ես կեավուռի հանր՞մ եմ, որ այսչափ քաղցր սուրճ կը բերես առջեւս՝ առանց փրփուրի։

«Նորէն լռեցի եւ լուռ ու մունջ գացի նոր մը պատրաստեցի եւ դրի առջեւը։ Սակայն կը մտածէի թէ ի՞նչ պիտի լինէր այս լպիրշ եւ կեղտոտ հօճայի անարգական խօսքերուն վախճանը։ Քաղաքիս միւլիւմանները գիտէին որ ես համբերող չեմ եւ անարգական խօսքեր չեմ ընդունիր, ուստի ակնդէտ կը սպասէին միջադէպի վերջաւորութեան։

«Երեկոյ եղաւ. հօճան ջուր եւ սրբիչ պահանջեց, որպէսզի ապտեսն առնելէ ետք, երեկոյեան աղօթքը կատարէ։ Ժողովուրդը ցրուեցաւ, հիւրերը քաշուեցան իրենց սենեակները, մնաց հօճան՝ իր խոժոռ դէմքով։

— Է՛յ, սրճարանապետ, ըսաւ հօճան, ի՛նձ նայէ. կ՚երեւի բարկացած ես իմ կրքոտ վերաբերմունքէն զոր ցոյց տուի եւ անարգեցի քեզ կեղտոտ թուրքերու մօտ։

Այս վերջին խօսքերը համարեա չէի լսեր, սակայն յափշտակուած էի իր անկեղծ արտայայտութենէն եւ ափ ի բերան կը նայէի իրեն։ Կը տեսնէի թէ այդ երեւոյթով անպիտան մարդը նոյնքա՜ն քաղաքավար էր իր մինակութեան մէջ, որքան անհան-

դուրժելի Թուրքերու ներկայութեան:

Եւ Հօճան այնչա՛փ առաջ գնաց, որ ելաւ իր սենեակը եւ 20–30 րոպէ ետք, առանց մօրուքի եւ խորշոմի եկաւ կեցաւ առջեւս: Պահ մը չճանչցայ զինքը եւ կարծեցի թէ նոր մարդ է, որ սենեակ կ՚ուզէ:

— Ինչպէ՞ս, զիս չճանչցա՞ր. նոյն ինքն այն Հօճան եմ, որ քիչ առաջ կը խօսէի քեզի հետ: Այժմ լսէ՛. ես հայ չէրքէզ եմ եւ եկած եմ Էրզրում մնալու եւ կապ պահպանելու Ռուսաստանի եւ Պոլսոյ ձեր ընկերներուն հետ: Անունս Հասան է եւ յանձնարարութիւն ունիմ քենէ տեղեկութիւններ ստանալու: Ձեր Ժընեւի ընկերներէն վկայական ունիմ:

Եւ «Հօճան» ցոյց տուաւ ինձ կարմիր կնիքը, Հ. Յ. Դաշնակցութեան զինանշանով»:

«Ահա այսպիսի հիւրեր եկեր են իմ պանդոկը եւ խօսեր են ինձ հետ»:

Աւագ աղբար շարունակեց իր պատմութիւնները մինչեւ ուշ ատեն:

Հետեւեալ առտուն Իլիճայէն մեկնեցանք դէպի Կարին, ուր հասանք իրիկուան դէմ:

Կարինէն պ. Խաչատուրը վերադարձուցի եւ ես մնացի, որ անցագիր ստանամ: Երկու օր ետք, անցագիրս պատրաստուած էր Համբարձում Շիլեան անունով: Այս անունը թո՛ղ տարօրինակ չթուի ընթերցողներուն, որովհետեւ գաղտնի կերպով կը հեռանայի Թուրքիայէն եւ գաղտնի կեանք մը պիտի վարէի Ռուսաստանի մէջ: Որքա՛ն զիս կը հալածէին Թուրքիայում, նոյնքան եւ կը հալածէին զիս Կովկասի մէջ, հետեւաբար շատ վտանգաւոր էր իսկական անունովս շրջագայիլ եւ մանաւանդ բնակութիւն հաստատել:

Երկու օր եւս եւ Կարնոյ պարիսպները ետեւս կը թողէի։ Ճանապարհս դէպի սահմանն էր, Քէօփրիւ-Քէօյի վրայով Գարաուրկան։ Արդէն ազատ կը զգայի Թուրքի վախէն, միայն կը խորհէի թէ ի՛նչպէս պիտի վարուի Թուրք կառավարութիւնը իմ տան հետ։ Արդեօք Թուրք ոստիկանները պիտի երթայի՞ն մեր տունը, պիտի նեղէի՞ն եղբայրս։ Արդեօք բանտն ու տուգանքը տանջանքի առիթներ պիտի հանդիսանայի՞ն իմ հարազատիս։

Այս մտածումներու ազդեցութեան ներքեւ, նստայ եւ Տուրսուն էֆ.ի նամակ մը գրեցի հայատառ թուրքերէն եւ սա բովանդակութեամբ.

«Յարգելի բարեկամ,

Այս րոպէիս ռուսաց սահմանն անցած եմ եւ ներկայ տողերը ձեզի կ'ուղղեմ։ Երբ Թուրքիա սահմանադրութիւն հռչակեց, զէնքերս վար դրի եւ սկսայ խաղաղ շինարար աշխատանքի։ Կ'ուզէի իմ աւեր եւ յետամնաց հայրենիքին օգտակար դառնալ։ Այս ուղղութեամբ երկու տարի ալ աշխատեցայ։ Դուք կրնաք վկայել թէ ինչպէս կանգնեցուցի այն հսկայ շէնքը որ կը բարձրանայ այսօր աւերակ եկեղեցիներու կողքին։ Կառավարութիւնը, սակայն, փոխանակ քաջալերելու, հալածանքի արժանի տեսաւ զիս, թունաւորեց ձիս եւ հարիւր անգամ հետապնդութեան ելաւ, ձերբակալելու զիս։

Ճարահատ կը հեռանամ երկրէս, հայրենիքէս որուն բարօրութեան համար իմ լաւագոյն օրերս ու արեւս նուիրաբերած եմ։ Առայժմ ոչինչ կրնամ ըսել, որովհետեւ ես մէկ հատիկ մարդ մըն եմ եւ կրնա՞մ բան մը ընել կառավարութեան։ Եթէ սակայն մի օր ուժը ձեռքս անցնի, այն ատեն կը խօսիմ։

Մնաք բարով, Տուրսուն էֆ., իմ բարեւները հաղորդեցէք իմ չքնաղ ծննդավայրիս։ Ո՞վ գիտէ ե՞րբ կը տեսնուինք դարձեալ»։

Նամակը ստորագրեցի եւ նամակատուփը ձգեցի Տուրսուն էֆ.ի հացքէին։

Անցաւ մի ժամ։ Անդրադարձայ գրած նամակիս, որուն բովանդակութիւնը անխոհեմութիւն համարեցի իմ կողմէ. զղջացի գրելուս, սակայն եղածը եղած էր այլեւս։ Շատ մտածեցի, բայց հնարաւորութիւն չտեսայ նամակը ետ ստանալու։

Գարաուրկանի փոստատունը գացի, կառք մը վարձեցի եւ մեկնեցայ Կարս, ուր հասայ երեկոյեան։ Իմ ընկերներէն Ալիքսան Համալբաշեանի տունը գացի հիւր եղայ։ Քոյր Ազնիւը զիս տեսնելով ուրախացաւ եւ իր չքաւոր տան ունեցած բարիքներով հիւրասիրեց ինձ։

Ալիքսանի հետ սկսանք խօսիլ Կարսի կացութեան եւ իմ վիճակի նկատմամբ։ Ան ըսաւ.

— Այստեղ շատ որոնեցին ձեզ, Մուրատը, Կայծակը եւ Աւօն։ Ի հարկէ չկրցան գտնել ձեզ, որովհետեւ հոս չէիք։ Ներկայիս վտանգաւոր է ձեր հոս մնալը, ուստի պէտք է անմիջապէս հեռանաք։

— Հեռանալը լաւ, բայց ճանապարհածախս չունիմ. պէտք է տեղէ մը ստանամ։

— Կոմիտէն քայքայուած վիճակի մէջ է. անհատ ընկերները իրենց վախէն իրարու մօտ չեն գար, իմ վիճակը այնքան ալ լաւ չէ, միայն կը մնայ Վռամը, որ եթէ մի բան չընէ, այն ատեն պիտի դիմեմ անհատ ընկերներուն։ Սակայն այդ պարագային լուրը պիտի տարածուի եւ շատեր պիտի գիտնան թէ դուք Կարս կը գտնուիք։

— Ալիքսա՛ն, գիտե՞ք որ Վռամը փող ունի․․ իմ պատճառաւ չլինի որ զինքը անել կացութեան մէջ ձգենք:

— Ա՛հ, ի՞նչպէս թէ չունի․ դեռ երկու օր առաջ գինետունը ծախեց վեց հազար ռուբլիի:

— Ուրեմն ինձ համար տասնեւհինգ ռուբլի ուզեցէք փոխարինաբար․ Թիֆլիս հասնելուս՝ կը վերադարձնեմ: Ալիքսա՛ն, այնպէս ըրէք որ մարդ չլսէ եւ այս իրիկուն իսկ մեկնիմ:

Ալիքսան գնաց եւ երկու ժամ յետոյ վերադարձաւ: Ձեռնունայն էր, Վռամը մերժելով՝ առարկած էր․

— Տասնեւհինգ ռուբլին փոխանակ իմ գրպանէն հանելու եւ տալու, դիմե՛նք 10–20 ընկերներու եւ քանի մը հարիւր ռուբլի հաւաքենք: Այս գումարով Սեպուհը կրնայ երթալ անծանօթ միջավայրի մը մէջ եւ հանգիստ ծածկուիլ:

Շատ ցաւ զգացի այս պատասխանէն եւ առանց այլեւայլի ելայ մեկնեցայ հանրածանօթ Հաճի Պապի սրճարանը, ուր հանդիպեցայ Տիգրան Մանուէլեանին: Այս վերջինը զիս տեսնելուն՝ չթոյլատրեց որ նստիմ եւ միասին գացինք իրենց տունը: Տիգրան Մանուէլեանի հայրը Հնչակեան էր:

Այս տան մէջ չորս ընկերներով երկար ապրած էինք մեր յեղափոխական օրերուն: Սարգիս Մանուէլեան, զոր Հայրիկ կը կոչէինք, կը սիրէինք մեր հարազատ հօր պէս:

Հիմա նոյն «Հայրիկ»ը տեսնելով զիս իր տան մէջ՝ նախ զարմացաւ եւ ապա բռնեց զիս եւ համբուրեց: Երբ իրեն պատմեցի այն պատճառները որոնք հեռացուցին զիս երկրէն, շատ ցաւ զգաց, տրտմեցաւ եւ ըսաւ․

— Քեզ համար հոս աւելի վտանգաւոր է· սակայն ինչ եւ իցէ, առ այս 25 ռուբլին եւ քանի մը օր հոգայ ծախքերդ։ Տեսնենք ի՛նչ կրնանք ընել, բայց ամէն պարագայի տակ պէտք է հեռանաս եւ երթաս մի այնպիսի տեղ, ուր ոչ ոք չճանաչէ քեզ։ Հարկաւ այս երկրի կացութիւնը մի կերպ պիտի փոխուի։

Նոյն իրիկունը, երեկոյեան, ուշ ատեն գացի կայարան, Թիֆլիսի վրայ տոմսակ մը առի եւ առաջին շոգեկառքով մեկնեցայ դէպի Թիֆլիս։

Գ.

Թիֆլիս.— Վռամեան.— Կը մեկնիմ Ռոստովի շրջանը.— Նեղ օրեր.— Հայրենակիցներուս համակրութիւնը.— Ալիխան Քէօսէեան.— «Համբարձում Շիլեան» եւ Սեպուհ միեւնոյն անձին մէջ.— Վտանգաւոր միջադէպ: *Փարմագալզ* Գրիգոր եւ Գրիգոր Կարսեան

Հետեւեալ առտու կանուխ Թիֆլիս հասայ: Ուղղակի գացի «Յառաջ» թերթի խմբագրատունը, ուր կը գտնուէր Վռամեան: Իմ երեւումը Վռամեանին ալ զարմանք պատճառեց, սակայն իմ տուած բացատրութիւններէն յետոյ, ան առաջարկեց որ ծախքերու համար գումար մը ընդունիմ, ինչ որ մերժեցի՝ այն առարկութեամբ՝ թէ բաւականաչափ դրամ ունէի որոշած տեղս հասնելու համար: Ուղիղը չըսի Վռամեանին, որովհետեւ դրամս չէր բաւեր, քովս 12–13 ռուբլի դրամ կար, մինչ ես 15–20 ռուբլիի պէտք ունէի:

«Յառաջ»ի խմբագրատունէն մեկնեցայ եւ գացի գտայ իմ բարեկամներէն Բաղէշցի Քերոբ Դերձակեանը, որմէ ճանապարհածախք առի եւ մեկնեցայ դէպի X քաղաքը:

Այս X քաղաքում շատ նեղ օրեր անցուցի, մինչեւ որ գտայ պ. Գրիգոր Տէր Սարգիսեանը, որուն վրայ յոյսեր դրած էի: Ան լաւ կը ճանչնար զիս: Դժբախտութիւնն հոն էր, որ այս մարդն ալ սնանկացած էր եւ իր բոլոր ինչքերը կորսուած կը նըկատուէին:

Դիմեցի Մարտիրոս Սէմէրճեանին, որ մի կերպ օգնէ ինձ եւ գործ մը գտնէ: Ան ալ մերժեց: Կացու-

թիւնս վատթար էր, պէտք էր աշխատանք մը ճարէի, այլապէս դատապարտուած պիտի լինէի անօթի մնալու: X քաղաքին մէջ շատ ծանօթներ չունէի, բացի երեք չորս անձերէ, միւս հայերուն կը ներկայանայի «Համբարձում» անունով. ո՛րքան որ կացութիւնս յուսահատական էր, դարձեալ ինքզինքս կը սրտապնդէի եւ ոեւէ մէկէն չէի ցաւեր որ կը մերժեն զիս: Խիղճս հանգիստ ու խաղաղ էր: Կեանքիս մէջ այսպիսի դառն օրեր շատ տեսած էի եւ կը հաւատայի թէ նեղ օրերը լաւ պիտի վերջանան:

Քաղաքին մէջ գտայ հայրենակից մը որուն անունն էր Միքայէլ Վարդանեան: Ան հացագործ էր: Ամիս մը ապրեցայ անոր տունը: Միքայէլ ընտանիքով կ'ապրէր, եւ իր կինը բացառիկ գուրգուրանք ցոյց կուտար հանդէպ ինձ. քոյր մը այնչափ լաւ չէր նայեր իր եղբօր, որքան կը նայէր ինծի այս նազելի եւ ազնիւ հայ կինը:

Օրերն այսպէս կ'անցնէին եւ ես կը տառապէի անգործութենէ: Շարունակ գործի մասին կը խորհէի, որպէսզի երկրէն կարենամ բերել մէկ հատիկ տղաս՝ Երուանդը՝ եւ կինս:

Օր մը այս մտահոգութիւններով դուրս պիտի ելլէի, երբ Սարգիս անունով մի երիտասարդ, որ Իսպիրի... գիւղացի էր, եկաւ ու ըսաւ.

— Մենք տեղէ մը լսեցինք որ դուք եկած էք հոս, ուստի հայրենակիցներով 300 ռուբլի հաւաքեցինք որպէս ճանապարհածախք եւ կ'ուզենք որ հայրենիք վերադառնաք:

— «Էհ, Սարգիս էֆէնտի», ըսի, «ես եկած չեմ հայրենիք վերադառնալու, այլ եկած եմ ժամանակ մը մնալու եւ գործելու որ ապրիմ եւ կինս ու երախաս փոխադրեմ հոս:

Դրամական այս առաջարկը եղած էր իմ բարե-

կամ Գրիգորի Թելադրութեամբ, սակայն փողը չընդունեցայ, որովհետեւ ինծ կը տրուէր իբրեւ ճամբու ծախք, իսկ ես՝ պարզ է որ երկիր չէի կրնար վերադառնալ։ Խնդրեցի Սարգիս պնդեց որ դրամը վերցնեմ՝ գոնէ ծախսելու համար, բայց նորէն մերժեցի, առարկելով թէ աշխատանք մը, զբաղում մը կը նախընտրէի դրամական նուէրէ մը։

Սարգիս յամառեցաւ եւ դրամը Միքայէլին յանձնելով՝ մեկնեցաւ։ Ես ալ քայլերս ուղղեցի դէպի Գրիգորի փուռը։

Ժպիտը երեսին՝ Գրիգոր Տէր Սարգիսեան ըսաւ ինծ.

— Դուք չէք ուզեր երկիր վերադառնալ եւ կ'ուզէք գործ ընել հոս։ Այդ մասին խորհեցայ եւ յոյս ունիմ թէ պիտի յաջողիք, եթէ սակայն լսէք զիս ու երթաք Խանչինովկա կայարանը, որ Ռոստովի գծին վրայ է։ Հոն՝ մեր հայրենակիցներէն պ. Ալիքսան Քէօսէեանը կայ, որ շատ բարի մարդ է եւ հարուստ ալ է։ Ան երբեք չի մերժեր գործ գտնել ձեզի եւ նոյնիսկ դրամագլուխ մըն ալ կը դնէ ձեր տրամադրութեան ներքեւ, ու, այդ պարագային, կուգաք հոս եւ գործ մը կը գտնենք։

— Պ. Գրիգո՛ր, գեղեցիկ է ձեր միտքը, բայց ես ծանօթ չեմ այդ մարդուն եւ առաջին անգամն է որ անոր անունը կը լսեմ։

— Այո՛, ճիշդ է ձեր ըսածը, սակայն ձեզ հոն ղրկողը մտածած է ձեզ ծանօթացնելու միջոցներու մասին։ Ահա նամակը եւ անմիջապէս մեկնեցէք։ Յոյս ունիմ որ պիտի չմերժուիք իրմէ։

— Ճանապարհածախս չունիմ մինչեւ հոն, ուր երթալ գալու համար գոնէ քսանեւհինգ ռուբլիի պէտքը կայ։

— Կրնաք հայրենակիցներու նուիրած փողէն ծախսել։

Առարկեցի թէ պատշաճ չէր այդ դրամէն մաս մը վերցնել, սակայն ան ըսաւ թէ կարգադրութիւն մը կ՚ընէ այդ մասին ու պնդեց որ անմիջապէս մեկնիմ։ Ուզեցի նախապէս իմանալ նամակի պարունակութիւնը, բայց ան ըսաւ․

— Նամակը ցուցէ շատ ալ կարեւոր չէ որ կարդաք։ Գրած եմ թէ նամակաբերը Բաբերդցի Սեպուհն է, որու մասին գիտէ ու լսած է։

— Ուրիշ ոչի՞նչ գրած էք։

— Գրած եմ որ օգնէ ձեզի։

— Չէ՛, ես օգնութիւն չեմ ուզեր, այլ փոխառութիւն։ Այսպէս ալ պէտք է գրէք։

— Այդպէս ալ գրած եմ եւ խնդրած եմ որ 500 ռուբլի պէտք է ձեզի՝ գործի մը ձեռնարկելու համար։

Բան մը չըսի այլեւս եւ նամակը գրպանս դնելով եկայ Միքայէլի մօտ, որուն հաղորդեցի եղելութիւնը։ Ան հաւանութիւն տուաւ գաղափարին եւ տարակոյս չունեցաւ որ գործը պիտի յաջողի։

Անմիջապէս կայարան գացինք․ տոմսակ առի եւ շոգեկառք մտայ։ Շոգեկառքը քուն կը բերէ յաճախ եւ ես արթնցայ այն ատեն միայն, երբ Քոնտիւփթէօր անունը տուաւ խանչինովկայի։ Ակնթարթի մէջ ոտքի ելայ եւ դուրս նետուեցայ։ Սկսայ չորս կողմս նայիլ եւ աչքերովս փնտռել խանութներու ցուցանակներու վրայ Ալիքսան Քէօսէեանի անունը, զոր գտայ։

Հիմա սիրտս սկսաւ տրոփել։ Պիտի յաջողէի՞ թէ ոչ, պիտի ընդունուէի՞ թէ պիտի մերժուէի։ Այս մտածումով հասայ հայ խանութին դուռը․ մարդ

մը ներս մտաւ. ես ալ ետեւէն: Խանութին մէջ հսկայ մարդ մը, չէկ պեխերով, կանգնած էր: Հայու շատ նման չէր, ուստի ռուսերէն ըսի.

— Բարի լոյս (տոպրուտրում):

Հսկայ մարդը քթի տակէն բարեւս առաւ եւ հարցուց.

— Ի՞նչ բանի պէտք ունիք (ռուսերէն):

— Պ. Ալիքսան Քէօսէեանը կ'ուզեմ (ռուսերէն):

Այդ միջոցին խանութ մտնող մարդը դուրս ելած էր:

— Ի՞նչ ազգի կը պատկանիք:

— Հայ եմ:

— Ո՛հ, մի՞թէ հայ էք: Ես ալ խորհեցայ թէ արդեօք հա՞յ էք: Ի՞նչ պիտի ընէք պ. Քէօսէեանը: Կը ճանչնա՞ք զինքը:

— Ո՛չ, չեմ ճանչնար:

— Պ. Քէօսէեանը այն մարդն էր, որ ձեզ հետ խանութ մտաւ եւ դուրս ելաւ. եթէ կարեւոր է, կանչեմ զինքը:

— Ո՛չ, կարեւոր չէ, միայն յանձնելիք նամակ մը ունիմ իրեն:

Այս խօսակցութեան ատեն ան ներս մտաւ եւ խանութպանն ըսաւ ինձ.

— Ահա այն մարդը զոր կ'ուզէիք տեսնել:

Գրպանէս հանեցի նամակը եւ յանձնեցի անոր: Իսկ ան՝ նամակին վրայ նայելէ յետոյ, յանձնեց չէկ մարդուն, որ կարդաց զայն: Այս վերջինը դարձաւ ինձ եւ հարցուց.

— Ի՞նչ է ձեր անունը:

— Իմ անունս Համբարձում Շիլեան է: Դուք

գիտէք նամակին պարունակութիւնը։ Ես կարդացած չեմ զայն։

— Այս նամակը սկիզբէն մինչեւ վերջը խաչագողութիւն է։

Պ. Ալիքսան, լսելով այս խօսքերը, անմիջապէս դուրս գնաց. ըստ երեւոյթին անոր բնաւ հաճելի թուած չէր նամակին պարունակութիւնը, ուստի կը ձգէր կը հեռանար։

— Պարո՛ն, ըսի խանութպանին, ի՞նչ է ձեր անունը։ Գոնէ ըսէք որ ձեր անունը տալով խօսիմ։

— Ես Փարմաքսըզ *Գրիգոր կը կոչուիմ։ Վանեցի եմ։*

— Պ. Գրիգո՛ր, ի՛նչ գտաք այդ նամակին մէջ զոր խաչագողութիւն կ՚անուանէք։

— Լսեցէ՛ք. նախ դուք ըսիք թէ ձեր անունը Համբարձում է, մինչդեռ նամակը կը խօսի Սեպուհի մասին որ Բաբերդցի է եւ այժմ իր հայրենիքին մէջ դպրոց կը շինէ։ Տակաւին երկու ամիս առաջ նամակ ստացանք Բաբերդի Առաջնորդարանէն, որուն միջոցաւ Սեպուհը կոչ ուղղած էր։

— Ձեր ըսածները ճիշդ են, եւ նոյնքան ալ ճիշդ է որ ես եմ այդ անձը։

— Ի՞նչ, ձեր անունը Սեպո՞ւհ է։

— Այդպէս ալ կը կոչեն զիս։

— Ամօ՜թ է, ամօ՛թ։ Բաւակա՛ն են այս խաչագողութիւնները։

— Սակայն ես եկած չեմ ողորմութիւն խնդրելու, այլ եկած եմ փոխառութեան համար։

— Ո՞վ էք դուք եւ ուրկէ՛ կը ճանչնայ ձեզ այս մարդը։

— Այո՛, ան չի ճանչնար զիս, բայց նամակը ստորագրողը լաւ կը ճանչնայ պ. Ալիքսանը։

— Մի՞թէ դժուար է որ նման խաչագողութիւն մը սարքած ըլլաք անոր գլխուն ալ։

— Պ. Գրիգո՛ր, հոս նայեցէ՛ք, ամէն բան չափ ու սահման ունի։ Խորհեցէ՛ք թէ ի՛նչ կը խօսիք։ Դուք իրաւունք չունիք ծանր խօսքեր ուղղելու մէկու մը զոր չէք ճանչնար։ Ինչ որ է, բարեկա՛մ, ես չեմ ուզեր պնդել իմ ինքնութեան վրայ եւ ապացուցանել։ Խնդրեմ ըսէք թէ ո՞ր ժամուն կը մեկնի գնացքը դէպի Խարքով՝ ես պիտի մեկնիմ։

— Այս րոպէին ալ գնացք կայ, սակայն այդպէս դիւրին չէք կրնար ազատել ձեր օձիքը։ Կամ պիտի ապացուցէք ձեր ինքնութիւնը եւ կամ պիտի երթաք մտնէք բանտ, ուր պէտք է քաւէք ձեր մեղքերը։

— Ի՞նչպէս կ՚ուզէք որ ապացուցանեմ ձեզի պէս խօսք չհասկցողին։ Ձեզի ծանօթ մարդոց ստորագրութեամբ նամակս, որով փոխատուութիւն կը խնդրեմ, խաչագողութիւն կը նկատէք։ Ձեզի նման հայու երեսը....։

— Դո՛ւք, պարոն, շատ առաջ կ՚երթաք իմ խանութին մէջ։

— Ես խօսքերով չէ որ պիտի պատասխանէի ձեզի, բայց ի՛նչ ընեմ որ Արեւը օտար հորիզոնէ մայր կը մտնէ։

Վառարանը կը վառէր եւ ես չուրջը նստած կը տաքնայի, սակայն տաքնալ չէր այն, այլ պարզապէս բորբոքում մը վիրաւորական խօսքերէն զոր կը լսէի։ Շուարած էի թէ ի՛նչ պիտի ընէի։

Ծխախոտս հատած էր։ Ուզեցի տուփ մը ծխախոտ գնել քսան կոպէկ արժէքով։ Գրիգորը տուաւ ծխախոտը, ես ալ տուի դրամը զոր մերժեց ընդունիլ։

— Ինչո՞ւ դրամը չէք առներ։

— Ոչի՛նչ, չ'ուզեր։

— Ես ալ ձեր ծխախոտը չեմ ուզեր։

Եւ ոտքերս ուղղեցի դէպի դուռը՝ մօտակայ խանութէ մը գնելու համար զայն։ Գրիգոր, տեսնելով իմ ընթացքը, առաւ դրամը։

Նստած կը ծխէի, իսկ ան կը շարունակէր դուրս տալ ամէն բան իր բերնէն։

— Հիմա հոս կուգայ մէկը, որ լաւ կը ճանչնայ զՍեպուհ։ Եթէ դուք չէք Սեպուհը, վա՛յն եկեր է ձեր գլխուն։

— Իսկ եթէ ես եղայ, դուք ի՞նչ պիտի ընէք։

— Ես հազար ներողութիւն պիտի խնդրեմ եւ ձեր ոտքերը պիտի իյնամ, բայց եթէ Սեպուհը չեղաք, ձեր երկու աչքերուն մէջ պիտի թքնեմ եւ բանտ պիտի ղրկեմ։

Այս միջոցին դուռը բացուեցաւ եւ ներս մտաւ մարդ մը, որուն անունը յետոյ հասկցայ թէ Գրիգոր Կարսեան էր։

Առաջին Գրիգորը դարձաւ այս նորեկ Գրիգորին ու ըսաւ։

— Կը ճանչնա՞ք այս պարոնը։

Գրիգոր ուշադրութեամբ նայեցաւ ինծի եւ ես՝ անոր։ Ան ըսաւ.

— Պարսկաստանի մէջ երբեք տեսած չեմ այս մարդը եւ առաջին անգամն է որ կը տեսնեմ։

Խանութպան Գրիգոր ինձ ուղղեց իր խօսքը եւ ըսաւ հեգնութեամբ.

— Պ. Համբարձո՛ւմ, կը ճանչնա՞ք այս մարդը։

— Ո՛չ, ո՛չ։

Հիմա ան երկարեց նամակը Պարսկաստանցի Գրիգոր Կարսեանին ու ըսաւ.

— Կարդա՛. այս մարդը ինքզինքը Սասունի մէջ

կռուող Սեպուհը կը ձեւացնէ եւ խաչագողութեան ելեր է։

Գ. Գրիգոր Կարսեան կարդալով նամակը, ապշած իմ երեսին նայեցաւ, եւ հարցուց.

— Դուք Պարսկաստան եղա՞ծ էք։

— Այո՛։

— Ո՞ր քաղաքը։

— Թաւրիզ։

— Որո՞ւ տունը մնացեր էք, կրնա՞ք ըսել։

— Այո՛. մնացեր եմ Վաննեցի Գրիգոր վարժապետ Կարսեանի տունը։

— Ուրիշ ո՞վ կար ձեզի հետ։

— Հայրապետ Պանիրեան։

— Ի՞նչ գործով կը զբաղէիք։

— Ձեզի նման մարդոց զէնք բռնել կը սորվեցնէի եւ ինքնապաշտպանութեան գործը կը վարէի։

— Ո՞ր Թաղերուն մէջ։

— Լիլաւա եւ Ղալա։

— Հայրապետ Պանիրեանի հետ ի՛նչ տեսակ կապեր ունէիք։

— Ան զանազան դասեր կուտար ինձ։

— Ձեր ըսածները բոլորը ճիշդ են, սակայն դուք դուցէ Սեպուհի այն զինուորը լինիք որ այն տեեն հոն կ'ապրէր։ Մանաւանդ այդ վարժապետ Գրիգորը ես եմ եւ Սեպուհը ուղիղ չորս ամիս մեր տունը ապրած է։ Ան պիտի ճանչնար զիս, եթէ ես չճանչնայի զինք։ Օրինակ, եթէ դուք լինէիք Սեպուհը, անկասկած պիտի ճանչնայիք զիս։

— Ա՛յ մարդիկ, բաւական է որքան վիրաւորեցիք ու նեղեցիք զիս. ձեզի կ'ըսեմ թէ ես ինքս եմ Սեպուհը։

Գրիգոր վարժապետ պատասխանեց ինձ.

— Եթէ դուք լինիք Սեպուհը, ես պիտի կտրեմ ձեռքերս։

— Այո՛, ես եմ, բայց ինչո՞վ կ՚ուզէք որ փաստեմ թէ Սեպուհն եմ։

Դ.

Յայտնութիւն.— Գարեգին Մարգարեան եւ Տիկին Սիրանոյշ կարսեան կը ճանչնան զիս.— Պ. Ալիխանի ջերմագին հիւրընկալութիւնը.— Փոխառութիւն:

Նոյն պահուն խանութին դուռը բացուեցաւ եւ ներս մտաւ թխագոյն երիտասարդ մը, որ, առանց այլեւայլի, փաթաթուեցաւ ինծի, համբուրեց զիս եւ գոչեց.

— Սեպուհ ջան, բարո՜վ, հազա՜ր բարով, ի՞նչ լուր. ի՛նչ ընկեր ես անհոգի մարդոց ձեռքը որ կը չարչարեն քեզ. արդեօք քու կրած չարչարանքներն ու տառապանքները բաւական չէի՞ն:

Երկու Գրիգորները կարմրեցան, գունաթափեցան, սակայն խօսք չգտան խօսելու, պապանձեցան պահ մը: Կարգը իմս էր հիմա եւ ըսի.

— Եղբա՛յր, դու սխալ կը խօսիս, ես Սեպուհը չեմ, ես խաչագող եմ, ես բախտախնդիր եմ. իմ անունը Համբարձում է: Ինչո՞ւ այս մարդիկը թիւրիմացութեան մէջ կը ձգես:

Զիս ողջագուրող եւ համբուրող երիտասարդը Դալարագեազի Ազատ գիւղացի Գարեգին Մարգարեանն էր, որ Թուրք—հայկական ընդհարումներու ժամանակ ինծի ծանօթացած էր իրենց գիւղին մէջ:

Խանութպան Գրիգորը անմիջապէս եկաւ ներողութիւն խնդրեց, իսկ վարժապետ Գրիգորը չուացած էր, որովհետեւ երդում ըրած էր որ ձեռքերը պիտի կտրէր: Երբեք չէր խօսեր, կարծես լեզուն վար էր ինկեր:

Գարեգին Մարգարեանին ուղղելով խօսքս, ըսի.

— Է՛յ, Գարեգին, ո՞րտեղէն եկար, այս անպիտան մարդիկ քիչ կը մնար որ զիս ռուս ժանտարմաներուն յանձնէին եւ բանտ ղրկէին։

— Ասկէ քսան մղոն հեռու կը գտնուէի։ Ալիքսան աղան եկաւ մօտս եւ պատմեց քու գալուստը սա կերպով.— «Գիտես որ կարդալ գրել չեմ գիտեր. Նամակը տուի Գրիգորին կարդալու։ Դեռ չվերջացուցած սկսաւ մարդուն անտեղի խօսքեր ու վիրաւորանքներ ընել։ Հոգիս նեղացաւ, ուստի ձգեցի խանութն ու հեռացայ, սակայն հոգուովս կը հաւատամ թէ այդ մարդը լաւ մարդ մըն էր»։ Ալիքսան աղային այս խօսքերը որ լսեցի, իսկոյն վճռեցի գալ եւ տեսնուիլ հետդ։ Եթէ իրօք Սեպուհն է այդ մարդը,— մտածեցի— ապա կ՚իմանամ իր ցաւերը եւ կ՚օժանդակեմ իրեն, իսկ եթէ ուրիշ մէկն է որ կը չահագործէ անոր անունը, վա՛յն ի վրան։ Հիմա բարո՛վ եկար, հազա՛ր բարով եկար. ոչ մի բանի վրայ մի մտածեր։ Շատ լաւ տեղ ես ինկեր. ի՛նչ նպատակաւ որ եկեր ես հոս, ըլլալու պիտի յաջողիս։ Հոգ մի՛ ըներ։ Խանութպան Գրիգորը Խանասորի հերոսներէն է, այս Գրիգորն ալ վարժապետն է, որ ամէն անգամ քու պատմութիւնները կ՚ընէր, քու կեանքէն կը խօսէր, բայց զարմանալի է որ քեզ չէր ճանչնար։

Շուարած մնացած վարժապետ Գրիգորի դարձայ եւ ըսի.

— Պ. Գրիգոր, ձեր կինը հո՞ս է, Տիկին Սիրանոյշը։ Ան եթէ տեսնէ զիս, կը ճանչնայ։ Իր եփած կերակուրները շատ կերած եմ եւ ան ձեզի նման մոռացկոտ կոյր չէ։

— Կնոջս լուր ղրկեցի որ կարեւոր գործով մը այս խանութը գայ, սակայն իրեն իմացուցած չեմ թէ դուք եկած էք։ Տեսնէ՛նք պիտի ճանչնա՞յ ձեզ։

Քիչ յետոյ Տիկին Սիրանոյշ խանութ մտաւ եւ ապշահար սկսաւ երեսիս նայիլ.

— Վա՜յ, բարի ես եկեր, Սեպո՛ւհ:

Եւ դառնալով իր ամուսնոյն.

— Գրիգո՛ր, ինչո՞ւ նախապէս լուր չտուիր թէ եղբայրս եկած է:

Միջամտեցի.

— Է՜հ, տիկի՛ն Սիրանոյշ, չեմ գիտեր թէ ձեր ամուսնոյն հետ ի՛նչպէս պէտք է գործը վերջացընեմ: Ան երդում ըրաւ եւ ըսաւ, որ եթէ Սեպուհը լինիմ, ինք իր երկու ձեռքերը պիտի կտրէ: Եւ հիմա այդ մասին կը խորհի:

— Սեպո՛ւհ, կատակ ըրեր է ձեզի:

— Բայց այնպիսի վիրաւորական խօսքեր ըսաւ, որ չեմ կրնար մոռնալ:

Խանութպան Գրիգորը (Փարմագսըզ) մօտեցաւ եւ խնդրեց որ իրենց տունը երթանք: Ի հարկէ մերժեցի եւ մնաք բարով ըսի մեկնելու Խարքով: Գարեգին աղերսեց եւ տեղի տուի: Գացինք Գրիգորի տունը որուն սեղանին վրայ Աստուծոյ շնորհած բոլոր բարիքները կը գտնուէին, սկսելով Բաղոսի արտասուքէն:

Կերանք խմեցինք: Երբ Գրիգոր ներողութեան իր բաժակաճառը կ'արտասանէր, պ. Ալիքսան մտաւ ներս:

— Դո՛ւ, Գրիգո՛ր, շատ յանցաւոր ես եւ այժմ կարդա մեղայականդ, ըսաւ.

Պ. Ալիքսան ինծի դառնալով.

— Ելէ՛ք, հայրենակի՛ց, ելէք. ես բոլորի կողմէն ներողութիւն կը խնդրեմ եւ կը հաւատամ թէ կը ներէք: Ո՛վ գիտէ, ձեր կեանքին մէջ քանի՜ այսպիսի անախորժութիւններ պատահած են: Սա ո՛չ առաջինը պիտի լինի եւ ո՛չ վերջինը:

Միասին գացինք պ. Ալիքսանի տունը․

— Հիմա պատմեցէք թէ ինչո՞ւ եկած էք եւ ի՞նչ է ձեր նպատակը, հարցուց պ. Ալիքսան։

Համառօտ կերպով պատմեցի թէ ինչպէ՛ս Թուրք կառավարութիւնը խաղով թունաւորած էր Խելօք անունով նժոյգս, թէ ինչպէ՛ս քանի մը անգամ ժանտարմաները յարձակում գործած էին տանըս վրայ, հետապնդած էին զիս։ Թէ ինչպէ՛ս այս ամենէն նեղուած, կեղծ անցագրով եկած ինկած էի Ռուսիոյ այս անկիւնները՝ կերպով մը ապրելու եւ կինս ու մէկ հատիկ երախաս ազատելու Թուրքի ճիրաններէն եւ արտասահման բերելու։

— Ըսէ՛ք թէ որքա՞ն դրամի պէտք ունիք եւ ի՛նչ գործ կ'ուզէք ընել։

— Հինգ հարիւր ռուբլին ինձ բաւական է։ Երբ գործի ձեռնարկելով շահիմ, այն ատեն ընտանիքս կը փոխադրեմ այս կողմը։

— Ո՛չ, ըսաւ պ. Ալիքսան, պէտք է ընտանիքդ անմիջապէս բերել տաք։ Գործը եւ ձեր ընտանիքին ազատումը պէտք չէ իրարու կապէք, ուստի թէ՛ գործի կը սկսիք եւ թէ միեւնոյն ժամանակ ձեր կինն ու երախան բերել կուտաք։ Մէկը երբեք չի խանգարեր միւսը։

— Կ'ընդունիմ որ այդ այդպէս է, սակայն շատ ծանր կը լինի խնդրին դրամական կողմը։

— Այդ մասին մի՛ մտածէք։ Խնդիրը թողուցէք ինծի։ Ահա ձեզի հազար ռուբլի, որուն երեք հարիւր ռուբլին ձեր ընտանիքին փոխադրութեան համար։ Մնացորդ եօթը հարիւրով գործի կը ձեռնարկէք․ 300 ալ ձեր համագիւղացիները նուիրած են, դրամին գումարը կը բարձրանայ 1000 ռուբլիի։ Ասով գործի մը ձեռնարկեցէք եւ վնասէն ընա՛ւ մի

վախնաք։ Միայն գործը սորվեցէք․ այդ պարագային՝ ես շատ լաւ վիճակ կը ստեղծեմ։ Մի՛ կարծէք թէ այս դրամը երբեւ պարտք կուտամ, այլ կուտամ որ վնասէք եւ գործ սորվիք։ Սակայն դուք այն ըսէք ինձ, թէ Սերոբ Աղբիւրի տղաները ո՞ւր են։

— Կարնոյ Սանասարեան վարժարանին մէջ կ'ուսանին։

— Ահա 100 ռուբլիի գումար մը․ անոնց ղրկեցէք։ Իսկ սա 25 ռուբլին ալ ճանապարհածախք ըրէք մինչեւ Խարքով։ Այդ 1000–ին ձեռք չդպցնէք։

Ամէն ինչ կարգադրելէն յետոյ, քաշուեցայ Տիկին Հոխիսիմէի կողմէ պատրաստուած մաքուր ննջարանը։ Անկողինը յաճախ հանգստարան մըն է ուր մարդ կ'անդրադառնայ նաեւ կեանքի պատահարներու մասին։ Նոյն վիճակին մէջ կը գտնուէի եւ ես ու կը մտածէի։ Իրօք, զուր տեղը չէ որ ժողովուրդը կ'ըսէ․ «Փոխանակ դուն գնալու, թող անունդ գնայ»։ Եթէ իմ նամակներս ղրկուած լինէին հոս, գուցէ երկու Գրիգորները տարբեր կերպով վարուէին։ Իմ կեանքիս մէջ առաջին անգամ ըլլալով մարդոց կը հանդիպէի, որ ճակատ առ ճակատ կը վիրաւորէին զիս։ Եթէ Գարեգինը պատահաբար չերեւէր, ինչպէ՞ս պիտի վերջանար այսօրուան միջադէպը։ Արդեօք պիտի ճաշակէի՞ մինչեւ բանտի դառնութիւնները։

Եւ տարօրինակը հոն էր, որ Խանասորի դաշտին մէջ կռուող երէկուան Փէտային, հասարակ զինուորը, այսօր հարիւր հազարներ դիզեր էր եւ իր զէնքի ընկերոջ կը սպառնար բանտով։ Բայց չէ՞ որ ան կռուած էր մի այնպիսի ժողովուրդի համար, որուն մէջ կը վխտային ամէն նկարագրի պատկանող անհատներ — ազգասէր, դաւաճան, կռուող ու

վախկոտ։ Սխալ չէ որ Ֆէտային կը պատժէ մարդիկ, սակայն բանտի սպառնալիք ընել՝ անոր չի վայլեր։ Ֆէտային պարտաւոր է պահել պատիժի իւրայատուկ ձեւը, որուն մասին խօսիլ յարմար չէ հոս։

Կը հասկնամ հիմա թէ ի՛նչ ըսել է քաղաքի մեղկ կեանքը, որ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ վարակիչ միքրոպ մը, որ կը սողոսկի մարդուս երակներէն ներս, կը սպաննէ անոր ասպետական յատկութիւնները, կը սովրեցնէ գալարիլ մարդոց գարշապարին չուրջ եւ կը փոքրացնէ բնական մարդուն մեծութիւնները։

Այսօրինակ մտածումներու մէջ թաղուած էի, երբ ժամը առտուան տասնեւմէկը հնչեց։ Ա՛լ ոտքի ելայ, հագուեցայ, լուացուեցայ եւ տանտիկինէն ներողութիւն խնդրեցի ուշ ելլելուս առթիւ։

Հոգ չէ՛, հոգ չէ, ըսաւ ան, արդէն պ. Ալիքսանը նոր ելաւ։ Չեմ մեղադրեր որ ուշ կ՚ելլէք, որովհետեւ երէկ երկու Գրիգորները մեծ անխոհեմութեամբ վարուեցան ձեզի հետ։

— Այդպէս է, Տիկի՛ն, սակայն չեմ ցաւիր, որովհետեւ անոնք լաւ մտքով առաջնորդուեցան եւ անունիս կարելի չահագործում մը ուզեցին արգիլել։ Այս տեսակէտէն գովելի կը գտնեմ անոնց վերաբերմունքը։ Եթէ զիս ճանչնալէն յետոյ, նման ընթացք մը ունենային, այն ատեն շատ աւելի պախարակելի կը լինէին։ Անկեղծօրէն համոզուած եմ թէ ապուրէն այրած է բերաննին եւ հիմա մինչեւ անգամ մածունը կը փչեն որ պաղի։

Մտանք ճաշասենեակը ուր կը սպասէր պ. Ալիքսան։ Փառաւոր էր սեղանը, որուն առջեւ հիւրընկալս սկսաւ փորձ առեւտրականի մը բարի խոր-

հուրդները հաղորդել ինձ եւ թելադրեց որ այնպիսի գործի մը ձեռնարկեմ, որ կրնամ հանգիստ ըլլալ ու ապրիլ։

Օրը անցուցինք Կարսեանի, Գրիգորի եւ Գարեգինի հետ, որոնք զիս չէին ճանչնար երէկ։ Գարեգին պատմեց Դարալագեազի մէջ իմ անցուցած օրերէն քանի մը հետաքրքիր դրուագներ։

— Օր մը գիւղացի մը, խոտը գողցաւ՝ եթէ չեմ սխալիր Նարմանցի Մկրտիչի ձիուն առջեւէն։ Դուն պատժեցիր. խոտը գիւղացիին վիզէն կախեցիր եւ գիւղին չորս բոլորը պտտցուցիր։

— Գարեգին ճա՛ն, ըսի, ատոնք մոռցած եմ։ Հիմա դուն տեսար իմ վիճակը եւ կրնաս բաղդատել այն օրերուն հետ։ Եզրակացութիւնը դուն հանէ եւ օր մը յիշեցուր ինձ այս օրուան պատմութիւնը։ Կեանքն ունի իր դառնութիւններն ու քաղցրութիւնները։ Օր մը մարդիկ ովսաննաներով երկինք կը բարձրացնեն ձեզ, եւ յաջորդ օրը նոյն կամ ուրիշ մարդիկ խաչագող կը կոչեն։

Օրը սահեցաւ եւ երեկոյեան կայարան գացինք տոմսակ առնելու եւ մեկնելու։ Պ. Ալիքսան այս պարագային ալ ցոյց տուաւ իր ոգին եւ հակառակ կամքիս, չթոյլատրեց որ տոմսակի գինը ես վճարեմ։

Մեկնելու պահուս Գարեգինը գոց ծրար մը յանձնեց ինձ եւ բոլորին հետ ողջագուրուելէ յետոյ, շոգեկառքը սկսաւ իր խելայեղ վազքը։

Ե.

Դրամական առաջում ընտանիքիս եւ Աղբիւր Սերոբի տղոց.— խանութ.— Ջուկի տուփերը.— Ընտանիքս եւ մայրս կը հասնին։ Գաբրիէլ եւ իր մահը.— Մօրս թախիծը եւ հայրենաբաղձութիւն.— Մարտիրոս, Կողբեցի Տիգրան եւ Օր. Ռուբինա.— Համազասպ կը դառնայ ախոռէն.— Մայրս կը մեկնի։

Մտածումները պաշարեցին զիս։ Քնացայ ու արթնցայ զանազան առիթներով։ Գարեգինին յանձնած ծրարը զոր գրպանս դրած էի՝ բացի պատահաբար, երբ շոգեկառքէն դուրս ելայ եւ հանրակառք մտայ։ Հարիւր չիսուն ռուբլի կար մէջը։

Շիտակ գացի պ. Գրիգոր Սարգիսեանի հացագործարանը։ Ան երբ տեսաւ զիս, չբարեւեց, այլ հարցուց թէ յաջողա՞ծ եմ։

Պատմեցի եղելութիւնը եւ դրամական արդիւնքը։ Պ. Սարգիսեան ըսաւ.

— Շատ լա՛ւ է. վաղուընէ սկսեալ ձեզ համար գործ կը փնտռեմ։

— Ո՛չ, գործէն առաջ, աւելի կարեւոր խնդիրներ կան։ Սա երեք հարիւր ռուբլին եղբօրս ղրկենք, որ ընտանիքս ու Երախաս հոս ղրկէ։ Հարիւր ռուբլին ալ ղրկենք Ռոստոմին, որ յանձնէ Սերոբի տղոց։

Հետեւեալ օրը մասնաւոր նամակներով ղրկեցինք դրամները։

Այնուհետեւ գտանք նպարավաճառի խանութ մը զոր գնեցի եւ սկսայ գործի։ Խանութիս դիրքը լաւ չէր, գործը հազիւ կը գոցէր իմ ու խանութիս ծախքերը։ Ասով հանդերձ դժգոհ չէի վիճակէս, միայն կը սրտնեղէի որ մինակ եմ։

Հետաքրքիր էին գործի սկզբնական օրերս։ Օր մը երկու երեք չարաճճի աղջիկներ խանութս եկան

եւ տուփով ձուկ ուզեցին։ Ամենաընտիր տեսակ տուփերէն տուփ, հատը կ'արժէր 75 կոպէկ, սակայն ես 45 կոպէկ ուզեցի անգիտակցաբար։ Աղջիկները հինգ հատ առին եւ գացին։ Հետեւեալ օրը նորէն եկան եւ ձուկի նոյն տուփերէն ուզեցին։ Այս անգամ ամէն մէկին մի ռուբլի պահանջեցի։ Աղջիկները զարմացան, որ երէկ 45 կոպէկ ծախած տուփիս այսօր մէկ ռուբլի գին կը դնեմ։

Ձուկերու իրական գինը իմացեր էի նոյն առաւօտ այն ռուսէն որ խանութը ինծի ծախած էր։ Մարդը իմացաւ աղջիկներու պարագան եւ կուշտ ու կուռ ծիծաղեցաւ, յետոյ ամէն ապրանքի վրայ մատիտով գին նշանակեց։ Ձուկին գինը դրաւ մի ռուբլի։

Այսպէս բաւական դժուարութիւններ կրեցի մինչեւ որ փորձառութիւն կրցայ ձեռք բերել։

Ամիսները կը սահէին եւ ես անհամբեր կը սպասէի ընտանիքիս գալստեան։ Եղբայրս՝ Յարութիւն՝ ամիս մը առաջ նամակ գրած էր եւ կ'իմացնէր թէ մայրս, կինս ու Երուանդս շուտով ճամբու կը դնէ։ Օր մըն ալ Բաթումէն հեռագիր ստացայ, թէ մայրս ու կինս հոն հասեր են Գաբրիէլի հետ։

Վերջապէս բոլորը հասան մօտս եւ օտարութեան մէջ վերակազմեցինք մեր ընտանիքը։ Տունն ու խանութը իրարու մէջ էին եւ կ'ապրէինք։ Գաբրիէլ իմ քրոջս տղան էր եւ աւարտած էր Ներսէսեան վարժարանը, որու գրասեղաններուն վրայ վարակուած էր բարակցաւէ։ Խեղճը գալէն վերջ յանկարծ հիւանդացաւ։ Երկու շաբաթ զրկեցի հիւանդանոց ուր կը դարմանուէր, սակայն երկու շաբաթ ետք մեռաւ եւ թաղեցինք օտար երկնքի տակ, ռուսական գերեզմանատան մէջ։ Այս խոստմնալից տղան եկած էր, որ ինքնաշխատութեամբ մտնէ Խարքովի հա-

մալսալանը, սակայն ճակատագիրը այլ բան տնօրինած էր իրեն։

Գաբրիէլի մահը շատ յուզեց եւ ցնցեց պառաւ մայրս, որ կ'ողբար իր սիրելի Թոռը։ Ռուսիոյ կեանքը երբեք չյարմարեցաւ մօրս, որ լաւ աչքով չէր նայեր այն գործին զոր կ'ընէի։ Ան միշտ կը պահանջէր որ զինք երկիր ղրկեմ.

— Որդի՛, կ'ըսէր, ես արդէն պառաւած եմ, մահուան օրերս մօտեցած են. կը վախնամ որ յանկարծ մեռնիմ եւ Գաբրիէլի (Գափռէլ) նման թաղուիմ ռուսական ծուռ խաչի տակ. ուստի վճռած եմ երթալ եւ չեմ դիմանար հոս։

— Մայրի՛կ, կը պատասխանէի, տարի մը զոնէ մնացիր, որ միասին վերադառնանք. Հայաստան կ'ազատի եւ մենք բոլորս միասին երկիր կը վերադառնանք։ Կը հաւատամ որ եթէ դուն երկիր երթաս, բնա՛ւ հանգիստ պիտի չմնաս, մեզ միտքդ պիտի բերես, Թոռնիկդ՝ Երուանդը պիտի կարօտնաս, եւ նորէն պիտի ուզես մեզ տեսնել։ Մայրի՛կ, լսէ՛. օրին մէկը տղայ մը կ'արհամարհէ իր մայրը, որ կ'անիծէ իր որդին։ Սակայն այդ տղան երբ գըլխու ցաւ կ'ունենայ օր մը, մայրը կ'ըսէ. «Երանի թէ սիրտս կտրուէր, հոգիս դուրս գար եւ դուն այդ ցաւը չունենայիր»։ Ասիկա մայրական զգացումն է՝ որ խոր է ու անսահման։ Դուն այսօր քու մահուան մասին կը մտածես, բայց վաղը երբ չոգեկառք նըստիս, նորէն պիտի արտասուես եւ մեր կարօտով պիտի տանջուիս։

Մայրիկս համոզուեցաւ եւ խոստացաւ ժամանակ մը մնալ, որ գուցէ հայուն Աստուածը իր թըմբիրէն արթննար եւ Հայաստանի ազատութիւն պարգեւէր։ Այն ատեն բոլոր պանդուխտներն ու վտարանդիները կը վերադառնային իրենց Հայրենիքը։

Մեր օրերը կը սահէին կ՚անցնէին, սակայն շատ նեղ շրջանակի մէջ կ՚ապրէի: Շատ քիչ ծանօթներ կուգային մօտս: Եւ ահա մի օր, Մարտիրոս Սէմէրճեանը եւ ուրիշ մը՝ զոր կը ճանչնայի անունով եւ նամակագրութեամբ՝ եկան այցելեցին ինծի: Այս վերջինը Կողբեցի Տիգրանն էր, որ ժամանակ մը Վանի Կեդր. Կոմիտէի անդամ եղած էր եւ այդ շրջանին մէջ ունեցած էր բաւական լաւ գործունէութիւն: Վերջը, նեղանալով ընկերներէն, ձգած հեռացած էր Վանի շրջանէն եւ հաստատուելով Խարքով, կը զբաղէր պտուղի գործով: Սէմէրճեանին անձամբ ծանօթ էի Սիմֆերոպոլէն ուր գացած էի 1900-ին Աղմէճիտի տեռօրի խնդրով: Հոն շատ մըտերմացեր էինք, բայց այստեղ, սկիզբի օրերուն, լաւ չվարուեցաւ ինձ հետ, թէպէտ վերջը քաւեց իր մեղքը:

Կողբեցի Տիգրանի հետ ծանօթացանք եւ սկըսանք խօսիլ Ախլաթի մեր հին գործունէութենէն: Երկրի մէջ, այն օրերուն, երկու Ախլաթցիներ կային, որոնք Սերոբ-Աղբիւրի օրով մահուան դատապարտուած էին, սակայն կարելի եղած չէր զանոնք ձեռք անցընել: Երկու յայտնի դաւաճանները, հարիւրաւոր մարդոց կեանքին դէմ դաւելով, Թուրք կառավարութեան մատնած էին: Այս ախլաթցիներն էին որ բռնուեցան մեր խումբէն, եւ Ջրհոր ու Դատուան գիւղերու միջեւ բաց դաշտին մէջ կախեցինք ծառէ մը:

Անցեալի յուշերը այսպէս պարբերաբար առիթ կ՚ունենայինք քրքրելու եւ անոնք քաղցր կը թուէին մեզի: Շաբաթներն ու ամիսները կ՚անցնէին:

Տիգրան, որ Վարդան անունով կը կոչուէր հոս, ըսաւ ինձ, թէ Թիֆլիսի Արեւելեան Բիւրոյի ընկերներէն հրաւէր նամակ ստացեր է երթալու եր-

կիր։ Վարդան կը խորհէր քանի մը շաբաթէն մեկնիլ։ Անկէ իմացայ թէ Օրիորդ Ռուբինան հոս է եւ կ՚ուսանի Համալսարանը. խոստացաւ տեղեկացնել անոր մեր բնակութիւնը ի Խարքով։ Ես շատ լաւ ծանօթ էի Օր. Ռուբինային, մանաւանդ մի գաղափարի եւ վարդապետութեան հետեւողներ էինք։ Զլխնայեցի Մարտիրոսին եւ յիշեցուցի Նախապէս ցոյց տուած իր պաղ վերաբերումը։ Ան ուզեց ինքզինքն արդարացնել թէ իր վրայ գէշ ազդած էր Տիգրան Ռափայէլեանի ընկերակցութիւնը որ լաւ համբաւ չունի եղեր, մինչդեռ ես կը ճանչնայի Ռափայէլեանը Կարսէն՝ ուր օգտակար եղած էր եւ հիմա, չէի գիտեր, ինչո՛ւ գէշ համբաւ կը ստանար։

Յաջորդ կիրակին Օր. Ռուբինան եկաւ այցելութեան։ Շատ ուրախացանք տեսնելով զինքը, մանաւանդ մայրս, որուն շատ պատմեր էի անոր մասին։ Մայրս համբուրեց Օր. Ռուբինան եւ ըսաւ.

— Վա՜յ, քու արեւուն մատաղ, աղջի՛կս, երանի՜ թէ այն ատեն սպաննած լինէիք Սուլթան Ապտիւլ-Համիտը։ Գուցէ օտարութեան դառնութիւնները չունենայինք ներկայիս։

Քիչ յետոյ եկան Տիգրանն ու Մարտիրոսը։ Լաւ ժամանակ անցուցինք եւ խօսեցանք երկրի, Կովկասի եւ շատ ընկերներու մասին։ Տիգրան լուռ կը կենար եւ միայն Երուանդին հետ կը խօսէր, անոր կը քարոզէր, որ երբ մեծնայ, լաւ յեղափոխական լինի եւ իր հօրը թողած կիսատ գործը շարունակէ։

Ուրիշ օր մը, յանկարծ մօտս եկաւ Համազասպ Սրուանձտեանցը, Ղարապաղի հերոսը, որ պատմեց թէ աքսորավայրէն կուգայ։

— Համազա՛սպ, ուրեմն փախա՞ծ ես այդ տաժանելի վայրէն։

— Փախչիլն անպատուութիւն է. առանց տեղե-

կութիւն տալու հեռացած եմ։

Քանի մը օր մնաց եւ մեկնեցաւ դէպի Եւրոպա։ Անոր ետեւէն Վարդանն ալ ուղեւորեցաւ Թիֆլիս։ Երկուքն ալ գացի ճանապարհ դրի, իսկ ես մնացի։

Այնուհետեւ յաճախ կը տեսնուէի Մարտիրոսի եւ Ռուբինայի հետ։

Մայրիկս, օր մը, առաւօտեան լացաւ ու ըսաւ.

— Որդի՛, այս տեղի կեանքը ա՛լ անտանելի է ինծի. կը փափաքիմ երկիր մեկնիլ, պառաւած եմ, ջղայնացած եմ. այստեղի ճղճիմ առեւտրական կեանքը կը տանջէ զիս. քու տանջանքները հոգիս կը հանեն։

Չկրցայ մօրս թախանձանքներուն դիմանալ եւ որոշեցի իր բաղձանքին գոհացում տալ։ Բարսեղ Աբգարեան որ եկած էր իր աչքերը փրօֆ. Կիրշմանէն դարմանելու եւ այս առթիւ երեք ամիս մեր տունը մնացած էր, ընկերացուցի մայրիկիս եւ ղրկեցի երկիր։

Հիմա մայրս ալ գնաց եւ ես մնացի կնոջս ու տղուս հետ մինակ։

Զ·

Համաշխարհային պատերազմ·— Կամաւորական շարժման նախապատրաստութիւններ եւ ժողով·— «Համբարձում» եւ Սեպուհ·— Արձանագրութիւն·— Կինս կը ստանձնէ գործս·— Մեկնում·— Տեսարանը կայարանին մէջ·— «Պապա՛, մի՛ երթար»·— Դարձեալ անջատում ընտանիքէս·— Փորձ խանգիպելու պ· Ալիխանին·— Կամաւորները կը շարունակեն իրենց ուղին։

1914 *Թուականի ամառն էր։ Խանութս փոխեցի եւ աւելի լաւ տեղ մը գնեցի։ Գործս շատ լաւ էր եւ օր ըստ օրէ կը յառաջդիմէի։*

Մեծ պատերազմը յանկարծ պայթեցաւ։ Սպաննըւեցաւ Աւստրիոյ գահաժառանգ իշխանը Սերայովայի մէջ սերպէ մը։ Աւստրիան վերջնագիր տուաւ Սերպիոյ։ Յարձակումը սկսաւ Սերպիոյ դէմ եւ Ռուսիա, իր կարգին, պատերազմ յայտարարեց Աւստրիոյ դէմ։ Ռուս թերթերը կը կարծէին թէ շուտով Ֆրանսան ու Անգլիան կը մասնակցին կռուին։ Գերմանները կազմ ու պատրաստ գրոհ կ՚ուզէին տալ Ֆրանսացւոց դէմ։

Պատերազմը համաշխարհային էր, ուստի բնական էր սպասել, որ մեր թշնամի Թուրքերը անկասկած մտնէին կրակին մէջ եւ ռուսերու հակառակ դիրք բռնէին։

Այս նկատումներով կը խորհէի բանակցութեան մտնել Բագուի եւ Թիֆլիսի մեր ընկերներուն հետ։ Նոյն միջոցներուն երկու անծանօթ երիտասարդներ խանութ մտան։ Մէկուն անունը Մանուէլ էր, միւսինը՝ Մեսրոպ։ Զգիտեմ ո՛ր տեղէն լսեր էին թէ

Խարքով կը գտնուիմ, եկած էին չօչափել տրամադրութիւններս ու կարծիքս օրուան քաղաքական կացութեան եւ զարգացող դէպքերու մասին։ Արդեօք հայերը չէզո՞ք պիտի մնային եւ պիտի չմասնակցէի՞ն կռուին. արդեօք րոպէն յարմար չէ՞ր տարիներու մեր իղձը իրագործելու համար։ Մանուէլ այն կարծիքը կը յայտնէր, թէ եկած է ժամանակը կամաւորական գունդեր կազմելու եւ կ՚աւելցնէր.

— Մենք եկած ենք խնդրելու ձենէ, որ յանձն առնէք խմբապետութիւնը՝ հոս կազմուելիք կամաւորական խումբերուն։ Մենք գիտենք, որ միայն 50–60 տղաներ կան որոնք պատրաստ են միանալու ձեզի։

Անոնց ո՛չ մէկ դրական պատասխան տուի, եւ առարկեցի թէ պէտք է դիմել մեր բարձր մարմիններուն, որոնք իրազեկ են կացութեան եւ կը վարեն մեր քաղաքականութիւնը։ Ուրիշ անպատեհութիւն մըն ալ այն էր, որ ես ուրիշ անունով կ՚ապրէի եւ չէի գիտեր թէ տեղական իշխանութիւնները ի՛նչ դիրք պիտի բռնէին հանդէպ ինծի, եթէ իմանային իմ իսկական անունը։ Երկու երիտասարդներուն խորհուրդ տուի համբերել երկու շաբաթ եւս, մինչեւ պատասխան ստանայի Կովկասէն։

Երբ անոնք մեկնեցան, անմիջապէս Բագուի եւ Թիֆլիսի մեր ընկերներուն նամակներ գրեցի հետեւեալ բովանդակութեամբ.—

Սիրելի ընկերներ,

Ինչպէս կ՚երեւի, այս պատերազմը համաշխարհային հանգամանք պիտի ստանայ, որովհետեւ բազմաթիւ մեծ ու փոքր պետութիւններ պիտի մասնակցին անոր։ Պիտի մասնակցի նաեւ մեր դարաւոր թշնամին՝ Թուրքիա։

Արդ, ժամանակը հասա՞ծ չէ արդեօք, որ մենք

եւս կազմենք կամաւորական խումբեր, որպէսզի պատրաստ գտնուինք անակնկալներու հանդէպ։

Իմ կարծիքով, պէտք է ամենաջերմ մասնակցութիւնք ունենանք այս պատերազմին, այն պայմանաւ սակայն, որ հաշուեյարդարի ատեն մեր դաշնակից պետութիւնները չմոռնան մեզ։ Այս առթիւ պէտք է դիմէք Թիֆլիսի փոխարքային եւ կամ առ որ անկ է։ Դուք լաւ գիտէք պատշաճ անձն ու վայրը։

Սա կրնամ ըսել, որ հոս 40–50 լաւ տղաներ կան, որ պատրաստ են կամաւոր արձանագրուելու, սակայն անոնցմէ շատեր չեն կրնար հոգալ իրենց սեփական ծախքերը։ Կ'ուզեմ ժողով կազմել գաղութիս մէջ, բայց խկական անունով հրապարակ գալը նպատակայարմար չեմ գտներ, կանխաւ չգիտնալով տեղական կառավարութեան դիրքը հանդէպ ինծի։

Ուստի կը խնդրեմ որ անմիջապէս պատասխանէք հետեւեալ հարցերուն.

1.— Կը խորհի՞ք մասնակցելու մասին.

2.— Ի՞նչ պայմաններով.

3.— Կրնա՞մ ժողովներ կազմել իմ անունով եւ դիմել կառավարութեան.

4.— Ո՞ր ընկերները հրաւիրած էք մասնակցելու այս կամաւորական շարժման։

* * *

Երկու շաբաթ հազիւ բոլորած էր, նամակ ստացայ Թիֆլիսէն, այն հրահանգով որ ժողովներ գումարէի, կամաւորներ հաւաքէի եւ անմիջապէս մեկնէի Թիֆլիս։ Նամակը կը հաղորդէր թէ Անդրանիկ շուտով կը հասնի Պուլկարիայէն, Քեռին՝ Թէհրա–

նէն, Համազասպը արդէն Թիֆլիս կը գտնուի, իսկ Նիկոլը հիւանդ ըլլալով, առայժմ կարելի չէ օգտուիլ իրմէ։

1914 օգոստոս 7-ին, Խարքովի մէջ, յայտարարութիւն ցրուեցինք, թէ «Հայոց եկեղեցիին մէջ պիտի խօսի Սեպուհ, նիւթ ունենալով օրուան քաղաքական կացութիւնը»։ Գաղութի հայ հասարակութիւնը հրաւիրուեցաւ այս ժողովին։

Ժողովի օրը բազմութիւնը փութացած էր եկեղեցի։ Տեղւոյն քահանան նախագահ ընտրուեցաւ եւ քանի մը խօսքով ժողովի նշանակութիւնն ու նպատակը բացատրելէն յետոյ, հրաւիրեց զիս — Սեպուհը — բեմ բարձրանալու։

Երբ դէպի բեմ կը յառաջանայի, եւ ծանօթները կը ծափահարէին, ժողովուրդին մէջ փսփսուք մը ինկաւ։

— Մի՞թէ ա՞յս է Սեպուհը. չէ՞ որ ասոր անունը Համբարձում է եւ այսինչ փողոցի խանութպանն է։

Կը լսէի այսպիսի խօսքեր եւ կը տեսնէի որ շատեր իրարու երես կը նային ապշած։

Բեմին վրայ հետեւեալ խօսքերով սկսայ ճառս.—

«Սիրելի հայրենակիցնե՛ր, անշուշտ պիտի զարմանաք, որ քիչ առաջ ձեզի Համբարձում անունով ծանօթ մէկը բեմ կը բարձրանայ իբրեւ Սեպուհ։ Ահա մէկուկէս տարի է, որ հոս կը գտնուիմ եւ Համբարձում անունով կ'ապրիմ։ Տիրող քաղաքական պայմանները այդպէս կը պահանջէին. ուրիշ կերպ չէի կրնար վարուիլ, որովհետեւ կեանքիս վտանգ կը սպառնար։ Գոհ ու շնորհակալ եմ այն ծանօթներէս, որ մինչեւ հիմա գաղտնիքս պահեցին։

«Հայրենակիցնե՛ր, ի հարկէ իմ գործը չէ նպարավաճառութիւնը, սակայն բանտի ու աքսորի ըսպառնալիքին առջեւ՝ նախընտրեցի խանութ մը՝ որ բնա՛ւ կապ չունի իմ հոգեկան ըմբռնումներուն հետ: Ջենէ չատերը եթէ գիտնային իմ ինքնութիւնը, դուցէ թոյլ չտային որ խանութպանութեամբ պարապէի, սակայն կրնար պատահիլ որ տարաձայնութիւն մը գլխ ալ արժանացնէր չորս հարիւր Դաշնակցականներու բախտին:

«Գիտէք որ ընդհանուր պատերազմը սկսած է: Մենք, հայերս, անխուսափելիօրէն պիտի երթանք այդ հոսանքէն: Հնարաւորութիւն չունինք չէզոք մնալու: Կամ անցնելու ենք այս կողմը եւ կամ այն կողմը: Իսկ մեզի կը մնայ ընտրել «երկու չարեաց փոքրագոյնը»:

«Ես գիտեմ, որ ո՛չ մէկ պետութիւն սիրահար չէ մեր սեւ աչքերուն, սակայն անոնցմէ մին կամ մի քանին դուցէ ազատեն մեզ, օգնութեան ձեռք կարկառեն, եթէ մեր կողմէն դրական ծառայութիւններ մատուցուին անոնց:

«Պատմութիւնը ցոյց կուտայ, որ պատերազմներու ընթացքին եւ հաշտութեան ատեն ու ետքը՝ բազմաթիւ անակնկալներ կը պատահին եւ ազգեր կ՚ազատագրուին: Ահա Պալքանեան ժողովուրդները — ռումէնները, սերպերը, յոյները եւ պուլկարները, որոնք մինչեւ 1877 զանազան առիթներով դտան իրենց ազատութիւնը եւ պետական կեանքի տիրացան:

«Արդ, իմ կարծիքն այն է, որ հայ ժողովուրդը պէտք է որոշէ իր դիրքն ու ճակատագիրը: Մենք, ի հարկէ, չենք կրնար Թուրքերու հետ ըլլալ. ուրեմն կը մնայ մեզի աջակցիլ ռուսերուն: Այս մասին նամակ ստացած եմ Թիֆլիսէն, որ կամաւորներ

հաւաքեմ ու մեկնիմ հոն:

«Այժմ կոչ կ՚ընեմ ամէն մարդու, որ իր ուժերու ներած չափով արձագանգ տայ իմ նպատակին: Անտարբերութիւնը պատուաբեր չէ հայերուս: Այս ամսուան 15–ին պիտի մեկնիմ, եթէ մինակ ալ լինիմ:

«Ահա ուրեմն ես կը կատարեմ պարտքս, բացատրելով ձեզի թէ ինչո՞ւ պիտի մասնակցինք ներկայ պատերազմին»:

Ինէ յետոյ բեմ բարձրացաւ Շատախցի հայրենասէր Մեսրոպ վարժապետ, որ գեղեցիկ ու քաղցր լեզուով մը կրկնեց կամաւորութեան կարեւորութիւնը եւ օրինակներ բերաւ զանազան ազգերու ազատագրական պատմութենէն: Յետոյ ըսաւ թէ ինք ամենէն առաջ կ՚արձանագրուի եւ կը մեկնի օգոստ. 15–ին: Երկրորդ արձանագրուողը եղաւ Մեսրոպի անբաժան ընկեր Շէկ Միքայէլը, ուրիշ անունով Միքայէլ Վարդանեանը, որ հին ռազմիկ մըն էր եւ Բաթումի ճանապարհով մեկնած էր դէպի Հայաստան 29 ընկերներու հետ, սակայն ռուս կառավարութիւնը զանոնք ձերբակալելով՝ բանտարկած էր Բաթումի մէջ:

Կամաւորներու արձանագրութիւնը հասաւ 18ի, որուն վրայ աւելցան երեք ուսանողներու անունները: Կատարուեցաւ հանգանակութիւն եւ գոյացաւ կլորիկ գումար մը: Տպաւորութիւնը լաւ էր:

Հետեւեալ օրը կնոջս յանձնարարեցի որ խանութիս գործը ստանձնէ: Անոր համար, ի հարկէ, դժուար էր մնալ մի փոքրիկ երախայի հետ եւ վարել խանութը: Շատեր նկատեցին եւ նկատողութիւն ըրին որ չձգեմ ու հեռանամ յաջող ու բարգաւաճ գործէս, մանաւանդ հաւատարիմ ու վստահելի մէկը չունէի: Ասկէ զատ, կինս շուտով երկրորդ զա-

ւակի մը մայր պիտի ըլլար: Իրօք, շատ դժուար էր կացութիւնը. մինակ թողուլ կին մը՝ որ կանոնաւոր լեզու չէր գիտեր եւ օգնող չունի, արդար բան մը չէր. բայց ի՞նչ ընէինք, պարտականութեան ուժեղ ձայնը գիս կը կանչէր եւ չէի կրնար չլսել. պարտքս պիտի կատարէի ամէն գնով...:

Արդէն հասեր էր օգոստոս 15-ը, բոլոր տղաքը պատրաստ եկած էին մեր դուռը: Եւ մեկնեցանք կայարան: Ճանապարհին ամբոխը խռնուած էր, ուռռաները օդը կը թնդացնէին. մեր տղաները ոգեւորուած կը յառաջանային, իսկ ժողովուրդը կարծես տօնական տրամադրութեան ներքեւ կը գտնուէր: Կայարանին մէջ մեզ պատուասիրեցին թէյով եւ անուշեղէններով: Ամէն մի հայ կ'ուզէր ծառայել մեր զինուորներուն:

Վայրաշարժը իր վերջին սուլոցն արձակեց. համբուրեցի Երուանդս, որ սկսաւ լալ ու ըսել.

— Պապա՛, մի՛ երթար. ե՛ս ալ կուգամ:

Հէգ կինս չկրցաւ դիմանալ եւ զսպել իր յուզումները: Ողջերթ մաղթեց ու հեռացաւ: Տեսարանը յուզիչ եւ աննկարագրելի էր:

Եւ մեկնեցանք: Կ'երթայինք ուրախ զուարթ. վիշտ ու ցաւ չունէինք: Կը խօսէինք ուսանողներու հետ եւ գուշակութիւններ կ'ընէինք պատերազմին նկատմամբ:

Կէս գիշեր էր եւ ամէնքս քաշուեցանք հանգըստանալու:

Տղաքը շիտակ Թիֆլիս պիտի երթային, իսկ ես օր մը պիտի մնայի Խանչինովկա՝ տեսնելու համար պ. Ալիքսանը, եթէ հոն գտնէի: Եթէ պ. Ալիքսան բացակայէր անկէ եւ Ռոստով կամ այլուր մեկնած լինէր, անմիջապէս պիտի մեկնէի:

Լուսաբացին հասանք Խանչինովկա: Ես դուրս

ելայ. տղաքը չարունակեցին իրենց ճանապարհը։

Շիտակ գացի Փարմաքսըզ Գրիգորի մօտ, որ բոլորովին տարբեր ընդունելութիւն ըրաւ այս անգամ։ Երբ յիշեցուցի անցեալը, ժպտեցաւ.

— Ա՜յ սիրելիս, ըսաւ, մի՛ մեղադրէք զիս, մանաւանդ ըմբռնեցէք որ մեր ըրածը ձեր պատիւին համար էր։ Չէինք ուզեր եւ չենք ուզեր, որ ոեւէ մէկը չահագործէ ձեր անունը։ Ահա ասոր համար էր որ այնպէս խիստ վարուեցանք ձեզի հետ։

— Ո՞ւր է պ. Ալիքսանը։

— Ռոստովի մօտակայ վայր մը գնաց եւ հոն նոր գործ մը կ'ուզէ առնել ձեզի համար։ Խօսեցաւ եւ ըսաւ.— որ երեք օրէն յետոյ պիտի հեռագրեմ Սեպուհին, որպէսզի Խարքովի գործը վերջացնէ եւ ընտանիքով մեկնի նոր գործը ստանձնելու»։

Որքա՜ն բարի էր պ. Ալիքսան։ Ան չէր մոռցած իր խոստումը եւ տակաւին նոր գործ կը հետապընդէր։ Սակայն ես կը մեկնէի այս տեղէն եւ գուցէ անդարձ կերպով։ Կռուի մէջ հազար ու մի փորձանքներ կան եւ ո՞վ կրնար ըսել վճռապէս, թէ պատերազմին վախճանը ի՛նչ պիտի լինէր։ Եւ այս պայմաններու ներքեւ՝ պ. Ալիքսան նոր գործ կը պատրաստէր ինծի։

— Պ. Գրիգո՛ր, ես եկած եմ անոր հետ տեսութեան եւ պիտի մեկնիմ։ Կը ցաւիմ որ հոս չէ եւ առիթ պիտի չունենամ զինքը տեսնելու։ Բարեւս տուէք պ. Ալիքսանին եւ ըսէք թէ չեմ կրնար առայժմ ոեւէ գործ ստանձնել, բացի այն գործէն որ ահա առջեւս է — Հայրենիքի փրկութեան պայքարը, որուն համար ճամբայ ելած եմ Խարքովէն։ Մեր «լինել չլինել»ու ժամը հնչած է. տարիներու մեր երազը պիտի իրականանայ։ Այս վսեմ ու վեհ գործի առջեւ անհատական գործերը կ'ոչնչանան. «Ի

ծագելն արեգական՝ կորնչին աստեղք»։ *Մենք կը մեղադրենք մեր հայրերը որ 77–ի պատերազմին չեն մասնակցեր եւ չեն աշխատեր մեր ազատութեան համար։ Նոյն մեղադրանքը կրնան ընել մեզի թէ՛ մեր զաւակները եւ թէ թոռները։ Ներկայիս ունինք մարտական անցեալ մը եւ մարտական սերունդ մը։ Եթէ այսօր չօգտուինք այս պատեհ առիթէն, վաղուան սերունդը մեզ պիտի անիծէ։*

— Ձեր տեսութիւնները ճիշդ են, սակայն դուք ետեւ կը թողուք կին մը եւ զաւակ մը։ Անոնց հանդէպ պարտականութիւն մը ունիք կատարելիք։

— Ազգիս հանդէպ աւելի մեծ պարտականութիւն մը ունիմ, եւ այս մասին կրնամ խօսիլ երկարօրէն, բայց թողո՛ւնք ատոնք։ Երեկոյեան պիտի մեկնիմ, միայն ըսէ՛ք ինձ, թէ հոս կա՞ն երիտասարդներ, որոնց խօսիք, թէ Հայաստան իրենց ծառայութեան կը սպասէ։

Երեկոյեան մնաք բարով ըսի պ. Գրիգորին եւ բոլոր ծանօթներուս։ Չմոռնամ աւելցնելու որ Տիկին Հռիփսիմէ Քէօսէեան, պ. Ալիքսանի կինը, ծրարով մը 100 ռուբլի յանձնեց ինձ ճանապարհածախսի համար։ Այր եւ կին զիրար կը գերազանցէին ազնուութեան մէջ։

Է.

Մեկնում.— Ռուս պաշտօնատարներ եւ հայկական խնդիրը.— վաճեցի Լեւոն եւ «Համբարձում Շիկեան».— Լեւոնի առասպելը Անդրանիկի մասին.— Համազասպ եւ իմ «յայտնութիւնը».— Դաշնակցութիւն եւ Սամսոն Յարութիւնեան.— Իմ տրամադրութիւնները:

Հիմա մեկնեցայ Խանչինովկայէն միս մինակ. երկաթուղիին մէջ կային ռուս աստիճանաւորներ, որոնց հետ սկսանք խօսիլ օրուան հրատապ հարցերու նկատմամբ:

Երբ հասկցան իմ հայ ըլլալը, խօսքը փոխեցին եւ հայկական հարցը նիւթ ըրին:

— Երէկ մենք տեսանք բազմաթիւ հայ երիտասարդներ որ կ'երթային կռուի ճակատը՝ ծառայելու իբրեւ կամաւոր: Միտքը շատ գեղեցիկ է եւ մենք կը յուսանք թէ հաշուեյարդարի ժամանակ պիտի չանտեսուին հայոց իրաւունքները: Շուտով մի մանիֆեստ պիտի հրատարակուի, որով Ցարը ներում պիտի շնորհէ բոլոր քաղաքական յանցաւորներուն, նաեւ նոյն կարգին պատկանող հայերուն: Մենք գիտենք որ հայերը ազնիւ ու կռուող ժողովուրդ են: Անոնք երեսուն տարիէ ի վեր կը կռուին Թուրքիոյ դէմ եւ մեծ կորուստներ ունեցան, առանց իրաւունք մը ձեռք ձգելու, որովհետեւ պետութիւններու շահերը իրարու կը բախէին եւ հայկական հարցը միշտ կը տուժէր: Հայաստան արեան բաղնիք մը եղած է: Այժմ եթէ անոնք մեծ դեր խաղան, եւ պատերազմը Ռուսիոյ ի նպաստ վերջանայ, ինչպէս կը հաւատանք, Հայաստան կը լինի անկախ:

Այսպիսի խօսակցութիւններով կը շարունակէ-

ինք մեր ճանապարհը։ Երկու օր ետք հասանք Բալաճարի կայարանը, ուր պատահեցայ վանեցի երիտասարդներու։ Լեւոն անունով տղայ մը կ'առաջնորդէր զանոնք իբրեւ խմբապետ եւ ամէնքը կ'երթային կամաւորական շարքերուն միանալու։

Լեւոնին հարցուցի թէ Բագուէն շատ կամաւորներ մեկնա՞ծ էին դէպի Թիֆլիս։

— Այո՛, 27-րդ խումբն է այս՝ որ կը մեկնի։ Մեր խումբը բաղկացած է 120 հոգիէ եւ մեկնած խումբերու ամենէն փոքրաթիւն է։

— Ուրեմն միւս խումբերը աւելի՞ մեծ թիւ կը կազմէին։

— Այո՛, անոնք աւելի մեծ էին։

Ապա Լեւոն հարցուց ինձ.

— Պարո՛ն, ի՞նչ է ձեր անունը։

— Իմ անունս Համբարձում է եւ կ'երթամ կամաւորական խումբերուն միանալու։

— Պ. Համբարձո՛ւմ, կրնա՛ք իմ խումբին մէջ արձանագրուիլ։

— Ուրախութեամ՛բ։ Ուրեմն գրեցէք անունս՝ Համբարձում Շիլեան։ Այսուհետեւ դուք իմ խմբապետն էք եւ ես «խմբապետ» պիտի կոչեմ ձեզ։

Եւ պ. Լեւոնին հարցուցի.

— Պ. խմբապետ, կը խնդրեմ ըսէք թէ ո՞վ կայ այժմ Թիֆլիսի մէջ. տեղեկութիւն ունի՞ք թէ ո՞ւր են Անդրանիկը, Համազասպը, Դրօն, Քեռին, Սեպուհն ու Սմբատը։

— Համբարձո՛ւմ, լսեցէք. Անդրանիկը հիմա Պետերսբուրգ է եւ առաջի օր իր նկարը ղրկած էր Զաւէն Սրբազանին. նկարը շատ հետաքրքիր է եւ պատմութիւն մը ունի, որ ահաւասիկ.—

«Անդրանիկ ուղղակի կանչուած էր Ցարի կող-

մէն՝ Կովկասի զինուորական գործողութիւններու մասին խորհրդակցութեան։ Անոր յատկացուած էր արտակարգ գնացք։ Անոր մեկնելու օրը բոլոր չոգեկառքերը կանգ առին, որպէսզի ճանապարհին Անդրանիկի արտակարգ գնացքը կանգ չառնէ ոեւէ կայարանի մէջ եւ 24 ժամէն Պետերսբուրկ հասնի։ Միայն պէտք եղաւ քանի մը րոպէ կանգ առնել Պալաճարի կայարանը եւ տեսակցիլ Զաւէն Սրբազանին հետ։ Յետոյ մեկնեցաւ։

«Երբ Անդրանիկ կը հասնի Պետերսբուրկի կայարանը, 12 ձիով գոց կառք մը կը մօտենայ կայարանին եւ Անդրանիկը ներս կ՚առնէ։ Եւ ի՜նչ տեսնէ կառքին մէջ. Ցարը նստած է կողքին եւ կը դիմաւորէ զինքը։ Ցարն ու Անդրանիկ կը համբուրուին եւ չիտակ կ՚երթան Ցարսկօէ Սելոյի պալատը։ Ժողովը կը բացուի։ Անդրանիկ կը բազմի Ցարին աջ կողմը գահի մը վրայ եւ խորհրդակցութիւնը կը սկսի։ Ցարը Անդրանիկի կարծիքը կ՚ուզէ կովկասեան ճակատի մասին։ Անդրանիկ կը պատասխանէ հետեւեալը.—

«Երբե՛ք այդ մասին մի՛ մտածէք։ 24 ժամէն ամբողջ Թուրքիան կը գրաւեմ։ Ի՞նչ է Թուրքիան որու մասին այդպէ՛ս կը մտածէք։ Ան քայքայուած, հիւանդ պետութիւն մըն է, որուն գահը խարխուլ է»։

«Այս խօսքերուն վրայ, Ցարը վեր կը ցատկէ իր գահէն եւ կը սկսի ջերմօրէն համբուրել Անդրանիկը։ Յետոյ կ՚ըսէ.

«Այսպիսի զօրավար առաջին անգամ կը տեսնեմ։ Շատ լսած էի անոր քաջութիւններու եւ զինուորական հանճարի մասին, սակայն չէի հաւատար։ Ասոր գործունէութեան եւ ռազմագիտութեան

առջեւ բոլորովին կը փոքրանան ռուս Սուվորովներու, Կուտուզովներու մեծատաղանդ գործերը»:

«Նոյն վայրկեանին հեռագիր մը կը բերեն պալատ եւ կը յանձնեն Ցարին, որ կը բանայ զայն, տեղէն վեր կը ցատկէ նորէն եւ քիչ կը մնայ որ գահէն վար իյնայ: Դալկահար Ցարին օգնութեան կը հասնի Անդրանիկ եւ հեռագիրն առնելով՝ կը յանձնէ ռուս նախարարներուն, որոնք իրենց կարգին կարդալով զայն՝ սարսափահար կը լինին: Հեռագիրը կը գուժէր թէ Զօր. Սամսոնովի բանակը Մազուրեան լիճերու մօտ ոչնչացուած էր գերմաններէ:

«Անդրանիկ իսկոյն ոտքի կը կանգնի եւ կ՚ըսէ Ցարին.

«— Ձերդ Վեհափառութիւն, թո՛յլ տուէք որ այս րոպէին մեկնիմ եւ պատժեմ ամբարտաւան ու վայրագ գերմանացիները եւ 48 ժամէն Պերլինէն դուրս քշեմ Քայզէրը:

«Ցարի աչքերը կը փայլին ուրախութենէն եւ նախարարները խնձորի նման ձեռքէ ձեռք կը պըտըտցնեն Անդրանիկը եւ կը սկսին ուռռաներով լեցնել պալատը եւ ուրախանալ:

«Այդ միջոցին նշանաւոր նկարիչ մը կուգայ տեղին վրայ կը նկարէ Անդրանիկը եւ ճիշդ այդ նկարն է որ ունի Ջաւէն Սրբազանն եւ ոչ ոքի ցոյց չի տար: Այդ շնորհը միայն ինձ ըրաւ երբ կը մեկնէի եւ աջը կը համբուրէի»:

Ապշած կը լսէի Լեւոնի խօսքերուն եւ կը զարմանայի թէ ինչպէ՛ս կիսամտաւորական Լեւոնը հիւսած եւ յերիւրած էր այս երեւակայական, առասպելական պատմութիւնը:

— Պ. Լեւոն, քիչ մըն ալ խօսեցէք Համազասպի եւ միւս խմբապետներու մասին:

— Համազասպը առայժմ Թիֆլիս է, Հ. Յ. Դաշ-

նակցութեան Բիւրոյի տրամադրութեան տակ։ Ան կը մարզէ հասնող կամաւորները և կը ղրկէ Դրոյին, Սմբատին, Քեռիին եւ Սեպուհին։ Դրօն Իգտիր է եւ պիտի անցնի Պայազիտ, անկէ դէպի Վան։ Սմբատը Կաղզուան է եւ Թոփրագ Քալէի վրայէն պիտի յառաջանայ դէպի Մուշ։ Սեպուհը պիտի յառաջանայ Կարնոյ դաշտը, անցնելով Օլթիէն։ Իսկ Քեռին Սարի Գամիշի վրայով պիտի անցնի Էրզրում եւ շուտով տէր կը լինի այդ անառիկ բերդին։

Այս ոգեւորութեամբ կը պատմէր խմբապետս՝ Լեւոն՝ իր առասպելախառն զրոյցները։

Կառաշարը վերջապէս կանգ առաւ Գանձակի առջեւ։ Լեւոն պատուհանէ դուրս նայեցաւ եւ յանկարծ մէկը տեսնելով, ըսաւ ինծի․

— Համբարձո՛ւմ, ահա հոս է Համազասպը, դուք նստեցէք հոս եւ ես երթամ տեսակցելու հետը։

Լեւոնը դուրս ելաւ, իսկ ես աչքով հետեւեցայ իրեն։ Կ'ուզէի տեսնել Համազասպը՝ որուն տարիէ մը աւելի պատահած չէի։

Երբ Լեւոն կը մօտենար Համազասպին եւ ձեռքը կ'երկարէր սեղմելու, յանկարծ Համազասպ տեսաւ զիս, Լեւոնի ձեռքը մէկ կողմ հրեց ընազդաբար եւ փութաց մօտս։

Լեւոն զարմացաւ, երբ Համազասպ իմ անունը տալով՝ սկսաւ համբուրել զիս։ Լեւոն կարմրեցաւ ու քրտնեցաւ։ Մօտեցաւ ինծի ու ներողութիւն խնդրեց որ զիս չճանչնալով զինուոր արձանագրած էր։ Համազասպին պատմեցի Լեւոնի ըրած պատմութիւնները, որոնք զուարճալի թուեցան։

Միասին նստանք վակոնը եւ մեկնեցանք դէպի Թիֆլիս։

Բնականաբար պիտի խօսէինք այն հարցերու մասին որոնցմով երկուքս ալ կը շահագրգռուէինք

գերազանցօրէն: Համազասպը կ'ապրէր մեր վարիչ շրջանակներու մօտ եւ ես կրնայի առաջին կարգի տեղեկութիւններ քաղել իրմէ: Ուստի ուզեցի գիտնալ, թէ ինք որքա՞ն ատենէ ի վեր Թիֆլիս կը գտնուէր, որքա՞ն կամաւորներ հաւաքուած էին, որո՞նք կային Թիֆլիսում մեր ընկերներէն, ի՞նչ էր մեր հետապնդման նպատակը եւ ի՞նչ պայմաններով պիտի կազմակերպէինք նոր շարժումը. ի՞նչ որոշում տուած էր նախապէս Կարնոյ մեր Ընդհանուր Ժողովը:

Այս կարեւոր խնդիրներու շուրջ ունեցանք միտքերու փոխանակութիւն: Ա՛լ յայտնի եղաւ որ հազիւ քանի մը հարիւր կամաւորներ հաւաքուած էին, մինչդեռ Լեւոն ինձ հաղորդած էր քսան եւ եօթը խումբերու գոյութիւնը, մօտ երեք հազար կամաւորներով: Համազասպ կը զեղչէր զէրօյին մէկը եւ արդիւնքը կը մնար 300:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կարնոյ Ընդհանուր Ժողովը բոլորովին համամիտ չէր եղած կամաւորական շարժումին, հետեւաբար եղածը տարերային էր եւ ամբոխն էր որ կը հրահրէր զայն: Խատիսեան եւ Մեսրոպ Եպիսկոպոս խօսած էին փոխարքայ Վորոնցով-Տաշքովի հետ եւ մեծամեծ խոստումներ ստացած էին ապագայ Հայաստանի մասին: Թէ ոգեւորութիւնը մեծ էր հայ ժողովրդի մէջ եւ թէ չկար կուսակցութիւն մը որ կրնար կասեցնել այս շարժումը: Արդ, տեսնելով իրերու այս վիճակը, մեր ընկերները գացած էին ընդառաջ եւ ստանձնած էին ղեկավարի դերը: Եւ արդէն ո՞վ կար հրապարակի վրայ, բացի Դաշնակցութենէն, որ միակ կուսակցութիւնն էր որ կը վայելէր հայ ժողովուրդի համակրութիւնը: Հնչակեանները շատոնց դադրած էին գոյութենէ կամ գործօն դերէ, իսկ ժողովրդա-

կան կուսակցութիւնը՝ յանձին ռամկավարներու՝ ոչ մէկ ռազմական ընդունակութիւն ցոյց չէր տար, որովհետեւ այդ կուսակցութիւնը աւելի բարեգործական նպատակ հետապնդելու էր՝ քան քաղաքական: Ժողովրդական կուսակցութեան կը պատկանէին մեր տիրացուները, վարդապետները, հարուստներն ու պահպանողական տարրերը: Ահա Սամսոն Յարութիւնեան որ խելացի ու չիտակ մարդ էր, այսօր յարմար եւ ուղիղ կը նկատէր, որ Դաշնակցութիւնը ստանձնէր այս շարժման ղեկավարութիւնը, որովհետեւ, կը պատճառաբանէր թէ, այդ կուսակցութիւնն է որ պատրաստած է ամբողջ ռազմական սերունդ մը: Ահա Անդրանիկը որ իր մարտական կորովով այդ կուսակցութենէն ծնած է, դարձեալ Քեռին, Վարդանը, Նիկոլը, Դրօն եւ անվերջ շարքը խմբապետներուն կապուած են Դաշնակցութեան հետ:

— Երբ կը խօսէի Սամսոն Յարութիւնեանի հետ,— կ'աւելցնէր Համազասպ,— կ'ըսէր թէ մեզի հետ է բոլոր ժողովուրդի համակրութիւնը: Ի հարկէ, խմբապետները Դաշնակցական լինելով՝ չի նշանակեր թէ շարժումը Դաշնակցական է: Շարժումը հայ ժողովուրդինն է, որ մի մարդու նման ոտքի կը կանգնի այսօր: Այս է ընդհանուր տրամադրութիւնը:

— Կամաւորական ուժերու գործողութեանց ճակատներ նախատեսուա՞ծ են:

— Այո՛, Իգտիր, Կաղզուան, Սարի Գամիշ, Պարսկաստան եւ ամէն ուղղութեամբ: Ամէն մի դումարտակ պիտի բաղկանայ 500–ական հոգիէ:

— Որո՞նք պիտի լինին այդ չորս գլխաւոր ճակատներու հրամանատարները, հարցուցի Համազասպին:

— Անդրանիկը պիտի գործէ Պարսկաստանի սահմանին վրայ, Դրօն՝ Իգտիր, դու՝ Սարի Գամիշ, իսկ ես՝ Կաղզուան: Սմբատն արդէն մեկնած է Պարսկաստան եւ կը լինի Անդրանիկի հետ:

— Համազա՛սպ, կը կարծեմ թէ ես ալ կը լինիմ Անդրանիկի հետ: Ես աւելի լաւ գործ կրնամ տեսնել անոր հետ, քան առանձինն:

— Ո՛չ, Սեպո՛ւհ, այդ տեղ սխալ կը խորհիս: Դու կ'ունենաս քու առանձին գումարտակը եւ ատով աւելի օգտակար կը դառնաս քու սիրած գործին: Եթէ Անդրանիկի հետ լինիս, մի՛շտ կաշկանդըւած պիտի զգաս եւ այն ընդունակութիւնները զոր ունիս, պիտի մեռնին՝ ենթարկուելով Անդրանիկին:

— Ենթարկուիլ բառը ես չեմ հասկնար. մենք տարիներով ընկեր եղած ենք եւ մեր գործերը վարած ենք խորհրդակցաբար. հիմա ալ այդպէս պիտի լինի: Մանաւա՛նդ որ, սիրելի Համազա՛սպ, մինչեւ այսօր տասը–քսան տղայէն աւելի մարդ չեմ կառավարած: Այժմ հինգ հարիւր հոգիի գլուխն անցնիլ եւ կառավարել՝ դժուար է եւ ես պատասխանատու չեմ լինիր անոնց արեան:

— Սեպո՛ւհ, նկատի ունեցիր, որ Անդրանիկի մօտ 250 հոգինոց վաշտ մը պիտի կառավարես:

— Համազա՛սպ, ես արդէն ըսի թէ հին ընկերներ ենք եւ միասին պիտի մնանք:

— Է՛հ, դու գիտես, սակայն յետոյ պիտի զղջաս, տեսնելով որ օգտակար չես լինիր:

Ը.

Թիֆլիս.— Հանդիպում Անդրանիկին եւ պատմութիւններ.— Գրիգոր Ամիրեան եւ իր հօրը անցեալը.— Ժողով Զաւրիէվին տան մէջ.— Կամաւորական ուժերու բաժանում եւ խմբապետներու ընտրութիւն.— Իմ մերժումը Սարիգամիշի գումարտակին հրամանատարութեան.— Կ'առաջարկեմ Քեռիի թեկնածութիւնը եւ հարցը կը փակուի.— Պատրաստութիւն։

Խօսելով, վիճելով, խորհրդածելով Համազասպին հետ՝ վերջապէս հասանք Թիֆլիս։ Կայարան եկած էին Խարքովէն ինծի հետ մեկնած կամաւորները եւ ուրիշ ծանօթներ։ Ասոնք յայտնեցին ինծի, թէ Անդրանիկ կը մնայ Վռամի հիւրանոցը, Պուշկինսկի փողոցին վրայ։ Այլ եւս ո՛չ մի տեղ չհանդիպեցայ եւ կառքով գացի ուղղակի անոր մօտ։ Երեք տարիէ ի վեր տեսած չէի զինքը եւ բուռն բաղձանք մը ունէի հանդիպելու անոր, սորվելու համար այն փոփոխութիւնները որոնք առաջացած էին իր մէջ։ Դարձեալ կ'ուզէի իրմէ լսել պուլկարական կռիւներու շուրջ եւ խօսիլ Նժդեհի գրքի մասին ու իմանալ իր կարծիքը։

Հոս ըսեմ, որ երբ կարդացած էի Նժդեհի գիրքը, ուղղակի զայրացած էի։ Եթէ այն պահուն ձեռքս անցնէր ան, ի՛նչ մեղքս պահեմ, կտոր կտոր կ'ընէի զինքը, որովհետեւ չէի հանդուրժեր որ ժողովրդական հերոսի մը քարեր նետէր։

Վերջապէս հասանք պանդոկի դուռը։ Ներս խոյացայ եւ տեսնելով Անդրանիկը, սկսայ համբուրել։ Նոյն րոպէին հոտ մը հասաւ քթիս եւ ճիշդն ըսելով խրտչեցայ։

Անդրանիկ, իմ մասին քանի մը խօսք ըսելէն

ետք, սկսաւ պատմել թէ ինչպէ՛ս կազմակերպած էր Պալքանի մէջ իր գումարտակը, թէ ինչպէ՛ս գերի բռնած էր Թուրք փաշա մը, թէ քանի՛ քանի՛ անգամներ իրական վտանգներէ եւ պաշարումէ փրկած էր պուլկարական բանակները:

Ոգեւորութեամբ կը լսէի զինքը եւ կը զարմանայի թէ այսպիսի քաջագործութիւններէ յետոյ, ի՛նչպէս Նժդեհ մը կը յանդգնի այնպիսի բաներ վերագրել Անդրանիկի, որ մարդ ուղղակի կը ճաթի:

— Անդրանի՛կ, ուրեմն եթէ դու չըլլինէիր, պուլկար բանակը գերի՞ կ՚իյնար:

— Ի հարկէ: (Եւ դառնալով մէկուսի) Տղա՛յ մի գոնեաք տուր: Մի հատ ալ դու խմէ՛, Սեպո՛ւհ:

— Չէ՛, Անդրանի՛կ, չեմ խմեր: Երբ Խարքովէն մեկնեցայ, վերջին գաւաթ մը պարպեցի կայարան հաւաքուած հայ ժողովուրդին եւ խոստացայ, նոյնիսկ երդում ըրի, որ միւս գաւաթը Վանի մէջ պիտի խմեմ: Հիմա չեմ կրնար խոստումս դրժել:

Անդրանիկ խմեց գոնեաքը եւ աւելի ոգեւորուեցաւ, աւելի եռանդով սկսաւ պատմել: Բոլոր ներկաները ապշած կ՚ունկնդրէին զինքը: Յանկարծ ըսի.

— Ա՛խ, այդ անիրաւ Նժդեհը ինչպէ՛ս գրած էր այս բաները, բոլորովին այլափոխած ձեւով:

Անդրանիկ քիչ մը մռայլեցաւ եւ նորէն շարունակեց. հե՛տ պատմեց, հե՛տ դատարկեց շիշը: Եւ միայն այս միջոցին զգացի, թէ խօսողը իմ ընկերը չէր, այլ գոնեաքի ոգին, որ ամբողջ կառուցանել կուտար Անդրանիկին: Յիշեցի Լեւոնի պատմութիւնը եւ սկսայ ծիծաղիլ: Անդրանիկ հարցուց ծիծաղիս պատճառը եւ ես պատմեցի լասծս: Ինքն ալ կուշտ ու կուռ խնդաց եւ ըսաւ.

— Անպիտանը ինչպիսի՛ վարպետութեամբ հիւ-

սեր է այդ պատմութիւնը։ Հիմա ո՞ւր է այդ տղան։

— Կամաւորներու հետ գնաց, բայց չգիտեմ թէ. ո՛ր զօրանոցին մէջ տեղաւորուած է։

— Ա՛յ, Թչուառակա՛ն, ո՛րչափ ճարպիկ է։

Այս խօսակցութենէն յետոյ սկսայ տեսնուիլ Գրիգոր Ամիրեանի հետ, զոր կը ճանչնայի երկրէն։ Գրիգորի ամբողջ ցեղը ծանօթ էր ինծ։ Անոր հայրը նշանաւոր հանդիսացած էր 1895–ի կոտորածի ժամանակ։ Հայր Ամիրեան, այն ատեն, իր հարստութեան մի մասը յատկացուցած էր զէնքի, եւ գիւղին մէջ ոչ ո՛ք, նոյնիսկ իր եղբայրները տեղեակ չէին այս պարագայէն։

Կոտորածի օրերուն՝ երբ Գրիգորի հայրը կը նկատէ վերահաս վտանգը, կը կանչէ գիւղին երիտասարդները, կը բաժնէ զէնքերը եւ կ՚ըսէ.— «Ձեր պատիւն ու կեանքը թանգ ծախեցէք». եւ ինք կ՚անցնի խումբին գլուխը։ Հայր Ամիրեանի եւ ընկերներու կեանքով կը փրկուի գիւղը, եւ Ամիրեան գլխաւոր նահատակը կը լինի բուռն կռիւներէ ետք։

Այս անձնուէր մարդու զաւակն էր Գրիգոր, որ պատանեկութեան օրերէն ատած էր զէնքը եւ սիրած էր գրականութիւնը։ Իր բնաւորութիւնը վերին աստիճան հեզ ու մեղմ եղած էր։ Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ, Գրիգոր անցած էր Կ. Պոլիս ուր մտած էր սպայից վարժարանը եւ երեք տարի ուսած էր։ Ապա ստանալով սպայի աստիճան, մտած էր Թուրք բանակին մէջ եւ Պալքանեան պատերազմին մաս ունեցած եւ կռուած էր Էտիրնէն պաշտպանող Թուրք զօրքի կողքին։ Երբ Էտիրնէի պահակազօրքը անձնատուր եղած էր, Գրիգոր իբր գերի տարուած էր Պուլկարիա, ուր մնացած էր եւ չէր ուզած Թուրքիա վերադառնալ հաշտութենէն ետքն ալ։ Պուլկարիոյ մէջ Գրիգոր ծանօթացած էր

Անդրանիկլին եւ երկուքը միասին եկած էին Թիֆլիս: Գրիգոր Ամիրեան այլեւս այն պատանին չէր որ կը սոսկար զէնքէն: Ան սիրահարն էր հիմա զինուորական արուեստին եւ իւրացուցած էր այն անհրաժեշտ պաշարը, գիտութիւնը որ կարեւոր է ըսպայի մը:

Գրիգոր Ամիրեանի հետ երկարօրէն խօսեցանք Խտիրնէի կռիւներու մասին. ան պատմեց Անդրանիկի հետ իր ունեցած ճամբորդութիւնը եւ ես տեսայ թէ ան դժգոհութեան որոշ նշաններ ցոյց կուտայ Անդրանիկէն: Այսու հանդերձ ան փափկանկատութիւն կ'ընէր եւ չէր խօսեր բացէ ի բաց, գիտնալով որ տարիներու ընկեր եղած ենք անոր հետ եւ իր խօսքերը հաճելի պիտի չթուէին ինծի: Երբ Գրիգորին ըսի.

— Անդրանիկլին հետ միասին կը լինինք.

Ան ինծի նայեցաւ խոժոռ դէմքով եւ կարծես ըսել կ'ուզէր.

— Այս Անդրանիկը ձեր գիտցած Անդրանիկը չէ. կը զղջաք. աւելի լաւ է որ վերցնէք Սարի Գամիշի հրամանատարութիւնը եւ ունենաք առանձին գումարտակ:

1914 *Թուականի հոկտեմբեր ամսուան սկիզբները հաւաքուեցանք բժիշկ Զաւրիէվի տունը, ուր ներկայ էին Միշա Արզումանեան, Խաչիկ Կարճիկեան, Համազասպ Սրուանձտեանց, Իշխան Յ. Արղութեան, Սարգիս Մանասեան, Անդրանիկ եւ ես:*

Ժողովը սկսաւ նախ քննել կամաւորական շարժման բնոյթը եւ ապա անցաւ կամաւորական ուժերու քանակի եւ խմբապետներու վերաբերեալ հարցերուն: Որոշուեցան չորս խմբապետներ, որոնք

պիտի գործէին հետեւեալ շրջաններուն մէջ։

Առաջին գումարտակը պիտի ճակատէր Պարսկաստանի Սալմաստ գաւառի Թրքական սահմանին վրայ, հրամանատարութեամբ Անդրանիկի։

Երկրորդ գումարտակը պիտի ճակատէր Իգդիրի սահմանին Թուրք ուժերուն դէմ, հրամանատարութեամբ Դրոյի (Դրաստամատ Կանայեան)։

Երրորդ գումարտակը պիտի գործէր Կաղզուանի գծին վրայ, հրամանատարութեամբ Համազասպ Սրուանձտեանցի։

Չորրորդ գումարտակը պիտի բռնէր Սարի Ղամիշի ճակատը, հրամանատարութեամբ Սեպուհի։

Ամէն շրջանի գումարտակ պիտի բաղկանար 500-ական մարդէ, բացի Պարսկաստանէն որուն սահմանին վրայ 1000 մարդ պիտի կեդրոնացուէր։ Արդէն Սմբատը 300 հոգիով մեկնած էր Սալմաստ, ուր պիտի մարզէր կամաւորները։ Ուրեմն կը մնար 700 հոգի եւս ղրկել հոն՝ ամբողջացնելու համար որոշուած 1000-ը։

Երբ Սալմաստի ճակատին համար 1000 հոգիի խօսք եղաւ, Համազասպ եւ ուրիշներ առարկեցին թէ մեծ է թիւը եւ Անդրանիկ չի կրնար կառավարել զայն։ Սակայն երբ մատնանշեցինք թէ հոն է Մշոյ Առիւծ Սմբատը, Ախալցխացի Արտաշէսը եւ Ախալքալաքցի Նիկոլը, որոնք նշանաւոր խմբապետներու համբաւ կը վայելեն, հարցը փակուեցաւ։ Այս առթիւ եղաւ նաեւ այն առարկութիւնը, թէ 1000 հոգին կարելի է երկու մասի բաժնել, եթէ հարկը պահանջէ, եւ մի մասը յանձնել Սմբատին կամ ուրիշի մը, եւ կամ Նիկոլին եւ Արտաշէսին։

Ասկէ յետոյ խօսք առի եւ կտրուկ կերպով մերժեցի Սարի Ղամիշի գումարտակին հրամանատարութիւնը, փաստելով որ եթէ Անդրանիկի հետ լի-

նիմ, աւելի լաւ գործ կը կատարեմ՝ քան մինակ։ Ցոյց տուի նաեւ իմ անկարողութիւնը նման պատասխանատու գործի մը համար։ Ընկերները ամէն կերպ կ՚աշխատէին որ յանձն առնեմ առաջարկուած պաշտօնը։

Միշա Արզումանեան երկար ճառով մը կը ջանար ապացուցանել որ գործին շահը կը պահանջէր ընդունիլ Սարի Գամիշի ճակատի կամաւոր զօրքին հրամանատարութիւնը եւ տրամադրութիւն կը յայտնէր չարունակ լինիլ ինձ հետ եւ կապ պահպանել ռուսաց շտապի *հետ։*

Համազասպ կը խոստանար կազմակերպել գումարտակը, յանձնել զայն ինծի եւ տալ ամէն հնարաւոր աջակցութիւն։

Ցամառեցայ եւ վճռականօրէն մերժեցի։ Իմ միակ ցանկութիւնս այն էր, որ երթայի Սալմաստի ճակատը՝ Անդրանիկի հետ, եւ հոն լինէի հասարակ զինուոր եւ զէն ի ձեռին կռուէի, քան թէ լինէի հրամանատար եւ ստանձնէի գործ մը որ վեր էր իմ ուժերէն։

Այդ օր եզրակացութեան մը չհասանք եւ Սարի Գամիշի հրամանատարութեան խնդիրը մնաց անորոշ վիճակի մէջ։

Ժողովը վերջացաւ եւ Անդրանիկի հետ մեկնեցանք պանդոկ։ Գրիգոր Ամիրեան Սարի Գամիշի գումարտակին հրամանատարի պաշտօնը յամառօրէն մերժելէս շատ վշտացած էր, մանաւանդ ան որոշած էր ինծի ընկերանալ ուեւէ տեղ։ Ասկէ զատ, հարիւրաւոր Բաբերդցիներ եւ Կարնեցիներ կը փափաքէին որ յանձն առնէի Սարի Գամիշի հրամանատարութիւնը։ Այս հայրենակիցները լաւ կը ճանչնային գործողութեան այդ վայրերը եւ չէին ուզեր անծանօթ տեղեր իյնալ։ Շատերը կը թախանձէին։

Քիւրտ Եղիան, կտրիճ մը եւ փորձ ռազմիկ մը, շատ կը խնդրէր որ դէպի Կարին երթանք, սակայն առանց բոլորին սա պատասխանը տուի․

— Ձինուորին համար կողմ չկայ։ Երբ հրացանը ձեռքն է, ան կը կռուի եւ կը հարթէ ճանապարհը։

Հետեւեալ օրն ալ ժողով եղաւ եւ հարցը կեդրոնացաւ Սարի Գամիշի գումարտակին հրամանատարութեան վրայ։

Հիմա եւս չեմ կրնար բացատրել թէ ինչո՞ւ առանձին փափաք մը ունէի ընկերանալու Անդրանիկին եւ կ'աշխատէի որ ինծի ի նպաստ ամէն խօսք ջրեմ ու հերքեմ։ Երբեմն կը մտածէի թէ արդեօք կը կեղծե՞մ եւ կ'ուրանա՞մ իմ ընդունակութիւնները։ Իմ ընկերները որոնց հրամանատարի պաշտօն կը յանձնուէր, 10–100 մարդ էին կառավարեր, բացի Անդրանիկէն, որ Թուրք-պուլկարական պատերազմի ժամանակ քանի մը հարիւր հոգիի հրամայած էր։ Եթէ անոնք կրնային պատասխանատու պաշտօն մը ընդունիլ, ի՞նչ պատճառ կար որ ես ինքս մերժէի։

Այս խորհրդածութիւնները սակայն արգելք մը չեղան, որ շարունակէի յամառիլ։ Ժողովին համար դժուարին կացութիւն մը կը ստեղծուէր այս առթիւ, ուստի առաջարկեցի որ Քեռին ընտրուի Սարի Գամիշի գումարտակին հրամանատար։

Միշա Արզումանեան առարկեց թէ Քեռին ներկայ չէ, հետեւաբար ժողովը վստահ չէ թէ ան եւս իմ յամառութիւնը ցոյց պիտի չտայ։

Միշային պատասխանեցի․

— Մօտերս 500 հոգի պիտի ղրկուին դէպի Սալմաստ։ Այդ խումբը ես կ'առաջնորդեմ մինչեւ հոն։

Երբ Քեռին գայ եւ յանձն չառնէ Սարի Գամիչի գումարտակին հրամանատարութիւնը, պատւոյս վրայ կ'երդնում որ կէս ճամբէն կը վերադառնամ, եթէ հեռագրէք եւ յանձն կ'առնեմ այդ դժուարին գործը, թողելով ձեր վրայ ամբողջ պատասխանատըւութիւնը:

Հարցը այս եղանակով փակուեցաւ:

Ազգային Բիւրօն հետեւեալ օրը հրահանգեց որ 500 հոգին կազմակերպեմ եւ մեկնիմ Սալմաստ: Իսկոյն մօտս կանչեցի Զուլալը եւ Գրիգոր Ամիրեանը: Զուլալ պուլկարահայ դպրոցի սպաներէն էր: Հրահանգ տուի որ կազմակերպեն այդ կամաւորները եւ նշանակեն տասնապետներ, յիսնապետներ, մինչեւ Սալմաստ հասնինք:

Երկուքն ալ քաջածանօթ լինելով զինուորական կազմակերպութեան կանոններուն, երկու օր զբաղեցան վանքի եկեղեցիի պարտէզին մէջ եւ նշանակեցին տասնապետներ, յիսնապետներ եւ վաշտապետներ:

Խումբը կազմ ու պատրաստ էր: Արդէն կանխաւ հրամաններ տրուեցան, թէ ամէն մի զինուոր որ կը թերանայ իր ծառայութեան մէջ եւ կամ յանցանք կը գործէ, պատասխանատու է զինուորական ատեանի առջեւ: Դարձեալ ազդարարուեցաւ տասնապետներուն եւ յիսնապետներուն, որ պատասխանատու են իրենց զինուորներու գործած ոեւէ թերութեան համար, ուստի խստիւ հետեւելու են որ զինուորական կարգապահութիւնը չխախտի:

Ամէն գործի առաջին յաջողութիւնը կախում ունի կարգ կանոնէն: Ուր որ կարգ ու կանոն կը տիրէ, հոն յաղթութիւն եւ յաջողութիւն կայ:

Թ.

Մեկնում Թիֆլիսէն.— Քանի մը քաջերու անուններ.— Մտածումներ.— Զմերուկներու միջադէպը.— Քարաքիլիսէ եւ Ալեքսանդրոպոլ.— Ջուլֆա.— Ջէնքի խնդիր եւ սպասում.— Սահմանը կ'անցնինք.— Ռուս ժանտարմաներ:

1914 Հոկտեմբեր 14-ին մեկնեցանք կայարան եւ մտանք մեզի յատկացուած վակոնները: Զօրախումբին հրամանատար նշանակուեցան Գ. Ամիրեան ու Զուլալ: Լեւոն Զուլալ, այս սքանչելի երիտասարդը, բնիկ Տիգրանակերտցի էր:

Մեր կամաւորական խումբին մէջ կը համրէինք բազմաթիւ յայտնի կտրիճներ, որոնցմէ կը յիշեմ հետեւեալները:

Հազար եւ Մէկ Գիշերուան պատմութիւն հիւսող Լեւոն, Մշեցի Սէֆէր Պիծան, Կարնեցի Փալապըյըգ Միսաքը՝ որ մեծախօս շաղակրատ մըն էր, Մանուէլը, Կարնեցի Մեսրոպը, Շէկ Միքայէլը, Լոպասեանը որ Պուլկարիայէն եկած էր Անդրանիկի հետ, Կեսարացի Յակոբ Կիւրիւնլեանը, Կիրասոնցի Կարապետ Խոշեանը, Սարտարապատցի Եգոր Տէր Մինասեանը, Բաբերդցի Քիւրտ Եղիան, Ախլաթցի Արշակը, Մշեցի Ճապօ Արիւնարբուն, եւ բազմաթիւ ուրիշ քաջեր որոնք թիւրքի եւ քիւրտի արիւնով կը ծարաւէին:

Կայարանում խռնուած հազարաւոր ժողովրդի ուռաները, աղաղակները կը թնդացնէին շէնքերը, կառաշարը կ'անցնէր երկաթեայ գծին երկու կողմերը հաւաքուած բազմութեան մէջէն՝ մինչեւ Նաւթուլուխ կայարանը: Ոգեւորութիւնը հասած էր իր

գաղաթնակէտին եւ ուրախ տրամադրութիւն մը կը գերիշխէր։

Թիֆլիսեցի օրիորդներու խումբ մը բերաւ նըւիրեց դրօշակ մը որուն վրայ բանուած էր՝ «Ամենայն տեղ մահը մի է, մարդ մի անգամ կը մեռնի, բայց երանի որ իւր ազգի, ազատութեան կը զոհւի»։

Կառաշարը սկսաւ ընթանալ դէպի Ալեքսանդրոպոլ–Երեւան–Ջուլֆա գիծը, որպէսզի Պարսկաստան անցնէինք։

Մեր զինուորները կ՚երգէին, բայց անոնցմէ իւրաքանչիւրն ի՛նչ գիտէր թէ ո՛ւր եւ ինչպէս պիտի դիմագրաւէր թշնամիէն ցանուած մահը, եւ կամ քանինե՞ր փառաւոր կերպով վրէժ պիտի լուծէին թշնամիէն եւ այնպէս փակէին իրենց աչքերը։

Նստած էինք Զուլալի եւ Ամիրեանի հետ, սակայն ամէնքս խորասուզուած էինք մեր մտածումներուն մէջ։

Կը խորհէի թէ մեր իղձերը վերջապէս պիտի իրականանային։ Մենք որ տասնեակ տարիներ շարունակ զարտուղի ճանապարհներով անցած էինք հրաչէկ սահմանը, ծառացած էինք մեր թշնամիին դէմ, կուեր, սպաններ եւ սպաննուեր էինք, լեռներու գագաթներուն վրայ եւ անտառներու խորերը դարանամուտ սպասեր էինք թշնամիին, մենք որ տառապած ու հարստահար հայ ժողովրդին վրէժն ուզած էինք լուծել եւ չէինք յաջողած, հիմա լաւագոյն պատեհութեան մը առջեւ կը գտնուէինք։ Ռուսական զօրեղ կառավարութեան օժանդակութեամբ, հիմա կ՚երթայինք ճակատիլ թշնամիին դէմ, առանց հոգ ընելու որ արեան ծարաւի Աստուած մը տակաւին նոր զոհեր պիտի պահանջէր մենէ, մինչեւ ազատէինք։ Սակայն թո՛ղ մեռնէինք

մենք, բա՛ւ էր որ Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը կը թօթափէին անարգ ստրկային լուծ մը։

Այսպէս կը մտածէի ես, եւ կը հաւատամ թէ ինծի ընկերացող բոլոր զինուորներն ու զինուորականները նման մտածումներով կ՚իջնէին պատուոյ դաշտը։

Եւ կառաշարը օձապտոյտ գալարումներով կը սուրար դէպ առաջ։ Կամաւորները միշտ կ՚երգէին։ Շատ մը չարաճճիներ, հակառակ յիսնապետներու զգուշացման, գաղտնի գոնեաք եւ օղի բերած էին իրենց հետ եւ ծածուկ կը կոնծէին։

Գիշերուան ժամը 12–ին Սողանլու կայարանը հասանք։ Հոս զինուորական փողը հնչեց եւ ազդարարեց որ ննջելու ժամն է։ Բոլորը հնազանդեցան։ Կամաւորները կանխաւ գիտէին թէ փողի մէկ հընչումը ազդ մըն է ննջելու, երկու հնչումը՝ ճաշի եւայլն։ Այս մարզանքները տուած էին վաշտապետները։

Կառաշարը, կտրելով Վրաստանի գաւառները, առաւօտուն հասաւ Հայկական Լօռիի կիրճը, որ գեղեցիկ ու զմայլելի է իր անդնդախոր ձորերով, կարկաչահոս աղբիւրներով եւ ջինջ ու պաղ վտակներով։ Ասոնցմէ կը գոյանայ Լոռիի գետը որուն ընթացքին կը հետեւի երկաթուղին։ Կէս օրին հասանք Հայկական Նալպանտլի գիւղը եւ մեր կամաւորները յարձակեցան ձմերուկի դէզերուն վրայ եւ րոպէ մը չանցած՝ ձմերուկները գիրկերու մէջ՝ վեր բարձրացան, անյայտացան։ Վակոնի մէջ նըստած, վաշտապետներու հետ օրուան հարցերու մասին կը շարունակէինք խօսիլ, երբ յանկարծ դրսէն լսեցինք գիւղացիներու ճիչն ու աղաղակը․

— «Ջէ՛, աղբե՛ր, հայ քրիստոնեայ ենք, խողի

երեխի տէր ենք, Աստուած ունեցէ՛ք, դուք Թուրքի դէմ էք գնում եւ այստեղ կողոպտում էք մեզ եւ թալանում»:

Գիւղացիներն եկան դէպի մեր վակոնը եւ ըսին.

— Պարոն հրամանատար, ձեր ոտն ու ձեռքը համբուրենք, մեզ թալանեցին, մեզ կողոպտեցին, մի անգամ դուրս նայեցէք:

Երբ դուրս նայեցայ, իրօք տեսայ որ ամէն զինուոր ձմերուկ մը դրած անութին տակ վակոն կը մտնէր: Անմիջապէս հրամայեցի յիսնապետներուն եւ վաշտապետներուն որ վակոններուն մէջ ոչ մի ձմերուկ չթողուն եւ բոլորը վերադարձնեն տէրերուն: Այսպէս ալ եղաւ, ձմերուկները վերադարձուեցան եւ դէզերը կանգնեցան: Այս անգամ դէզերու ձեւը նոյնը չէր, որովհետեւ բոլոր ձմերուկները իրարու խառնուած էին: Քսանեւհինգ ռուբլի տուի, որպէսզի տէրերը կատարեն բաժանումը, յետոյ բոլոր ձմերուկներու գինը վճարեցի, որ գոհ թողում գիւղացիները եւ կռուի գացող մարդուն վրայ յոռի գաղափար կազմել չտամ: Ապա շրջեցայ վակոններուն մէջ եւ սա խօսքերն ըսի.

«Ընկերնե՛ր,— մենք կ'երթանք կռուելու եւ ոչ թէ թալանի: Մենք կ'երթանք վրէժ լուծելու թշնամիէն: Չէի ներեր ձեզի, եթէ այս թալանը ոչ թէ հայ գիւղի մէջ, այլ մեր դարաւոր հարստահարիչ արիւնկզակ Թուրքի գիւղի մը մէջ կատարէիք: Ձեզի հանդէպ անողոք պիտի գտնուէի, եթէ ձեր սիրելիներէն բաժնուելու ատեն ըսած լինէիք թէ թալանի կ'երթանք: Միթէ դուք այդքա՞ն նիւթապաշտ էք, որ թշնամւոյն սահմանը դեռ չհասած, թալանի կ'ենթարկէք ձեր ցեղակիցները: Այս տգեղ փաստն անպատուութիւն է հայ կռուողի համար: Թալանն

ու աւարառութիւնը կը վայլեն Թուրք ու քիւրտ աւազակներուն: Հայրենիքի սիրոյն կռուող զինուորը ազնիւ պէտք է լինի, եւ ոչ թէ աւարառու: Ան պիտի վարձատրէ իր ստացածները առատօրէն, որ թէ՛ գիւղացին գոհ լինի եւ թէ ինքն Աստուած: Այս ընթացքը ամօթ ու նախատինք կը բերէ այն գաղափարին զոր կը պաշտէք դուք: Այս անգամ կը ներեմ ձեզ, միայն խոստացէք զինուորի խոստումով, որ այս եպերելի սխալը այլեւս պիտի չկրկնէք»:

Այս ցաւալի միջադէպէն յետոյ, մեր կառաշարը մեկնեցաւ: Պատուէր տուինք մեքենավարին, որ այնուհետեւ հանդիպի միայն այն կայարանները, ուր խանութներ եւ առեւտրական հաստատութիւններ չկան: Այսպէս չեղաւ սակայն, որովհետեւ երբ Բամպակի Քարաքիլիսէ հասանք, ժողովուրդը ծաղիկներով եւ անուշեղէններով մօտեցաւ մեր կառաշարին եւ ուռաներով դիմաւորեց մեզ: Հակառակ մեր կամքին, հարկ եղաւ կանգնեցնել կառաշարը եւ ընդունիլ Քարաքիլիսէցիներու ընծայած ծաղիկներն ու անուշեղէնները:

Յետոյ մեկնեցանք դէպի Ալեքսանդրոպոլ, ուրուն ժողովուրդը նմանապէս դիմաւորելու եկած էր մեզ թմբուկով եւ զուռնայով: Կայարանի կոմենտանտը ճառով մը ճամբու դրաւ մեզ: Ճառին իմաստը հետեւեալն էր.

«Հայ մարտիկնե՛ր.— Դուք որ տարիներով կ'երազէիք ձեր հայրենիքի ազատագրութիւնը եւ անոր համար զոհաբերած էք տասնեակ հազարաւոր երիտասարդներ, առանց իրականացնել կարենալու ձեր նպատակը, հիմա պատեհութիւնն ունիք հասնելու ձեր նպատակին: Մեծ Ռուսաստանը շարժման մէջ

դրած է իր բանակները եւ պատերազմը անխուսափելի է։ Ներկայ պատերազմին նպատակն է ազատագրել փոքրիկ ժողովուրդները իրենց արիւնռուշտ տէրերու ճիրաններէն։ Թուրքերը ատոնցմէ են։ Դուք որ գաղտնի ճամբաներով եւ 10–20 *հոգիով կ'անցնէիք սահմանը եւ հրաշքներ կը գործէիք, այսօր գացէք հազարներով եւ արձակ համարձակ՝ լուծելու ձեր բիւրաւոր զոհերու վրէժը. գացէ՛ք կոտրեցէք ձեր հինգ հարիւր տարուան ստրկութեան շղթան. ստեղծեցէ՛ք ձեր երազած ազատ Հայաստանը։ Բարի՜ ճանապարհ ձեզի»։*

Մեր կառաչարը վերսկսաւ իր վազքը եւ հետեւեալ օրը մենք հասանք Ջուլֆայի կայարանը, այսինքն ռուս–պարսկական սահմանը։

Մենէ քանի մը շաբաթ առաջ՝ Սմբատ՝ 350 *հոգով անցած էր Ջուլֆայէն եւ մեկնած էր Սալմաստ։ Հոս տարօրինակ եւ անհիմն լուրեր առինք Սմբատի մասին։ Զրոյց կար թէ Խոյի կիրճում* (Կեռիկ) *Թուրքերն ու քիւրտերը միասնաբար յարձակեր են Սմբատի խումբին վրայ եւ ամէնքը կոտորեր են, Սմբատը գերի բռներ են։ Ուրիշ զրոյց մը կ'ըսէր թէ միայն Սմբատը ազատեր է կոտորածէն։ Այս անհիմն լուրերը շրջան կ'ընէին նոյնիսկ ռուսական շտապի մէջ եւ, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, բոլորովին յերիւրածոյ էին։*

Երբ Թիֆլիսէն կը մեկնէինք, Բիւրօն համաձայնած էր զինուորական շտապին հետ, որ մեր խումբը երբ հասնի Ջուլֆա, մաս մը զէնքեր տըրուին, մինչեւ Սալմաստ ճամբորդելու իբր միջոց ապահովութեան։ Երբ կամաւորներու կազմը լրանար, կանոնաւոր զէնքերը պիտի բաժնուէին։ Ասոնք էին պայմանները։ Ջուլֆայի մէջ սակայն կարգա–

դրութիւն եղաւ, որ մնանք քանի մը օր հանգստանալու եւ յետոյ մեկնելու: Վաչտապետներուն հետ կարգադրեցինք որ կամաւորները մեկնին կայարանէն մի ժամ հեռու գտնուող Հայ Ջուղա գիւղը, ուր՝ թէ՛ հանգստանան եւ թէ զինավարժութիւն ընեն:

Գրիգոր Ամիրեան եւ Ջուլալ մեկնեցան կամաւորներուն հետ Հայ Ջուլֆա գիւղը, եւ երկու օրուան հանգիստէ մը ետք, սկսան մարզանքի:

Քանի մը ընկերներու հետ ես մնացի Ջուլֆա՝ զէնքեր ստանալու համար: Ամբողջ երեք շաբաթ չկրցանք մեկնիլ, որովհետեւ զէնք չկրցանք ձեռք ձգել: Ռուսական Շտապը առարկեց թէ չի կրնար զէնք տալ, որովհետեւ համաձայնութիւն ունի պարսիկ կառավարութեան հետ, որ կամաւորները անցնին սահմանէն բանուոր անուան տակ: Եթէ զէնք բաժնուէր մեզի եւ զինուած անցնէինք սահմանը, գուցէ պարսիկ կառավարութիւնն ընդդիմանար եւ չթոյլատրէր որ ոտք կոխէինք իր հողը: Ռուս շտապը կ՚առարկէր նաեւ, որ Ռուսիա դեռ պատերազմ հրատարակած չէ Թուրքիոյ դէմ:

Այս ամէնը տեղեկագրեցի Թիֆլիսի մեր Ազգային Բիւրոյին: Վերջ ի վերջոյ համաձայնեցանք ռուս Շտապին հետ, որ մեր Խոյ հասնելէն ետք մաս մը զէնքեր տրամադրուին մեզի, Խոյի եւ Սալմաստի միջեւ գտնուած վտանգաւոր գիծէն անցնելու համար:

Հիմա կը մնար հաստատել մեր ինքնութիւնը եւ անցնիլ սահմանը: Ռուս իշխանութիւնները տակաւին կը շարունակէին իրենց տարօրինակ հոգեբանութիւնը: Կռիւ կար եւ մենք կռուի դաշտը կ՚երթայինք, այսու հանդերձ իշխանութիւնները կ՚ու-

գէին հաստատել մեր ինքնութիւնը: Սա պարագայ մըն էր, որ կասկածէինք ռուս իշխանութեանց անկեղծութեան վրայ:

Իսկոյն սուրհանդակներ ղրկեցի Ջուղա հայ գիւղը, որ բոլոր կամաւորները գան հաւաքուին Ջուլֆա: Ձեւականութիւնները լրացան եւ մենք անցանք Արաքսի կամուրջը, առաջին անգամ ոտք դնելով Պարսկական հողին վրայ: Ռուս ժանտարմաները նման են որսի շուներուն, այդ պատճառաւ ժողովուրդը «որսի շուն» կը կոչէ զանոնք: Ահա թէ ի՛նչ պատահեցաւ, երբ կամուրջէն կ՚անցնէինք·

Ժանտարմաներէն մին մօտեցաւ ինծի եւ հարցուց·

— Ո՞ւր էիք մինչեւ այսօր· մեր որոնումները ի զուր անցան:

Ժանտարման տուաւ իմ իսկական անունը, նաեւ Բոկոսլաւսկիի տէռօրիստ Եկորինը: Եւ անմիջապէս աւելցուց·

— Տարիները փոխուած են· այսօր եղբայրներ ենք:

Ժ.

Խոյի անապատը.— Ծարաւ.— Ջո՛ւր, ջո՛ւր.— Զէնքեր Խոյէն.— Դէպի Սալմաստ.— Շքեղ ընդունելութիւն եւ կամաւորական «մեղրալուսին».— Ամիրեան եւ Զուլալ իբր մարզիչ.— Յապաղում զէնքերու եւ դժգոհութեան նշաններ:

Օրը թէպէտ աշնանային էր՝, բայց տաքը զգալի էր. մեր առջեւ կը տարածուէր անապատային եւ անջրդի ճամբայ մը ուրկէ պիտի անցնէինք: Որոշեցի այդ ճանապարհը կտրել գիշերով: Արաքսի ճիշդ եզերքը հանգստացանք քանի մը ժամ, թէյ եւ կերակուր ընդունեցանք եւ մայրամուտին ճանապարհ ինկանք: Ամէն ինչ զինուորական կարգ կանոնով ընթացաւ, որովհետեւ Ամիրեան եւ Զուլալ աշխատած էին՝ անդուլ եւ անխոնջ՝ կարգապահութիւն մտցնելու կամաւորներու կազմին մէջ: Անոնք նշանակած էին յառաջապահ, վերջապահ եւ առողջապահական (սանիտար) խումբեր:

Այս իմաստուն եւ խելացի զինուորականները զանազան նշաններ (սիգնալ) որոշած եւ սորվեցուցած էին զինուորներուն, որոնք գիտէին թէ ի՛նչ դիրք պիտի բռնեն, երբ վտանգ մը պատահի:

Մեր խումբը կը յառաջանար «Լուսին չկար, մութ գիշեր էր» *երգով: Հայաստանի երկինքը պարզ էր եւ երկնակամարին վրայ աստղերը կը փայլէին որպէ՛ս մաքուր ու ջինջ ադամանդներ: Սակայն տաք մը կար եւ անապատի փոշին կը սկսէր բարձրանալ սիւնի նման եւ կամարներ կը բռնէր օդին մէջ: Տաքին եւ փոշիին պատճառաւ շուտ շուտ հանգիստ կուտայինք զինուորներուն, որոնք կը սկսէին*

տրտնջալ եւ ջուր կ՚աղաղակէին: Մեր կամաւորները կը նմանէին Իսրայէլի ժողովուրդին որ Սինայի անապատէն անցած ատեն պապակած էր եւ Մովսէսէն կաթիլ մը ջուր կը խնդրէր:

Քսան մղոն ճամբայ կտրած էինք այս անջրդի անապատին ընդմէջէն, երբ յառաջապահներն աղաղակեցին. «Ջո՛ւր, ջո՛ւր». փոքրիկ աղբիւր մըն էր գտնուածը, որուն վրայ թափեցան բոլորը: Ազդարարեցի որ ոչ ոք չխմէ այդ ջուրէն մինչեւ տասնեւհինգ րոպէ, սակայն լսողները քիչեր եղան. մեծ մասը թափեցաւ այդ պղտոր եւ աղի ջուրին վրայ եւ շատերը ծծեցին զայն: Վաշտապետներու եւ յիսնապետներու ջանքերն օգուտ չտուին. յոգնած եւ ծարաւէ պապակ զինուորները խմեցին աղբիւրի տիղմն անգամ:

Տեսարանը յիշեցուց ինծի ռուս-պարսկական պատերազմի մէկ դրուագը: Երբ յաղթական ռուսերը կը մօտենային Էջմիածնի եւ Երեւանի, Սարտարապատի դաշտին մէջ ծարաւած ռուս զինուորները կը հանդիպին ջուրի մը, որուն վրայ կ՚իյնան եւ կը խմեն անյագ: Նոյն ժամանակ պարսիկ զինուորները վրայ կը հասնին եւ կը գլխատեն ջուր խմող ռուս զինուորները, որոնք բնաւ գլուխնին չեն վերցներ եւ ջուրը խմելով կը սպաննուին:

Ծարաւի աւելի մեղմ պարագայ մըն էր որ կը պարզուէր մեր առջեւ՝ Խոյի այս անապատին մէջ: Ծեծի ու մտրակի ենթարկուած զինուոր մը քրթմընջելով կ՚ըսէր.

— Ծարաւս աւելի զօրեղ է, քան ձեր մտրակին պատճառած ցաւը:

Ուրիշներ կ՚ըսէին.

— Ո՛չ թէ մտրակ, այլ նոյնիսկ դաշոյնով կտրէք

մեր գլուխները, դարձեալ նշանակութիւն չունի. ծարաւի անօթը աւելի զօրեղ է, քան սուրի եւ մահուան սարսափը:

Այս անպատեհութիւնը ի հարկէ կը յառաջանար մեր անկազմակերպ վիճակէն: Եթէ փորձուած լինէինք, մեր հետ կ'ունենայինք ջրկիր սայլեր եւ պաշարակիր կառքեր: Սակայն մեղաւոր չէինք, որովհետեւ ռուսը մեր հարազատ կառավարութիւնը չէր, որ կանխաւ ամէն բան մտածէր ի նպաստ մեզի եւ միջոցներ տրամադրէր: Եթէ մենք ազատ ու կազմակերպ ազգ մը լինէինք, այն ատեն տարբեր վիճակով կը կռուէինք այս անջրդի ու տօթակէզ անապատը: Չունէինք նոյնիսկ ձի մը որուն վրայ կրնայինք դնել հիւանդացող զինուորը:

Մտածելով այս ամէնը, սրտիս խորէն կը հառաչէի, կը զղջայի թէ ինչո՞ւ արգելք եղայ զինուորներուն ջուր խմելու եւ տեղի տուի որ վաշտապետներն ու յիսնապետները մտրակեն զանոնք, անբան անասունի նման:

Առանց յուսահատելու եւ ամէն միջոցներէ զըրկըւած, հայ զինուորը նորէն շալկեց իր ծանր բեռը դէպի Խոյ: Առաւօտուն հասանք մեր առաջին հանգրուանը, ուր կոմենդանտը մեզի համար ճաշի պատրաստութիւն տեսած էր: Քանի մը ժամ հանգըստացանք հոս եւ դարձեալ շարունակեցինք մեր ճամբան:

Հետեւեալ առտու վերջապէս հասանք Խոյի առաջին հայ գիւղը որ կը կոչուի Սէյտավար: Զինուորները երկու-երեք մասի բաժնեցի եւ ցրուեցի երկու-երեք գիւղերու վրայ: Մէկ մասն ալ ղրկեցի Ծարուր հայ գիւղը:

Երկու ընկեր առի հետս եւ մեկնեցայ Խոյ՝ զէն-

քեր ստանալու։ Երկար բանակցելէ յետոյ, յաջողեցայ քսանեւհինգ բերդան հրացան ապահովել։ Այս զէնքերով վերադարձանք Սէյտավար, եւ զանոնք բաժնեցի փորձ տղաներուն։

Հիմա ճանապարհ ինկանք դէպի Սալմաստ։ Պէտք կը տեսնեմ յիշել հոս, որ Կարնեցի Միսաք բաւական զգալի անախորժութիւն պատճառեց, զինուորներու մէջ տարածելով սա զրոյցը, թէ Խոյի կիրճը (Կէտուկ) քիւրտերէն բռնուած է եւ անկէ անցնելու ատեն պիտի կոտորուինք։

— Եկէ՛ք դառնանք. այսքան զէնքը քիչ է մեր պաշտպանութեան համար, կը գոչէր Միսաք։

Խիստ պատիժներ տնօրինեցի Միսաքին եւ իր համախոհներուն, որոնք այլեւս լռեցին եւ մենք ապահով անցանք Խոյի կիրճէն ու հասանք Սալմաստի հողը։

Խոյէն մեր մեկնումը հեռագրուած էր Սալմաստ, որուն ամբողջ բնակչութիւնը փութացած էր դիմաւորելու մեզ։ Հարիւրաւոր ձիաւորներ, սպառազէն, եկած էին մինչեւ Խոյի կիրճը (Կէտուկ) եւ մեր յոգնաբեկ զինուորներուն կը տրամադրէին իրենց ձիանները։ Մեծ էր ոգեւորութիւնը Սալմաստի ժողովուրդին։ Հայ գիւղացիներէն ամէն մէկը տասնեակ մը, նոյնիսկ յիսնեակ մը զինուոր կ'ուզէր հիւրընկալել իր նրդիքին ներքեւ։ Թոյլ չտուի, այլ խումբը բաժնեցի երկու մասի։ Առաջին մասը ղրկեցի Փայաջուկ, երկրորդը՝ Սաւրայ։ Ես մնացի Փայաջուկ, իսկ Գր. Ամիրեան գնաց Սաւրայի խումբին հետ։

Մեր անցած ճանապարհի երկու կողմերը խռնըւած էր հայ ու պարսիկ գիւղացիութիւն մը. Սալմաստ տօնական երեւոյթ ունէր, ուռաճերը եւ բա-

րի գալուստի մաղթանքներն անվերջ էին։ Բարի պարսիկները մեզ կ'ողջունէին «Հօշ կելտին»ներով։

Փայաջուկի ժողովուրդը գիւղի մուտքին առջեւ կանգնեցուցած էր յաղթական կամար մը, որուն ճակատին վրայ կը կարդացուէր սա վերտառութեամբ խօսքեր․ «Կեցցէ հայ կամաւորն ու հայուն Ազատութիւնը։ Կեցցե՛ն հայ մարտիկներն ու խմբապետները»։

Երբ մօտեցանք կամարին, գիւղին ծերունի քահանան դիմաւորեց մեզ խաչով ու խաչվառով, օրիորդները ծաղկեփունջեր նուիրեցին, իսկ ծերունիները աղ ու հաց առաջարկեցին։

Մշոյ Առիւծը՝ Սմբատ, իր 300 զինուորներով եւ զինուորական կարգով կանգնած՝ կը դիմաւորէր մեզ։ Ողջագուրուեցայ իմ սիրելի Վահրիճի (Սըմբատ) հետ։

Ազնիւ, հայրենասէր եւ հիւրասէր փայաջուկցիները իրենց ուսերուն վրայ առած՝ գիւղ մտցուցին զիս եւ տարին իմ վաղեմի բարեկամ հանրածանօթ Մանասարեաններու բնակարանը։

Մեծ ու շքեղ ընդունելութիւն մըն ալ ըրած էին Սաւրացիները իմ միւս խումբին՝ Ամիրեանի առաջնորդութեամբ։ Սաւրացիք երկար տարածութեան մը վրայ իրենց ուսերուն վերեւ տարած էին Ամիրեանը։

Կամաւորական «մեղրալուսնի» առաջին օրերն անցուցինք ընդունելութիւններով։

Երբ անցաւ շրջանը տօնական դինովութեան, ժողով մը ունեցանք Սմբատի հետ։ Ներկայ էին նաեւ Զուլալ, Ամիրեան, Եղիշէ Պահլաւունի, Եգոր, Յակոբ, Նատօ Մելիք, Քիւրտ Եղիա եւ ուրիշներ։ Մտքերու փոխանակութենէ մը ետք, իսկոյն որո–

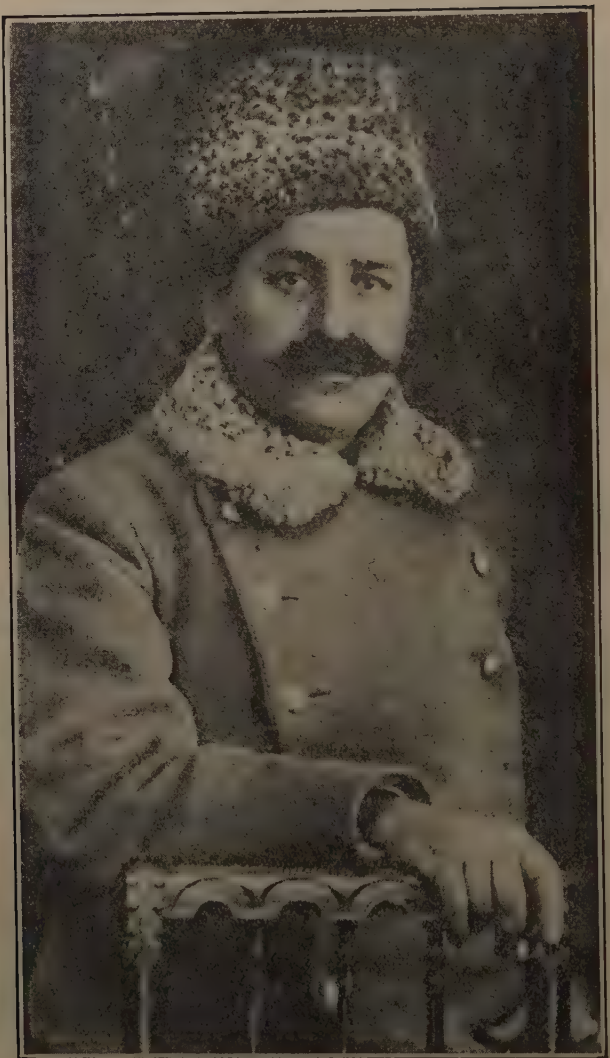

ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՍՄԲԱՏ

չեցինք յաջորդ օրն իսկ սկսիլ զինուորական մարզանքի, մինչեւ Անդրանիկը գար եւ զէնքն ընդունէինք զինուորական պատշաճ յարգանքներով: Որոշեցինք նաեւ զինուորական կարգապահութեան ենթարկել կամաւորները, եւ թոյլ չտալ անոնց, որ առանց հրամանի դուրս ելլէին զօրանոցներէն:

Օրական վեց ժամ մարզանք նշանակեցինք եւ մարզիչ կարգուեցան Ամիրեանն ու Ջուլալը, որոնք իրենց օգնական առին Եղիշէ Պահլաւունին, Եգորը եւ այն երիտասարդները որ Թուրք եւ ռուս բանակներուն մէջ զինուորական ծառայութիւն տեսած էին: Այս առաւելութեամբ օժտուած զինուորներու թիւը բաւական շատ էր: Մատթէոս Լոպասեանը նշանակեցինք ընդհանուր հաշուապահ:

Երկու օրուան հանգիստէ մը յետոյ, ուրեմն կը սկսէինք լուրջ աշխատանքներու: Ջուլալ՝ Փայաջուկի մէջ, Ամիրեան՝ ի Սաւրա, Եղիշէ՝ Ղալասարում՝ արագօրէն առաջ կը տանէին մարզանքները եւ ամէն օր կը կրթէին զինուորները: Մարզանքները միատեսակ էին եւ տեղի կ'ունենային որոշ ծրագրի մը համաձայն: Հաստատ գիտէինք թէ այս ժամուն ինչ որ կը կատարուէր Ղալասարի մէջ Սմբատի վերին հսկողութեան ներքեւ, նոյնը կը կրկնուէր թէ՛ Սաւրայի եւ թէ Փայաջուկի մէջ:

Մեր կամաւորները այլեւս նոյն պաշի-պօզուկները չէին, այլ դարձած էին կանոնաւոր զինուորներ թէ՛ իրենց կեցուածքով ու քայլուածքով եւ թէ ոգիով: Կայտառութիւնն ու առնականութիւնը կամաց կամաց կը դրոշմուէին անոնց վրայ: Կարճ ատենի մէջ անոնք իւրացուցին շղթայ կազմելը, քառեակով յառաջանալը, երկուքով քալելը եւայլն: Կը սորվէին նաեւ սուինամարտի մարզանքը եւ դիրքի մէջ թշնամւոյն գնդակներէն ու գնդացիրներէն

պաշտպանուելու մեթոտները։

Սալմաստի ժողովուրդը կը տեսնէր արագաքայլ յառաջդիմութիւնը մեր կամաւորներուն եւ կ'ուրախանար։ Սալմաստեցին ի վաղուց անտի եղած է ազնիւ ժողովուրդ մը, ան միշտ բաց պահած է իր տունն ու տեղը յեղափոխական փէտայիին առջեւ եւ շատ խումբեր հիւրասիրած ու ճամբու դրած է։ Այսքան հայ զինուորութիւն ի մի խմբուած, ան երբեք տեսած չէր, եւ ասոր համար ծեր ու պառաւ մի՛շտ կ'աղօթէին մեր ձեռնարկի յաջողութեան համար։ Արդարեւ, Սալմաստեցին կը տեսնէր հեռաւոր վայրերու հայորդիները, որոնք եկած էին սրբազան դատի մը պաշտպանութեան զոհաբերելու իրենց մատաղ կեանքերը։ Հոս էին կորիճ Մշեցին, անձնուրաց Շատախցին, լեռներ մագլցող Ոզմեցին, բանակներու դիմադրող Վանեցին, սարսափ ազդող Բաբերդցին, թշնամին արհամարհող Գարա Հիսարցին, հաստաբազուկ եւ խրոխտ Սեբաստացին, լեռներու վագր Ղարապաղցին, եւ ուրիշ շատեր ամէն կողմերէ, մինչեւ Պուլկարիայէն եւ հեռաւոր Ամերիկայէն։

Ամէն գաւառ եւ հայ գաղութ ունէր իր ներկայացուցիչը, եւ ասոնք ամէնքը եկած էին պայքարելու մեր դարաւոր ու ոխերիմ թշնամիին դէմ։

Լրացաւ ամիսը եւ մենք հաճոյքով կը դիտէինք զինուորական վարժութիւնները։ Տեսականը գոհացուցիչ էր, սակայն կը մնար գործնական փորձեր ընել եւ սկսիլ նշանաձգութեան։ Զէնքեր չէինք ստացած տակաւին։ Կ'ակնկալէինք որ Կովկասէն ուղարկէին զանոնք, բայց այդ առաքումը կ'ուշանար միշտ եւ կը մնար անորոշ։ Զէնքերու խնդիրը հակասական զրոյցներու տեղի կուտար եւ մեր զինուորնե-

րուն մէջ վհատութիւն կը պատճառէր։ Չեմ գիտեր ո՛վ էր տարաձայներ, թէ եռագծանի հրացաններու փոխարէն, որպէս թէ հին բերդանի հրացաններ պիտի բաժնեն եղեր մեզի։ Ամէն պարագայի տակ, զէնքերու յապաղումը դժգոհութիւն կ՚առաջացնէր մեր շարքերուն մէջ։

Հարկադրուեցայ կացութիւնը հեռագրով տեղեկագրել Անդրանիկին եւ մանրամասն նամակով մը բացատրել շրջող լուրերը եւ դարման խնդրել։ Իմ ստացած պատասխանը բաւարար գտայ։ Անդրանիկ կը հեռագրէր թէ շուտով կը մեկնի Թիֆլիսէն եւ հետը միասին կը բերէ մեր զէնքերը։

Փայաջուկի եւ Ղալասարի զինուորներու նկատմամբ այսչափ կարգադրութիւն բաւ համարելով, Սմբատի հետ գացինք տեսնելու մեր զինուորներու մի ուրիշ մասը որ կը գտնուէր Գրիգոր Ամիրեանի հրամանատարութեան ներքեւ՝ Սաւրայ գիւղին մէջ։ Մեր տպաւորութիւնը շատ լաւ էր։ Գրիգոր՝ ցորեկը գիշերուան խառնելով՝ ամէն ջանք թափած էր անվարժ զինուորները կարգապահ ու օգտակար անհատներու վերածելու։ Գրիգորի կատարած աշխատանքը, գոնէ մեր հասկացողութեամբ, շնորհակալութեան արժանի էր։

Ամէն ինչ մխիթարական էր, եւ մենք, Սմբատի հետ, վերադարձանք Ղալասար։

Օրերը կ՚անցնէին, ամիսները կը լրանային, սակայն ո՛չ Անդրանիկը կ՚երեւէր եւ ո՛չ զէնքերը կը հասնէին։ Ճիշդ է որ մարզանքները զբաղում մըն էին մեզի, սակայն կեանքի միօրինակութիւնը ամէն տեղ միշտ տաղտկալի է։ Վրայ հասան անձրեւային եղանակները եւ մեր դժգոհութեան պատճառները աւելի եւս բարդացան։

ԺԱ.

Անդրանիկի ժամանումը.— Փայլուն ընդունելութիւն.— Անդրանիկ անուշադիր կը թողու Փայաջուկի աղ ու հացը.— Ճոխ սեղան.— Անդրանիկ կը բաժնէ վաշտերը եւ կը նշանակէ չորս վաշտապետներ.— Գումարտակապետի եւ մատակարարի պարտականութիւնները կանոնաւոր բանակի մէջ.— Ջէնճեր կը բաժնուին.— Դէպի Տիլման.— Ռուս Զօրավարին ճառը։

1914 *Հոկտեմբեր 13-ին հեռագիր ստացանք, որ Անդրանիկ կը մեկնի Թիֆլիսէն, հետն ունենալով անհրաժեշտ զէնքերը։*

Մեր ուրախութեան չափ ու սահման չկար. լուրը հաղորդեցինք զինուորներուն, որոնք «ուռա՜, կեցցէ՜ Անդրանիկ» *աղաղակեցին։*

Ալ երկար չսպասեցինք, 5–6 *օրէն երկրորդ հեռագիր մը ստացանք Ջուլֆայէն, թէ «Անդրանիկ կը մեկնի դէպի Սալմաստ»։ Սմբատի հետ խորհրդակցաբար կազմակերպեցինք լաւ ընդունելութիւն մը եւ պատուիրեցինք որ Փայաջուկի մուտքին առջեւ յաղթական կամար մը կանգնեցնեն, Անդրանիկի նկարը մէջ տեղը եւ «Կեցցէ՜ Սասունի հերոս Անդրանիկը» մակագրութեամբ։*

Վերջապէս լուր բերին որ Անդրանիկ ժամէ մը ետք կը լինի Փայաջուկ, Տրդատ Գազանճեանի ընկերակցութեամբ։ Անմիջապէս լուր տուի Սմբատին, որ իր 300 *տղաներով եկաւ միացաւ մեր խումբերուն եւ ամէնքս միասին դուրս ելանք Անդրանիկի եկած ճանապարհի երկու կողմերը բռնելու։ Հայ եւ պարսիկ բնակչութիւնը փութացած էր հանդէսին վայրը։*

Եւ ահա, Անդրանիկ երեւցաւ քանի մը ձիաւորներով: Առաջին ազդանշանին բոլոր զինուորներն ու ժողովուրդը գոռացին. «Կեցցէ՛ Անդրանիկ», ինչ որ շարունակաբար կրկնուեցաւ: Անդրանիկ ամբոխի մէջէն անցնելով եւ աջ ու ձախ բարեւելով՝ մըտաւ յաղթական կամարի տակ: Ժողովուրդն իր ուսերուն վրայ առաւ զինքը եւ տարաւ իրեն յատկացուած տունը: Ճանապարհին ժողովուրդը աղ ու հաց առաջարկեց իրեն, բայց ան չփոթեցաւ իրեն տրուած պատիւներէն եւ անուշադիր թողուց աղ ու հացի աւանդական, այլ կարեւոր ձեւականութիւնը:

Սալմաստի ժողովրդեան մի մասը կը ճանչնար Անդրանիկը դեռ 1904-ի վերջերէն, եւ ահա տասը տարի ետք, դարձեալ առիթը կ՚ունենար տեսնելու զայն: Այն ատենուան տեսութիւնը հիմնովին կը տարբերէր ներկայէն: Այն տարուան Անդրանիկը՝ Ֆէտային էր, որ կը հալածուէր թէ՛ Թուրք եւ թէ ռուս կառավարութիւններէն, իսկ հիմա ինքը՝ ռուս կառավարութիւնն էր որ կ՚աջակցէր իրեն զէնքով ու այլ միջոցներով: Ժողովուրդը գոհ էր եւ կ՚աղօթէր անոր համար: Ամէն մարդ կ՚ուզէր սեղմել անոր ձեռքը եւ կամ քղանցքին դպչիլ՝ հոգեկան բաւարարութիւն ստանալու նպատակաւ:

Ժողովուրդին այս բարձր համարումը դժբախտաբար երկար չտեւեց եւ հիասթափում մը չուշացաւ: Հիասթափումը տեղի ունեցաւ առաջին անգամ այն րոպէին, երբ Անդրանիկ ուշադիր չեղաւ Փայաջուկի ծերունիներէն մատուցուած «աղ ու հացին»; եւ անցաւ Ղալասար:

Հասնելով Ղալասար, իջանք ձիերէն եւ գացինք Գրիգոր Մահտեսեանի բնակարանը որ պատրաստըւած էր Անդրանիկի համար: Հոս նկատեցի որ

մեր հերոսը կը գտնուէր այն վիճակին մէջ որ այլ-եւս սովորական եղած էր իրեն եւ գուցէ այդ էր պատճառը որ Փայաջուկցիներուն ուշադրութիւն չըրաւ։

Խօսեցանք Անդրանիկին եւ տեղեակ պահեցինք զինքը մեր զինուորներու զինուորական յառաջդի-մութեանց մասին։ Ապա պատրաստուեցաւ գեղեցիկ եւ ճոխ սեղան մը, որուն վրայ սեւ ձկնկիթէն մին-չեւ Շուսթովի քոնեակը եւ այլ թանգ ըմպելիներ ներկայացուած էին։

Առաջին բաժակը պարպուեցաւ Անդրանիկի կե-նացը։ Ես չխմեցի, որովհետեւ երդում ըրած էի։ Մեր ուրախութիւնը տեւեց մինչեւ լուսաբաց։ Լաւ վիճակի մէջ չէի տեսներ Անդրանիկը, որ կը պնդէր ֆէյֆը շարունակել մինչեւ լոյս։ Ան շատ կը սիրէր որ մարդիկ մինչեւ վերջը իրմով զբաղէին եւ զինքը գովաբանէին նոյնիսկ օրերով։ Փոխուած էր ֆէ-տային, համեստ ռազմիկը։ Հիասթափուեցայ, այ-սու հանդերձ կը ջանայի պահել իմ նախկին վերա-բերումս։

Քանի մը ճառերէ ետք, առաջարկուեցաւ իրեն որ մէկ-երկու խօսք ըսէ․ ան ոտքի ելաւ եւ սկսաւ պատմել պուլկար-թուրք պատերազմին մէջ իր կա-տարած քաջագործութիւններէն։ Ըսաւ թէ ինչպէ՛ս Տէմիր Գափուի մէջ 300 քաջերով գերի բռնած էր Թուրք փաշա մը եւ հազարաւոր Թուրք զինուորներ, այս յաջողութեամբ ազատելով պուլկար բանակնե-րը վերահաս կորուստէ մը։ Եւ դժբախտաբար այն-չա՜փ խօսեցաւ, որ կորսնցուց իր պատմութեան թելը եւ անկապ ու անկապակից դրուագներ սկսաւ նկարագրել, որոնց նպատակն այն էր որ ցոյց տար թէ ինք հերոս է։ Անդրանիկ չմոռցաւ քանի մը

մարդիկ նշաւակել: Եւ որովհետեւ պատմութիւնը անվերջ էր, շատերը թողուցին եւ մէկ մէկ հեռացան: Երբ այլեւս մարդ չմնաց, սեղանն ալ վերջացաւ: Ես ալ քանի մը ընկերներով մեկնեցայ Փայաջուկի իմ օթեւանը:

Հետեւեալ օրը, կէս օրին, մեկնեցայ Ղալասար, ուր Անդրանիկ, ինքը՝ որոշած լինելով վաշտապետները, առ ի գիտութիւն միայն հաղորդեց ինձ հետեւեալ ցանկը:

Ա. վաշտ. վաշտապետ՝ Սմբատ. օգնական՝ Եղիշէ:

Բ. վաշտ. վաշտապետ՝ Սեպուհ. օգնական՝ Զուլալ:

Գ. վաշտ. վաշտապետ՝ Արտաշէս. օգնական՝ Երուանդ:

Դ. վաշտ. վաշտապետ՝ Նիկոլ. օգնական՝ Ամիրեան:

Գրիգոր Ամիրեան հարցուց ինծի, թէ ինչպէ՞ս է ընտրութիւնը:

— Շատ լաւ է եւ այդպէս ալ պիտի լինի: Մենք եկած ենք գործի համար եւ սա այնպիսի մի գործ է որուն պիտի նուիրէ ամէն մարդ իր ուժերը: Հետեւաբար միեւնոյնն է ինծի, ինչ որ ալ լինի անոր որոշումը: Առարկութիւն չունիմ. Տրդատ Գազանճեան Անդրանիկի հետ եղած է եւ երկուքը միասին տուած են որոշումները:

Նկատեցի որ Անդրանիկ ինքնագլուխ կը սիրէ գործեր վարել եւ ոչ ոքի կարեւորութիւն չ'ընծայեր: Երբ հին օրերուն մէջ կ'ապրէինք միասին, առանց խորհրդակցութեան ան ոչինչ կ'ընէր, իսկ հիմա խոյս կուտար եւ կարծես տարբեր միտքեր կը սնուցանէր:

Այս բաժանումներէն յետոյ, իմ վաշտը պատրաստուեցաւ, շնորհիւ Զուլալի, որ կրկնապատկեց իր եռանդը եւ կարգի դրաւ ամէն ինչ:

Ամէն գործ կը կատարէր Զուլալ, որուն վրայ կը ծանրանային բոլոր դժուարութիւնները: Ան բաժնած էր վաշտը տասնեակներու եւ յիսնեակներու, եւ ամէն յիսնապետի յանձնարարած էր իրենց պաշտօնները ճշգութեամբ գործադրել: Ես գրեթէ ոչինչ կ'ընէի, հրամաններ կը ստանայի եւ Զուլալի միջոցաւ կը հաղորդէի վաշտին:

Կարգն ու կանոնը կատարեալ էր եւ կը գործէր ժամացոյցի նման, միայն պէտք էր լարել այդ ժամացոյցը, որ ուղիղ պահէր ժամանակը: Դժբախտաբար կարգն ու կանոնը այսպէս չմնաց, որովհետեւ Անդրանիկ կուգար եւ տակն ու վրայ կ'ընէր ամէն ինչ, կը խառնուէր տասնեակներու եւ յիսնեակներու խնդրին: Կուգար հացն ալ կը բաժնէր: Եւ ինք, որ միայն հրամաններ պիտի տար, հիմա մատակարար ալ կը բաղձար ըլլալ: Քանի՛ քանի՛ անգամներ զգուշացուցի զինքը, սակայն չէր լսեր եւ իր սովորական վիճակն *առնելուն պէս՝ մաղերու ետեւէն կը վազէր դժբախտաբար:*

Անդրանիկը զսպել անկարելի էր, ան վարժ էր փոքրիկ խումբի հետ գործ ունենալ եւ հիմա մեծ խումբն ալ կ'ուզէր նոյն ձեւով կառավարել: Մեր խօսքերը որ ընկերական ոգիէ կը բխէին, կարծես կը զայրացնէին զինքը: Ան կը նախանձէր եւ յաճախ կ'ըսէր.

— Դիտմամբ կ'ուզէք զինուորէն հեռու պահել զիս:

Մեր դիտողութիւններուն ուշադիր չէր ըլլար եւ հետեւաբար վաշտերը անկարգապահ կը դառ-

նային։ Եթէ զինուորը բանի մը պէտք ունենար, այլեւս տասնապետին չէր դիմեր, այլ կ՚երթար ուղղակի վաշտապետին կամ գումարտակապետին։

Մեզի հետ կը մնար հարիւրապետ (կապիտան) Յովսէփեանը, որ Ռուսաց Շտապի կողմէն ներկայացուցիչ նշանակուած էր մեր մօտ եւ զեկուցումներ կուտար։ Օր մը, երբ Անդրանիկ եւ վաշտապետներս նստած էինք, այս սպան սկսաւ խօսիլ գումարտակապետի եւ վաշտապետներու փոխյարաբերութեանց եւ պարտականութեանց նկատմամբ, ապա դառնալով Անդրանիկին ըսաւ.

— Շատ անգամ կը նկատեմ որ դուք, պ. Անդրանի՛կ, այնպիսի գործեր կը կատարէք որ ձեզի չեն վերաբերիր։ Օրինակ, տրեխ կը բաժնէք, հաց կը ցրուէք եւ այսպէս բազմաթիւ տասներորդական գործեր, որոնք չեն վայլեր ո՛չ միայն ձեզի, այլ եւ ձեր վաշտապետներուն։ Ատոնք մատակարարներու գործն են։ Ամբողջ խմբեակն ունի մատակարար մը, որ կրնայ դիմել ձեր նշանակած ընդհանուր մատակարարին, որ իր կարգին իր զեկուցումը կուտայ ձեզի եւ կը յայտնէ գումարտակին պիտոյքները։ Մնացեալը ընդհանուր կերպով դուք կը կարգադրէք։

Մենք ուրախութեամբ կը լսէինք կապիտան Յովսէփեանի խօսքերը եւ բան մը կ՚ուզէինք սորվիլ իր ըսածներէն, սակայն Անդրանիկ կը զայրանար, որպէս թէ ամէն ինչ յառաջագոյնէ գիտցած կամ սորված ըլլար։

— Պ. Անդրանիկ, կը շարունակէր կապիտան Յովսէփեան, մարդ որքան որ շատ բան գիտնայ, դարձեալ պէտք ունի սորվելու։ Ճիշդ է որ դուք լաւ կռուող էք եւ ասպատակային (փարթիզանա-

կան) կռիւներու լաւ հրամանատար, սակայն կանոնաւոր կռիւները շատ տարբեր են ձեր մղած կռիւներէն եւ հսկայ բանակ մը կառավարելու համար անպատճառ պէտք է սորվիլ զինուորական արուեստը, հետեւաբար իմ խօսքերը թո՛ղ չզայրացնեն ձեզ եւ ձեր վաշտապետները: Եթէ այս գործը կանոնաւոր հիմքերու վրայ դնէք, վստահ եղէք որ 1000 հոգին կառավարելը աւելի հեշտ է, քան 10 հոգինոց անկարգապահ խումբ մը:

Անդրանիկին ուղղուած այս խօսքերը կը յիշեցընէին ժողովրդական յայտնի ասութիւնը.— «Գայլի գլխուն աւետարան կարդացէք, ան՝ պիտի ըսէ. ‘շուտ ըրէ՛ք, ոչխարն անցաւ...»:

Վերջապէս Տրդատ Գազանճեանի ձեռքով բաժնուեցան զէնքերը եւ ամէն վաշտ ստացաւ իր թուին համեմատ հրացաններ, փամփուշտ, ջրի ամաններ, բահ, բրիչ եւ տապար:

Զինուորն ա՛լ բանի մը պէտք չունէր, ուստի զէնքի վարժութիւններն սկսան: Սալմաստի ամբողջ շրջանը քանի մը օրուան մէջ կարծես ռազմաբեմ դարձաւ. հրացաններու որոտը կ՚աղմկէր ու կ՚արձագանգէր մինչեւ հեռուները. գնդակները սուլելով կը ճեղքէին օդը եւ կ՚երթային խրելու հողին կամ ծառերու բուներուն մէջ:

Վարժութիւնները տեւեցին քանի մը օր: Անդրանիկի գալէն 6–7 օր ետք, հրաման տրուեցաւ մեկնումի պատրաստութեան՝ դէպի կռուի դաշտը: Մեր կամաւորները՝ մինչեւ Անդրանիկի ժամանումը՝ արդէն լաւ զինուորներ դարձած էին եւ անոնց կեցուածքին ու մարզանքին շատ կը հաւնէր Անդրանիկ:

Ճամբայ ինկանք դէպի Տիլման, ուր հասնելով,

քաղաքին դուրսը պարտէզներուն մէջ շարքով կանգնեցանք։ Առաջին վաշտը կեցած էր ամենէն առաջ, ուժեղ, կայտառ եւ վայելուչ Մշեցիին՝ Սմբատի առաջնորդութեամբ։ Սմբատ, ամբողջովին սպառազէն, հրամանի կը սպասէր։ Անոր կողքին կեցած էր Երկրորդ վաշտը, վաշտապետին եւ օգնական Զուլալի գլխաւորութեամբ։ Երրորդ վաշտը կանգնած էր Ախալցխացի Արտաշէսի հրամանին ներքեւ, ճիշդ Առաջին վաշտին դէմ յանդիման։ Արտաշէս Սասունի հայդուկներէն էր, մարզուած, փորձ ռազմիկ մը եւ կիրթ սպայ մը միանգամայն։ Ան ուսած էր, Զուլալի պէս, Պուլկարիոյ հայ սպայական վարժարանը։ Չորրորդը կանգնած էր Երրորդի ետեւ, վաշտապետ Նիկոլի եւ օգնական Ամիրեանի հրամանատարութեամբ։

Բոլոր յիսնապետներն ու տասնապետները ընտրեալ քաջեր էին եւ ամէնքը կռիւներու բովէն անուններով մը դուրս ելած էին։ Ամէն մէկուն պատմութիւնը դժուար է ինձ պատմել հոս մանրամասնօրէն։ Ընդհանուր եւ կարճ ակնարկ մը բաւ կը համարիմ։

Շէկ Միքայէլ՝ աննման ու անձնուէր յիսնապետ մըն էր, որ գիտէր կռուիլ եւ կռուեցնել։

Յակոբ Կիւրինլեան Կեսարացին՝ կռուող ու աննման երիտասարդ մըն էր։

Մանուէլ՝ քաջ ու համեստ ռազմիկ մըն էր։

Մանուկ Նազարէթեան եւ Քիւրտ Եղիա՝ կռիւներու մէջ փորձառու քաջեր էին։

Կիրասոնցի Կարապետ Խոչեան, թողած իր հօրը հարստութիւնն ու փարթամ կեանքը, որպէս յիսնապետ մտած էր կամաւորական շարքերը։

Այս ամէնուն մէջ աչքի կը զարնէր Խանասորի

պատմական կուին ռազմիկ քահանան՝ Տէր Վարդան, որ իր խաչով եկած միացած էր մեր գումարտակին:

Մեր զօրամասը ահա այսպիսի տարրերէ կը բաղկանար եւ հիմա, Տիլմանի պարտէզներուն մէջ, մեզի պիտի ներկայանար ու մեզ աչքէ անցընէր ռուս Զօրավար Զօրնազուպովը:

Ռուս զօրավարը զինուորական պատուով ընդունելու պաշտօնը յանձնուեցաւ Զուլալին:

Նշանակուած ժամուն երեւցաւ ան՝ իր կապոյտ նժոյգին վրայ նստած եւ սպայակոյտին հետ: Երբ մօտեցաւ եւ զինուորներու շարքին մէջէ պիտի անցնէր, Զուլալ՝ իր բարձր ու դոռ ձայնով տուաւ բարեւի ազդը: Բոլոր զինուորները մէկ մարդու նման բարեւի կեցան եւ միաբերան գոչեցին. «Կեցցէ՛ ռուս մեծ զօրավարը»:

Այս ձեւականութիւններէն յետոյ, Զօրավարը սկսաւ իր ուղերձը.

«Հայ ռազմիկնե՛ր, գիս զարմանքի մատնեց ձեր կարգապահութիւնն ու վարժ բարեւը: Եթէ դուք եղած էք ռուսական զինուորներ, ուրախ եմ որ մեր սպաները բան մը կրցած են սորվեցնել ձեզի: Եթէ զինուոր եղած չէք, եւ սա քանի մը ամիսներու ընթացքին ձեռք բերած էք այս յատկութիւնները, աւելի ուրախ եմ եւ իմ հիացումս կը յայտնեմ ձեր ընդունակութեան սաթիւ ու կը շնորհաւորեմ ձեր մարզիչները:

«Դուք գիտէք թէ ի՛նչ նպատակի համար եկած էք հոս եւ ինչո՞ւ բաժնուած են ձեզի այս զէնքերը: Բարի ճանապարհ կը մաղթեմ ձեզի. գացէ՛ք, կռուեցէ՛ք, տիրեցէք Պաշքալէի ու Վանի եւ հո՛ն ըստեղծեցէք Հայկական փոքրիկ պետութիւնը: Մենք

ՋՈՒԼԱԼ
(Տիգրանակերտցի Լեւոն)

որ քսան տարի շարունակ հալածեր ենք ձեզ եւ դուք չէք յուսահատեր,՝ այսօր կ'եղբայրանանք ձեզի հետ: Մեր բանակներն ու Թնդանօթները ձեզի հետ են, գացէ՛ք անվախ պատժելու այն մարդասպանները, որոնք հազարաւոր անմեղ հայերու

կեանքը զոհեցին ։ Ոչ մի արգելք թո՛ղ չյուսահատեցընէ ձեզ, ուրեմն յաջողութիւն կը մաղթեմ ։ Վանն ու Պիթլիսը ձեր առջեւն են ։ Երթա՛ք բարով» ։

Ռուս զօրավարը հազիւ վերջացուցած էր խօսքը, երբ ուռռաներն ու «կեցցէ՛ զօրավարը, կեցցե՛ն կամաւորները» աղաղակները դուրս թռան բազմաթիւ բերաններէ ։

ԺԲ.

Տիլմանէն դէպի ոտնակոխ հայրենիքը.— Երկրորդ վաշտը կը գիշերէ քիւրտ գիւղ մը.— Աշնակի կռիւը.— Վաշտերը կը կռուին ինքնագլուխ.— Հրամանատարը կապ չի պահեր վաշտերուն հետ:

Հիմա Տիլմանէն պիտի մեկնէինք այլեւս: Հրահանգ ունէինք հետեւելու այն ճամբուն որ կը տանի դէպի Թուրք սահմանը, դէպի մեր ոտնակոխ հայրենիքը:

Հասանք Կէօյնիւլար, ուր Անդրանիկ հրաման տուաւ որ Երկրորդ վաշտը երթայ... քիւրտական գիւղը: Եթէ դիմադրութիւն լինէր, պիտի կռուէինք ի հարկէ: Միւս երեք վաշտերը Տերեքի ճանապարհը բռնեցին:

Երկրորդ վաշտը հասնելով քիւրտական գիւղը, հոն իջեւանեցաւ: Քիւրտերը թէպէտ դիմադրութիւն ցոյց չտուին, սակայն լաւ ալ չընդունեցին մեզ: Յիսնապետներն ու տասնապետները խիստ հրամաններ տուած էին բնա՛ւ չնեղելու ժողովուրդը: Եթէ զինուոր մը բանի մը պէտք ունենար, անպատճառ տասնապետին միջոցաւ պիտի դիմէր յիսնապետին, որ պիտի բաւարարէր, հակառակ պարագային դիմելով վաշտապետին:

Հոս գիշերեցինք: Յաջորդ առտու սուրհանդակները Անդրանիկէն գրութիւն մը բերին, որով կը հրամայուէր որ մեր վաշտը իսկոյն մեկնի եւ միանայ իրեն:

Անմիջապէս մեկնեցանք Աշնակ եւ միացանք դումարտակին: Հիմա կ'երթայինք լեռներու մէջէն եւ վտանգաւոր ճամբաներէ, ուր փոքրիկ անզգոյշ քայլ մը կրնար խորխորատը քշել ոեւէ մէկը:

Նոյն օրը Սմբատ յառաջապահ նշանակուած էր իր վաշտով եւ մենք ժամուան մը հեռաւորութեան վրայ կը յառաջանար՝ Աշնակի լեռը բռնելու դիտաւորութեամբ։ Քիւրտ լրտեսները շարունակ կը գործէին եւ մեր շարժումները կանխաւ կը հաղորդէին քիւրտերուն եւ Թուրքերուն։

Սմբատ հազիւ Աշնակի լերան գագաթը հասած էր, երբ լերան միւս գագաթէն թշնամի գնդակները գոռացին եւ կռիւը սկսաւ։

Հրացաններու ձայնը լեռ ու ձոր կ'արձագանգէր։ Անդրանիկ հրամայեց Նիկոլին որ ձախ մեկնի իր վաշտով, իսկ երկրորդ վաշտը յառաջացաւ դէպի աջ։ Արտաշէսն այդ օրը որպէս թէ մնաց պահեստի ուժ (ռեզերվ), սակայն քանի մը ժամ ետք, երբ Նիկոլի կողմի թշնամին զօրացաւ եւ պէտք եղաւ Նիկոլին օգնական ուժ հասցնել, պահեստի զօրքը (ռեզերվ) կը բացակայէր, եւ չենք գիտեր թէ ի՛նչպէս ան ալ մեկներ էր կռուի գիծերը եւ մեր հրամանատարը որպէս թէ տեղեկութիւն ունեցած չէր։ Յետոյ պարզուեցաւ սակայն, որ Անդրանիկ, իր սկզբնական կարգադրութիւններէն վերջ, յայտնի չէ ի՛նչ ազդեցութեան ներքեւ, պոռացեր էր պահեստի ուժին։

— Ի՞նչ էք կանգներ պառաւ կնոջ նման, չէ՞ք լսեր հրացանի ձայները, շո՛ւտ դէպի կռիւ։

Այս հրամանը տալէն ետք, երկու երեք մղոն հեռաւորութեան վրայ սկսեր էր ուրիշ գործով զբաղիլ եւ զրոյց ընել։ Երբ Տրդատ Գազանճեան յիշեցուցեր էր որ «կռուի դաշտի մէջ կը գտնուինք», Անդրանիկ յիշոց մը տալով պատասխաներ էր.

— Այդ՝ ես գիտեմ, մի քանի լամուկներ ի՞նչ պիտի կրնան ընել մեր տղաներուն։

Կռիւը երթալով կը տաքնար եւ քիւրտական դիմադրութիւնը կ'ուժեղնար: Դէմ յանդիման կռիւ էր: Ո'չ անոնց եւ ոչ մեր կողմէ հնարներու մասին մտածող չկար: Ամէն մէկը քարի ետեւ մտած կը կռուէր, կապ պահպանել չկար. ամէն մէկ վաշտապետ իր գիտցած ձեւով կը կռուէր, մեր աջ թեւը չէր գիտեր թէ ի'նչ կացութեան մէջ կը գտնուի ձախը կամ կեդրոնը: Ֆէտայական կռուի նման մի բան էր, սակայն ֆէտայականին մէջ կապ մը կար, եւ այդ կապն անգամ չկար հոս: Կռուի ճակատը երկու մղոնի վրայ կը տարածուէր եւ կապ պահելու պարտականութիւնը կը պատկանէր հրամանատարին, որ դժբախտաբար ուրիշ գործով կը զբաղէր եւ գործին ուշադիր չէր ըլլար: Եթէ մենք ունենայինք լաւ կապ, անշուշտ կռիւին ելքը այլ կը լինէր, ուստի մնացինք մեր դիրքերուն մէջ, ինչպէս թշնամին, եւ մութը կոխեց:

Օգտուելով գիշերուան մթութենէն, գացի Անդրանիկը տեսնելու, միւս վաշտերու կացութեան մասին տեղեկութիւն առնելու եւ խորհելու թէ յաջորդ օրը ի'նչ պիտի ընէինք:

Մեր դիրքերէն մինչեւ Անդրանիկի մօտ 5–6 մղոն կար: Հազար ու մէկ դժուարութիւններով հասայ մօտը: Ան կը մնար ճիշդ հոն, ուր ցերեկը թողեր էինք: Զբաղած էր: Երբ զիս տեսաւ՝ գոչեց.

— Է՛յ, մեր տղայ, լաւ կռիւ ունեցանք: Ի՞նչպէս է, քու տղաներէն սպաննուածներ կա՞ն:

— Ո'չ, սպաննուած չունինք: Սակայն ինչո՞ւ կապ չպահեցիք մեզի հետ: Ինչո՞ւ չհաղորդեցիք մեզի թէ միւս վաշտերն ի'նչ կ'ընեն:

Անդրանիկ, ծիծաղելով, պատասխանեց.

— Ի՞նչ պիտի ընեն միւս վաշտերը, անշուշտ

նստած չէին, կռիւ կ՚ընէին։

Մէկ երկու ժամ նստելէ յետոյ, մեկնեցայ դէպի դիրքերը, առանց Անդրանիկէն ռեւէ հրահանգ ստանալու։ Հրամանատարը զբաղած էր։ Մեկնելու միջոցիս քանի մը մտերիմ խօսքեր փսփսացի Անդրանիկի ականջին, բայց ան բարձրաձայն աղմուկ հանեց, ուստի ա՚լ չկեցայ ու հեռացայ։

Կէս գիշերին հազիւ հասայ դիրքերը։ Տեսայ որ մեր զինուորները ցուրտէն կը նեղուէին եւ չէին քնած, արդէն անիրաւ Թշնամին շարունակ հրացան կը պարպէր եւ անհանգիստ կ՚ընէր։ Քանի մը զինուորներ կային քովս, որոնց մէջ էր Կարնոյ հերոս Մանուէլը. կանչեցի եւ պատուիրեցի որ քարերէն դիրք մը շինենք կռուի ճակատի ուղղութեամբ, խորհելով որ յաջորդ օրը պիտանի կը լինի։ Եւ սկըսանք աշխատիլ մինչեւ առօթարանը բացուեցաւ։ Լաւ քարէ պատնէշ մը կառուցինք։

Լուսաբացին վերսկսաւ կանոնաւոր հրացանաձգութիւնը։ Տեսանք որ Թշնամին, օգտուելով մըթութենէն, եկեր մօտեցեր էր մեր դիրքերուն։ Դիտեցինք որ նոյն Թշնամին օգնական ուժեր ստացած էր, որովհետեւ կրակը աւելի զօրեղ էր քան նախորդ օրուանը։ Գնդակները վզվզալով կ՚անցնէին մեր գլխուն վրայէն։

Ալ տարակոյս չունեցանք որ Թշնամին նոր ուժեր ստացած էր եւ արդէն անոր գիշերային յառաջխաղացը նշան էր Թէ յարձակումի պիտի սկսի։ Թշնամիին խոշոր ուժերուն դէմ մենք ունէինք գումարտակ մը ՝որ կը բաղկանար ութը հարիւր հրացանակիրներէ։ Թշնամին Թնդանօթ չունէր, մենք ալ չունէինք։ Ուրեմն կռիւը երկուստեք կը մղուէր հրացաններով։

Կը նկատէինք սակայն որ Թշնամին աւելի կազմակերպուած էր, որովհետեւ դիտակներով կը տեսնէինք թէ ան շարժումներ կ'ընէր զարտուղի ճամբաներով եւ կապեր կը պահպանէր իր թեւերուն հետ։

Հիմա լոյս է։ Հրացանաձգութիւնը կը սաստկանար։ Ջուլալի հետ խորհեցանք խորամանկութիւն մը բանեցնել, ուստի Ջուլալ 50–60 հրացանակիրներով իջաւ մեր ձախ թեւի ձորը, թշնամւոյն աջ թեւի կռնակը անցնելու համար։ Դժբախտաբար մեր ծրագիրը ի դերեւ ելաւ, որովհետեւ թշնամին նախորդ գիշեր գրաւեր էր այդ ճանապարհը եւ ուժեղ դիրքեր կազմեր էր։

Ջուլալ՝ նկատելով այս պարագան, լուր ղրկեց ինծ եւ կը խնդրէր որ խորհրդակցութիւն մը ունենանք եւ ուրիշ հնարք մը մտածենք։

Կը կրկնեմ որ մեր եւ մեր հրամանատարին միջեւ կապ չկար եւ տեղեկութիւն չունէինք թէ ան ի՛նչ կը մտածէր եւ կամ միւս թեւերուն համար ի՛նչ կարգադրութիւն կ'ընէր, միայն գիտէինք որ կռիւ կար ամէն տեղ, որովհետեւ սար ու ձոր կը դղրդային։

Ջուլալի նամակը ստանալէս յետոյ, հրահանգ տուի յիսնապետ Մանուէլին եւ Շէկ Միքայէլին, որ ամուր պահեն իրենց դիրքերը մինչեւ Ջուլալին հետ իմ խորհրդակցութենէս վերադառնայի։ Երկու զինուորներով լերան գագաթէն իջայ դէպի ձոր. ասիկա հեշտ էր եւ շուտ մը հասանք։ Ջուլալ ըսաւ.

— Թշնամին ինք կ'աշխատի մեր ետեւն անցնիլ, ուստի, ստիպուած, չղթան երկարցուցի, տեսնելու թէ հետեւանքն ի՛նչ կը լինի։

Այս քանի մը խօսքերը հազիւ ըսած էինք, ահա

Լեւոնը սարի կատարէն ահազանգը հնչեցուց ու պոռաց.

— Ամա՛ն, շուտ հասէք, թշնամին յարձակողականի դիմեց, եւ հիմա մեզ ամէնքս դիրքերէն դուրս կը քշէ:

«Շուտ» ըսելը անշուշտ դիւրին է, սակայն լեռ բարձրանալը սարսափելիօրէն դժուար գործ մըն է: Ստիպուած էինք կատարել վերելքն եւ մագլցելով հասանք լերան գագաթը: Կ'ուզէինք հետեւիլ այն ճամբուն, ուր թողած էինք Շէկ Միքայէլը, իր յիսնեակով: Յանկարծ վերեւէն լսեցի Մանուէլի ձայնը.

— Զգո՛յշ, զգո՛յշ. թեքուեցէ՛ք դէպի ձախ, որովհետեւ մենք այդ դիրքերուն տէրը չենք այլեւս, թշնամին լեցուած է հոն:

Ուրեմն Շէկ Միքայէլը չդիմանալով թշնամիի ուժեղ կրակին ու գրոհին, թողեր դիրքն ու հեռացեր էր: Քիչ մը վար թեքուելով, թշնամւոյն կրակին տակէն անցանք եւ հասանք Մանուէլի մօտ: Եւ ի՛նչ տեսնեմ. Մանուէլ չորս ընկերներով մնացած էր հոն ու գերբնական ճիգերով կռիւ կը մղէր: Սա այն դիրքն էր, զոր չինեցինք գիշերը: Հիմա այս դիրքն էր որ պիտի տանէր յաղթութիւնը:

Թշնամին եկաւ պաշարեց մեզ երեք կողմէ եւ կը ջանար մեր ետեւն անցնիլ: Որոշեցինք ամէն գնով պահել այս դիրքը: Սուրհանդակ մը ղրկեցի Անդրանիկին եւ խնդրեցի որ մի կերպ օգնութեան փութայ մեզի, որովհետեւ եթէ թշնամին չորս կողմէն պաշարէր եւ գերի բռնէր մեզ, գուցէ աւելի մեծ կորուստներու ենթարկուէր մեր գումարտակը: Սուրհանդակը երկու ժամ վերջ ձեռնունայն վերադարձաւ, իսկ թշնամին՝ աւելի երես առած՝ կը յա-

ուաջանար եւ մեր չուրջի օղակը աւելի ու աւելի կը սեղմէր։

Մեր չորս կողմէն զինուորները կը պոռային․

— Սեպուհն ու Մանուէլը գերի ինկան․ օգնութեան հասնէք չուտով, աճապարեցէ՛ք։

Այս ձայները միայն սարերն ու ձորերը կ՚արձագանգէին։ Օգնութիւն չկար ու չկար։

Դարձեալ որոշեցինք Մանուէլի հետ պահել մեր դիրքը եւ հոս մեռնիլ։ Մեր տղաքը յուսահատական հաստատակամութեամբ մը կը կռուէին։

Ժամը 2-ի մօտերը սուրհանդակ մը եկաւ ի ձեռին ունենալով անստորագիր նամակ մը՝ որ կ՚ըսէր․

— Դիմացէ՛ք քիչ մըն ալ, ռուս քանի մը վաշտեր չուտով օգնութեան կը հասնին ձեզի։

Հիմա մեր եռանդը կրկնապատկուեցաւ եւ արդէն սկսանք նշմարել ռուս զինուորները, որոնք շղթայ կազմած՝ կը բարձրանային լեռը՝ դէպի մեզ։ Մենք կը լսէինք անոնց ձայները․

— Եղբայրնե՛ր, յառա՜ջ (բրադիա բերոտ)։

Հիմա պարզուեցաւ անհաւատալի տեսարան մը։ Մանուէլ նկատեց որ ռուս զինուորները քսան երեսուն քայլ հեռու են եւ պիտի բարձրանան գագաթը։ Կը խորհի իրեն դիմաց եւ 40–50 քայլ անդին գտնըւող թշնամի դիրքին վրայ յարձակիլ եւ գրաւել։ Որոշումն ու հրամանը մէկ կ՚ըլլան։ Հինգ մարտիկներով կը քաշէ մաուզէրները եւ կը խոյանայ թշնամիին վրայ, որ սարսափահար կը լքէ դիրքն ու կը փախչի, զոհ տալով քանի մը հոգի։ Միւս դիրքերու թուրք ու քիւրտ զինուորները նկատելով իրենց ընկերներու փախուստը, այլեւս չդիմադրեցին ու փախան։

Ռուս զինուորները հասան եւ մեր ուռռաներուն

խառնելով իրենց՝ սկսանք միասին հալածել թշնամին: Տեսարանը սքանչելի էր, մեր եռանդին եւ ոգեւորութեան չափ ու սահման չկար. անոնք կը փախչէին եւ մենք կը հալածէինք անդադար: Ռուս թնդանօթները հիմա սկսան կրակ փսխել ու գոռալ թշնամիին վրայ որ բաւական մեծ կորուստներ կրեց թէ՛ թնդանօթի եւ թէ հրացանի կրակէն:

Մենք ունեցանք երկու սպաննեալ եւ 6–7 վիրաւոր: Օրուան յաղթութիւնը շահեցաւ Կարնեցի Մանուէլը:

Այսպէս, երբ թշնամին կը փախչէր ցիրուցան, ահա երեւցաւ հրամանատար Անդրանիկ, որուն խօսքերը եղան.

— Հը՛, ինչպէ՛ս կը փախչին անպիտանները: Թնդանօթները լաւ չէի՞ն որոտար: Ես ըսի տղաներուն, որ Մանուէլը կը մեռնի, բայց այդ դիրքը չի ձգեր: Ինչ որ է, տղաքը նոր են դեռ եւ կը վարժուին:

Թշնամին անկարգօրէն կը փախչէր տակաւին, բայց ռուս գնդապետը հրամայած էր դադրեցնել կրակը եւ մեկնիլ դէպի Պուրուչխորան: Կռիւի ընթացքին բռնուեցան քանի մը գերիներ, որոնք յետոյ ղրկուեցան Սալմաստի զինուորական շտապը:

Ժամը տասնին հասանք Պուրուչխորան՝ ուր գիշերեցինք: Առաւօտուն հրամանատարին դրեցինք թէ երէկուան կռիւէն վերջ մեր զինուորներու փամփուշտը սպառած է, ուստի նոր փամփուշտ խնդրեցինք:

Պատասխան ստացայ թէ փամփուշտ չկայ, եւ եթէ այն օրը կռիւ պատահէր, մենք պիտի չկռուէինք, այլ՝ ռուս զինուորները եւ կոզակները:

Հետեւաբար քիչ մը ետ քաշուեցանք իբրեւ պահեստի ուժ, եւ սպասեցինք նոր կարգադրութեան:

ԺԳ.

Նոր կռիւ.— Թշնամիին ուժեղ գրոհը.— Շէկ Միքայէլ կը մաքրէ արատ մը.— Սմբատ եւ իր վաշտը.— Անձնատուութեան թշնամի խաղը եւ Անդրանիկի միամտութիւնը.— Միահամուռ յարձակում մեր կողմէ.— Թնդանօթները կրակ կը փսխեն.— Թշնամին կը պարտուի.— Սմբատ օրուան հերոսը կը հանդիսանայ.— Ղաշղալտաղ.— Լքուած թնդանօթներ.— Պաշքալայի դէպքը եւ Հրեայ վաճառականին դաւադրութիւնը.— Նախանցքի լուրեր.— Անդրանիկի ծեծը եւ յոյն կամաւորը:

Թշնամին՝ իր երէկուան նահանջէն յետոյ՝ ըստացաւ նոր ուժեր, Պուրուչխորանի լերան լանջերուն վրայ դիրք բռնեց եւ մեր առաւօտեան նախաճաշէն ետք, տեսանք որ նորէն նախայարձակ եղաւ: Ասիկա անակնկալ էր, որովհետեւ իր երէկուան պարտութենէն յետոյ, կը խորհէինք թէ ան յարձակումի նոր փորձեր պիտի չընէ:

Միահամուռ կրակով մը թշնամի ուժերը յառաջացան, կարծես չըմբռնելով յաղթողի հոգեկան մեր տրամադրութիւնը:

Հիմա թշնամի կռուողները արձակ համարձակ երեւան եկան ու առաջ քալեցին: Եւ ահա մեր դընդացիրներն ու թնդանօթները սկսան անխնայ հնձել անոնց շարքերը, իբրեւ հասունցած ցորենի հասկեր:

Մահը եւ մահուան սարսափը սակայն չէր կասեցներ թշնամիին յառաջխաղացքը, անոնք, հերոսներու նման կը քալէին դէպի մեզ:

Ռուսերու զօրեղ դիմադրութիւնը չկրցաւ կասեցնել գրոհը, իսկ մենք կռիւէն պիտի չմասնակցէինք փամփուշտի պակասութեան պատճառաւ: Սակայն եկաւ պահ մը, որ կռիւը դարձաւ տագնապալի եւ ճակատագրական ռուս զօրքին համար:

Ռուս հրամանատարը կասկածելով որ երէկուան ձեռք բերուած յաղթութիւնը, այսօր յոռի պարտութեան մը կը փոխուի, կարգադրեց որ փամփուշտ բաժնուի մեզի եւ անցնինք գործողութեան։

Շէկ Միքայէլ, որ երէկ նկատողութիւն ստացաւ վաշտապետէն, ստանալով առաջնալու հրամանը, դիմեց նոյն վաշտապետին եւ ըսաւ.

— Առաջնութիւնը ինծի տուէք այսօր, որպէսզի վերականգնեմ զինուորական պատիւս յաղթանակով եւ կամ մահով։

Այս իրաւունքը շնորհուեցաւ իրեն, եւ ան, շըղթայ բռնած, յառաջացաւ դէպի թշնամի դիրքերը։

Կռիւը վերսկսաւ նոր թափով մը։ Շէկ Միքայէլ յաջողեցաւ սրբել իր ճակտէն նախորդ օրուան արատը եւ գրաւել թշնամիէն քանի մը դիրքեր։ Ռուս սպաները հիացումով կը պատմէին անոր կեցուածքը եւ կատարած դերը։

Սմբատ իր վաշտով կը յառաջանար կեդրոնէն եւ ճարպիկ շարժումով մը գրաւեց երկու դիրքեր եւ թշնամին նետեց անդին։ Սմբատ վերջապէս կրցաւ ամրանալ կեդրոնի վրայ եւ զօրեղ դիրքեր պատրաստեց։ Ան կը վազէր ամէն կողմ, ուր կը նկատէր փոքրիկ թուլութիւն մը։

Կռուի ամենատաք րոպէին, նկատեցինք որ 400-ի չափ թուրք զինուորներ դուրս ելան իրենց դիրքերէն եւ հրացան ուսին յառաջացան դէպի մեզ։

Ցանկարծ հրացանաձգութիւնը դադրեցաւ մեր կողմէն եւ մեր ամբողջ շղթան իրարու կը հաղորդէր՝ թէ «պ. հրամանատարէն հրաման կայ դադրեցնելու կրակը, որովհետեւ առաջացող զինուոր-

ները հայեր են եւ կ'ուզեն անձնատուր ըլլալ»:

Անդրանիկ, տեսնելով թշնամիին կողմէ եւ հրացան ուսին դէպի մեզ յառաջացող չորս հարիւրը, անմիջապէս կը տեղեկացնէ ռուս հրամանատարին, որ եկողները հայ զինուորներ են եւ կ'ուզեն անձնատուր ըլլալ, հետեւաբար պէտք է դադրեցնել կրակը: Թնդանօթները կը լռեն: Անդրանիկ ձին նստաւ եւ քշեց դէպի մեզ եկող զինուորները:

Որքա՜ն պոռացինք որ չերթայ, մեզ մտիկ չըրաւ եւ ձին առաջ վարեց:

Եկող չորս հարիւր զինուորներուն առջեւէն երկու հոգի կուգային: Անդրանիկ հասաւ ասոնց, որ ըսէ. «Տղա՛ք, մենք ալ հայեր ենք». եւ ահա այդ երկու հոգին իրենց հրացաններն ուղղեցին Անդրանիկին, որ կրցաւ պահել իր պաղարիւնը, ձիէն վար թռաւ եւ յանկարծ կրակեց, սպաննելով անոնցմէ մին, իսկ միւսը սպաննուեցաւ Մշեցի կտրիճ զինուորէ մը:

Կատարուած խաղէն պարզուեցաւ, որ Թուրքերու նպատակն էր խաբել մեզ:

Դարձեալ հրաման տրուեցաւ վերսկսելու կրակը եւ յառաջացող թշնամի չորս հարիւրը չղթայ բռնեցին ու մտան դիրքերը:

Թո՛ղ կռիւը չարունակուի երկուստեք կատաղի թափով մը, մենք քանի մը խօսք ըսինք մեր հրամանատարի մասին:

Զարմանալի էր Անդրանիկի ընթացքը այս պարագային: Ինչո՞ւ առաջացաւ ան դէպի եկուորները, հակառակ մեր թախանձանքին: Ի՞նչ էր իր նպատակը: Հարց մըն է սա, որուն պատասխանն այն է, որ Անդրանիկ կ'ուզէր փառքի տիրանալ եւ ըսել որ՝ «տեսէ՛ք այդ չորս հարիւրը իմ անունին

համար եկան անձնատուր եղան»։ Երբ Անդրանիկ վերադարձաւ, շատ գունաթափ եղած էր. անշուշտ եւ հաստատօրէն գիտենք թէ վախէն չէր այս գունաթափումը, այլ անկէ՝ որ իր ըսածը չկատարուեցաւ։ Հիմա, ռուս հրամանատարը հեգնութեամբ ըսաւ անոր.

— Լաւ նուէր բերիք մեզի, Անդրանի՛կ։

Ի հարկէ Անդրանիկի վիճակը շատ գէշ եղաւ այս պարագային, սակայն բան մը չէր կրնար ընել եւ եղածն եղած էր. պէտք էր լռել, ինչ որ միակ դարմանն էր իր սխալին։

Թուրքերու նպատակն էր կեղծիքով մը առաջ քաշել մեզ եւ յետնապահներուն համազարկին ենթարկել, սակայն երբ տեսան որ միայն ձիաւոր մը առաջ կ'երթայ, յարմար չտեսան կրակ բանալ, մինչեւ որ իրենց երկու գինուորները սպաննուեցան։ Անկէ յետոյ միահամուռ վերսկսան իրենց սաստիկ կրակը։

Կռիւը քանի կ'երթար կը տաքնար. սարեր ու ձորեր կարծես տեղահան կը լինէին մեր թնդանօթներու գոռումէն։ Թշնամին թէեւ չունէր թնդանօթ, սակայն իր գնդացիրները լաւ կը գործէին։

Թշնամիին բոլոր ջանքերը՝ յաջողութիւն մը ձեռք բերելու՝ ապարդիւն անցան։ Մենք եւ ռուսերը կը յառաջանայինք եւ Թուրքերը անդին կը նետէինք իրենց դիրքերէն։

Թուրքերը զանազան կեղծ միջոցներու դիմեցին, զարձեալ խաբելու մեզ. դուրս ելան իրենց դիրքերէն եւ փախուստ կեղծեցին, որպէսզի հալածենք զիրենք եւ հնձուինք իրենց գնդացիրներէն, որոնք զետեղուած էին լերան լանջին, մինչ մենք դաշտին մէկ քարքարուտ բլուրին վրայ կը գտնուէ-

ինք: Վաշտապետներու եւ յիսնապետներու կողմէն խիստ հրաման եղած էր, որ ոչ մի զինուոր առանց հրամանի չհամարձակի դուրս ելել դիրքերէն:

Կէս օրն անցած էր: Արեւը կը խոնարհէր դէպի մայրամուտ, երբ Սմբատի հրամանատարութեան ներքեւ գտնուած վաշտը մեր ձախ թեւէն (թշնամիին աջ թեւը) յառաջացաւ դէպի թշնամի դիրքերը: Թշնամին տեսնելով իր աջ թեւին սպառնացող վտանգը, անմիջապէս օգնական ուժեր փութացուց այն կողմ, սակայն մեր թնդանօթները նկատեցին անոնց շարժումները եւ կրակ մը կեդրոնացուցին այդ կէտին վրայ: Թշնամի նոր ուժերը այսպէս չկրցան միանալ հին ուժերուն:

Սմբատ աւելի եւս ոգեւորուելով մեր թնդանօթներու յաջող կռիւէն, սուրհանդակ կը ղրկէ Չորրորդ վաշտի վաշտապետ Նիկոլին եւ կը գրէ. «Մենք հիմա պիտի արշաւենք թշնամիին աջ թեւին վրայ. լուր տուէք միւս վաշտերուն, որ համագործակցին մեզի եւ յառաջանան»:

Նիկոլ այս լուրը շղթայի միջոցաւ անմիջապէս կը հաղորդէ միւս վաշտերուն, նաեւ քոզակներուն եւ թնդանօթաձիգներուն:

Սմբատ սկսաւ իր համազարկերը (զալփ) եւ ուռռա գոչելով յառաջացաւ: Թնդանօթները կրակ բացին ուժգնօրէն, միւս վաշտերը նոյն միջոցին յառաջ քալեցին:

Թշնամին՝ իր կողմէն սաստկացուց կրակը եւ խիստ դիմադրութիւն ցոյց տուաւ: Թնդանօթներու որոտը եւ հրացաններու պայթիւնը կը թնդացնէին օդը եւ կը խլացնէին ականջները: Թշնամիին կողմէն մարդիկ կ'իյնային անխնայ, վիրաւորները կ'աւելնային, սակայն անոնք դարձեալ «Ալլա՛հ, ալ-

լա՛հ» եւ «սալավաթ» գոչելով կը կռուէին: «Ալլա՛հն ու սալավա՛թը» չօգնեցին իրենց եւ անոնք թողելով դիրքերն ու վիրաւորները, փախա՛ն: Մերինները «կեցցէ՛» պոռալով հալածանքի սկսան:

Ռուս հրամանատարին ոգեւորութիւնը ալ սահման չէր ճանչնար. յաղթութիւնը կատարեալ էր: Ան, բոլոր զինուորներու եւ վաշտապետներու ներկայութեան, ըսաւ.

— Այսօրուան յաղթութիւնն ալ, կամաւորնե՛ր, ձեզի կը պատկանի, մանաւանդ ձախ կողմէն յառաջացող վաշտին եւ վաշտապետ Սմբատին:

Եւ ռուս հրամանատարը սեղմեց Սմբատի ձեռքը:

Այս յաղթութենէն յետոյ, գիշերեցինք Պուրուշխորանի աւերակ գիւղը: Ինչպէս ցորեկն ամպամած էր եւ ցուրտ, գիշերը աւելի խիստ եղաւ ըլնութիւնը: Առաւօտուն արթնցանք որ սար ու ձոր, դաշտ ու բլուր ձիւնով ծածկուած են:

Ձմեռնային եղանակը վրայ հասած էր եւ մենք այնուհետեւ պիտի պայքարէինք ձիւնին ու բուքին մէջէն:

Առաւօտեան նախաճաշէն յետոյ, ռուս հրամանատարը հրահանգ (բրիքազ) ուղարկած էր Անդրանիկին, որ կամաւորները յառաջ վարէ դէպի Ղաշղալտաղ: Կամաւորներուն մէջ կային այնպիսիներ, որոնց տրեխները մաշած էին, ուստի Անդրանիկ հոգաց կարիքաւորներու պիտոյքը եւ մենք ճամբայ ինկանք դէպի Ղաշղալտաղ:

Այդ օրը յառաջապահութեան հերթը Երկրորդ վաշտինն էր: Զուլալ կարգադրութիւն ըրաւ, թէ ո՛ր յիսնեակները առաջ, ձախ կամ աջ պիտի երթան: Այսպէս խուզարկելով չորս կողմերը կ'երթա-

յինք դէպի Ղաշղալտաղ։ Երբ այս վայրին մօտեցանք, քանի մը զինուորներ արագ արագ եկան յայտնեցին Զուլալին, որ թշնամին երկու թնդանօթ թողուցեր է ճամբուն վրայ եւ փախեր է։ Զուլալ իր կարգին տեղեկութիւն տուաւ Անդրանիկին, որ չկրնալով զսպել իր ուրախութիւնը, ձին սրընթաց քշեց եւ եկաւ.

— Ո՞ւր են թնդանօթները, ըսաւ, ո՞ր ձորի մէջն են։

Ցոյց տրուեցաւ իրեն այն ձորը ուր կը գտնուէին թնդանօթները եւ ինք փութաց երթալ այն կողմը։ Չենք գիտեր իր անսովոր հետաքրքրութեան պատճառը, բայց երբ Ղաշղալտաղ հասանք, սկսաւ մարգարէութիւններ ընել։

Եւ ըսաւ.

— Ես գիտէի որ անոնք թնդանօթներ ունին, բայց եզներով ու գոմէշներով կը բերէին, այդ պատճառաւ չկրցան ժամանակին հասցնել։ Կէս օրէ առեն խուլ որոտ մը լսեցի եւ ռուս հրամանատարին ըսի թէ թնդանօթի ձայն է, բայց ան չհաւատաց։ Ես այժմ պիտի հաստատեմ որ իրենց զինուորները ոգեւորելու համար անոնք կրակեցին։

Այս խօսքերէն յետոյ, հրամայեց քանի մը զինուորներու որ երթան տեսնեն թէ թնդանօթի մօտ պարապ ռումբ կա՞յ։ Զինուորները ձիւնին բուքին մեկնեցան եւ երկար փնտռտուքէ ետք՝ եկան յայտնեցին որ բան մը չեն գտած։ Անդրանիկ նախատեց զինուորները եւ անլուր խօսքեր ըսաւ։ Ինք այնչա՛փ ոգեւորուած էր, որ կ՚ուզէր անձամբ երթալ, սակայն քանի մը անձերու թախանձանքին վրայ՝ նըստաւ տեղը։

Ղաչղալտաղի մէջ մնացինք 8–10 օր եւ ամէն օր կը լսէինք Թնդանօթի պատմութիւնը։ Այս տասն օրուան ընթացքին անշուշտ նստած չէինք հանգիստ. Խուրաքանչիւր վաշտ հերթապահութիւն կ՚ընէր եւ խուզարկութիւն կը կատարէր Թշնամի շարժումներու նկատմամբ ու տեղեկութիւններ կը բերէր։

Թշնամին քաշուած էր Ղոթուրի շրջանը եւ բռնած էր Ղոթուր Ռազան կիրճը։ Սա այն ճանապարհն է, որ կը տանի Սարայ։

Երբ Պուրուշխորան էինք, մեր սուրհանդակները Սալմաստէն վերադարձան եւ լուր բերին, թէ Զօրավար Նալպինտի Զօրամասը (ատրխատ), որ Պաշքալէ գացած էր, սոսկալի կերպով ջարդուեր եւ ետ նահանջեր է։

Այս զօրամասը Աւոյի ձիաւորներուն օգնութեամբ գրաւած էր Պաշքալան եւ Թուրքերը քշած էր դէպի Խոշապի կիրճը (Կեատուկ)։ Թուրքերը սակայն ուզած էին վերագրաւել Պաշքալան եւ դիմած էին զանազան դաւադրական միջոցներու։ Ուստի, գաղտնի կերպով մարդ ուղարկած էին Պաշքալա, Հրեայ հարուստ վաճառականի մը մօտ, որուն անունը Սահակ աղա էր։

Հրեայ Սահակ աղան իր հարստութեան հետ խւրայուցած էր տաճկական կեղծ ու պատիր եւ խաբերայ քաղաքագիտութիւնը։ Դաւադրութեամբ քօզակները ճաշի հրաւիրած էր իր ունեցած ընդարձակ մէկ տունին մէջ եւ առատօրէն հայթայթած էր գինին, օղին ու քոնեակը։ Կերուխումը կատարեալ եղած էր։ Քաղաքապահ զօրքը լման մը կը հարբենայ։ Բարեբախտութիւնը հոն եղած է, որ օր մը առաջ Սահակ աղայի պահանջին վրայ, Աւոյի

ձիաւորները կը հեռացնեն քաղաքէն եւ կը ղրկեն Սբ. Բարթուղիմէոսի վանքը՝ նոր հրամանի սպասելու: Սակայն Աղան պատճառաբանած էր թէ հայ ձիաւորները նեղութիւն կուտան խաղաղ բնակչութեան:

Թուրքերը որոնք լարած էին այս խաղը, դարտուղի ճամբաներով մաս մը զինուոր կը մօտեցնեն քաղաքին եւ դարանամուտ կը սպասեն: Կէս գիշերուն յանկարծ կը յարձակին անզէն ու հարբած քոզակներուն վրայ, որոնցմէ ութսուն հոգի կը կոտորեն եւ միւսները կը փախցնեն քաղաքէն՝ զոր կը վերագրաւեն:

Այսպէս ռուսերը ուշ ատեն միայն կ'ըմբռնեն որ խնջոյքի հրաւէրը պարզապէս դաւ մը եղած էր զիրենք կոտորելու: Հետեւեալ օրը հրաման տըրուած էր կամաւորներուն յառաջանալ Պաշքալայի վրայ եւ պատժել խաբեբայ ու դաւադիր քաղաքացիները:

Երբ ռուս զօրամասը եւ կամաւորները կը քալեն Պաշքալայի դէմ, Թուրքերը առանց դիմադրելու, նորէն կը քաշուին դէպի սարերը, իսկ Թուրք ու Հրեայ ժողովուրդը նմանապէս կը հեռանան քաղաքէն, իրենց հետ տանելով տեղւոյն հայերը:

Քանի մը օր Պաշքալա մնալէ յետոյ, տրուած հրամանի մը համաձայն, ռուս քոզակները կը նահանջեն դէպի Սալմաստ:

Արդ, չէինք կրնար բացատրութիւն գտնել հըրամայուած այս նահանջին, որովհետեւ նախապէս ընդհ. հրամանատար Զօր. Զուրնազուպովի կողմէն հրաման տրուած էր, որ զօրամաս մը Խոշապի կիրճէն յառաջանար, իսկ ուրիշ զօրամաս մը Ղոթուր Ռազան գրաւելով՝ պիտի անցնէր Սարայ ու Արճակ

եւ պիտի մտնէր Վան ։

Հիմա սակայն ծրագիրը կը փոխուէր․ դէպի Թոշապ քալող զօրամասը կը նահանջէր, իսկ մենք կը յառաջանայինք ։

Լուրը ստանալէ յետոյ, քանի մը ռուս սպաներու հետ սկսանք խօսիլ եւ հարցնել թէ ինչո՞ւ արդեօք հրամայուած էր այս նահանջը ։

Ռուս գնդապետ մը, Տուրինով անուն, ըսաւ․

— Ամենախելացի հրամանն է որ տրուած է․ եթէ ես լինէի հրամանատարը, այս զօրամասին ալ կը հրամայէի որ նահանջէր, եւ դառնար եւ գարնան վերսկսէր գործողութիւնները ։Այս ձիւնին ու բուքին ոչինչ պիտի կրնանք ընել․ պիտի սառինք․ մեր ձիերը քաղցէն պիտի սատկին եւ օգուտ մըն ալ պիտի չկրնանք տալ ընդհ․ պատերազմին ։ Քանի առաջ երթանք, այնքան պիտի դժուարանայ մեր պաշարի ու ռազմանիւթի խնդիրը ։ Զօրամասը պարենաւորելու միջոց պիտի չունենանք եւ օր մըն ալ Վանի մօտերէն պիտի նահանջենք ։ Աւելի լաւ չի՞ լինիր, որ հիմա նահանջենք եւ պատրաստուինք գարնանային յառաջխաղացի մը համար ։

Այս էր գնդապետին կարծիքը․ սակայն ո՞վ էր ան․ ճիշդ էր թէ կը հրամայէր մեզ եւ մենք կը հնազանդէինք իրեն, բայց առանձինն հեղինակութիւն մը չէր, որուն մասնաւոր կարեւորութիւն տայինք ։ Նահանջի եւ յառաջխաղացման բանալին կը գտնուէր վերին հրամանատարութեան մօտ, որուն հրամանները պարտաւոր էինք գործադրել իբրեւ հլու հնազանդ դերակատար ։

Ճիշդն ըսելով, կը սարսափէինք «նահանջ» անունէն ։ Մենք իւրաքանչիւրը, զինուոր թէ վաշտապետ, տասնապետ թէ յիսնապետ, բուռն ցան-

կութիւն մը կը սնուցանէր որ առաջ Վան հասնելու եւ տեսնելու Վարագն ու Բզնունեաց կապուտակ Ծովը :

Դառնանք մեր բուն նիւթին :

Ամէն օր ձիւնի ու բուքի մէջ մեր պահակները կը հսկէին լեռները եւ կը կատարէին կանոնաւոր խուզարկութիւններ : Այս պարտականութեան ատեն մեր զինուորներէն քանիները հիւանդացան, որովհետեւ ձմրան յատուկ զգեստներ չունէին : Հիւանդները կ'ուզէին ետ վերադառնալ :

Հագուստներու եւ հիւանդներու խնդիրը վաշտապետներուն կողմէ հաղորդուեցաւ Անդրանիկին, որ ուշադրութիւն չդարձնելով, ընդհակառակը հրամայեց որ պահակութեան չգացող զինուորները պարապ ժամերուն մարզանքի տարուին : Այսպիսի հրաման մը արձակելու պէտք չկար, որովհետեւ տասնապետները իրենց տասնեակներն առած թէ՛ զօրանոցի մէջ եւ թէ դուրսը մարզանքով կը պարապէին : Սակայն Անդրանիկ սովորութիւն ունէր խօսելու եւ կը խօսէր :

Անդրանիկեան հրամանին յաջորդ օրը եղանակը բաւական տաք էր, ուստի զինուորները դուրս հանուեցան մարզանքի : Մօտաւորապէս երեսունէն քառասուն հոգի հիւանդ պառկած էին : Անդրանիկ, լսելով հիւանդներու պարագան, մտրակ ի ձեռին կը մտնէ զինուորներու բնակարանը եւ մտրակով դուրս կը հանէ զանոնք, հրապարակի վրայ կը կանգնեցնէ եւ զինուոր մը կը ղրկէ վաշտապետներուն որ իր մօտ հաւաքուին :

Սմբատ, Նիկոլ, Արտաշէս եւ ես գացինք հրապարակը, ուր Անդրանիկ, ըստ սովորութեան, բացաւ իրեն սեփական այն տոպրակը որ անսպառ եւ

անլուր «յիշոցներ» կը պարունակէր։ Այս յիշոցներուն հետ սկսաւ անխնայ հարուածել ու ծեծել հիւանդ զինուորները, որոնք կ'աղաչէին ու կը պաղատէին որ խնայուի իրենց այդ անարգանքը, բայց ան կը շարունակէր մտրակել ու ապտակել։

Հոս աւելորդ չէ քանի մը խօսքով նկարագրել այն հետաքրքիր տեսարանը որ պարզուեցաւ։

Երբ Անդրանիկ սկսաւ իր ծեծը, մաս մը զինուորներ եկան դիտելու։ Այս զինուորներուն մէջ կամաւոր յոյն մը կար, որ կանգնած էր Անդրանիկի մօտ։ Անդրանիկ դառնալով անոր ըսաւ.

— Դո՞ւն ալ հիւանդ ես ի...։

Յոյն կամաւորը որ հայերէն չէր գիտեր, պատասխան չտուաւ։ Եւ Անդրանիկ ապտակ մըն ալ անոր իջեցուց։ Յոյնը պոռաց.

— Պարոն Անդրանիկ, ես յոյն եմ (Թուրքերէն)։

— Ի՛նչ... կ'ուզես եղիր (Թուրքերէն)։

Տեսարանը վայրենի էր եւ վաշտապետները միջամտեցին, բայց Անդրանիկ ուշադրութիւն չընծայեց, որովհետեւ քիչ առաջ երկրպագած էր...։ Զինուորներէն շատերը կը մրմնջէին ու կը տրտընջային կատարուած տգեղութեան դէմ եւ կ'ըսէին.

— Փոխանակ հիւանդները բժշկի քննութեան եւ խնամքին ենթարկելու, զանոնք կը մտրակէ, կ'ապտակէ եւ բրածեծ կ'ընէ։

Ինչ որ է, անցնինք այս անպատուաբեր միջադէպին վրայէն։ Պէտք է խոստովանիմ որ ես կողմնակից էի ծեծին, եւ շատ անգամ ալ ծեծած եմ, սակայն միշտ ջանադիր եղած եմ այդ եղանակով պատժելու յանցաւորը եւ ոչ թէ անմեղը։ Ծեծը՝ իբրեւ զինուորական պատիժներէն մին՝ գործադրած եմ յետ քննութեան եւ պաղարիւնով։

ԺԴ․

Զօր․ Զուռնազուպով կը շնորհաւորէ կամաւորական գումարտակը․— Զինուորական թերի ըմբռնումներ․— Անդրանիկի երեւակայութիւնները եւ անտանելի վարմունքը․— Դէպի Ղոթուր․— Թշնամին քաշուած դէպի Հառաքթել։ Անդրանիկի յարուցած դժուարութիւնները եւ Զաւրիէվ․— «Սխալ կարգադրութիւն» Հառաքթելի կռիւի ատեն․— Թշնամին կը փշուի․— Մեր ճանապարհը դէպի Սարայ՝ կը բացուի․— Փոքր դէպք մը եւ ուսանող Արամայիս․— Հառաքթելի հաւերը։

Մեր եւ ռուս զօրամասի յաղթանակներու լուրը արդէն հասած էր Զօր․ Զուրնազուպովին որ շնորհաւորական հեռագիրներ ուղարկած էր։ Ասոնք կարդաց մեզի կապիտան Յովսէփեան, որ, ինչպէս գիտենք արդէն, ռուս շտապի կողմէն կը հսկէր մեր վրայ եւ տեղեկագիրներ կը գրէր անոր՝ ռուսերէն լեզուով։ Ի՞նչ կը գրէր այդ օրերը մեր մասին, ի հարկէ տեղեակ չէինք եւ արդէն կապիտան Յովսէփեան շատ քիչ հայերէն գիտէր։

Ամսու 17-ին հրամայուեցաւ որ յառաջ խաղանք եւ զէնքի ուժով գրաւենք Ղոթուրը, եթէ թշնամին դիմադրէ։

Հրաման եղած էր որ հարիւրեակ մը քոզակներ, իբրեւ յառաջապահ, վարեն խուզարկութիւնները եւ եթէ թշնամի ուժեր պատահին՝ գործողութեան մտնէ կամաւորական գումարտակը։ Ահա այս նպատակաւ Անդրանիկ կարգադրեց, որ Առաջին եւ Երկրորդ վաշտերը հետեւին քոզակներուն եւ, ի հարկին, զօրեղապէս դիմադրեն։ Այս էր Անդրանիկի հրամանը, մնացածը պիտի կարգադրէին իրենք՝ վաշտապետները։ Գծուած կամ նախապատրաստուած ծրագիր չէր կրնար ըլլալ Անդրանիկի կողմէն, ան ենթակայ էր ռուս Զօրամասի հրամանատարին,

որ ինքը կը դասաւորէր ընդհ. կերպով, թէ ո՛ր գումարտակը պիտի յառաջանար, որ գումարտակը պիտի բռնէր ձախ կամ աջ թեւերը, եւ կամ որ զօրախումբն էր որ պիտի մնար իբրեւ պահեստի ուժ:

Հոս առիթն է յայտնելու կարեւոր խրողութիւն մը մեր զինուորական թերի ըմբռնումներու եւ կռուի յոռի մեթոտներու մասին:

Շատ անգամ մենք յառաջապահի դեր կատարած ենք եւ մեր թիւր մտածելակերպին հետեւանքով թշնամին միշտ օգտուեր է մենէ, իսկ մենք տուժեր ենք: Ինչո՞ւ այս աննպաստ մերկացումը իմ կողմէն: Արդեօք մեր կամաւորները չէի՞ն կռուեր, արդեօք անոնք վախկո՞տ էին, եւ կամ չէի՞ն համարձակեր չափուիլ թշնամիին հետ:

Կասկածիլ հայ կամաւորներու քաջութեան, ասպետականութեան եւ բարձր ոգիի մասին, կը նշանակէ ուրանալ պայծառ ճշմարտութիւնը. հակառակը ըսել՝ կը նշանակէ գրպարտել եւ չարամըտիլ: Արդարեւ, փաստն այն է, որ կամաւորը առիւծի նման միշտ կուրծք տուեր է թշնամի գրոհներուն եւ իր մաքուր ու կարմիր արեան գնով ետ մղեր է անոր խոյանքներն ու յարձակումները: Թըշնամի գերազանց ուժերուն հանդէպ, ա՛ն, հա՛յ կամաւորը, ճակատեր է անվեհեր, եւ իր փոքրիկ ուժերով միշտ խլեր է յաղթութեան դափնին:

Հապա ինչո՞ւ իմ գանգատը: Պարզե՛մ:

Հակառակ մեր զինուորին յանդգնութեան եւ անձնուրացութեան, մեր կռիւները վճռական արդիւնք չէին տար, որովհետեւ մեր հրամանատարին կը պակսէր ռազմական հմտութիւն եւ իրերը ճըշ-

գրիտ ըմբռնելու կարողութիւն։ Ան, մեր հայ հրամանատարը, չէր կրնար չափել թշնամի ուժերը, որ ըստ այնմ դասաւորէր գործողութիւնները։ Ան կառավարած էր Փէտայական ուժեր եւ մղած էր ասպատակային կռիւներ։ Անոր կը պակսէր բազմակողմանի հմտութիւն եւ արդէն ընդունակ ալ չէր հինը մոռնալու, սրբագրելու եւ նոր բան սորվելու։ Անդրանիկ գաղափար անգամ չունէր քարտէսի մասին, որ գոնէ իր առանձնութեան պահերուն ուսումնասիրէր գործողութեան վայրերու հողագրութիւնը։

Դարձեալ կը չեշտեմ հոս, որ Անդրանիկ նոյնիսկ պէտք չէր տեսներ խորհրդակցելու իր վաշտապետներուն հետ։ Ինչ որ իր խելապատակէն ելած էր, այն կը հրամայէր իր վաշտապետներուն եւ զինուորներուն։

Մեր հրամանատարը Փէտայի Անդրանիկը չէր այլեւս։ Փառքը եւ պաշտօնն ու դիրքը համեմատական չէին այլեւս անոր կարողութեան եւ ընդունակութեան։ Մարդիկ կան, որոնց բարձրացումը անկում կը պատճառէ եւ Անդրանիկ անոնցմէ մէկն էր։ Իր նոր պաշտօնին մէջ ան կարծես կը գտնուէր բարձր աշտարակի մը կատարը, ուրկէ վար բոլոր մարդիկ մրջիւն կ'երեւէին իրեն։ Անդրանիկ հրամայելով գումարտակի մը, մերթ ինքզինքը կ'երեւակայէր Աղեքսանդրիկ մը, որ կրնայ կործանել Դարեհի կայսրութիւնը եւ հասնիլ մինչեւ Հնդկաստան, մերթ Յուլիոս Կեսար մը կը կարծէր ինքզինքը, որ զէնքի ու մտքի ուժով կրնար Հռոմն ու իր մեծազօր կայսրութիւնը խոնարհեցնել, մերթ կ'երազէր թէ արդէն հայ Նափոլէոն մը եղած է, որ նուաճելով Հայաստանը, պիտի կրնայ էջմիածնայ կաթողիկոսէն արքայական թագ ստանալ եւ հայոց

ինքնակալ պատկունիլ։

Անդրանիկ այնքա՛ն աղքատ էր մտքով, որ չէր իսկ մտածեր թէ պատմութեան մեծ զինուորական առաջնորդները միշտ խորհրդակցած էին իրենց զօրավարներուն հետ եւ օգտուէր էին անոնց բազմափորձ կարողութիւններէն։

Անդրանիկ, ուրեմն, ստանձնած էր զինուորական դեր մը, որուն տարրական կանոններն անգամ կ'անգիտանար։ Իսկ մենք կը տուժէինք։ Ան նպատակ մը ունէր, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ վանել թշնամին իր դիրքերէն ռեւէ գնով։ Այս վտարումը չա՞հ կը բերէր իրեն թէ ոչ, խնդիր չէր, միայն թէ տեսնէր, որ թշնամին կը լքէ դիրքերը ու կը հեռանայ։

Այս եւ ասոնց նման սխալներ երբ կը մատնանշուէին իրեն, ան կը պատասխանէր.

— Ես եմ հրամանատարը. ես գիտեմ իմ ընելիքը։

Անոր այս բիրտ վարմունքին պատճառաւ, ոչ մէկ կանոնաւոր սպայ չէր հանդուրժեր մնալ իր մօտ։ Մենք կը լսէինք թէ ինչպէ՛ս Դրոյի, Քեռիի եւ Համազասպի գումարտակներուն մէջ կանոնաւոր սպաներ կամ ենթասպաներ հաճոյքով եւ ուրախութեամբ կը ծառայէին, սակայն մեր գումարտակին մէջ ո՛չ թէ սպայ, այլ եւ մտաւորական (ինտելլիգենտ) անձնաւորութիւն մը անգամ դժուարաւ կ'ուզէր մնալ։

Անդրանիկի անհատական քաջութեան մասին ես ուրիշ կարծիք ունիմ իբրեւ իր հինաւուրց զէնքի ընկեր։

Շատերը կը կրկնեն թութակի նման ու կ'ըսեն. «Ա՛ն քաջ եղած է եւ յանդուգն, ուստի փառաւոր անուն վաստկած է»։ Սա բաւական լուրջ հարց մըն

է, որ կարօտ է հիմնական ճշդումներու։

Լաւ ըմբռնելու համար Անդրանիկը եւ անոր չուրջը ստեղծուած կարծիքը, պէտք է ետ դառնանք տարիներ ետ՝ մինչեւ Սասունի ամեհի լեռները, գտնենք հոն Անգլուխ վեհ մարդուն մարմինը՝ որ կը հանգչի Կէլիէկուզանի մէջ, դարձեալ պէտք է երթանք Բաղէշ եւ գտնենք Անմարմին գլուխը նոյն քաղքին, որ կը հանգչի հայոց եկեղեցւոյ բակը։ Անգլուխ մարմինն ու Անմարմին գլուխը պէտք է միացնենք, լեզու տանք անոր՝ որ պատմէ ու վկայէ...

Քաջայանդուգն ռազմիկ Սերոբէն յետոյ, պէտք է առնենք վկայութիւնը անմահ Հրայրին, որ պիտի ըսէ թէ նախ քան Մըրիկ խումբի ժամանումը ի Սասուն, ի՛նչ վիճակի մէջ կը գտնուէր այն հրամանատարը, որ այսօր կ'երեւակայէ՛ ու կ'երեւակայէ անդադար...

Արժանահաւատ վկաներու չարանը տակաւին վերջ չունի. ահա Ռուռուխցի Յարութիւնը, Զրեցի Համբարձումը, Թերփէթոս Սարգիսը եւ Սասունի անվեհեր հսկայ Գէորգ Չաւուշը։

Տակաւին կան սեբաստացի մեծ ըմբիշը Մուրատ, կիւմիշխանցի Աւօն, եւ Բաբերդցի Կայծակ Առաքելը։

Այս վկայութիւնները բաւական պիտի լինէին երեւան հանելու ճշմարտութիւնը եւ չափաւորելու Անդրանիկի վրայ կուրօրէն գուրգուրացողներու եռանդը*)։

Հայ ժողովուրդը կ'երգէ անոր երգերը եւ հայ մայրեր անոր անունով կը կոչեն իրենց զաւակները,

---

*) Իսկ հիմա կրնայ վկայել ձեզ Ֆրէզնօ բնակող քաջ ռազմիկն ու հրամանատարը՝ Վահրիճ։

սակայն յանուն ճշմարտութեան եւ իմ ամենախոր համոզումով ածան գնուած է այդ անունը, ինչպէս ցոյց կուտան 1914–էն յետոյ տեղի ունեցած դէպքերը։

Այս դիտողական տողերը շեղում մը չեն իմ նիւթէն, այլ անբաժան եւ լրացուցիչ մասը կը կազմեն յարակից դէպքերուն։

Պուրուշխորանէն մեկնեցանք առտուան ժամը 8–ին։ Քոզակները նստած էին ձիերու վրայ, սակայն կ'անցնէին լեռնային կածաններէ, եւ արդէն կանոնաւոր ճանապարհ գոյութիւն չունէր։ Ձիւնը կուտակուած էր զիկզակ արահետներու վրայ եւ քոզակները անդունդ չգլորելու համար ստիպուած էին հետի յառաջանալ։

Անոնց կը հետեւէր Սմբատ՝ իր վաշտով, եւ ես՝ Երկրորդ վաշտով։ Ճամբուն վրայ թշնամիի հետքեր չկային, իսկ մեր երկու կողմերը կը բարձրանային սեպաձեւ ժայռեր։ Հիմա մեր ուղին կ'անցնէր կիրճերու մէջէն եւ մենք վստահ էինք, որ այդքան առատ ձիւնէ մը յետոյ, թշնամին չէր կրնար ժայռերու կատարները բռնել։

Անհոգօրէն կը մտնէինք թշնամի հողը։ Զինւորները ոգեւորուած էին եւ շատերը կը հաշուէին որ վաղը Շարապխանա–Սարայ կը լինինք, յաջորդ օրը՝ Արճակ, եւ երրորդ օրը՝ Վան։ Երազները գեղեցիկ էին, սակայն մտքովս կ'ըսէի թէ որքա՜ն խակ ենք, որ թշնամի ուժերը բնաւ հաշուի չենք առներ։

Երեկոյեան ժամը 8–ին մտանք Ղոթուր, առանց դիմադրութեան հանդիպելու։ Թշնամին քաշուած էր Հառաթելի լեռները եւ Հառաթել գիւղը։ Ան բռ–

նած էր Ռազանի կիրճը։

Ղօթուրի ժողովուրդը մեծամասնութեամբ քիւրտերէ կը բաղկանար եւ մեր ժամանումէն առաջ չուած էր։ Մնացեր էին քանի մը տուն հայեր, որոնք քրտախօս էին։ Ասոնք բաւական տեղեկութիւն տուին թշնամի ուժերու մասին։ Կը յայտնըւէր, որ չորս քիւրտ ցեղեր կային մեր առջեւ, գումարտակ մը (թապուր) թուրք զօրք, թնդանօթ մը եւ քանի մը գնդացիր։ Թշնամին երեք թնդանօթ ունեցած էր, սակայն երկուքը լքած էր ճանապարհին վրայ, ինչպէս երեւան հանած էին քանի մը օր առաջ մեր խուզարկու գինուորները։

Ղօթուրի տուները շինուած էին հողէ. հոն կար միայն քարէ շինուած երկյարկանի դղեակ մը, որ գիւղի աղայի բնակարանն էր։ Դղեակը ամուր քարէ պատեր ունէր, որոնց վրայ փոքր պատուհանիկներ կային։ Քիւրտերը իրենց ցեղային կռիւներու ատեն կ'ամրանային այս դղեակին մէջ եւ այդ պատուհանիկներէն կը մղէին կռիւը, մինչեւ որ օգնական ուժեր ստանային։ Ահա այս շէնքին մէջ տեղաւորւեցաւ ռուս հրամանատարը։ Անդրանիկ հայու մը տունն իջաւ։ Ես ալ բնակեցայ իմ վաշտին հետ հայու մը տունը, իսկ միւս վաշտերը գացին իջեւանեցան զանազան տեղեր։

Ամէն զինուոր, ըստ սովորութեան, սկսաւ թէյ պատրաստել, կերակուր եփել եւայլն։ Կանոնաւոր զինուորները իրենց համար խոհանոցներ կ'ունենային, սակայն որովհետեւ դէպի Ղօթուր մեր ճանապարհը խիստ դժուարանցանելի եղած էր, այդ խոհանոցները չէին բերուած։ Կանոնաւոր զինուոր եւ կամաւոր հիմա հաւասար պայմաններու ներքեւ կերակուր կը պատրաստէին։

Երեկոյեան երբ թէյ կը խմէինք, Տօքթ. Զաւ-

րէշվ իրեն ընկեր ունենալով Տրդատ Գազանճեանը՝ եկաւ մեզ մօտ։ Տոքթ. Զաւրիէվ Պուրուշխորանէն մեզի միացած էր եւ հիմա սկսաւ ոգեւորութեամբ եւ լաւ տրամադրութեամբ մը խօսիլ։

— Թշնամին ամրացեր է սա դիմացի բարձր լեռները եւ կ'երեւի որ վաղը կռիւ պիտի ունենանք։ Մեր կռուողները Աշնակի մէջ քիչ մը վախկոտութիւն ցոյց տուին, սակայն վերջի կռիւներու ատեն սրբեցին արատ մը իրենց ճակատէն։ Ամէն ինչ լաւ կ'ընթանայ, բացի պարագայէ մը որ կը վախցնէ զիս. այդ այն է, որ մեր Անդրանիկը քիչ մը շատ կը խմէ։ Պէտք է ազդել անոր վրայ որ չխմէ, որովհետեւ այդ յոռի ազդեցութիւն կը թողու ռուս զինուորականներու վրայ, որոնք ճիշդ է որ նոյնպէս կը խմեն, սակայն միեւնոյն ատեն կ'"ենթարկուին տըրուած հրամաններուն։ Մերինը երբ երկու հատ խմէ, ամէն հաւասակշռութիւն կը կորսնցնէ եւ շարունակ վէճի կը բռնուի։ Ուրեմն պէտք է զգուշացնել զինքը։ Ի՞նչ էր երէկ կապիտան Յովսէփեանի հետ ունեցած վէճը։ Մարդը ըսաւ թէ «Թնդանօթի ձայն լսած չէր». եւ ահա Անդրանիկ կատաղեցաւ, փըրփրեցաւ ու չէր գիտեր թէ ի՛նչ կը խօսէր։ Վերջապէս լաւ չէ այս ընթացքը եւ զուր տեղը կը վիրաւորէ իր խօսակիցը։

Տօքթ. Զաւրիէվ արդարեւ շատ կ'աշխատէր որ Անդրանիկ չխմէր, բայց ան մոլին եղած էր ալքոլին եւ առանց անոր չէր կրնար ապրիլ։ Այս ազդեցութեան ներքեւ, ինչպէս ըսինք, չէր կրնար պահել ինքզինքը եւ ջղային նոպաներ կ'ունենար։ Եթէ ռուս հրամանատարը բան մը ծրագրէր եւ զինքը չկանչէր խորհրդակցութեան՝ Անդրանիկ կը կատղէր եւ նուաստացած կը զգար. «Կարծես մենք տոխի դլուխ ենք հոս, եւ անոնց հրամանները պիտի կա-

տարենք», կ'ըսէր ու կը գանգատէր։

Գիշերը հանգիստ ու խաղաղ անցաւ։ Առաւօտուն հրաման եկաւ Անդրանիկին որ իր գումարտակով գրաւէ Հառաթել լեռը եւ Ռազանի կիրճը։ Անդրանիկ նախ ուզեց զանազան պատրուակներ ստեղծել եւ չկատարել հրամանը․

— Ես լուր չունիմ թէ ի՛նչ է այդ ծրագիրը․ ո՛ր գումարտակը դէպի ուր պիտի շարժի, քօղակներու դերը ի՛նչ պիտի լինի, թնդանօթները պիտի գործե՞ն, եւայլն։

Պատճառաբանութիւնները կ'երկարէին եւ միեւնոյն ատեն հրամանի գործադրութիւնը կ'ուշանար։ Խեղճ Զաւրիէվ սկսաւ խնդրել․

— Ա՛յ, Անդրանիկ, չո՛ւտ ըրէք, չէ՞ որ հրամանը զինուորական է, կարգադրեցէք արագօրէն․ յապաղումն անպատուաբեր է․ ռուսերը յոռի գաղափար կը կազմեն մեր վրայ։

Այս խօսքերը հաճոյք չէն պատճառեր Անդրանիկին, որ կը գայրանար ու կ'ըսէր․

— Դա իմ գործն է․ դուք գացէք ձե՛ր գործին։

Եւ բնականաբար կը վիրաւորուէր այս արտայայտութեան ձեւէն Քրիստոսի միամտութեամբ օժտուած բժիշկ Զաւրիէվ, որ ճարահատ, այս անգամ կը դիմէ Սմբատի ու Տրդատի միջամտութեան։

Վերջապէս Առաջին եւ Երկրորդ վաշտերը հրաման ստացան շարժելու առաջ եւ գրաւելու Հառաթել լեռը։ Երկու վաշտերը պիտի անցնէին գիւղի մօտէն հոսող գետէն որ սառած չէր եւ կամուրջ ալ չունէր։ Զինուորներու մի մասը հարկադրուեցաւ ջուրը մտնել եւ միւս մասը շալակով փոխադրել դէմի ափը։ Երբ Ջրէն անցան եւ գիւղէն դուրս ելան, սկսան չղթայ կազմել ու յառաջանալ։

Նիկոլն իր վաշտով յառաջ գնաց աջ թեւի վրայ,

որ Սուրուճայ գիւղի մօտը քերելով գայ միանայ Սմբատի վաշտին, որ կը բռնէր կեդրոնը:

Երբ չղթայ բռնած գիւղէն դուրս կ՚ելլէինք, Հառաթելի բարձունքները գրաւող թշնամին միահամուռ կրակ բացաւ:

Ռուս հրամանատարը, Անդրանիկ, Տօքթ. Զաւրիէվ եւ Տրդատ կանգնած կը լինին տեղ մը եւ հեռադիտակներով կը հետեւին գործողութեան: Ռուս հրամանատարը կ՚ըսէ Զաւրիէվին.

— Կը վախնամ որ կամաւորները հիմա ետ փախչին, որովհետեւ շատ աննպաստ ճանապարհով առաջացան: Գոնէ հանդիպակաց բլուրներու մօտէն պիտի երթային, որ կրնային հրացանի կրակէն ազատ լինիլ, մինչեւ լերան ստորոտը:

Այս խօսքերը կը թարգմանուին Անդրանիկին, որ կը պատասխանէ.

— Հրամանատարը թո՛ղ չվախնայ, անոնց վաշտապետը հին ֆէտայի է եւ քիչ յետոյ պիտի տեսնէ թէ թշնամին տեղի պիտի տայ:

— Ես, կը յարէ ռուս հրմաանատարը, չեմ հասկնար կամաւորներու կռիւէն. ասկէ առաջ անոնք կռուողի գաղափարը տուին ինծի. ես միայն սխալ կարգադրութեան մասին կը խօսիմ:

Կռիւը երկուստեք սկսաւ. կ՚ռռնային գնդակները, որոնց չէշտակի հարուածներէն կը գլորէին թուրքեր եւ քիւրտեր: Մեր շարքերէն եւս ինկան քանի մր հոգի, բայց չվահատեցան վաշտապետները եւ կանոնաւոր շղթայով մը հասան մինչեւ լերան ստորոտը:

Հիմա սկսանք օձապտոյտ ճանապարհներով վերելք մը դէպի լեռը: Կամաւորները, մինչեւ կէս մէջք խրելով ձիւնին մէջ, թէ՛ կը կռուէին եւ թէ կը յառաջանային:

Վերջապէս Թշնամիին յամառ դիմադրութիւնը խորտակուեցաւ եւ քշուեցաւ լեռներէն անդին։

Թնդանօթները կռիւին մէջ քիչ վնաս չհասցուցին Թշնամիին, եւ օժանդակեցին քիւրտ–Թրքական դիրքերու խախտումին։

Կամաւորները հալածեցին Թշնամին մինչեւ Ռազանի կիրճը զոր չկրցան պաշտպանել Թուրքերը եւ հապճեպ նահանջով մը քաշուեցան Հառաթել գիւղը։

Նիկոլ, ըստ նախապէս գծուած ծրագրի, իր օգնական Գրիգորի հետ կիրճէն անցնելով եւ Թըշնամիները մաքրելով՝ եկաւ միացաւ Սմբատին եւ գլխաւոր ուժին։ Նիկոլի վաշտը քանի մը Թուրք զինուորներ եւ քիւրտեր սպաննած էր։

Ահա այսպէս Հառաթել լեռը եւ Ռազանի կիրճը գրաւելով, մեր ճամբան կը բացուէր դէպի Սարայ։

Հոս դէպք մը։

Կապիտան Յովսէփեան, որ մեզի հետ կը յառաջանար, կանչեց իմ օգնական Զուլալը եւ պահանջեց որ զինուոր մը հրամանատարին ուղղեալ նամակ մը տանի։ Զինուորները դժկամակեցան ետ դառնալ եւ Թղթատարի դերը կատարել։ Զուլալ մատնուեցաւ դժուարին կացութեան մը։ Յանկարծ Բագուցի միլիոնատէրի մը տղան, որ ուսանողութիւնը ձըգած՝ եկեր կը ծառայէր կամաւորական շարքերուն մէջ, մօտեցաւ եւ ինքզինքը առաջարկեց այդ պաշտօնին։ Զուլալի արժանապատուութիւնը փրկուեցաւ այս ձեւով եւ Արամայիս այս նամակը գնաց յանձնեց ռուս հրամանատարին, որ իր հերթին զայն հասցուց Զօր. Նազարբէկովին։

Զօր. Նազարբէկով այդ ատեն նոր ժամանած էր եւ յանձն առած էր Զօրամասի հրամանատարութիւնը։

Ինչպէս յետոյ իմացանք, կապիտան Յովսէփեան իր տեղեկագրով կը գովէր կամաւորներու քաջութիւնը եւ վաշտապետներու ռազմականութիւնը։

Մենք յառաջացանք եւ գրաւեցինք Հառաթել գիւղը։ Բնակիչները փախած էին։ Երեկոյ էր եւ անմիջապէս տեղեր որոշեցինք գինուորներու եւ մեր հանգստութեան համար. Նորէն թէյ ու կերակուր պատրաստուեցաւ։

Կերակուրն առատ էր այդ օրը։ Քիւրտերը հապճեպով հեռացեր եւ լքեր էին ամէն ինչ, ի միջի այլոց գիւղին բոլոր հաւերը, որոնց տօնը կատարեցինք, ամէն գինուորի երկու երեք հատ բաժին հանելով։

ԺԵ.

Քիւրտ չորս ցեղապետներու անձնատուութիւնը.— Դէպի Սարայ.— Մեր մուտքն ի Սարայ: Աւարիին նժոյգը.— Բազում աղմուկ վասն ոչնչի.— Դարձեալ խուզարկութեան շուրջ.— Քօզակ հետախոյզներու տեղեկութիւնները.— Անդրանիկ եւ երեք վաշտեր Քօզակներու հետ կը մեկնին դէպի Մահմուտճուխ.— Իմ վաշտս կը մեկնիմ Կիւրկէգ.— Մահմուտճուխի ամրոցը.— Մշեցի Սիմոն կը սպաննուի.— Սմբատ ու Նիկոլ ողջակէզ կ'ընեն կռուող Քիւրտերը.— Կիւրկէգի մեր կռիւը.— Գիւղը կը գրաւենք.— Քիւրտերը կը հիւրընկալեն մեզ:

Արեւը կը ցաթէր տակաւին, երբ եկանք: Գիւղին շրջակայքը ձիւնը շատ քիչ էր, ուստի վաշտապետները գտան հանեցին իրենց վաշտերը եւ պատշաճ կարգադրութիւններ ըրին:

Անդրանիկ որ այդ գիշեր Ղոթուր մնացած էր, եկաւ միացաւ մեզի, Զաւրիէվ եւ քանի մը ռուս սպաներու հետ: Հոս Զուլալ գանգատեցաւ որ ռուս քօզակները չկրցան լաւ կռուիլ եւ խանգարեցին կամաւորներու ծրագիրը: Ռուս սպան արդարացուց քօզակները, ըսելով թէ ճանապարհը լեռնային ըլլալով, ձիերը չէին կրնար գործել: Եւ եթէ յաջորդ օրերուն կռիւ պատահէր բաց դաշտի մէջ, անոնք ցոյց պիտի տային կռուողի յատկութիւններ:

Անդրանիկ շնորհակալութիւն յայտնեց վաշտապետներուն եւ գովեց անոնց կատարած ծառայութիւնը: Ան չմոռցաւ յիշել միեւնոյն ատեն իր ունեցած խօսակցութիւնը ռուս հրամանատարին հետ:

Ռուս քօզակները որ ղրկուած էին մօտակայ քիւրտ գիւղը, բաւական անախորժութիւններ կատարած էին: Քիւրտերէն քանի մը հոգի եկան մեզի եւ բողոքեցին: Կապիտան Յովսէփեան տեղեկացուց

խնդիրը ռուս հրամանատարին, որ քանի մը քօզակներ ղրկեց գիւղ, խստիւ պատուիրելով որ խաղաղ ժողովուրդին նեղութիւն չտրուի։ Անսաստող զինուորները պիտի յանձնուէին զինուորական ատեանի։

Քանի մը ժամ ետք, քիւրտերու կողմէն սուրհանդակ մը եկաւ յայտնելու, որ քիւրտ չորս ցեղապետները կ՚ուզեն անձնատուր ըլլալ։ Լուրը իսկոյն հաղորդուեցաւ Զօր. Նազարբէկովին, որ Անդրանիկին գրած ու յանձնարարած էր քրտերէն գիտցող զինուորներ ընկերացնել հինգ քօզակի եւ քանի մը հայ զինուորներու՝ որպէսզի ցեղապետները իրեն տանին։

Քիւրտերէն գիտցող տղաքը, ձիաւորներն ու քօզակները մեկնեցան բերելու ցեղապետները։ Մեզի ալ հրաման տրուեցաւ չուելու դէպի Շարապխանա։

Այս անգամ կամաւորները առաջապահ պիտի լինէին եւ Անդրանիկ, համաձայն վերէն եկած հրամանին, որոշած էր որ Չորրորդ վաշտը առաջ անցնի եւ խուզարկէ չորս դին։ Երրորդը պիտի հետեւէր Չորրորդին, իսկ միւս երկու վաշտերը պիտի մնային որպէս պահեստի ուժ։ Հակառակ պարագային՝ եթէ ռեւէ վտանգ պատահէր, վերջինները օգնութեան պիտի փութային։

Հառաթել կը գտնուի գոգաձեւ լեռներու մէջ՝ չորս բոլորն ունենալով բարձրացող լեռներու պատ մը, մէջտեղը փոքրիկ դաշտ մը, որուն վրայ շինուած էր այդ գիւղը։

Ձգելով գիւղը, ստիպուած էինք դէպի լեռ բարձրանալ եւ անկէ յառաջանալ դէպի վար։

Արեւը ջինջ մթնոլորտին մէջէն կը փայլէր երկնակամարին վրայ եւ եղանակը գեղեցիկ էր։ Ռուս զինուորներու եւ հայ կամաւորներու երկեակ

չարանը կը տարածուէր մէկ երկու մղոն տարածութեան վրայ եւ չղթան օձապտոյտ կը սողոսկէր դէպի վեր։ Տեսարանը զմայլելի էր. մահաբեր հրացանները կը շողային ու կը փայլփլէին արեւուն ճառագայթներէն։

Հիմա աջ ու ձախ պահակներ չունէինք, որովհետեւ մեր խուզարկուները կանխաւ լուր բերած էին, որ մեր դէմ թշնամի ուժեր չկան՝ մինչեւ Շարաբխանա։ Զինուորները խօսելով, ծիծաղելով կը յառաջանային։ Երէկուան տաժանելի վերելքն ու անկէ առաջացած դժուարութիւնները բոլորովին մոռցուած էին եւ մտածումը վաղուան համար էր։

Երբ ա՛լ ղառխլար կ՚իջնէինք, ահա ղրկուած կամաւորներէն ու քոզակները իրենց հետ չորս քիւրտ պէկեր առած՝ կուգային։ Անոնք մօտեցան կամաւորներուն, բարեւեցին ու անցան։ Երբ Անդրանիկը տեսան՝ բարեւ տուին եւ հարցուցին, թէ գլխաւոր հրամանատարը հե՞տն է։ Ժխտական պատասխան տրուեցաւ եւ ըսուեցաւ որ մեծ հրամանատարը՝ Զօր. Նազարբէկով կը գտնուի Հառաթել եւ անոր պիտի ներկայանային։ Այս խօսքերէն յետոյ անոնք մեկնեցան դէպի գիւղ։ Մենք շարունակեցինք մեր ճամբան եւ իրիկունը ուշ ատեն հասանք Շարաբխանա։ Թուրքերը հոս փոքրիկ դիմադրութիւն մը ըրած էին մեր յառաջապահներուն, բայց յետոյ տեղի տուած էին։

Գիշերը մնացինք Շարաբխանա. առատ ձիւն տեղաց ամբողջ գիշերը, եւ յաջորդ առտու բոլոր ճամբաները նորէն ծածկուեցան։ Այս պարագան կը դժուարացնէր մեր յառաջխաղացը, սակայն պիտի կռուէինք նաեւ տարրերուն դէմ եւ յաղթէինք, մանաւանդ զինուորական հրամանը ձիւն,

անձրեւ, կարկուտ, ցուրտ ու բուք չի ճանչնար եւ գործադրութիւն կը պահանջէ: Անողորմ բնութիւնը հանգիստ չէր տար մեզի գոնէ քանի մը օր, որ Վան հասնէինք:

Առաւօտուն զօրամասի հրամանատարին կողմէ հրամայուած էր նամակներուս, որ յառաջանանք եւ գրաւենք Սարայը: Ձիաւոր քօզակները պիտի օգնէին մեզի: Նաեւ աջէն ու ձախէն զգուշական միջոցներ ձեռք պիտի առնէինք:

Իրեն տրուած հրամանին համեմատ, Անդրանիկ հրամայեց վաշտերուն՝ պատրաստուիլ եւ յառաջ խաղալ: Ինկանք ճանապարհ. մեզի հետ էր նաեւ Տօքթ. Զաւրիէվ:

Այսօր մեր յառաջապահն էր Երրորդ վաշտը, որուն պիտի վիճակէր առաջին անգամ մտնել Սարայ: Անոր կը հետեւէր Չորրորդը, ապա կուգար Երկրորդը եւ ամենէն վերջը Առաջինը: Հրամանատարը աւելի ետեւէն կուգար իրեն մատուակող մատակարարներուն հետ:

Երեկոյեան դէմ մտանք Սարայ, առանց դիմադրութեան հանդիպելու: Թուրքերը հոս եւս նպատակայարմար նկատած չէին կռիւն ընդունելու եւ հեռանալու առեն իրենց հետ տարած էին հայերու մէկ մասը: Միւս մասը կը մնար Սարայ: Հայ ատամնաբոյժ մը, որ ընդդիմացեր էր, սպաննած ու ձգած էին ճամբուն վրայ:

Մեր մուտքը Սարայ՝ եղաւ այսպէս. ամբողջ բանակը տեղ մը հաւաքուեցաւ եւ տեղացի ասորի ու հայ ժողովուրդը խաչով փաչվառով եկաւ դիմաւորելու մեզ: Անոնք աղ ու հաց ներկայացուցին վաշտապետներուն եւ հրամանատարին, որովհետեւ զօրամասի հրամանատարը ներկայ չէր: Սարայցիք մեծ ուրախութեամբ առաջնորդեցին մեզ իրենց

տուները, ոչխար մորթեցին, կերակուր եփեցին եւ ամէն կարելի հիւրասիրութիւններ ըրին: Աւօրի քրիստոնեայ մեր եղբայրները փառք տուին Նախախնամողին որ քիւրտերու գերութենէն վերջապէս ազատեցան:

Սարայ մնացինք երեք չորս օր եւ հանգստացանք: Հոս միջադէպ մը պիտի պատմեմ:

Աւօրի մը եկաւ յայտնեց, թէ իր արաբական նժոյգը տարուած է մօտակայ գիւղի քիւրտերէն եւ խնդրեց որ զինուոր ղրկենք ու բերել տանք զայն: Աւօրին կ՚ըսէր.

— Փոխանակ քիւրտերուն, դուք նստեցէք նըժոյգիս վրայ, որ դրամական մեծ արժէք ունի:

Լուրը հաղորդուեցաւ Անդրանիկին, որ մարդ ղրկեց եւ բերել տուաւ նժոյգը: Պէտք է ըսել, որ ձին, իրա՛ւ, գեղեցիկ անասուն մըն էր, ազնիւ արիւնէ կը սերէր եւ թանկարժէք էր:

Անդրանիկ հրամայեց փոքրիկ գումարով մը գնել ձին: Աւօրին մերժեց, սակայն ձին մնաց մեզի:

Հրաման եղաւ շարժիլ առաջ եւ գրաւել Սարուճան: Մենք մեկնեցանք գիշերով, որովհետեւ քօդակ խուզարկուները լուր բերած էին, որ թշնամին Սարուճայի վերեւի լեռներուն վրայ դիրք բռնած է եւ մէկ մասն ալ կը գտնուի Հայկական Հասպխատան գիւղի մօտերը:

Մօտաւորապէս հինգ հազար զինուորներով ինկանք ճանապարհ եւ կէս գիշերուն հասանք գիւղ, որ՝ դատարկ էր եւ շունչ չկար: Ամէն վաշտ տեղեր գտաւ իրեն համար եւ ներս մտաւ պատսպարուելու, որովհետեւ սարսափելի ցուրտ էր դուրսը եւ ճամբու տաժանքը քրտինքի մատնած էր զինուորները:

Գրեթէ ամբողջ բանակը տեղաւորուեցաւ գիւղին մէջ։ Բայց մը ետք, յանկարծ, աղմուկ մը բարձրացաւ։ Զինուորներէն շատեր զէն ի ձեռին դուրս թռան՝ ենթադրելով թշնամի յարձակում մը, ինչ որ հաւանական կը թուէր, որովհետեւ Անդրանիկի գայրացկոտ ձայները կը լսուէին։

Մեր տեղը քիչ մը հեռուն էր դէպքի վայրէն, ուստի չուզեցինք երթալ։ Յետոյ իմացանք, որ Անդրանիկը ուզեր է գրաւել Առաջին վաշտի վաշտապետին տեղը եւ ան ալ չէ հասկցեր թէ Անդրանիկ տեղ չունի, ուստի տեղէն չէ ուզեր ելլել։ Անդրանիկ գայրացած տուեր է «գորս դու պատուիրեցեր»։ Խեղճ Եղիշը հազիւ կրցեր էր ազատիլ անոր ճանկերէն եւ երկու երեք շաբաթ աչքը կապած կը պտտէր։

Այս դէպքն ալ արձանագրենք ու անցնինք։

Առտու եղաւ եւ մեր խուզարկու քօզակները յառաջացան թշնամին որոնելու։

Խուզարկութեան կամ հետազօտութեան մասին քանի մը խօսք կարեւոր է ընթերցողին լուսաբանութեան համար։ Խուզարկութիւնը ուղն ու ծուծը կը կազմէ պատերազմին. եթէ լաւ կատարուի խուզարկութիւնը եւ ճշգրիտ տեղեկութիւն տրուի, կռուողներու յաջողութիւնը գրեթէ ապահովուած է։ Սխալ տեղեկութիւն մը եւ անոր ընկերացող անըզգոյշ քայլ մը՝ կրնան զօրամասի մը ծրագիրը տակն ու վրայ բերուիլ հակառակորդին կողմէ։ Այս է պատճառը որ պատերազմներու ատեն շատ աւելի կարեւորութիւն կ՚ընծայուի խուզարկութեան գործին։

Ռուսերը ընդհանրապէս կիրթ ու վարժ զինուորներն ու քօզակները կը ղրկէին խուզարկութեան։ Խուզարկուներուն պարտականութիւնն է իմանալ

թշնամի դիրքերու տեղը, գծել կամ նկարել զանոնք՝ եթէ հնար է, լրտեսել անոր դասաւորման ձեւը, թնդանօթներու վայրը, պահեստի ուժին բանակատեղը, պաշարակիրներու կեդրոնավայրը, վերջապէս ամէն կարգի մանրամասներ, որոնք վերին աստիճան կարեւոր են զինուորական գործողութեան մը յաջողութեան տեսակէտէն: Խուզարկուներն իրաւունք չունին շփում կամ ընդհարում ունենալու թշնամիին հետ. եթէ մասնաւոր հրաման կամ իրաւունք տրուած է այս ուղղութեամբ՝ խնդիրը կը տարբերի բնականաբար, սակայն խուզարկուներուն պարտականութիւնն է անտեսանելի կերպով դլուխ հանել իրենց պաշտօնը եւ վերադառնալ ու տեղեկագրել ուր որ անկ է: Ահա հոս է կուռի յաջողութեան բանալին:

Օրինակներ տանք: Ենթադրենք որ թշնամին կը հանդստանայ տեղ մը եւ չ'ուզեր շփման մտնել իր հակառակորդին հետ. կամ կը նահանջէ եւ անոր յետնապահ զօրքերը կը տեղեկացնեն, թէ հակառակորդ ուժեր չեն երեւիր. այս միջոցին եթէ խուզարկուները աննկատելի կերպով կատարեն իրենց պաշտօնը եւ լուր բերեն, թշնամին հաւանօրէն մեծ կորուստներու կ'ենթարկուի եւ նոյնիսկ կը փճանայ: Ուրեմն, խուզարկու խումբերը մեծ զգուշութեամբ պէտք է կատարեն իրենց դերը, բլուրներու, քարերու, թուփերու տակ թաքնուելով պիտի դիտեն իրենց չորս կողմերը, որպէսզի թանկագին տեղեկութիւններով վերադառնան:

Ռուս քօզակները՝ այս տեսակէտէն՝ հրաշքներ կը գործէին: Անոնք ճամբայ կ'ելլէին ձիով եւ երբ կը մօտենային թշնամի դիրքերուն, կ'իջնէին ձիերէն, կը թողէին զանոնք յարմար տեղ մը մէկ քանի ընկերներու հսկողութեան ներքեւ, եւ սողոսկելով

իրենց տուներու եւ թաղերու վրայ, կը պահուըտէին քարերու եւ ժայռերու ետեւ եւ յաջողութեամբ ի գլուխ կը հանէին իրենց պարտականութիւնը։ Անոնց բերած տեղեկութիւնները շատ յաճախ կը լինէին անթերի եւ ճշգրիտ։

Ընդհակառակը, երբ հայ ձիաւորները կ'երթային խուզարկութեան, անմիջապէս կը սկսէին հրացանաձգութեան եւ թշնամին ակամայ կը մղուէր կռիւի։ Մեր հայ խուզարկուները բան մը գիտէին — տեսնել թշնամին եւ կռուի բռնուիլ անոր հետ, որպէսզի ուրիշները չըսեն, թէ «մեր ձիաւորները վախկոտ են»։ Անոնք այլեւս չէին մտածեր, թէ այդ եղանակով կը դիւրացնեն թշնամիին գործը եւ կը դժուարացնեն մերինը։

Օրինակ. դիցուք թէ թշնամին պատրաստ չէ այդ օրը կռուելու եւ եթէ յանկարծակիի բերենք, կարելի է որ մեծ զոհեր խլենք, սակայն ան կը նկատէ, որ եկողները, հրացան պարպողները փոքրիկ խումբ մը ձիաւորներէ կը բաղկանան, իսկ հետեւակը ժամերով հեռու է տակաւին, ուստի կը պատրաստուի կռիւի, կը դասաւորուի, կամ վաշտ մը կը ղրկէ՝ զբաղեցնելու ձիաւորները, իսկ իր բանակին գլխաւոր ուժը կը նահանջէ, առանց նեղութեան կտրելով ճանապարհը։

Մեծ էր ուրեմն տարբերութիւնը ռուս խուզարկուներու եւ հայ խուզարկուներու միջեւ։ Բնականաբար մեր ձիաւորներու նպատակը չէր բարի կամենալ թշնամիին, սակայն իրենց կը պակսէր խուզարկութեան պաշտօնին ուղիղ ըմբռնումը։ Մեր խուզարկուներուն այս ընթացքէն կը տուժէր ընդհանուր գործը։

Ես աւելին կ'ըսեմ. ո՛չ միայն մեր խուզարկութիւնը վնասակար էր, այլ նաեւ մեր յառաջապահի

դերը։ Իմ փորձառութեան արդիւնքն այն է, որ կամաւորները պէտք է պահել միշտ իբրեւ պահեստի ուժ եւ կռուի տաք ատենը պէտք է ձգել զանոնք թշնամւոյն վրայ․ այն ժամանակ հրաշքներ կը գործեն անոնք՝ շնորհիւ խիզախութեան եւ քաջութեան։

Այսչափ խուզարկութեան մասին։ Հիմա սակայն վերադառնանք իմանալու, թէ ի՛նչ տեղեկութիւններ բերած էին մեր խուզարկու քոզակները։ Անոնք սուրհանդակ մը ղրկեցին կէս ճամբէն եւ հաղորդեցին, թէ գումարտակ մը թշնամի բանակէն՝ մեր ձախ թեւի ետեւը կ՚ուզէ անցնիլ եւ այն տեղէն հարուածել մեզ։ Իսկ կեդրոնը, Հատապխտանի վերեւէն՝ եզներով ու գոմէշներով կասկածելի փոխադրութիւններ կը կատարուին։ Այս ալ թնդանօթի փոխադրութիւն էր ճիշդ մեր ճակատին դէմ։ Մեր աջ թեւին վրայ՝ Կիւրկիզի քովէն ձիաւորներ կ՚անցնէին արագօրէն դէպի Սարայ։ Ձիաւորներու թիւը 500–600 կը գնահատուէր։ Ուրեմն այդ կողմէն ալ պէտք էր քոզակներ ղրկել, Թուրքերու յառաջխաղացը կասեցնելու, որպէսզի անոնք չանցնէին մեր կռնակը։

Ասոնք էին քոզակ խուզարկուներու հաղորդած տեղեկութիւնները։ Ուստի հրաման տրուեցաւ որ մեր թնդանօթները հանուին Աստուճուի վերեւ բլրակի վրայ եւ երկու հարիւր քոզակ ու վաշտ մը կամաւորներ մեկնին դէպի Սուրուճու։ Մաս մը քոզակներ եւ երեք վաշտեր Անդրանիկի հետ հրաման ստացան երթալ Մահմուտճուխ, իսկ կանոնաւոր զինուորին մէկ մասը պիտի պահէր թնդանօթները եւ ուրիշ մաս մը պիտի յառաջանար։

Համաձայն այս կարգադրութեան, Առաջին, Երրորդ եւ Չորրորդ վաշտերը Անդրանիկի հետ մեկ-

նեցան դէպի Մահմուտճուխ, իսկ ես Երկրորդ վաշտին հետ՝ մեկնեցայ դէպի Կիւրկիզ։

Մահմուտճուխ գացող վաշտերը կը հանդիպին քիւրտերուն, որոնք, իրա՛ւ, կ'ուզէին մեր ձախ թեւը պաշարել եւ անցնիլ մեր քամակը, սակայն կամաւորներու եւ քողակներու ուժեղ կրակէն քանի մը հոգի կորուստ տալով, կը քաշուին դէպի Թրքական դիրքերը։ Մեր ուժերը կը հալածեն զանոնք եւ կը հասնին մինչեւ Մահմուտճուխ, ուր քիւրտերը կը մտնեն ամրոցը եւ կը սկսին կրակել։ Հոս է որ կը սպաննուի Առողջապահական խմբէն մշեցի Սիմոնը, որ առենին Փէտայի եղած էր։ Սիմոնի մահը տեսնելով, Սմբատն ու Նիկոլը դուռա կը գոչեն եւ կը մտնեն գիւղին քէօշկը, զոր կրակի կուտան եւ բոլոր քիւրտ կռուողները ողջակէզ կ'ընեն տեղն ու տեղը։

Կռիւը այդ կողմը կը վերջանայ այս ձեւով, իսկ Անդրանիկ հրաման կը ստանայ վերադառնալ Աստուճու։

Աւդին, ես ու Զուլալը քողակներով միասին յառաջանալով դէպի Կիւրկիզ, կռիւի բռնուեցանք թշնամիին հետ. միեւնոյն առեն մեր թնդանօթները կ'օգնէին Կիւրկիզի մեր զինուորներուն։ Կռիւը տաքցաւ եւ թշնամին յամառ դիմադրութիւն մը ցոյց տուաւ, չուզելով լքել իր անառիկ ու անմատչելի դիրքերը։

Լուր թուի քողակներու գնդապետին որ իմ վաշտովս այս կողմէն պիտի յարձակիմ եւ ինքը ուրիշ յարձակումով մը գրոհ տայ թշնամիին վրայ։ Ռուս գնդապետը կտրուկ կերպով մերժեց, առարկելով որ զօրամասի եաչաղեիկէե այդպիսի հրաման մը չունի, նամանաւանդ իրենց

ձիերը խոր ձիւներու մէջ չէին կրնար յառաջանալ:

Ջուլալ, տեսնելով որ քօղակները չեն ուզեր յառաջանալ եւ Կիւրկիւզը Թշնամիին ձեռքը պիտի մնայ գիշերը, իսկ մենք ետ պիտի վերադառնանք կամ ձիւնի վրան պահապան պիտի կանգնինք մինչեւ լոյս, կ՚որոշէ մութը չկոխած վճռական գործողութեան մը ձեռնակել: Ուստի, հրաման տրուեցաւ յիսնապետներուն անմիջապէս անցնիլ յարձակումի, երբ մեր կողմէն նշան (սիգնալ) տրուի շեփորի ձայնով:

Եւ ահա հնչեց շեփորը: Կտրիճ կամաւորները բազէի նման յարձակեցան Թշնամիին վրայ, որ չկրնալով դիմանալ տրուած գրոհին, սկսաւ նահանջել դէպի Հասպիստան: Փախչող Թշնամին կրակի կուտար գիւղի մօտ գտնուած խոտի դէզերը, այն մտքով որ ուտելիք չթողու քօղակ ձիերուն. սակայն մեծագոյն ապուշութեան նմոյշ մըն էր այս, որովհետեւ քօղակ ձիերը միշտ կը գտնէին խոտի պաշար մը եւ այրուող խոտերը պարզապէս կը վնասէին գիւղի ժողովուրդին՝ որ կը պատմէր այս իրողութիւնը:

Թշնամին նահանջելով գնաց միացաւ իր կեդրոնական ուժին, իսկ մեր յաղթական կամաւորները մտան Կիւրկիւզ եւ գիշերեցին հոն: Քօղակները վերադարձան Ասառուճու:

Կիւրկիւզ քրտական գիւղ էր, որուն բնակիչներէն շատ քիչերը հեռացած էին, այն մտածումով, որ, եթէ ամէնքը հեռանային, աւելի մեծ նեղութիւններու պիտի ենթարկուէին. անոնք կ՚ըսէին.

— Նախ Թուրք զօրքը պիտի Թալանէր մեզ եւ սոված պիտի մեռնէինք. յետոյ մեր կրած նեղութիւններն ու Թշուառութիւնը անտանելի պիտի ըլլար: Ուստի որոշեցինք մնալ, հաւատալով որ հա-

յերը աւելի բարեխիղճ են քան Թուրքերը։ Մենք կը հպատակինք ռուս կառավարութեան, եւ լսած ենք թէ ռուսերը չեն կոտորեր խաղաղ ժողովուրդը։

Քիւրտերը լաւ հիւրասիրեցին մեզ այդ իրիկուն, ուստի կամաւորներն ալ շատ քաղաքավար գտնուեցան անոնց հանդէպ։ Մեր կողմէն հրաման տրուած էր, որ կամաւորները ձեռք չտան խաղաղ ժողովուրդին եւ լինին մաքուր դէպի քիւրտ կիները։ Այս հրամանին հակառակ վարուող զինուորներուն կը սպասէր խիստ պատիժ մը։

Նշանակեցինք նաեւ հերթապահ յիսնեակը, որ բռնեց բոլոր վտանգաւոր կէտերը։ Դուրսը ցուրտ ձմեռ էր, բայց զինուորը կը կատարէր իր պարտականութիւնը սրբութեամբ։ Հարկ եղաւ կէս գիշերին փոխել պահապան յիսնեակը եւ նորը նշանակել, որովհետեւ դաժան ցուրտը ծայր աստիճան կը նեղէր։

ԺՁ·

Կիւրկիզէն Աստուճու·— Հրաման եւ կամաւորական ուժերու բաժանում·— Անդրանիկի աննախատես հրահանգները·— Զուլալ եւ Եղիա կը սպաննուին դարանամուտ թշնամիէն·— Կռիւ քիւրտերու եւ թուրքերու դէմ·— Մեր տղաքը կը յաղթեն·— Կոզակներու բրտմարտութիւնը եւ ուսանող կամաւորներու մասնակցութիւնը·— Արշակ Ջամալեան կը հասնի·— Ձիաւոր մը·— Մատթէոս Լոպասեան·— Նահանջի հրաման·— Դէպի Ղոքուր·— Ուսանող մատակարարներ:

Առաւօտուն կանուխ հրաման եկաւ զօրամասի նաչալնիկէն իսկոյն վերադառնալ Աստուճու: Հրամանը գործադրեցինք, սակայն ճամբուն խորունկ ձիւնը բաւական նեղութիւն պատճառեց մեզի: Հասպիստանի եւ Կիւրկիզի կողմերը դրեթէ լեռնադաշտ է, ուստի ձիւնն առատ ու խոր կը լինի: Այս կողմերու բնակիչները համարեա 5–6 ամիս կը բնակին տուները, անասուններն անգամ կը պահեն գոմերու մէջ, ուր եւ կը կերակրուին:

Երկու երեք ժամ վերջ հասանք Աստուճու, ուր տեղեկացանք, թէ երէկուան աջ թեւի մեր հարուածէն՝ թշնամին կեդրոնացեր է ձախ թեւի վրայ, եւ երեւոյթներէն դատելով, յարձակում պիտի գործէ կեդրոնէն ու ձախէն, հետեւաբար Երկրորդ վաշտի մնալը Կիւրկիզ նկատուած էր աւելորդ: Մեր զօրամասի պետը, ուրեմն, հարկ տեսած էր Աստուճու համախմբել իր ուժերը, որ իր կարգին հակահարուած մը կրնար տալ: Այդ օրը սակայն փոքրիկ եւ աննշան կռիւներ եղան մեր եւ թշնամի յառաջապահներու միջեւ, տեղի ունեցաւ նաեւ թնդանօթային կռիւ եւ թշնամին երկու թնդանօթի ձայն հանեց:

Զինուորները յաջորդ օրուան համար դասա-

ւորուած էին հետեւեալ կերպով.— կամաւորները պիտի գործէին կեդրոնը, ռուս զինուորներն ու քոզակները՝ ձախ թեւէն, մաս մըն ալ աջ թեւին վրայ, բայց անոնք չփում պիտի չունենային թշնամւոյն հետ:

Այս հրամանի պատճէնը տրուեցաւ Անդրանիկին, որուն ցոյց տրուած էր կամաւորներու բըռնելիք դիրքերը: Հրամանը եւ յատակագիծը ռուսերէն գրուած էին բնականաբար եւ թարգման զինւորը հայերէնի կը թարգմանէր զանոնք:

Անդրանիկ կարգադրեց, որ Երկրորդ վաշտը մեկնի Ղորղալայի ուղղութեամբ եւ առտուն կանուխ բռնէ լերան կատարները, Սմբատ պիտի բըռնէր կեդրոնը՝ որ Հասպիստանի ճակատն էր, իսկ Նիկոլն ու Արտաշը պիտի մնային պահեստի ուժ (ռեզերվ):

Ջուլալ կը մեկնի վաշտով եւ գիշերը կը մնայ լերան ստորոտի քրտական գիւղը, որպէսզի առտուն բռնէ լերան կատարը: Այս հրամանը սխալ տրուած էր, որովհետեւ նոյն օրը խուզարկուներէն տեղեկութիւն ստացուած էր, թէ յիշեալ լերան կատարը թշնամի չկայ, հետեւաբար պէտք էր այս օրուընէ կամ գիշերը բռնել այդ դիրքը, կանխելով թշնամիին մտադրութիւնը: Անդրանիկ, ցուրտը պատճառ բռնելով, այդ կերպ որոշեր է, ինչ որ ուղիղ կը համեմատէր անոր յաճախ կրկնած այն մտքին, թէ թուրք զինուորը մերկ է եւ այս ցրտուն լեռ չի բարձրանար: Փաստերը սակայն կը հերքէին Անդրանիկի այս ենթադրութիւնը եւ պատճառ կ'ըլլային որ տուժէինք:

Վաշտապետները քանի մը անգամ խորհուրդ տուին անոր, որ այլ կերպ տայ իր հրամանները,

այն պատճառաբանութեամբ, որ աւելի լաւ է զինուորներուն կրել ցուրտը եւ կանխաւ ապահովել դիրք մը, քան կարճ ատեն մը մնալ հանգիստ եւ ամէն ինչ թողուլ պատահականութեան եւ հաւանական զոհերու վտանգին։ Սակայն Անդրանիկ կը սիրէր յամառիլ եւ ըստ այնմ կ'արձակէր հրամանները։

Հիմա այս սխալ հրամանին պատճառաւ տուժեցինք չարաչար, զոհ տալով Զուլալն ու յիսնապետ Եղիան։ Այդ օրը ես վաշտիս չէի հրամայեր եւ Զուլալ կը փոխանորդէր ինձ։ Մնացի ետ, տեսնելու Տօքթ. Զաւրիէվն ու Արշակ Ջամալեանը, որոնք պիտի հասնէին մեր բանակը։ Բուռն փափաք մը ունէի տեսնել Արշակը եւ անկէ տեղեկանալու դրսի աշխարհէն։ Գիշերը Աստուծու մնացի, բայց առաւօտուն անոնք չերեւցան։

Հարկադրուեցայ երթալ միանալ վաշտիս։ Երբ քանի մը զինուորներով կը յառաջանայինք, կէս ճամբան պատահեցանք երկու զինուորներու, որոնմէ մէկը նստած էր Զուլալի ձիուն վրայ։ Անոնք արագօրէն եկան դէպի մեզ եւ գուժեցին Զուլալի եւ Եղիայի զոյգ մահուան բօթը։

Զինուորներու պատմութիւնը սա էր.

«Երբ քրտական գիւղը հասանք, քանի մը քիւրտեր փախան գիւղէն եւ մենք քանի մը հոգի գընդակահար ըրինք, մնացածները ազատելով, գացին միացան Թուրքերուն։ Զուլալ տեսաւ քիւրտերու փախուստը եւ հրամայեց յիսնապետներուն, որ գոնէ գիւղի վերեւի դիրքերը բռնուին եւ գիշերը հըսկեն։ Հրամանը կատարուեցաւ։ Առտու կանուխ Զուլալ լեռ բարձրացաւ զինուորներու հետ եւ որովհետեւ ինք եւ Եղիան ձիով էին, զինուորներէն աւելի շուտ հասան լերան կատարը, ուրկէ դարանամուտ

Թուրքերը յանկարծ կրակ բացին եւ երկուքը միասին ընդդակահար գնտին գլորեցին ձիերէն։ Ձիերը ետ փախան դէպի մեզ եւ մենք բռնեցինք զանոնք։ Հրացաններու ձայնէն անմիջապէս դիրք բռնեցինք եւ կամաց կամաց յառաջացանք վեր եւ տեսանք, որ Զուլալն ու Եղիան սպաննուած են։ Վրդովուած յառաջացանք եւ կռիւը սկսաւ»։

Արդարեւ կը լսէինք հրացանի ձայները, եւ մինչեւ որ մենք հասանք, կատաղած զինուորները արդէն մաքրած էին լերան բարձրութիւնները դարանամուտ թշնամիէն։ Սակայն կռիւը երթալով կը տաքնար. մեր աջ կողմէն, որ կեդրոն կը հաշուըւէր, հրացանի ձայներ չէին լսուեր։ Զէի գիտեր, թէ ինչո՞ւ կ'ուշանար կռիւն այն կողմէն։ Վերջը լսեցինք, որ Անդրանիկ բաւական ուշ հրաման տուեր է շարժելու։

Կէսօրն անց էր, եւ նոր կը լսէինք հրացաններու ձայնը կեդրոնէն։ Սմբատ, յառաջ ինկած, կը մօտենայ Հասպիստան գիւղին։ Մեր վաշտը, մաքրելով ձախ թեւը, միացաւ Սմբատին եւ սկսանք յառաջ խաղալ։ Թշնամին յամառօրէն կը պաշտպանէր այդ գիւղը, որուն չուրջը հիմա վճռական կռի՛ւ մըն էր որ կը մղուէր։ Եթէ այդ գիւղը գրաւէինք, թըշնամին մինչեւ Արճակ ալ կանգ չէր կրնար առնել։ Սակայն չյաջողեցանք գրաւել Հասպիստանը, որովհետեւ հրաման ընդունեցանք մնալ մեր դիրքերուն վրայ եւ մութը կոխելէն յետոյ վերադարձանք Աստուածու։

Այդ օրուան կռիւներու ընթացքին, թշնամին բաւական կորուստներ տուաւ, իսկ մենք, բացի Զուլալէն ու Եղիայէն, ուրիշ զոհեր չունեցանք, միայն քանի մը հոգի վիրաւորուեցան։

Ռուսներու կողմն ալ կատաղի կռիւներ տեղի

ունեցան եւ բաւական թիւով քողակներ զոհ գացին։ Հոն, թշնամին այնքան կը յառաջանայ, որ քողակները թրամարտութեան կը դիմեն։ Երեկոյեան Աւոյի հեծեալ խումբը եւ մօտ 30–40–ի չափ ուսանողներ Աստուճու կը հասնին մեզի օգնութեան գալու, սակայն ճամբան կը կորսնցնեն եւ փոխանակ մեր մօտ գալու, կը մօտենան քողակներուն, որոնք թուրի կոխ կը մղէին։ Մեր տղաները անմիջապէս կ'իջնեն ձիերէն եւ օգնութեան կը փութան։ Ասոր վրայ թշնամին կը սկսի նահանջել եւ հայ զինուորները բաւական մեծ դեր խաղալով կը կոտորեն զանոնք։

Քողակները Ջամալեանին շնորհակալութիւն կը յայտնեն ու կ'ըսեն.— «Բաւական արագացուցիք մեր յաղթութիւնը»։ Մութը կոխելէն ետք, անոնք կը վերադառնան Աստուճու։

Իսկ մենք, երբ կը վերադառնայինք, լերան մը վրայ նշմարեցինք շուարած ձիաւոր մը, որ չէր գիտեր թէ ո՛ր կողմը պիտի երթայ։ Նկատելով մեզ մութին մէջ, ձայն տուաւ. «Հայե՞ր էք»։ Մեր հաստատական պատասխանին վրայ մօտեցաւ. տեսանք որ հայ ուսանող կամաւոր մըն է, որ եկած է Երկրորդ վաշտին տեղը գտնելու եւ լուր տանելու Ջամալեանին։ Ահա հոս իմացայ որ Աւօն ու Ջամալեան եկած են։

Արդէն հասած ենք Աստուճու, մեզի հետ բերելով Զուլալի եւ Եղիայի դիակները։Մեր հրամանատարը կ'ուզէր որ այդ երկու թանկագին զոհերը թաղէինք հոս, սակայն ես համաձայն չգտնուեցայ եւ իմ պահանջումովս ձիեր յատկացուեցան զանոնք Սալմաստի Փայաջուկ գիւղը փոխադրելու։ Այս տխուր գործը ի գլուխ հանեց Տրդատ Գաղանճեան, որ տարաւ ամփոփեց զանոնք հոն։

Թէպէտ երկու հոգի էին սպաննեալները, բայց շատ մեծ էր մեր կորուստը: Զուլալն ու Եղիան, երկուքն ալ կը կազմէին Երկրորդ վաշտի ողն ու ծուծը: Երկար ատեն անոնց պակասը զգալի եղաւ, եւ մենք վիշտով ու ափսոսանքով կը յիշէինք անոնց մահը:

Զուլալի տեղ օգնական նշանակուեցաւ Կիւրինցի Մատթէոս Լոպասեանը, որուն յանձնուեցաւ վաշտը: Ուրեմն, երբ այսուհետեւ Լոպասեանի անունը տամ, պէտք է ըմբռնել Երկրորդ վաշտը: Լոպասեան բաւական կիրթ եւ խելացի տղայ մըն էր, սակայն անփորձ էր. Թէեւ բնիկ Կիւրինցի էր, բայց բնակած էր Պուլկարիա, ուրկէ եկած էր Անդրանիկի հետ:

Երբ հաւաքուեցանք Աստուճու, գացինք Անդրանիկի մօտ իմանալու պատճառը մեր նահանջին: Հարցուցինք, եւ ան բան մը չպատասխանեց:

— Անդրանի՛կ, չերեւէի՞ր մեր կողմերը, ի՞նչ կեցեր էիր Թնդանօթի մօտը:

Նորէն չպատասխանեց: Այս միջոցներուն էր, որ լուր տուին թէ Անդրանիկն ու վաշտապետները զօրամասի հրամանատարին քով պէտք է հաւաքուին: Միասին գացինք, նաեւ Տօքթ. Զաւրիէվը:

Զօրամասի հրամանատարը հանեց եւ կարդաց հրամանագիր մը ընդհանուր հրամանատարէն, հետեւեալ իմաստով.

«Մեր ստացած ստոյգ տեղեկութիւններէն կ'իմանանք, որ Թշնամին տասնեւմէկ Թնդանօթներով եւ տասներկու գնդացիրներով կը յառաջանայ մեր աջ Թեւէն Սարայի վրայ եւ նպատակ ունի մեր յառաջացող զօրամասը գերի բռնել, ուստի կը հրամայեմ, որ այս գիշեր անմիջապէս նահանջէք դէպի

Ղոթուր՝ Սարայի ճանապարհով»։

Ուրեմն հրամանը պիտի կատարուէր անթերի կերպով. այս մասին կասկած չկար, այսուհանդերձ մենք սկսանք առարկել, որ թշնամիին ուժերը երեւակայական են։ Օգուտ չըրաւ։

Հոս էր որ դնդապետ Տրուխով՝ որուն հետ վէճ ունեցած էի նախապէս, եւ «վախկոտ» անուաներ էի զինքը, դարձաւ տողերս գրողին ու ըսաւ.

— Այսօր անվախ փաշտապետը եւ վախկոտ գնդապետը միասին կը նահանջեն։

Անդրանիկ այս հրամանը լսելէն յետոյ, կարգադրեց անմիջապէս որ նահանջենք։

Հրամանը կատարուեցաւ եւ մենք բռնեցինք դէպի Սարայ տանող ճանապարհը։ Այս բանէն ամենէն աւելի դժգոհ եւ վշտացած էին Վանեցի կամաւորները, որոնք կ՚ակնկալէին քանի մը օրէն ողջագուրուիլ իրենց սիրելի ծնողներուն, քոյրերուն եւ նազենի հարսներուն հետ։

Այս նահանջը պատճառ եղաւ սակայն, որ անոնցմէ շատերը յաւիտենապէս բաժնուէին իրենց հարազատներէն, որովհետեւ ասկէ ետքն է որ Թրշնամին գնաց կոտորեց ամբողջ հայ ժողովուրդը։

Սարայէն մինչեւ Ղոթուր մօտ 14 ժամուան ճամբայ էր, գրեթէ 70 ռուսական վերստ։ Ժամը ժամին անցանք այս տարածութենէն, յաղթելով խոր ձիւնին եւ ճամբու դժուարութեանց։ Մեր յառաջխաղացը դանդաղ էր բնականաբար, իսկ այժմ մեր նահանջը տեղի կ՚ունենար կատարեալ արագութեամբ։

Ցոգնաբեկ եւ պարտասուն, վերջապէս հասանք Ղոթուր եւ կերպով մը պատսպարուեցանք աւերակներու մէջ։ Հրաման եղած էր որ կանգ առնէինք հոս, մինչեւ ստուգէին թշնամի ուժերը։ Լապա-

եան, եռանդուն եւ երիտասարդ, ամէն ջանք կը տանէր որ Երկրորդ վաշտի զինուորները ոեւէ բանի կարիք չունենան: Նոյն բանը կ'ընէին նաեւ միւս վաշտապետները: Կամաւորներ կային որ տրեխ չունէին, ուրիշներու հագուստը պատառոտած էր, եւ բոլորը կը դիմէին հրամանատար Անդրանիկին, որ նախ կը ստուգէր պահանջը եւ յետոյ կուտար:

Հոս տեղն է յիշել, որ մեր հրամանատարը չէր հրաժարած իր ունակութենէն եւ մատակարարի գործ կը տեսնէր, երբ անդին մատակարար կար: Զաւրիէվ քանի մը անգամ նկատողութիւն ըրած էր, ցոյց տալով ռուս հրամանատարներու եւ սպաներու օրինակը, սակայն այս խրատները կը ջղայնացնէին եւ կը նեղացնէին զինքը:

Արշակ Ջամալեան իր հետ բերած էր մաս մը ուսանողներ, որոնք բաժնուեցան վաշտերուն մէջ, մատակարարի պաշտօնով: Անոնք սիրով եւ նուիրումով ստանձնեցին այս գործը եւ այնուհետեւ զգալի բարեփոխում կրեց մեր զինուորներու սնընդեղէնը, որովհետեւ այդ ազնիւ ու գաղափարական տղաքը թէ' լեզու գիտէին եւ թէ ընդհանուր մատակարարին հետ կրնային վարուիլ: Ուսանողներու ժամանումով վաշտապետներու եւ հրամանատարի գործերը զգալի կերպով թեթեւցան: Ինչ որ պէտք էր, անոնք հրահանգ կը ստանային յիսնապետէն եւ ցուցակը կը ներկայացնէին վաշտապետին, որ իր հերթին, անմիջապէս կը ստորագրէր եւ խնդիրը կը վերջանար, իսկ ընդհանուր մատակարարը կը յանձնէր բոլոր պիտոյքները:

Դժբախտաբար այս կացութիւնը երկար չտեւեց եւ ուսանող-մատակարարներու ծառայութիւնները կրճատուեցան, որովհետեւ Անդրանիկ կ'ուզէր որ ամէն բան իրմէ ստացուին:

ԺԷ․

Զօր․ Նազարբէկովի հրամանը․— Վէճ Անդրանիկի եւ Զաւրիէվի միջեւ․— Կամաւորները կը մերժեն հնազանդիլ Անդրանիկի․— Իմ վաշտը կը հետեւի ինծի․— Ռազան եւ Հառաքել․— Թադէոս Ամիրեան եւ հարիւր նոր կամաւորներ․— Դէպի Պէլէնիկ․— Թ․ Ամիրեան կը փոխանորդէ ինծի․— Սմբատ, Նիկոլ եւ Արտաշէս Հալէպ Տաղի կռուին մէջ․— Հիւանդութիւնս եւ Զաւրիէվ․— Պէլէնիկ կը գրաւուի․— Թ․ Ամիրեանի պարագան․— Մատակարարներու գանգատը․— Հառաքելի ճակատը․— Ռուսական նշանառութիւն եւ թրքական սպայակոյտի կեդրոնը․— Մեծխօսիկ Միսաք։

Առաւօտուն կերակուր կերած էինք եւ թէյ կը պատրաստէինք, երբ յանկարծ զօրամասի հրամանատար Զօր․ Նազարբէկով հրաման ղրկեց որ կամաւորներն անմիջապէս յառաջանան եւ Թուրքերէն վերագրաւեն Հառաթել գիւղը, իսկ քօզակներուն եւ ռուս զինուորներուն հրաման տրուած էր շարժելու դէպի Պէլէնիկ։

Տօքթ․ Զաւրիէվ կարդաց հրամանագիրը եւ բացատրեց Անդրանիկին, որ սովորական տրամադրութեան ներքեւ գտնուելով, զայրացաւ ու կատաղեցաւ․

— Ես խաղալիք չեմ․ մէյ մը նահանջ, մէյ մը յառաջ․ ես չեմ կրնար ընել այս։

Խե՛ղճ Զաւրիէվ, շուարած՝ չէր գիտեր ինչ ընել։ Հրամանագիրը խիստ էր եւ «որքան կարելի է շուտ» հրահանգն ունէր։ Պէտք էր ճամբայ ելլել եւ գրաւել այդ դիրքերը, քանի թշնամին ամրացած չէր հոն։ Հիմա Զաւրիէվ սկսաւ փաղաքշել, շահել

Անդրանիկն ու ըսաւ.

— Մեզի համար անպատուաբեր է յապաղումը, Անդրանի՛կ, մանաւանդ դու գիտես զինուորակա՛ն օրէնքները։ Ռազմադաշտին վրայ նահանջ ալ կայ, յառաջխաղաց ալ. օր մը առաջ պէտք էր նահանջել եւ նահանջեցինք, հիմա հրաման ունինք յառաջանալու եւ պէտք է յառաջանանք։ Նազարբէկով մեղաւոր չէր այս ընկրկումին մէջ. վերին հրամանատարութենէն հրամայուած էր։ Այժմ հակառակ հրաման ունի եւ պէտք է գործադրէ։ Ուստի կը խնդրեմ, կ՚աղաչեմ, կարգադրէ՛ որ շուտ ճանապարհ իյնան կամաւորները։ Դու պէտք է հաւատաս, որ հրամանը պիտի կատարուի ամէն գնով։ Գոնէ աճապարենք, որ երեկոյեան ցուրտին չմնանք լեռներու գլուխը։

Զաւրիէվ հազար ու մէկ լեզու թափելէ ետք, Անդրանիկ վերջապէս բարեհաճեցաւ հրաման տալ զինուորներուն որ հաւաքուին հրապարակի վրայ։ Սակայն զինուորները չէին ուզեր հաւաքուիլ եւ բացէն կ՚ըմբոստանային հրամանատարին հրամանին դէմ։

Զաւրիէվ ճառ խօսեցաւ անոնց եւ աղաչեց, խնդրեց, ապա սպառնաց, բայց օգուտ չըրաւ. ամէն կողմէ ձայն կը բարձրանար.

— Առաւօ՛տ, առաւօ՛տ կ՚երթանք. հիմա մութ է արդէն. ոչինչ կրնանք ընել. ռուս զինուորները վաղուց գացեր են, նաեւ քոզակները, մենք ուշ ենք։

Անդրանիկ զայրացաւ, բարկացաւ, մտրակ քաշեց, սակայն զինուորներն անյողդողդ մնացին եւ վճռած էին չերթալ։

Կացութիւնը լրջացաւ եւ շուարած Տոքթորը չէր

գիտեր ընելիքը։ Այս միջոցին ես հիւանդ էի. ան-ցուղարձը եկան լուր տուին ինձ մանրամասնօրէն, ուստի ոտքի ելայ եւ գացի հաւաքատեղին, ուր Անդ-րանիկի վիճակը տագնապալի գտայ։ Մտածեցի որ վաղը ռուս սպաները պիտի ծիծաղին մեր վրայ։ Ձիս քշեցի եւ կանգնեցուցի զինուորներուն մէջ եւ բարձրաձայն գոչեցի.

— Է՜յ, Երկրո՛րդ վաշտ, պատրա՛ստ։

Բոլորը պատրաստուեցան.

— Ձեզի կը խօսիմ հայրենիքի անունով, ո՛վ որ կը սիրէ զիս, թո՛ղ հետեւի ինծի։

Ես առաջ անցայ։

Երկրորդ հարիւրեակը ճամբայ ինկաւ եւ անոր ետեւէն Եգորի յիսնեակը։ Մօտաւորապէս 350 զին-ւոր խառնիխուռն կը հետեւէին ինծի։

Այս տեսարանին առջեւ Անդրանիկ աւելի կը զայրանար, բայց հարկադրուած էր կլլել իր թուքը եւ լռել։

Ժամանակը բաւական ուշ էր եւ այդ օրը կա-մաւորները մնացին Ռազան գիւղը եւ առտուն կա-նուխ մտան Հառաթել՝ ուր թշնամի յառաջապահ-ները հանդիպելով՝ սկսաւ կռիւը։ Թշնամին չի կրնար դիմանալ մեր յարձակումին եւ կը բարձրա-նայ մօտակայ լեռը, ուր եւ կ՚ամրանայ։

Կռիւը տեւեց ամբողջ օրը, սակայն հրաման չտրուեցաւ յառաջանալու, միայն գիւղը պիտի պա-հէինք մեր ձեռքը։

Երեկոյեան դէմ քողակներ եկան եւ փոխեցին մեզ։ Երբ մութը կոխեց, վերադարձանք Ղոթուր, ուր եւ գիշերեցինք։

Նոյն գիշեր Թադէոս Ամիրեան հարիւրի չափ կամաւորներով Ղոթուր ժամանեց։ Անոնք հագիւ

հասած էին, ահա նոր հրաման մը, որ յառաջանանք դէպի Պէլէճիկ։ Եւ շարժեցանք։

Սմբատը յառաջապահ եղաւ․ իրեն հետեւեցան Նիկոլն ու Արտաշէսը։ Ես, որպէս Երկրորդ վաշտի վաշտապետ, հիւանդ լինելով, իմ վաշտի հրամանատարութիւնը յանձնուեցաւ Թադէոս Ամիրեանին, որ հետեւեցաւ անոնց, իբրեւ պահեստի ուժ։

Այդ օրը կը կարծուէր թէ թշնամիի պիտի չհանդիպէինք, որովհետեւ առատօրէն ձիւն կը տեղար, սակայն հակառակը կատարուեցաւ։ Թշնամին արդէն գրաւած էր Հալէպ տաղի կոչուած սարին բարձունքները եւ հոն ամրացեր էր։ Հազիւ ժամ մը ճանապարհ կտրած էին մեր կամաւորները, ահա հրացանները սկսան պայթիլ երկու կողմէն։

Սմբատ՝ առիւծի նման առաջ ինկած, ուռռա *գոչելով կը յառաջանայ դէպի լերան գագաթը, իսկ Նիկոլն ու Արտաշէսը կ՚անցնին լերան հակառակ կողմը եւ թշնամին կ՚առնեն խաչաձեւ կրակի ներքեւ։ Կամաւորներու ուժեղ կրակին եւ թնդանօթներու չեչտակի հարուածներուն թշնամին չի կրնար դիմանալ եւ տեղի կուտայ։ Մեր զօրքերը արագօրէն կը հալածեն զայն։*

Ղօթուրի մէջ հիւանդ պառկած էի, եւ կը լսէի ուժեղ կռիւը․ տեսայ որ Տօքթ․ Զաւրիէվ կ՚երթայ կռուի դաշտը խնամելու համար վիրաւորները։ Ա՛լ չկարողացայ պառկիլ անկողնիս մէջ եւ ընկերացայ Տօքթորին, որ կրկնակ կերպով կը յորդորէր զիս ետ կենալ իմ անխոհեմ քայլէս, սակայն մտիկ չըրի եւ միասին գացինք։ Մինչեւ որ Պէլէճիկ հասանք, կռիւն արդէն վերջ գտած էր մեր կողմէն Պէլէճիկի գրաւումով։

Ուրախութիւնն ու ոգեւորութիւնը մեծ էր․

թշնամին փախած էր անհագին կորուստներով։ Մերիններն ունեցած էին 4 սպաննեալ եւ երկու վիրաւոր։

Մօտ ամիսի մը չափ մնացինք այս գիւղը եւ երբեմն փոքրիկ ընդհարումներ կ'ունենայինք թշնամի ուժերու հետ։ Մեր հրամանատարն ու ես կը մընայինք հիւղակի մը մէջ, որ ունէր քանի մը երդիքներ եւ ձիւնը չարունակ կը թափէր ներս։ Տօքթ. Զաւրիեվ երբ կ'այցելէր, չարունակ կը խօսէր որ այդ ծակերը գոցենք։ Անդրանիկ կը ծիծաղէր եւ սովորական խօսակցութիւն մը կը յաջորդէր։ Պարզ է, որ Անդրանիկ եւ Զաւրիեվ տարբեր խմորէ եւ խառնուածքէ մարդիկ էին եւ հակադիր ծայրեր կը ներկայացնէին։

Կուիւներէն քանի մը օր յետոյ, Թադէոս Ամիրեան խնդիր յարոյց, թէ ի՛նչ պիտի լինէր իր պաշտօնը։ Անդրանիկ չէր կրնար այսպիսի հարց մը ընդունիլ եւ պատասխանեց անոր, թէ պաշտօնի խընդիր չկայ եւ եկած նոր զինուորները կը լրացնեն վաշտերու պակասը, իսկ իր մասին կարգադրութիւն կ'ըլլայ։

Ան չհամաձայնեցաւ եւ մերժեց իր հետ բերած զինուորները դնել Անդրանիկի տրամադրութեան ներքեւ. ան չէր ուզեր այդ տղաները ուրիշ վաշտերու մէջ բաժնել եւ կ'ուզէր որ ինք վաշտապետ լինի եւ Հինգերորդ վաշտ մը կազմուի։

Այս տողերը գրողը եւ միւս վաշտապետները Անդրանիկի մօտ կը գտնուէինք այդ միջոցին։ Չեմ գիտեր ի՛նչ պատահեցաւ կամ ինչ տրամադրութեան ենթարկուեցաւ, Անդրանիկ առաջին անգամ ըլլալով՝ հարցուց մեզի թէ ի՞նչ պէտք է ընել Թադէոսին, որ կ'ուզէր վաշտապետ ըլլալ։ Սակայն

մենք վաշտապետ ունէինք եւ Հինգերորդ վաշտ մը ստեղծելու պէտքը չկար:

Ուստի մտքերու փոխանակութիւն մը ունեցանք եւ որոշեցինք Թադէոսը նշանակել Նիկոլին օգնական, իսկ Ամիրեանը ղրկել Երկրորդ վաշտի մէջ: Այս որոշումը յայտնելու խնդիրը յանձնուեցաւ ինծի եւ ես կատարեցի պաշտօնս: Թադէոս կտրուկ կերպով մերժեց եւ որոշեց հեռանալ, նոյնիսկ իրեն հետ տանիլ այն տղաները, որոնք կ'ուզեն հետեւիլ իր օրինակին:

Այսպէս ալ եղաւ: Թադէոս սրտնեղած Անդրանիկէն՝ գնաց հեռացաւ: Հոս խղճի պարտք կը զգամ յայտնելու, որ այս խնդրին մէջ Անդրանիկ արդարացի էր եւ իրաւունք ունէր: Այս առթիւ Թադէոս զանազան մեղադրական խօսքեր կ'ուղղէր Անդրանիկին եւ վաշտապետներուն, բայց իրաւունք չունէր: Ան մեկնեցաւ, սակայն մեծ մաս մը տղաներէն մնացին եւ բաժնուեցան վաշտերուն մէջ:

Հոս չեմ ուզեր լռելեայն անցնիլ միջադէպի մը վրայ:

Մատակարար ուսանողները հաւաքուեր էին տան մը մէջ եւ ժողով կ'ընէին իրենց վիճակի ու կացութեան մասին դարման գտնելու:

Ձիս ալ հրաւիրած էին եւ ներկայ եղայ: Տեսայ որ բուռն վիշտով ու զայրոյթով կը խօսին եւ ակնարկներ կ'ընեն հրամանատարին դէմ: Մէկը կ'ըսէր.

— Մեզի կարեւորութիւն չի տար. կոպիտ կերպով կը վիրաւորէ եւ զինուորները անորմէ օրինակ առնելով՝ միշտ կը ծաղրեն մեզ ու կը հեգնեն:

Ուրիշ մը կ'ըսէր.

— Փոխանակ մեզ մատակարար անուանելու,

մատակ կը կոչեն, եւ երբ կը գանգատինք հրամանատարին, մեզ ճամբու կը դնէ ու կ'ըսէ․ «Կարծես Ռուսաստանէն նուէր եկաք ինծի»․ ասով ալ չի գոհանար, եւ մեզ «հայ սպառողներ» կ'անուանէ․ ուրեմն, երբ այս այսպէս է, չ'արժեր մնալ։ Գոնէ երթանք մի այնպիսի տեղ ուր մարդու տեղ դնեն մեզ։

Ժողովին մէջ բաւական խօսեցայ եւ խոստացայ երթալ Անդրանիկին, եւ յայտնելով կացութիւնը, խնդրել որ փոխէ իր վերաբերումը։ Համոզեցի մատակարար-ուսանողները եւ գացի խօսեցայ Անդրանիկին, սակայն օգուտ չունեցաւ, որովհետեւ ես ըսի ես լսեցի․ Անդրանիկ մնաց նոյն անուղղայ մարդը։ Ուսանողներէն շատերը չմնացին ու հեռացան։

Հիմա Պէլէճիկէն անցնինք Հառաթել՝ տեսնելու այդ ճակատի աւելի տաք ու կատաղի կռիւները։

Թուրքերը կը կեդրոնացնէին իրենց ուժերը այդ ճակատին վրայ եւ ուժեղ յարձակումի կ'անցնէին, սակայն ամէն անգամ ալ ծանր կորուստներով ետ կը մղուէին։ Հոս հետաքրքիր դէպք մը կը պատահի։ Մեր Թնդանօթներու ռումբերէն մին կ'իյնայ ճիշդ Թուրք սպայակոյտի (շտապ) տանիքի ծակէն վար եւ կը պայթի տեղն ու տեղը, սպաննելով քանի մը գինուոր ծառայողներ։ Դէպքը սարսափ կը սփռէ եւ գրուած կը լինի սպաննուած Թուրք սպայի մը յուշատետրին մէջ, ուր նաեւ գովեստը կ'ըլլայ ռուս Թնդանօթաձիգներու նշանառութեան։

Այս միջոցներուն էր, որ փոքրիկ ծիծաղելի բան մը պատահեցաւ։ Ղոթուրէն ընդհանուր պարենաւորման մատակարարը կ'ուզէ հաց ղրկել մեզի՝ մէկու մը առաջնորդութեամբ, որ լաւ գիտնայ Պէլէճիկի ճանապարհը։ Կարնեցի Միսաք անունով

տղայ մը, որ բաւական մեծխօսիկ էր, տեղէն վեր կը ցատքէ եւ կ'ըսէ, թէ ինք լաւ ծանօթ է այդ ուղղութեան: Ասոր կը յանձնեն հաց ու ռազմամթերք բեռցած ուղտի կարաւանը որ առաջնորդէ մինչեւՊէլէճիկ: Միսաք կը նստի իր ձին եւ կը հրամայէհետի տղաներուն, որ ուղտերը քշեն ետեւէն: Եւ կամաց կամաց առաջ կ'երթան:

Պէտք էր Ղոթուրէն 12 մղոն երթալ դէպի Սարայ տանող ճամբան, եւ ապա դառնալ աջ, ու մտնել ձորը՝ որուն հետեւելով մօտ եօթը մղոն եւս եւ բարձրանալով կը հասնինք Պէլէճիկ: Սակայն Միսաք զանազան ծրագիրներ կը մշակէ իր մտքին մէջ եւ կը մոռնայ նայիլ իր չուրջը եւ հետեւած ճանապարհին: Քանի մը անգամ հետի տղաները կը զգուշացնեն, ուպէսզի Միսաք չկորսնցնէ ճամբան, բայց Միսաք կը բարկանայ, կը նեղանայ եւ կ'ըսէ.

— Կ'երեւի դուք մանուկ էք եւ զիս ալ մանուկի տեղ կը դնէք:

Եւ ձին քշելով, վերջապէս կ'անցնին կիրճը եւ 13–15 *մղոն ալ առաջ կ'երթան: Յանկարծ առաջապահ ռուս զինուորները կը նկատեն, որ կարաւանը իրենց գիծէն պիտի անցնի եւ Թուրք գիծը մտնէ, իսկոյն վրայ կը հասնին եւ կը հասկնան* **խնդիրը***: Միսաք ի հարկէ կը կարմրի ամօթէն, բայց օգուտ չ'ըներ: Ուստի կարաւանին գլուխը կը դարձնէ եւ կէս գիշերուն հասաւ Պէլէճիկ:*

Այդ օր մեր զինուորները գրեթէ անօթի մնացին, եւ Անդրանիկ սարսափելիօրէն ջղայնացած էր ընդհանուր Մատակարարին դէմ: Երբ կարաւանը հասաւ, Միսաք իսկոյն ներկայացաւ Հրամանատարին՝ հաղորդելու որ հաց եւ ռազմանիւթ բերած է: Անդրանիկ, բարկացած, հարցուց.

— Ե՞րբ ճանապարհ ինկար։

Միսաք կմկմաց եւ պատասխան չկրցաւ տալ, բայց Անդրանիկ կրկին հարցուց եւ պնդեց որ պատասխան տայ։ Միսաք, ճարահատ, սկսաւ պատմել եղելութիւնը եւ բոլորս ծիծաղեցանք։ Գիտէինք եւ կը ճանչնայինք Միսաքը եւ իր մեծխօսիկ բնաւորութիւնը։ Եւ գուցէ ան յատուկ սարքեց այս դէպքը, որպէսզի բոլորին խօսակցութեան նիւթ դառնայ։

Եւ, իրա՛ւ, Միսաք պարապոյ ժամերու խօսակցութեան առարկան դարձաւ։ Անոր կը հարցնէինք։

— Կարաւանին առջեւ անցած՝ ի՞նչ կը մտածէիր Միսաք։

— Ճանըմ, աղբար, կը խորհէի որ կռիւով ես չեմ կրնար նշան, խաչ առնել, գոնէ այս գործը կատարեմ եւ հրամանատարին աչքը մտնեմ որ խաչ մը առնեմ։

— Քեզի ի՞նչ պէտք է խաչը, Միսա՛ք։

— Է՛հ, աղբար, մենք ալ մարդ ենք, բարեկամ ունինք, ազգական ունինք, վաղը եթէ ողջ մնանք ու վերադառնանք, կը հարցնեն. «Ի՞նչպէս կռուեցար, ի՛նչ քաջութիւն ըրիր. ինչո՞վ վարձատրեց քեզ Անդրանիկը»։ Այն ատեն ես ալ կ՚ըսեմ. «Իշտէ խաչը» եւ ցոյց կուտամ իմ քաջութեան ապացոյցը։ Վերջապէս մենք ալ հաց կ՚ուտենք եւ պարապ եկած չենք այս աշխարհը։ Ահա այս կերպ մտածելով, Թաղուեցայ խորհուրդներու մէջ եւ քիչ կը մնար որ կրակի մէջ իյնայի։ Թէեւ բան մըն ալ չէր ըլլար, միայն քանի մը գինուոր կը սպաննուէին եւ մենք ողջ առողջ կը վերադառնայինք։

Ուրեմն Միսաքը յանցաւոր չէր այս դէպքին մէջ, այլ այն խաչը՝ որուն վրայ խնդճը կեդրոնա-

ցուցեր էր իր ամբողջ մտածումները: Ճիշդ է որ մետաղի կտոր մըն է ան, բայց պատերազմէ վերադարձողի մը համար իբր թէ մեծ նշանակութիւն ունի:

Միսաք շատ ալ մեղադրելի չէր իր բաղձանքներուն մէջ, որովհետեւ մեր հրամանատարը յաճախ կուրծքէն կը կախէր այդ պատուանշանները եւ կը սկսէր պատմել պուլկարական պատերազմին իր ըրած ծանօթ քաջագործութիւնները: Միսաք կը լսէր այս խօսքերը եւ իր բերնի թուքերը կը վազէին: Ան ալ կ՚ուզէր կուրծքէն վար կախել այդ պատուանշանները եւ իր չըրած քաջագործութիւնները իւղի նման կլլեցնել ունկնդիրներուն:

Այս էր մեծխօսիկ Միսաքի դէպքը:

ԺԸ.

Սարիգամիշի շուրջ եւ թրքական ահեղ պարտութիւններ.— Էնվէր փաշա եւ հայ զինուորը.— Թուրքերու նպատակը.— Կապիտան Յովսէփեան եւ Անդրանիկ։ Դարձեալ նահանջի հրաման.— Դէպի Խոյ.— Սալմաստի եւ Ուրմիի գաղթականութիւնը.— Սամսոն խան եւ Գրիգոր Աղա Հաարէթեան.— Տեսարաններ եւ Տօքթ. Ջաւրիէվ.— Անհաւատալի տարաձայնութիւն.— Հայ կոյր մը Աւարայրի դաշտին մէջ.— Էվօղլու. — Դէպի Ջուլֆա եւ կամաւորական անախորժ քանի մը դէպքեր։

Դեկտեմբեր ամսոյ 19 էր, երբ լուր հասաւ, որ իբրեւ թէ ռուսերը Սարիգամիշի շրջանին մէջ չարաչար պարտուեր եւ ետ նահանջեր են. Քեռին իր ամբողջ գումարտակով գերի ինկեր եւ կոտորուեր է եղեր։ Լուրը զարհուրելի էր։ Բոլորս տխրեցանք, բացի մեր հրամանատարէն, որ համակրական խօսքեր չըտաւ հանդէպ Քեռիին։ Այս յարձակումը որպէս թէ ղեկավարեր է Էնվեր փաշան անձամբ, գերման սպաներու օժանդակութեամբ։

Այժմ կը մտածէինք թէ իրական ըլլալու էին այն զրոյցները որոնց համեմատ իբր թէ քանի մը տաճկական գումարտակներ (թապուր) ղրկուած էին մեր դէմ՝ տասնեւմէկ թնդանօթներով։ Ուրեմն եթէ այս ուժը չհասաւ ատենին, պատճառն այն էր որ խոր ձմեռն ու ձիւնը արգելք կ'ըլլային թնդանօթներու եզներով ու գոմէշներով փոխադրութեան։

Նոյնիսկ հիմա քանի մը թնդանօթներ կը գործէին մեր դէմ եւ վերջապէս թուրք բանակ մը կար որ կը ճակատէր բաւական ուժեղ կերպով։

Երկրորդ օրուան լուրերը աւելի ստոյգ էին: Թշնամին նախ յաջողած էր Քարաուռկանէն դուրս քշել ռուս զօրքերը եւ հասնիլ մինչեւ Սարիղամիշ: Ռուսերու մեծ մասը նոյնիսկ չէ կրցեր դիմադրել Սարիղամիշի մէջ եւ քաշուեր էր, այսուհանդերձ Թուրքերը չէին յաջողած գրաւել Սարիղամիշը, ուր ռուսական պահեստի գունդ մը յամառութեամբ դիմադրած եւ հեռուն պահած էր Թուրք բանակը, որ գիշերը դուրսը մնալով, ցուրտէն գրեթէ ամբողջովին սառած էր: Բարտուղի ռուս զօրամասը քաշուած էր Կարսի բերդերը, ուր եւ ամրացած էր: Քեոփին ազատած էր, բաւական մեծ կորուստներ տալէ ետք:

Թուրքերը բնութենէն պատժուելէ յետոյ, յարձակում կը կրեն ռուս զօրքերէն, որոնք կը գրաւեն Թնդանօթ, ռազմամթերք եւ ահագին աւար: Այս պատերազմներու մէջոյին, բացի հազարաւոր սառածներէն, Թուրքերը կ'ունենան ահաւոր կորուստներ: Քիչ կը մնայ եղեր, որ Էնվէր փաշան գերի բռնուի, սակայն շնորհիւ հայ զինուորի մը, ան կը յաջողի ձեռք չիյնալ: Այդ հայ զինուորը Բաբերդցի Արշակ անունով տղայ մըն է, որուն անմիջապէս սպայութեան աստիճան կը տրուի, ի վարձ իր ծառայութեան:

Որքան ալ ռուս բանակը յաջողեր էր շահիլ վերջին յաղթութիւնը, դարձեալ ինքզինքը ապահով չէր զգացած: Ռուս վերին հրամանատարութիւնը լուր ստացած էր որ Թուրքերը հակահարուած մը պիտի տան Պարսկաստանի ճակատէն: Տեղեկութիւնն այն էր, որ Թուրք յարձակողականին նպատակը միայն զինական յաջողութիւն մը պիտի չըլլար, այլ աւելի մեծ ծրագրի մը հետապնդումը: Թուրք բանակի

յատակագիծն էր անցնիլ Մակու, եւ Ջուլֆայի վրայէն կտրել Մուղանի դաշտը՝ միանալու Ատրպէճանի թաթարներուն, յետոյ գրաւել Բագուն, եւ բանալ Թուրքիստանի ճանապարհը, այսպէս իրականացնելով համաթուրքութեան (փանթիւրքիզմ) իտէալը։ Ռուս գլխաւոր Շտապը տեղեակ լինելով այս ծրագիրներուն, հրաման տուած էր Զօր. Նազարբէկովին, որ դեկտ. 22-ին նահանջէ մինչեւ Ջուլֆա եւ այդ գիծն ամրացնէ։

Կապիտան Յովսէփեան կը շարունակէր տեղեկագրել առ որ անկ է՝ մեր առաւելութիւններն ու թերութիւնները։ Ան ճշգրիտ ըմբռնած էր գումարտակապետի եւ վաշտապետներու կատարած դերը։ Ինչպէս կը տեսնուէր, ան շատ բան չէր գրեր Անդրանիկի մասին, որ բուն կռուի գիծերէն հեռու կը մնար։ Յովսէփեան իրաւամբ կը տեղեկագրէր թէ կռուողն ու կռուեցնողները բուն իսկ վաշտապետներն են, իսկ գումարտակապետը միայն կապեր կը պահպանէր ռուս հրամանատարին հետ։ Կապիտան Յովսէփեան տարբեր տեղեկագիր չէր կրնար տալ իբրեւ պատուաւոր մարդ, ուստի շատ յաճախ կը խօսէր վաշտապետներու մասին, տեղեկագրելով Սմբատի, Նիկոլի եւ Արտաշէսի կատարած գործերը։ Անդրանիկ չէր կրնար հանդուրժել այս տեղեկագրութեան ձեւին եւ յարմար առենի մը կը սպասէր որ պոռթկար, նախատէր կամ կռուէր։ Եւ առիթ փնտռողին առիթ չի պակսիր բնաւ։

Նահանջի օրը Զօր. Նազարբէկով հրաման տըւած էր թէ ո՛ր վաշտը եւ կամ ո՛ր գումարտակը ինչ գիծ պիտի բռնէ, ո՛ր գիւղերը պիտի իջեւանի

եւ վտանգի առեն ի՛նչ դիրք պիտի բռնէ: Հրամանագիրը ռուսերէն գրուած էր եւ Անդրանիկ դըժբախտաբար չէր հասկնար այդ լեզուն, եւ որովհետեւ նման առիթներու կապիտան Ցովսէփեանին դիմած էր միշտ, այս անգամ ալ նոյն Ցովսէփեանն ինք ուզեց թարգմանել եւ մեկնաբանել Նահանջի ուղղութիւնը: Անդրանիկ կոշտ կերպով վիրաւորեց զանի, եւ ըսաւ.

— Դուն գնա զինուորներն ու վաշտապետները գովէ:

— Ես ճշմարտութիւնները միայն կ՚արձանագրեմ եւ ատոնցմէ դուրս ոչինչ կրնամ ընել:

Եւ այս եղաւ Ցովսէփեանի պատասխանն Անդրանիկին:

Նահանջի հրամանը տրուեցաւ դեկտեմբեր 24ին եւ մենք քաշուեցանք դէպի Խոյ, անցնելով Ղոթուրի կիրճէն:

Ճամբան գիշերեցինք պարսկական գիւղ մը: Առտուն վանեցի Տիգրան անուն ուսանող տղայ մը հիւանդութեան պատճառով կը դիմէ Անդրանիկին եւ ձի մը կը խնդրէ: Անդրանիկ, փոխանակ ձի տալու, կը պառկեցնէ խեղճը զինուորներուն առջեւ եւ փայտով լաւ մը կը ծեծէ:

Սա միջադէպ մըն էր որ տեղի ունեցաւ, սակայն մեր ճանապարհը չդադրեցաւ յոգնեցուցիչ եւ երկար ըլլալէ: Վերջապէս հազիւ երկու օրէն հասանք Խոյ, ուր մնացինք օր մը եւ անցանք Սէյտէվար հայ գիւղը:

Հոս բժ. Զաւրիէվ խնդրեց Անդրանիկէն որ քանի մը ձիաւոր ղրկէ Սալմաստի գծին վրայ, թէ՛ գաղթականներուն օգնելու եւ թէ անոնց թիկունքը

պաշտպանելու նպատակաւ։

Անդրանիկ, առանց առարկութեան, կարգադրեց որ Աւօն իր ձիաւորներով երթայ այդ գիծը պաշտպանելու։ Ես ալ Աւոյի հետ էի եւ միասին գացինք մինչեւ Տուզտաղի կոչուած պարսկական գիւղը ուր հասած էր արդէն Սալմաստի եւ Ուրմիի հայ ու ասորի գաղթականութիւնը։ Հոս էր Սամսոն խանը, որուն բարեւ տուինք եւ նստանք խօսելու մեր ժողովուրդի կրած տառապանքներու մասին։

Սամսոն խան բնաւորութեամբ կը սիրէր խօսիլ, կ'ուրախանար, կ'ուրախացնէր եւ միշտ կը խրախուսէր։ Հիմա սակայն ընճուած երեւոյթ մը ունէր, լռակեաց էր եւ սրտէն կը ցաւէր ու կ'արտասուէր։

— Խօսեցէ՛ք, Սամսոն խան, պատմեցէք թէ ի՛նչ եղաւ Սալմաստը։

— Է՜հ, ի՛նչ խօսիմ, սիրելիս, քսան տարի աշխատեցանք որ Սալմաստի խոպան երկիրը դրախտի վերածենք ու յաջողեցանք։ Այժմ մէկ հարուածով ամէն ինչ թշնամիին կը թողունք ու կը հեռանանք։ Տանջուեցանք, չարչարուեցանք, հազար ու մէկ զրկանքներ կրեցինք, իսկ այսօր այն գեղեցիկ դըպրոցներն ու թատրոնները վայրենի քիւրտերուն թողուցինք։

Այդ միջոցին ներս մտաւ Ղալասար գիւղէն Գրիգոր աղա Հասրէթեանը, մինչեւ մէջքը ցեխերու մէջ թաթաւուն, յոգնաբեկ եւ ընկճուած։ Ա՜խ քաշեց ու նստաւ. յետոյ դառնալով Սամսոն խանին, ըսաւ.

— Սամսոն խան, ոտներս բոպիկ են. եթէ աւելորդ տրեխ կամ կօշիկ ունիս, տուր որ հագնիմ։

Սամսոն խան սա յատկանշական խօսքն ըսաւ,

զոր չեմ կրնար մոռնալ ընդմիշտ.

— Ահա մարդ մը որ բոպէ մը առաջ հարիւր հազար թումաններու կարողութիւն ունէր եւ բոպէ մը վերջը մուրացիկի ցուպը ձեռք կ'առնէ:

Արդարեւ մուրացիկ եղած էր այդ նշանաւոր հարուստը, որ հիմա բոպիկ էր եւ առենին իր սեփական դրամով իր տան մէջ հարիւրաւոր փէտայիներ հագուեցուցեր էր:

Սամսոն խան տրեխներ տուաւ Գրիգոր Աղա Հասրէթեանին, որ նորէն ա՛լ քաշեց ու սկսաւ խօսիլ.

— Սամսոն Խա՛ն, տեսէք ի՛նչ պատահեցաւ ինծի. իմ հարստութենէս ահա այս կապոցն եմ միայն ազատեր: Մեր բոլոր դրամները այսպիսի կապոցի մը մէջ դրած էինք, բայց այնքան հապճեպով տեղի ունեցաւ մեր գաղթը, որ փոխանակ այն *կապոցն առնելու,* այս *քուրջի կտորն եմ առեր: Դրամի կապոցը հոն ենք թողուցեր:*

Սալմաստի գաղթականները կ'անցնէին, որովհետեւ լուր տարածուած էր թէ քիւրտերը յարձակում պիտի գործեն: Այդպէս բան չկար եւ չեղաւ, բայց ահն ու սարսափը անգամ մը ինկած էր գաղթականութեան մէջ:

Մենք, որպէս յետնապահ, կ'երթայինք գաղթականութեան ետեւէն եւ ամէն ձիաւոր մէկ երկու փոքրիկ մանուկ դրած էր իր ձիուն վրայ, ուրիշներ իրենց ձիերէն իջնելով՝ յղի կիները նստեցուցած էին: Գաղթականութիւնը սրտաճմլիկ տեսարան մը կը պարզէր: Դեկտեմբեր ամիսն էր. ձիւն չկար Աւարայրի *դաշտին մէջ, սակայն անձրեւն անդադար կը տեղար եւ ճանապարհները գրեթէ անանցանելի էին: Թշուառ գաղթականները մինչեւ իրենց ծուն-*

կերը կը խոթէին ցեխին մէջ։ Երեւակայեցէք որ բեռնակիր էշ մը ինկաւ եւ չկրցաւ ցեխէն դուրս ելլել. այդպէս ալ մնաց հոն խեղճ անասունը եւ սատկեցաւ։ Վերջապէս խօսքն ու գրիչը չեն կրնար նըկարագրել այն ամէնը զոր տեսայ։

Հասանք Խոյ եւ անկէ Սէյտէվար գիւղը՝ ուր թողած էինք մեր գումարտակը։ Լուր տուին մեզի, թէ մեր գումարտակը մեկնած է Հաճի Ալի Խան, որ Նահանջի ճանապարհին վրայ կ՚իյնար։ Գաղթականներու հետ միասին մեկնեցանք դէպի այդ իջեւանը։

Ճանապարհին հանդիպեցանք Տօքթ. Զաւրիէվին, որ ցուպ ի ձեռին եւ արցունքն աչքերուն մէջ լճացած՝ հետիոտն կը յառաջանար։ Անմիջապէս զինուոր մը ձիէն վար իջաւ եւ այդ ազնիւ ու մեծահոգի մարդուն տրամադրեց իր ձին։ Զաւրիէվ նախ մերժեց եւ ըսաւ.

— Չէ՛. եթէ ես նստիմ ձին, դուն ոտքով պիտի երթաս. ամէնը մէկ չէ՞. արդէն իմ ոտքերը ցեխոտած են։ Այսպէս լաւ է։

Թախանձեցինք իրեն որ նստի ձին եւ վերջապէս համոզեցինք։ Նստեցաւ։

Չեմ գիտեր ի՛նչ պատահեցաւ, մենք կէս ժամու չափ ետ մնացինք, ապա մտրակեցինք ձիերը որ հասնինք Տօքթօրին։ Այս անգամ տեսանք որ ձիէն նորէն վար իջեր եւ կնոջ մը տուած էր։

— Ինչո՞ւ տուիք ձին, Տօքթո՛ր. այդ կինը ձենէ աւելի զօրաւոր է ու վարժ։

— Սիրելինե՛ր, չէ՞ որ վերջապէս կին է։ Ինչպէ՞ս մարդ կրնայ տեսնել այս թշուառները եւ մնալ ձիու վրայ։

Այս խօսքէն յետոյ, զգաց որ մեզ վիրաւորած

կը լինի եւ անմիջապէս աւելցուց.

— Ի հարկէ, մարդ չի կրնար մեղադրել ձեզ, որովհետեւ կռուի կ՚երթաք եւ յայտնի չէ թէ ե՞րբ եւ ո՞ր բոպէին կռիւ կը պատահի:

Աւօն դարձեալ հրամայեց իր ձիաւորներէն մէկուն, որ վար իջնէ ձիէն եւ Տօքթորին տայ:

Հազիւ քանի մը բոպէ անցած էր, տեսանք որ Տօքթորը նորէն հետի կ՚երթար եւ ձին տուեր էր վաթսուն տարեկան պառաւ կնոջ մը:

Հիմա ի՛նչ ընէինք. ճիշդ է սրտնեղեցանք մէկ կողմէն, բայց աչքի առջեւ ունենալով համատարած թշուառութիւնը, ձայն չհանեցինք: Մինչեւ որ Հաճի Ալի Խան հասանք, երեք ձի տուինք Տօքթորին, սակայն վերջ ի վերջոյ ան հետիոտն մտաւ այդ իջեւանը:

Մեր զօրամարտակը հոս ալ չգտանք. ան մեկնած էր Խվօյլու պարսկական գիւղը՝ քօզակներու առաջնորդութեամբ: Զօր. Նազարբէկով լուր առած էր ընդհանուր Շտապէն, որպէս թէ Մակուի վրայէն քիւրտերը պիտի արշաւեն եղեր դէպի այդ գիծը, ուստի կ՚ուզէր ապահովել գաղթականներու եւ ռուս զինուորներու նահանջը: Այս լուրը անհաւատալի էր, որովհետեւ Մակուի սարտարը հաշտ էր ռուսերու հետ. ասկէ զատ քօզակներու հետ երկու թնդանօթ կար:

Իմ ձիաւորներով բաժնուեցայ Աւօյէն եւ գացի դէպի Խվօյլու, իսկ Աւօն գաղթականներու հետ ուղղուեցաւ դէպի Ջուլֆա: Երբ կը կտրէինք Աւարայրի պատմական դաշտը, յանկարծ օգնութիւն կանչող ձայն մը լսեցինք, եւ քիչ յետոյ դաշտին մէջ գտանք կոյր հայ մը, որուն հարցուցինք.

— Ա՛յ մարդ, ի՞նչ ունիս այստեղ, այս ամայի

դաշտին մէջ։ Ի՞նչպէս եկեր ես հոս։

— Ամա՛ն, ազատեցէք զիս, կոյր եմ. անիրաւ պարսիկ կարաւանապետս խաղ խաղաց գլխուս։ Ամբողջ հարստութիւնս բեռցած էի անոր աւանակներուն վրայ եւ ես ալ աւանակի մը վրայ նստած կուգայի Սալմաստէն։ Պարսիկը յանկարծ շեղեցաւ ճանապարհէն, պատճառաբանելով որ գետի եզերքը աւանակները պիտի արածէ։ Եւ հոս եկանք, բայց իշու վրայէն վար գլորեց զիս ու գնաց հեռացաւ։ Ի՛նչ կրնայի ընել, կոյր եմ։ Քսան հազար թումանս եւ թանկագին իրերս առաւ տարաւ։

Մենք ալ բան մը չէինք կրնար ընել կոյրին, միայն ձիու մը վրայ դրինք զինքը եւ տարինք մօտակայ իջեւանը։ Մենք նորէն շարունակեցինք մեր ճամբան դէպի Եփօղլու, ուր հասանք քանի մը ժամ ետք։

Հոս մենք կ'ենթարկուէինք քօզակներու գնդապետին եւ Անդրանիկ անորմէ կը ստանար հրամանները։ Նիկոլն ու Արտաշէսը կապ կը պահէին ռուս գնդապետին ու Անդրանիկին միջեւ, որովհետեւ այս վերջինը ռուսերէն չէր գիտեր։

Երկու օր մնացինք հոս եւ կազդուրուեցանք։ Ղոթուրէն մինչեւ այստեղ ճանապարհի նեղութիւնները շուտով մոռցուեցան մեր զինուորներէն։

Հրաման եկաւ որ մեկնինք դէպի Ջուլֆա։ Հրահանգ կար, որ կամաւորները պիտի մեկնէին նախ, եւ քօզակները պիտի հետեւէին։

Երկու օրուան ճամբորդութենէ մը ետքը, արդէն հասանք Արաքսի ափը, պարսկական Ջուլֆա։ Հոս տեղեկացանք որ մեր քան իմը կամաւորները ձերբակալուեր են՝ իրենց մխրագործութիւններուն պատճառաւ։ Մէկ քանին ալ զինաթափ ըրած էին։

Բանտարկեալները բաւական ատեն մնացին բանտը, եւ Տօքթ. Զաւրիէվի միջնորդութեամբ ազատ արձակուեցան։ Խաչիկեան անուն կրթեալ տղայ մը, որ անմեղ տեղը ձերբակալուած էր, հազիւ կարելի եղաւ ազատել մահապատիժէ։

ԺԹ.

Ռուսական Ջուլֆա.— Հայ Ջուղա.— Գէորգեան խաչի խընդիր.— Անդրանիկ եւ Գէորգեան Սուր.— Վանքի գիւղէն *հաւար*.— Արձակուրդով կը մեկնիմ Թիֆլիս.— Ընտանիքս.— Հեռագիր Անդրանիկէն եւ վերադարձս դէպի բանակ.— Նորէն դէպի Թիֆլիս.— Անդրանիկ Թիֆլիս կուգայ.— Զօր. Նալպանտեանի ծրագիրը եւ ռուս Շտապը.— Անդրանիկի պահանջները.— Սարգիս վարժապետ եւ նոր կամաւորներ.— Ստեփան Ծաղիկեան.— Մեկնում.— Դէպի Խոյ.— Տիւզէտիւզ.— Տիւզ Տաղի կռիւը եւ մեր յաղթութիւնը.— Ռուս զնդապետը եւ սխալ հրաման:

1915 յունուար 3-ին թողուցինք պարսկական սահմանը եւ մտանք ռուսական Ջուլֆա:

Չորս ամիս առաջ ասկէ մեկնած էինք եւ կը խորհէինք որ երկու ամիսէն Վան կը մտնենք: Սակայն Նախախնամութիւնը ուրիշ բան տնօրինած էր: Հիմա նորէն Ջուլֆա ենք եւ մեր ետեւը թողած ենք քանի մը զոհեր:

Ջուլֆա չմնացինք երկար. հետեւեալ օրն իսկ մեկնեցանք Ջուղա հայկական գիւղը, ուր հանգիստ առինք քանի մը օր: Դեռ հոս չհասած, արդէն լուր առեր էինք որ վեց *հոգի վարձատրուած են* Գէորգեան խաչով, *չէինք գիտեր սակայն թէ որո՞նք են վարձատրեալները:*

Ջուլֆայի մէջ Տոք. Զաւրիէվ տեսութեան գացած էր Զօր. Զուրնազուպովին որ նկատողութիւն ըրած էր պարսկական Ջուլֆայի մէջ կամաւորներու անկարգ ընթացքին դէմ եւ սակայն գոված էր անոնց քաջութիւնը:

Այս առթիւ խօսք կը լինի խաչերով վարձատրե-

լու մասին: Ռուս զօրավարը կ՚ըսէ·

— Քանի մը խաչեր պիտի պարգեւէի կամաւորներուն, բայց դժբախտաբար քիչ մնացած է անոնցմէ: Շուտով նորեր պիտի ստանամ եւ կ՚ուղարկեմ ձեզի մաս մը· դուք վարձատրեցէք արժանաւորները:

Տոքթորը կերպով մը կը հասկցնէ թէ կարելի չէ Անդրանիկի տրուելիք խաչը յետաձգել: Ուստի Զօրավարը քանի մը խաչեր կը ղրկէ սպայի մը հետ, շուտով խոստանալով նորեր:

Խաչը ստանալէ յետոյ, Գէորգեան տուրի խընդիր մըն ալ ելաւ հրապարակ եւ Անդրանիկ սկսաւ տրտնջալ·

— Ես հոս չեմ մնար, եղածն անարդարութիւն է իմ գործերուս հանդէպ: Անոնք բարեացակամ չեն, ես պիտի հրաժարիմ, գլուխս առնել ու երթամ:

Հազիւ քանի մը օր հանգստացած էինք Զուղայի մէջ, եւ ահա օր մը, մօտակայ հայ գիւղէն հաւարի աղաղակներ բարձրացան:

Վանքի գիւղն է այն, Արաքսի միւս ափը, պարսկական հողի վրայ:

Լսելով այս լուրը, Անդրանիկ շուտափոյթ կարգադրութիւն ըրաւ, որպէսզի ձիաւորները շարժին եւ հետեւակները պատրաստուին:

Սրաթռիչ Աւօն հեծաւ իր նժոյգին վրայ եւ ձիաւորներով ուղղուեցաւ դէպի Վանքի գիւղը: Հետեւեցան վաշտապետներէն Սմբատն ու Արտաշէսը: Կէս ժամ յետոյ, հրացանաձգութիւնը վերջացած էր: Պարզուեցաւ որ քանի մը թշնամի ձիաւորներ կրակ բացած էին հեռուէն, սակայն տեսնելով

մեր զինուորները, հեռացած էին։

Այս դէպքը զանազան մեկնութիւններու եւ ենթադրութիւններու պատճառ դարձաւ։

Ասկէ ետքն էր, որ խորհրդակցեցայ Անդրանիկի հետ եւ տասնեւհինգ օրուան արձակուրդով մեկնեցայ Թիֆլիս, ուր հասայ 1015 յունուար 6–ի Ծննդեան օրը։

Կինս ու երախաներս ամիս մը կ՚ընէր որ Ռուսաստանէն Թիֆլիս եկած էին։ Հազիւ քանի մը օր անցուցի ընտանիքիս հետ եւ յանկարծ հեռագիր մը ստացայ Անդրանիկէն, որ կը հաղորդէր թէ բանակը պիտի շարժէր եւ իմ մեկնումիս պէտքը կը շեշտէր։

Ժամանակ չկորսնցուցի, մեկնեցայ եւ հետեւեալ օրը հասայ Ջուլֆա, ուր չգտայ բանակը։ Ան մեկնած էր, սակայն քանի մը ձիաւորներ եկած էին Ջուլֆա զիս տեսնելու, որովհետեւ տեղեկացուցած էի Թիֆլիսէն ճամբայ ելնալս։

Մեկնեցանք Մարանտ ուր հասանք այն ատեն երբ տեղի ունեցող կռիւը վերջ գտած էր։

Երկրորդ եւ Առաջին վաշտերը, Մարանտէն հարաւ Քեանտ կոչուած գիւղին բարձունքները կը պաշտպանէին, այն նախատեսութեամբ թէ Թշնամին Կիւնէի լեռներու վրայէն Մարանտի վրայ պիտի արշաւէր։

Բանակը տակաւին պիտի մնար հոս քանի մը օր, իսկ ես կարեւոր գործեր ունէի կարգադրելիք Թիֆլիսի մէջ, ուստի նորէն համաձայնեցայ Անդրանիկի հետ եւ մեկնեցայ Թիֆլիս։

Տասէն տասնեւհինգ օր մնացի Թիֆլիս եւ այն օրը երբ կը պատրաստուէի մեկնիլ բանակ, ինձ լուր տուին որ Անդրանիկ նոյն գիշերը Թիֆլիս կը հասնի Սամսոնի հետ։

Իրիկունը փութացի անոր մօտ, հասկնալու թէ շարժա՞ծ է բանակը կամ ի՞նչ կարգադրութիւն եղած է բանակի նկատմամբ։

Անդրանիկ պատմեց որ բանակը դեռ քանի մը օր եւս պիտի մնայ Մարանտի շրջակայքը, ուստի ինք եկած էր Թիֆլիս քանի մը օրուան համար։ Իր բացակայութեան՝ տեղապահ նշանակած էր վաշտապետ Սմբատը։

Այս միջոցներուն Խրիմի ափերէն Թիֆլիս հասած էր Սարգիս վարդապետ՝ 30–40 հոգով եւ շուտով կը պատրաստուէր մեկնիլ՝ միանալու Առաջին գումարտակին։ Ուստի հարկ սեպեցի մնալ քանի մը օր եւս, որպէսզի ամէնքս մէկտեղ մեկնէինք Պարսկաստան։

Անդրանիկի հետ միասին գացինք ներկայացանք Զինուորական Շտապը, ուր յայտնեցին թէ բանակը շուտով պիտի յառաջանայ, ուստի հարկ է անմիջապէս հոն վերադառնալ։ Իմացանք նաեւ որ զօրավար Նալպանտեանը Թաւրիզէն պիտի սկսէր յառաջխաղացը դէպի Ուրմիոյ լիճը եւ պիտի հալածէր թշնամին Տարապաղանայի շրջանէն։ Եւ որովհետեւ մեր բանակը Խոյի կողմէն պիտի քալէր Սալմաստի վրայ, ուստի կարեւոր էր մեր հոն լինելը։

Այս լուրերէն յետոյ, Անդրանիկ կը դժկամակէր վերադառնալ բանակ եւ վշտացած կը թուէր։ Նախ չկրցայ բացատրել իր տրամադրութիւնը, սակայն օր մը յետոյ պարզ եղաւ անոր գանգատին ու դժկամակութեան պատճառը։ Անդրանիկ շատ ցաւցած էր ռուս հրամանատարութենէն, որ զինքն ու իր վաշտապետները նոյնատեսակ խաչերով վարձատրած էր։

Անդրանիկ ինքզինքը այլեւս խմբապետ չէր համարեր, այլ կանոնաւոր սպայ եւ յաճախ ցոյց կու-

տար պուլկար բանակէն ստացած իր չքանչանը։ Ուստի խնդիր յարուցած էր թէ ինք հասարակ զինուոր չէ, ոչ ալ խմբապետ, եւ ուրեմն պէտք է վարձատրուի սպայական պատուանշանով։ Ասկէ զատ, ան կը հետապնդէր ձեռք բերել Գէորգեան Ասպետի սուրը։ Այս հիման վրայ ալ կը մերժէր ճակատ երթալ։

Երբ օր մը կը խօսէինք միասին, առաջարկեց որ պատրաստուիմ անմիջապէս բանակին միանալու, իսկ ինքը քանի մը օր եւս կ՚ուզէր մնալ Թիֆլիս՝ կարեւոր գործեր կարգադրելու։ Ես պատրաստուեցայ։

Սարգիս վարժապետը նոյնպէս պատրաստուած էր եւ գնացքի կը սպասէր Պարսկաստան մեկնելու։ Ընկերակցութեան համար յարմար նկատեցի Նստիլ անոնց վակոնը։ Անդրանիկ եւս տուաւ իր համաձայնութիւնը այս մասին։

Խումբը մեկնեցաւ Ազգ. Բիւրոյի շէնքի առջեւէն դէպի կայարան։ Անոր մէջ էին Ստեփան Ծաղիկեան, Խոտորջուրցի, Աչոտ Մկրտիչեան, Երզնկացի, Թիֆլիսի շրջանին մէջ նշանաւոր Որսորդը — Խանասորի հերոս Որսորդը — այլ անունով Ստեփան։

Ստեփան Ծաղիկեան Ռուսաստանէն եկած էր եւ փափաք ունէր ուղղակի մտնելու Աւոյի ձիաւոր հարիւրեակին մէջ։ Ինք Տրապիզոնցի չէր, այլ բընիկ Խոտորջուրցի էր, սակայն մանուկ հասակէն զրկուելով հօրմէն, Տրապիզոնի Ֆրերներու դպրոցը յաճախած եւ սորված էր հայերէն, մանաւանդ ֆրանսերէն։ Ընդհանուր պատերազմէն քանի մը ամիս առաջ եկած էր Ռուսաստան առեւտրական գործերով եւ երբ պատերազմը յայտարարուած էր,

այլեւս չէր ուզած Թուրքիա վերադառնալ:

Երեւանեան կայարանէն մեկնեցանք դէպի Ջուլֆա, ուր հասանք երկու օր յետոյ: Հոս լսեցինք որ բանակը Մարանտէն մեկներ է անորոշ ուղղութեամբ: Զումշուդ անուն Ջուլֆացի երիտասարդի մը հետ գացի դիմեցի զինուորական շտապը տեղեկանալու համար մեր զօրամասի բանակած վայրը:

Ինծի ցոյց տուին Խոյ, ուր հասնելէս ետք պիտի կրնայի իմանալ թէ ո՛ւր կը գտնուէր զօրամասը:

Յաջորդ օրն անցանք Արաքսի կամուրջը: Հոս առաջ անցայ կամաւորներէն եւ բաժնուեցայ, որովհետեւ հրաման ունէի հնար եղածին չափ շուտ միանալ վաշտիս: Ուստի կառք վարձեցի եւ անցայ առաջ: Հետեւեալ օրը փետրուար 21–ն էր, երբ հասայ Խոյ. Շտապը տեղեկացուց որ մեր զօրամասը կը գտնուի Տիւզէ Տիւզ գիւղը:

Ձիերով Խոյէն մեկնեցանք դէպի Տիւզէ Տիւզ եւ գտանք մեր գումարտակը: Անդրանիկի բացակայութեան միջոցին հրամանատարի պաշտօնը կը կատարէր Սմբատ, խորհրդակցելով Արտաշէսի, Նիկոլի օգնական Գրիգոր Ամիրեանի եւ Լոփասեանի հետ: Նիկոլն ալ Թիֆլիս մեկնած էր քանի մը օրուան համար:

Իմ հասնելէն ետք, տասներկու տասներեք օր մնացինք Տիւզէ Տիւզ: Մարտ 11–ին հրաման տրուեցաւ մեկնիլ Տիւզտաղի եւ դիրքեր բռնել այդ լերան շրջակայքը:

Մեկնեցանք եւ մնացինք մինչեւ մարտ 17: Մարտ 18–ին հրաման ընդունեցանք գրաւելու Տիւզ տաղը, զոր բռնած էր թշնամին:

Գործողութիւնը կը սկսէինք գնդ. Նալպէնտեանի հրահանգով, որ կը հեռագրէր թէ սկսած է յառաջ–

խաղացը եւ թշնամին կը վանէ Կիւնէի լեռներէն եւ կը հալածէ զայն Ուրմիոյ ափերը: Ան կը հրահանգէր մեզ՝ զբաղեցնել թշնամին Տիւզտաղի վրայ: Երբ ինք մօտենար Սալմաստի, այն ատեն զրոհ պիտի տայինք, որպէսզի միասին ջարդէինք Թուրք զօրքը եւ քիւրտ կռուող ամբոխը:

Սմբատ, իբրեւ հրամանատար, հմուտ կերպով կը ղեկավարէր գումարտակը: Թէ՛ վաշտապետները եւ թէ զինուորները կը պատկառէին իրմէ եւ կը կատարէին հրամանները:

Երբ կռիւը սկսաւ, Սմբատ ու Գրիգոր կը գոռային. յառա՜ջ, յառա՜ջ: Ես շիտակը կը հիանայի մեր զինուորներու աննկուն յառաջխաղացման վրայ: Ընկերը կ՚իյնար թշնամի գնդակէն, բայց չէր ընկճուեր եւ առանց շղթան քանդելու, կ՚ենթարկուէր հրամանին: Երբ կամաւորները մօտեցան լերան ըստորոտին, վաշտապետները ուռռա գոչելով՝ առաջացան: Վրէժխնդիր կամաւորները խոյացան դէպի լեռը: Ճամբաներ չկային վեր բարձրանալու, ուստի փուշերու եւ տատասկներու մէջէն մագլցելով, հասան անմատչելի կոչուած թշնամի դիրքերը եւ սուիններով դուրս քշեցին զանոնք: Թէպէտ թշնամին յամառօրէն դիմադրեց, սակայն վերջ ի վերջոյ խորտակուեցաւ եւ դիմեց խուճապային փախուստի: Թուրք հերտանին շատոնց լռած էր. սա կը նշանակէր թէ ան զգացած էր իր պարտութիւնը եւ ետ քաշած էր թնդանօթները, որպէսզի բռնէ Գանլըտէրէի բարձունքները: Մերիններուն հալածումը թշնամիի կրունկներուն վրայ՝ միջոց չթողուց անոնց որ հասնին իրենց նպատակին: Անոնք ստիպուեցան առնել իրենց թնդանօթները եւ պաշիպօզուք զինուորները եւ քաշուեցան դէպի Սալմաստ:

Այս կռուին մէջ հայ կամաւորը անգամ մը եւս ցոյց տուաւ իր մարտական ոգին։ Պէտք է յայտնեմ սակայն, որ կռիւը մինակ մենք չէինք մղեր․ երկու գումարտակ ռուս զինուորներ եւ հարիւրեակ մը քօզակներ կը մասնակցէին կռուին։ Անոնք աջէն կը խոցէին թշնամին եւ մեծ կորուստներ պատճառեցին անոր, մանաւանդ մեր հրետանին եւ քօզակները մեծ դեր խաղացին։ Քօզակները թշնամիին նահանջի ատեն քաշեցին իրենց թուրերը եւ մեծ թիւով քիւրտ ու թուրք ջարդեցին դաշտին մէջ։

Կռիւն ուրեմն վերջացաւ մեր յաղթութեամբ։

Երբ կը հալածէինք ու կը հետապնդէինք թըշնամին, ահա երկու քօզակներ հրաման մը ի ձեռին՝ եկան իմ մօտ, տուին հրամանագիրը եւ վերադարձան։ Ծերունի գնդ․ Տուրինով կը հրամայէր դադրեցնել կռիւը եւ կարգադրել որ զինուորները մնան հոն՝ ուր որ են եւ ամրացնեն դիրքերը։ Իսկ ես անմիջապէս իրեն ներկայանամ։

Հրամանը կատարեցինք։ Կարգադրութիւններ եղան, դիրքեր շինուեցան եւ զինուորներն ամրացան։

Սմբատի հետ գացինք գնդապետին մօտ, որ սրտնեղած ըսաւ ռուսերէն․

— Դուք խանգարեցիք մեր ծրագիրը։

Այս արտայայտութիւնը զարմանալի թուեցաւ մեզի եւ պատասխանեցինք․

— Մենք կը խորհինք թէ ձեր հրամանները անթերի կերպով կատարուեցան եւ կարելի է ըսել որ քիչ մըն ալ աւելի եղաւ։ Ուրեմն ի՞նչ կայ բարկանալու։

— Ես ոչ մէկ խօսք ունիմ ձեր կատարած ծառայութեան մասին, բացի շնորհակալութենէ, մի-

այն դուք փոխանակ 24 ժամէն գրաւելու այդ լեռը, երեք ժամէն գրաւեցիք։ Ահա թէ ինչու խանգարած եղաք մեր ծրագիրը։ Ես հրամայած էի ձեզի որ զբաղեցնէք թշնամին, մինչեւ որ երկրորդ հրաման մը տայի գրաւելու լեռը։

Ցոյց տրուեցաւ գրաւոր հրամանը, ուր այդ-պիսի խօսք, բառ չկար, այլ միայն ըսուած էր «գրաւել լեռը»։

— Ուրեմն, ըսաւ գնդապետը, սխալ գրուած է հրամանը։ Մենք պիտի զբաղեցնէինք թշնամին այնքան ժամանակ, որ գնդ. Նալգիէվը հասնէր թշնամւոյն ետեւը եւ այն ատեն վերջին հարուածը կուտայինք անոր։ Հիմա ան վնաս չկրեց մեր նախա-տեսածին չափ եւ հեռացաւ։

Խնդիրը հասկնալի կ՚ըլլար այժմ, բայց թշնա-մին արդէն փախած էր եւ աւելորդ էր մտածել այդ սխալի մասին։

Ի.

Ուրախութիւն.— Քիւրտ գիւղ մը պատիժի կ'ենթարկուի.— Աստուածավախ գնդապետը.— Անձրեւ ու ցեխ.— Անհանգիստ գիշեր.— Դէպի Տիւզէտիւզ.— Կապիտան Յովսէփեանի յուշատետրը.— Անդրանիկ կը զայրանայ եւ կը հրաժարի.— Կը հաշտուին.— Ռոստոմ կը ժամանէ.— Վէճ Անդրանիկի եւ Ռոստոմի միջեւ.— Արարատեան գունտի գնդապետութեան խնդիր.— Անդրանիկ կը պատրաստէ ձին.— Ռոստոմ վար կ'իյնայ ձիուն տակ.— Անդրանիկ կը հեռանայ դէպի Խոյ.— Անդրանիկ նորէն կը վերադառնայ բանակ:

Մարտ 19-ին Թէյալիի պարտէզներուն մէջ լաւ ուրախութիւն ըրինք: Ամբողջ ծախքը ծերունի գնդապետն ըրաւ. եղան ճառեր, գովասանքներ, գնահատութիւններ կամաւորներու հասցէին:

Մարտ 20-ին մեկնեցանք դէպի Սանամերիկի վերեւ գտնուող քիւրտական գիւղը, որ շատ չարիքներ հասցուցած էր հայերուն, նոյնիսկ խաղաղ ժամանակ պատսպարելով աւազակներ եւ թալանելով անմեղ գիւղացիները: Այս քիւրտերը Տիւզտաղի կռիւին գործնականապէս մաս ու բաժին ունեցան, ուստի հրաման եղաւ որ 24 ժամ պատիժի (էկզեկուցիա) ենթարկենք զանոնք:

Պէտք է խոստովանիմ, թէ անօրինակ սպանութիւններ կատարուեցան այս գիւղին մէջ թէ՛ ռուս քոզակներէն ու զինուորներէն եւ թէ հայ կամաւորներէն: Քիւրտ կիներու լացն ու աղաղակը մինչեւ երկինք կը բարձրանար. սակայն ո՛վ ուշադրութիւն կ'ընէր, Թուրքիայէն անլուր ոճիրներու լուրերը կը հասնէին մեզի եւ այլեւս անկարելի էր զսպել մեր զինուորներու կատաղութիւնը:

Տէրունի գնդապետը աստուածավախ ու բարի քրիստոնեայ մարդ էր եւ 24 ժամուան պատիժի հրամանը ետ առաւ։ Գիշերուան ժամը 12–ին՝ իր մօտ կանչեց մեզ եւ խոստովանեցաւ թէ չի կրնար տանիլ այսքան ոճիր, ուստի պատրաստուելու էինք գիւղէն դուրս գալ եւ բանակիլ մօտակայ պարտէզները։ Առարկեցինք.

— Պ. գնդապե՛տ, դուրսը սարսափելի անձրեւ է, ինչպէ՞ս կարելի է ցեխին ու ջուրերուն մէջ վրան լարել։

— Եթէ անձրեւի փոխարէն կրակ անգամ թափի, կը հրամայեմ որ դուրս ելլէք տուներէն։ Ուրեմն քիչ յետոյ շեփորը կը հնչէ եւ այն ատեն ոչ մէկ զինուոր կամ քօղակ մնալու չէ գիւղին մէջ։ Եթէ, հակառակ այս ազդարարութեան, ոեւէ մէկը մնայ, իր պետը պատասխանատու պիտի ըլլայ։

Հրաման էր եւ պէտք էր կատարել։

Իրօք, քիչ յետոյ, շեփորը հնչեց. բոլոր զինուորութիւնը հրացան ուսին, կազմ ու պատրաստ չուեց անձրեւին ու բուքին մէջէն դէպի մօտակայ պարտէզները։

Հարկադրուեցանք տեղատարափ անձրեւի տակ վրան զարնել։ Այդ գիշեր շատեր գրեթէ ցեխերու մէջ քնացան։

Նոյն գիշեր, ինչպէս ակնկալելի է նման պարագաներու, հետաքրքիր դէպք մը պատահեցաւ։ Չեմ գիտեր ո՛ր տեղէն, բարեսիրտ զինուոր մը երկու փոքրիկ սնտուկ եւ տախտակ մը բերաւ ու մահճակալ շինեց ինծի համար։ Այս տախտակին լայնութեան վրայ հազիւ մարդ մը կարելի էր տեղաւորուիլ։

Երբ եափունճիիս փաթթուած կը պառկէի,

լսեցի որ մէկը ձայն կուտայ ինծի ու կ'ըսէ․

— Քիչ մը այն կողմը գնայ, ես ալ պառկիմ։

Ձայնէն ճանչցայ որ մեր բժիշկ Տէր Թովմասեանն էր։

— Ա՛յ բժիշկ, այս տախտակին վրայ ամուսին ու կին չեն կրնար միասին պառկիլ, մենք երկուքս ի՛նչպէս պիտի կրնանք պառկիլ։

Այսուհանդերձ չէի կրնար մերժել բժիշկ Տէր Թովմասեանը, որովհետեւ առաջինի մարդ մըն էր։ Տախտակը միասին բաժնեցինք եւ ամբողջ գիշերը կէս մարմինս վար ինկած մնաց, իսկ անորը՝ կէս կախուած։

Մարտ 20-ին հրաման ընդունեցանք մեկնելու նորէն Տիւզէտիւզ, ուր մնացինք մօտ տասներկու օր։ Հոս էր նաեւ Արշակ Ջամալեան։

Անդրանիկ վերադարձած էր Թիֆլիսէն եւ նորէն ստանձնած էր գումարտակին հրամանատարութիւնը։

Տիւզէտիւզի մէջ շատ անհաճոյ դէպքեր պատահեցան, ուստի պէտք կը տեսնեմ արձանագրել զանոնք եւ յանձնել ապագային։ Արդէն այս յուշերու ընթացքին ես ջանացի անաչառօրէն գրի առնել դէպքեր՝ որոնք կողմնակի լոյս կը սփռեն մեր ժամանակակից անձերուն եւ անցքերուն վրայ։

Հարիւրապետ Ցովսէփեան, բացի իր հերթական տեղեկագրութիւնը առ ռուսական Շտապը, գրի կ'առնէր նաեւ իր յուշերը, ուր յաճախ զինուորներու եւ վաշտապետներու քաջագործութեանց մասին գնահատական եւ գովասանական տողեր կան եղեր․ օրինակ, տեղ մը ըրած է․ «Աշնակի կռուին Սմբատ հերոսաբար պաշտպանեց դիրքերը, մինչեւ որ ռուսական զօրքերը օգնութեան հասան եւ կռուի

բախտը փոխեցին»։ Նոյն ատեն Անդրանիկ ո՞ւր կը գտնուէր, հարիւրապետ Յովսէփեան լուռ կ'անցնի եւ ոեւէ յիշատակութիւն չ'ըներ։

Արդ, այս յուշատետրը ձեռքը կ'անցնի ռուսերէն գիտցող զինուորի մը, որ կը թարգմանէ մեր հրամանատարին։ Անդրանիկ կը բարկանայ եւ կուտայ իր հրաժարականը, պոռալով.

— Երբ իմ զինուորը ինէ քաջ է, երբ իմ վաշտապետն է որ կռիւները կը վարէ, այլեւս աւելորդ է իմ մնալը հոս։

Եւ անմիջապէս նստելով ձին՝ կը հեռանայ, առանց մնաք բարո՛վ ըսելու։

Կը հասնին Անդրանիկի ետեւէն եւ կ'աղաչեն ու կը պաղատին.

— Ամօ՜թ է, Անդրանի՛կ, այդպիսի բաներ չեն վայլեր ձեզի. դուք փոխանակ մեզ համոզելու, մենք եկեր ենք համոզելու ձեզ։ Անդրանի՛կ, մենք չենք եկեր հոս փառքի համար, ոչ ալ կը կռուինք պատիւ վաստկելու։ Վերադարձէ՛ք, պատահած թիւրիմացութիւնները կը ճշդենք, յուշատետրը կը պատռենք։

Վերջապէս անսալով Ջամալեանին, Անդրանիկ վերադարձաւ ու մնաց։ Սակայն ռուս սպաներն ու զինուորները կը զարմանային անոր վարմունքին, որովհետեւ անտեղեակ էին անցուդարձերէն։ Ռուս զինուորները կ'ըսէին.

— Ան իրաւունք չունի հրաժարելու այս րոպէին, քանի որ կռիւները կը շարունակուին։

Եւ Անդրանիկ, համոզուելով, վերստանձնեց իր պաշտօնը։

Այս միջադէպը տեղի ունեցաւ մարտ 21–ին։

Օր մը յետոյ, Ռոստոմ Կովկասէն հասաւ մեզի

տեսութեան։ Անդրանիկի վրանին էջ տեսնուեցանք, ապա գացինք մեր վրանները։ Ապա նորէն վերադարձանք Անդրանիկի վրանը, ուր բնականաբար կը խօսէինք զանազան հարցերու մասին։

Մենք հեռացանք, սակայն քանի մը րոպէ չանցաւ եւ ահա սոսկալի աղմուկ մը բարձրացաւ Անդրանիկի վրանէն։

Հարկաւ չէինք գիտեր թէ ի՛նչ է Անդրանիկի բարկութեան պատճառը։ Փութացի եւ՝ լսելու խնդիրը։ Երբ ներս մտայ, Անդրանիկ կ'ըսէր.

— Ան ի՞նչ արժանիք ունէր որ Արարատեան գունդին գնդապետ ընտրեցիք. ինչո՞ւ զիս նկատի չունեցաք։ Ան լինի գնդապետ, եւ ես մնամ զումարտակապետի աստիճանով, արդարութի՞ւն է։ Դուք արհամարհեցիք իմ քսան տարուան փորձառութիւնը։ Դուք ոտի տակ առիք իմ բոլոր աշխատութիւնները։ Դուք գնդապետ կ'ընտրէք Վարդանը. ինչո՞ւ. որովհետեւ ան ռուսահայ է։ Թո՛ղ ան լինի, բայց այս բանակին մէջ չեմ մնար ես այլեւս. կը վերադառնամ կ'երթամ։

Եւ Անդրանիկ այնքան խօսեցաւ ու խօսեցաւ, որ մի առ մի պատմել անպատշաճ կը համարիմ։

Ռոստոմ սկսաւ մեղմօրէն բացատրել.

— Այո՛, Անդրանի՛կ, մենք նկատի ունեցած ենք ձեզ, սակայն հնարաւորութիւն չկար ձեր զումարտակը այստեղէն Իգտիր-Պայազիտ փոխադրելու. մանաւանդ այս ճակատի գործը աւելի պատասխանատու սեպեցինք, ուստի Վարդանը նշանակեցինք որպէս գնդապետ։ Մենք ուզեցինք ձեզ անկախ թողուլ, եւ սոր ապացոյցն այն է, որ Համազասպը եւ Քեռին ենթարկեցինք անոր։ Բոլորը մէկ գիծով պիտի յառաջանան։ Ահա այսպիսի դժուա-

րութիւններու առջեւ կը գտնուէինք եւ չէինք կարծեր որ դուք այդ երեք զումարտակապետներուն հետ կրնայիք սերտիւ կապուիլ։ Անդրանի՛կ, մտածեցէ՛ք որ մենք պաշտօն ու աստիճան նկատի չունինք երբեք։ Մենք նկատի ունինք գործը միայն, ուստի դուք, որպէս գործի մարդ, բնաւ երբեք աստիճանի ու պաշտօնի ետեւէ վազելու չէք։ Մենք կրնանք այս զումարտակը քանի մը հազար հոգիի բարձրացնել, եթէ պէտք լինի, հետեւաբար չեմ հասկնար թէ ինչու ի զուր տեղը կը բորբոքիք, հրաժարական կը ներկայացնէք։ Ձէ՛, սիրելի Անդրանիկ, ձեր այս ընթացքը երբեք վայել չէ Սասունի հերոսին։

Սակայն Անդրանիկ չէր կրնար հաշտուիլ այն գաղափարին հետ, որ Վարդան գնդապետ դառնար եւ ինք մնար զումարտակապետ։ Ուստի կը հրամայէ, որ ձին պատրաստեն։ Ռոստոմ ինքն ալ պատրաստել տուաւ ձին, որպէսզի միասին երթայ եւ ճանապարհին զուցէ կրնայ համոզել ու վերադարձնել։

Հասան Սմբատը եւ Նիկոլը։ Հասաւ նաեւ Արտաշէսը, որ Թիֆլիսէն նոր վերադարձած էր, միացաւ նոյնպէս Աւօն։ Ամէնքը կ՚ուզէին համոզել Անդրանիկը։ Արշակ Ջամալեան միջամտեց եւ կ՚ուզէր ազդել Անդրանիկին, սակայն այս վերջինս չէր լսեր։

Ռոստոմ նախ մօտեցաւ իր ձիուն, ոտքը դրաւ ասպանդակին վրայ եւ ջանաց Անդրանիկէն առաջ նստիլ, քաշելով ձիուն սանձը։ Այս միջոցին՝ կենդանին՝ չտոկալով բեռնի ցաւին, ետեւի ոտքերուն վրայ ելաւ եւ կռնակի վրայ վար ինկաւ, տակն առնելով Ռոստոմը։

Վրայ վազեցինք եւ Հաջիւ կխամեռ՝ դուրս քաշեցինք զինքը։ Իսկ Անդրանիկ դիտեց այս տեսարանը եւ առանց ուշադրութիւն դարձնելու, մտրակեց ձին ու մեկնեցաւ դէպի Խոյ։

Ամէնքս զարմացանք անոր անտարբերութեան եւ անգթութեան վրայ, որովհետեւ րոպէ մը անգամ կանգ չառաւ տեսնելու եւստուգելու Ռոստոմին ողջութիւնը կամ մահը։

Մեկնելու ատեն չմոռցաւ ըսելու հեգնութեամբ.

— Սա իմ վերջնական հրաժարականս է. բերէք Վարդանը, որ կառավարէ այս գումարտակը։

Երբ Ռոստոմ բացաւ իր աչքերը, Անդրանիկ գացած հեռացած էր։ Հարցուց թէ «գնա՞ց»․ հաստատական պատասխան տուինք։ Եւ ըսաւ.

— Ձի մը բերէք։

Ձի մը բերին։ Արշակ Ջամալեան, Սմբատ եւ ես հեծանք ձիերը եւ Ռոստոմի հետ միասին գացինք Անդրանիկի ետեւէն։ Եւ հասանք անոր։ Խնդրեցինք, աղաչեցինք որ վերադառնայ, բայց ան մտիկ չըրաւ ու նորէն կ՚երթար։

Վերջապէս Խոյ հասանք։ Անդրանիկ իջաւ իր բարեկամ Ժան Ժամկոչեանի մօտ եւ կը պատմէր իր մտադրութիւնը, երբ Ռոստոմ ու Արշակ Ջամալեան ներս կը մտնեն։ Երեքը միասին կերպով մը կը յաջողին համոզել։

Անդրանիկ կը խոստանայ յաջորդ օրը վերադառնալ եւ կը վերադառնայ բանակատեղը։ Իսկ Ռոստոմ կը մեկնի դէպի Թիֆլիս։

Մեր հրամանատարը այնուհետեւ սոսկալի կը ջղայնոտի եւ ոչ ոք կրնայ անոր հետ Վարդանի մասին բան մը խօսիլ։ Զինուորութեան մէջ սովորութիւն կայ, որ օրուան որոշ ժամերուն զեկուցում կը

ղրկուի պատերազմի ճակատին վրայ կատարուած գործողութիւններու նկատմամբ։ Թարգմանը բոլոր զօրամասերու շուրջ գրուած տողերը կը կարդար, բացի Արարատեան գունդի եւ Վարդանի մասին, որպէսզի չվրդովէր Անդրանիկի հանգստութիւնը։

ԻԱ·

Ռուս–թուրք ընդհարումներ Ուրմիոյ կողմը·— Իսլամ աշխարհի միացման նոր փորձի լուրեր·— Ռուս նահանջը դէպի Սալմաստ·— Մեր շարժումները·— Սմբատ ու Աւօ ճիշդ ատենին կը փրկեն Ջօր· Նալզիէվի կացութիւնը·— Ռուսական ծանր պարտութիւններ Շահթախտի եւ Տիլմանի մէջ·— Նազարբէկով կը հասնի եւ կը դասաւորէ զօրքը·— Պատրաստութիւն կռիւի Տիլմանի առջեւ·— Անդրանիկ չի տեսներ լեռը·— Տիլմանի ճակատամարտը·— Սմբատ եւ Արտաշէս կը վիրաւորուին: Լոպասեան գնդակահար կ'իյնայ·— Բաբերդցի Յակոբ եւ Վանեցի Կարապետ կը նահատակուին անիմաստ յարձակման հրամանի մը հետեւանքով·— Անդրանիկի սխալը·— Թշնամին կը պարտուի եւ Տիլմանի դաշտը կը լեցուի անոնց դիակներով·— Խաղ մը:

Տիւզէտիւզ մնացինք մինչեւ ապրիլ 7 եւ մեկնեցանք Ծ...

Մեր հանգստութեան միջոցին անշուշտ պարապ չէինք թողուր մեր զինուորները եւ մարզանքի կը լծէինք:

Ապրիլ 8–ին, երբ զինուորական մարզնաքներով կը պարապէինք, Ուրմիայի ճակատին վրայ ռուսերը շարունակ ընդհարումներ կ'ունենային Թշնամիին հետ: Մինչեւ այսօր ռուսական տեղեկակայն նոյն օրուան ռազմական զեկոյցը մութ կէտուութիւնները միշտ յաղթանակ կ'աւետէին, սատեր կը պարունակէր եւ կ'ըսէր թէ Մուսուլի կողմէն թրքական մեծ զօրամաս մը կուգայ գործադրելու այն ծրագիրը, զոր Էնվէր 1914–ի վերջերը Սարիղամիշ–Օլթի գծին վրայ փորձած էր. այսինքն՝ Անդրկովկասի գրաւումով Ատրպէճանի, Թուրքիս–

տանի, Աֆղանիստանի եւ Հնդկաստանի խլամու-
թեան միանալու ծրագիրը։

Անդրանիկ հրաման տուաւ խուզարկու խումբ մը ղրկել Աշնակի եւ Տէրեքի կողմերը, մանաւանդ լուր կար թէ Սմկօն կը պատրաստուի ռուս զինուորներուն կռնակէն հարուածել։ Սմբատին յանձնուեցաւ այդ գործը․ Աւոյի զինուորներն ալ միացան անոր եւ գացին խուզարկութեան։

Ապրիլ 10-ին Սմբատ յաջողութեամբ գլուխ հանեց հետազօտութեան գործը եւ վերադարձաւ երեք տաճկաստանցի քիւրտեր ձերբակալած։ Ասոնք եկած էին գաղտնի լրտեսութիւն կատարելու, սակայն ինկած էին ծուղակի մէջ։ Երեք քիւրտերը բանտարկուեցան վրանի մը մէջ, հերթապահ զինուորներու հսկողութեան ներքեւ։ Սակայն ի՛նչպէս կը պատահի, յանկարծ քիւրտերը կը փախչին երեկոյեան դէմ․ մեր պահապան զինուորները կը հետապնդեն զանոնք եւ երեքը միասին դնդակահար կ՚ընեն։

Ապրիլ 11-ի ռուս զինուորական զեկոյցը կը հաղորդէ, թէ Թուրքերու զօրեղ ճնշման տակ՝ մեր Ուրմիայի զօրամասը կը նահանջէ դէպի Սալմաստ, ուստի գունդ մը քողակներ ղրկուած են հոն՝ կասեցնելու թշնամի յառաջխաղացը։

Ապրիլ 12-13 հանգիստ օրեր անցուցինք, սակայն հեռուէն, Ուրմիոյ կողմէ կը լսուէին թնդանօթի ձայներ։ Հոն կը շարունակուէր կռիւը եւ բազմաթիւ կեանքեր կը խամրէին։

Ապրիլ 14-ին եւ մանաւանդ 15-ին թնդանօթի ձայները աւելի մօտեցան։ Նոյն օրը հրաման տրուեցաւ որ շարժինք դէպի Եալաֆուլաղաճ, եւ կտրելով Ուրմիոյ լճի ափերը, երթանք բռնել Զոպուլշա-

փայ կոչուած լերան դիրքերը։

Անդրանիկ կարգադրեց շարժումը եւ մենք չուեցինք դէպի այն կողմ, սակայն որովհետեւ ուշ էր, նոր հրաման եկաւ ընդհ. հրամանատարէն վերադառնալ մեր մեկնումի կէտը։ Երբ վերադարձանք, ուրիշ հրաման մը տրուեցաւ, որ իսկոյն գործադրուեցաւ Անդրանիկէն։ Անոր համաձայն, Սմբատն ու Աւոյի ձիաւորները անմիջապէս մեկնեցան Վարդանլարի եւ Մուշանձուկի բարձունքները։

Այդ միջոցին Քէօնէլէրի մօտերը սաստիկ կռիւ տեղի կ'ունենար գնդապետ Նալդիէվի եւ Թուրք ու քիւրտ ուժերուն միջեւ։ Նալդիէվի փոքրաթիւ ուժերուն դէմ Թուրքերը կը ճակատեցնեն մեծ ուժեր, աշխատելով անցնիլ ռուս զօրքին կռնակը եւ զանոնք գերի բռնել ամբողջովին։ Սմբատն ու Աւօն կը հասնին ճիշդ պատեհ վայրկեանին եւ ճարպիկ կարգադրութեամբ մը՝ կամաւորները կը սկսին միահամուռ կրակ տեղալ։ Թշնամին անակնկալի գալով, անմիջապէս խոյս կուտայ եւ գնդ. Նալդիէվ կը փրկուի գերի իյնալու վերահաս վտանգէն։

Ապրիլ 16-ին Զուքուրեաղէն ստացուած հրամանի մը վրայ՝ մեկնեցանք Միւֆթիքեանտ, ուր եւ գիշերեցինք։

Հետեւեալ օրը, 17-ին, ուժեղ կռիւ տեղի ունեցած էր Շահթախտի մօտերը, ուր ռուս ուժերը սարսափելիօրէն ջարդուեր եւ անկարգօրէն փախեր էին։ Այդ օրը Թուրքերը կը մտնեն Տիլման, ուր բանակած էր ռուս 6-րդ գունդը, որ նմանապէս չի կրնար դիմադրել եւ կը ջարդուի։

Այս դժբախտութիւններու ընթացքին հրաման ստացանք անմիջապէս մեկնիլ Միւֆթիքեանտէն եւ երթալ բռնել Համզչէքեանտի մօտակայ բլուրնե-

րը, որպէսզի կասեցնենք Թուրք զինուորներու եւ պաշիպոզուքներու յախուռն յառաջխաղացը: Կացութիւնը բաւական լուրջ էր մեզի համար, որովհետեւ պիտի դիմադրէինք այն Թուրք ուժերուն, որոնց դէմ 5–6000 ռուս կանոնաւոր զօրքեր չէին յաջողեր բան մը ընել: Մենք եւս պիտի չկրնայինք գործ մը տեսնել, այսուհանդերձ հրամանը պիտի գործադրէինք:

Թշնամին այդ օրը չյառաջացաւ: Երեկոյեան՝ զօրավար Նազրաբէկով Խոյէն օգնական զօրքեր ու թնդանօթներ առած՝ եկաւ հասաւ: Ան կարգի բերաւ ռուս ցիր ու ցան զինուորները եւ հրամայեց գրաւել Մուխանձուքի ետեւ գտնուող լեռները եւ խրամատներ փորել գիշերուան միջոցին, յաջորդ օրը կռիւը հոն փոխադրելու նպատակաւ: Նազարբէկով կռուի յատակագիծն ունէր արդէն եւ ուրեմն կը դասաւորէր իր ուժերը: Մենք, կամաւորներս, պիտի պահէինք ձախ թեւը, իսկ ռուսերը՝ աջ թեւը: Մեր կողմէն ոեւէ յարձակում պիտի չըլլար առայժմ. մենք պաշտպանողական կռիւ պիտի մղէինք, մինչեւ որ հասկցուէր թշնամի շարժումներու նպատակը:

Համաձայն մեզի հաղորդուած լուրերուն, Թըշնամին ունէր իր հետ 18 թնդանօթ եւ 24 գնդացիր, 16 հազար կանոնաւոր զօրք եւ 8 հազար քիւրտ ու պարսիկ անկանոն ուժեր, ընդամէնը քսան եւ չորս հազար հոգի: Ռուսերն ունէին ութը հազար զօրք եւ 600 կամաւորներ: Նաեւ 16 թնդանօթ եւ 18 գընդացիր:

Երբ մութը կոխեց, Անդրանիկի հետ յառաջացանք դէպի այն դիրքերը, որ նշանակուած էին մեզի համար, ձախ թեւի վրայ: Սմբատն ու Արտաշէ-

մը գացին դէպի մեր աջը։ Մեր ուժերը հետեւեալ կերպով դասաւորուած պիտի լինէին․— ձախ կողմը 2–րդ վաշտը, որուն մօտ դէպի աջ Նիկոլի վաշտը։ Անդրանիկ, որ ինձ հետ էր, ցոյց տուաւ այն լեռը, ուր խրամներ պիտի փորէինք, սակայն սխալ էր իր ցուցմունքը, որովհետեւ մեր առջեւ լեռ մը եւս կար, որ կը նայէր Սալմաստի դաշտին վրայ։ Եւ ճիշդ այս վերջին լեռը պիտի լինէր մեր բռնելիք դիրքը։

Այս պատճառաւ իրարու հես սկսանք խօսիլ ու վիճիլ։ Տեսայ որ Անդրանիկ կամ մութին մէջէն չի տեսներ լեռը եւ չ՚ուզեր համոզուիլ, եւ կամ տեղին ծանօթ չէ։ Այլապէս ինչո՞ւ պիտի բռնէր այս լեռը, որ ռազմական տեսակէտէ բոլորովին անյարմար էր։ Ա՛լ չուզեցի վիճիլ, որովհետեւ պարզապէս ժամավաճառ պիտի ըլլայի։ Անդրանիկ անցաւ գնաց Նիկոլի կողմը, հոն ալ ցոյց տալով նոյն ուղղութիւնը՝ մինչեւ Սմբատի վաշտը։

Երբ մեկնեցաւ ան, իսկոյն Լոպասեանի եւ Մանուէլի հետ խորհրդակցութիւն ըրինք եւ որոշեցինք, մեր կամաւորները դասաւորելէ առաջ, անգամ մը ճշդել թէ մեր առջեւ գտնուածը լե՞ռ է թէ դաշտ։ Եթէ դաշտ է, ուրեմն ճիշդ է Անդրանիկի դասաւորումը, եթէ լեռ է, սխալ է, հետեւաբար պէտք էր յառաջանալ այնչափ, որ մեր հրացանները կախուէին ուղղակի դաշտին վրայ։

Հիմա քանի մը զինուորներ առինք ու յառաջացանք․ միւս զինուորները մնացին իրենց տեղերը։

Լեռնէն սկսանք վար իջնել։ Գիշերուան մութը սոսկալի էր։ Հասանք ձորը եւ ահա մեր դէմ ցցուեցաւ ուրիշ լեռ մը, աւելի բարձր եւ աւելի անառիկ։ Վերջապէս կրցանք վեր բարձրանալ եւ գա–

գաթէն դիտեցինք դաշտը, որ կը փռուէր մեր առջեւ: Տիլմանի եւ դաշտի բոլոր գիւղերոնւ մէջ կըրակներ կը վառէին:

Հիմա գտած էինք ճիշդ տեղը, ուր պիտի փորէինք խրամատները: Անդրանիկի որոշած վայրը սխալ էր: Չեմ գիտեր ինչո՞ւ թշնամին հաշուի չէր առեր այս լեռները, որոնք աւելի մօտ էին անոր քան մեզի:

Պէտք էր վերադառնալ եւ սխալը ուղղելու համար տեղեկացնել Անդրանիկին: Ես ինքս չէի կըրնար երթալ, ուստի երեք զինուորի հետ բերանացի պատուէր ղրկեցի, որ մեր վաշտը առաջնորդեն հոս: Մեկնելու ատեն մեր վաշտի տղաքը լուր կուտան Նիկոլին, սա եւս խնդիրը կը հաղորդէ Սմբատին: Այսպէս կը տեղափոխուինք:

Գիշերը շինեցինք մեր խրամները՝ առաւօտուն դիմադրաւելու համար թշնամին, որուն ուժերը անհամեմատ մեծ էին մեր չնչին ուժէն, ուստի պիտի լարէինք մեր միտքը եւ գործէինք արագութեամբ:

Երբ լուսցաւ, Թուրքերը աջ թեւին վրայ սկսան թնդանօթի կռիւը, միեւնոյն ատեն հրաման տալով իրենց շղթաներուն որ յառաջ խաղան: Մեր հրետանին պատասխանեց: Մինչեւ կէսօր կռիւը շատ թոյլ էր մեր կողմը. թշնամին իր ուժը կեդրոնացուցեր էր աջ թեւի վրայ, ուր Սմբատ՝ հերոսաբար կը հրամայէր իր վաշտին եւ Թուրք զօրաց շղթաները իրարու ետեւէ կը հնձէր ուղղակի: Ապառաժները արձակուած գնդացիրային եւ հրացանի կրակէն կուլ կուտային թշնամի գունդերը:

Արտաշէս, իր կարգին, դիրքէ դիրք կը ցատկէր եւ կը խրախուսէր իր կամաւորները: Իսկ զօր. Նա-

դարբէկով պաշտօն յանձնած էր գնդապետի մը՝ երթալ պտտիլ ամէն դիրք եւ թոյլ կէտերուն պահեստի ուժէն զօրք հասցնել, ի հարկին կարեւոր վայրերու մէջ զետեղելով գնդացիրներ։

Սար ու ձոր կը գոռային թնդանօթներու ահեղ որոտէն։ Երկու կողմէն քանէն երեսուն թնդանօթ կրակ կը փսխէին, քանէն երեսուն հազար հրացան կը պայթէին եւ 20–30 գնդացիր գնդակ կը մաղէին օդին մէջ։ Ծուխը, մուխը եւ փոշին սիւներ կը կազմէին, իսկ թշնամի շղթաները տակաւին կը կազմալուծուէին մեր ուժեղ դիմադրութենէն։

Սմբատ քանի մը անգամ ուռռայի *կ՚անցնի, բայց վերջին անգամ կը վիրաւորուի, նմանապէս եւ Արտաշէս Սուճեան։ Տասնեակ մը ուրիշ զոհերու հետ, այս երկու թանկագին վիրաւորները կ՚ունենանք, սակայն թշնամին հազարաւոր կորուստներ ունի։*

Կամաւորներու քաջութեան եւ խիզախութեան մասին հարց չի կրնար բարձրանալ, եւ կը կարծեմ թէ ռուս պատմութիւնն իր արժանաւոր խօսքը պիտի ըսէ անոնց կատարած ծառայութեան մասին։

Մենք զգուշանալու ենք չափազանցութիւններէ եւ ըսելու չենք թէ կռուի ծանրութիւնը ինկած էր մեր վրայ, եւ կամ ոեւէ մէկը հրապարակ գալու չէ ըսելու համար որ բոլոր յաղթութիւնները կամաւորները տարին։

Տիլմանի ճակատամարտը արդարեւ ահեղ ու եզակի էր այս ճակատին վրայ։ Անշուշտ գերման եւ աւստրիական սահմանի հսկայ կռիւները չենք կրնար բաղդատել այս կռուին հետ, այսուհանդերձ երկու կողմի ճակատող ուժերը նկատի առնելով, իրա՛ւ որ անօրինակ ընդհարում մըն էր որ տեղի կ՚ունենար այստեղ։

Պէտք է յիշենք հոս, որ մեր աջ թեւի ռուս զօրամասը մեծ դեր խաղաց եւ հրաշքներ գործեց։ Ինչպէս որ հայ կամաւորները կը կռուէին գերագոյն ոգեւորութեամբ եւ կ'արհամարհէին Խալիլ պէյի ստուարաթիւ զօրագունդերը, նոյնպէս եւ ռուս զօրքերը կը մարտնչէին աննման արիութեամբ։

Մեր առիւծը, զօր. Նազարբէկով, հրահանգած էր բոլոր զօրամասերուն որ պատուաւորապէս իյնան այս լերան բարձունքներուն վրայ՝ ռուս ճակատէն սրբելու այն մեծ արատը, որ դեռ երէկ ըստացաւ ռուս զէնքը Տիլմանի դռներուն առջեւ։ Պէտք էր ուրեմն վերականգնել այդ ինկած պատիւը՝ պարտութեան մատնելով թշնամին։

Ահա թէ ինչու առիւծաբար կը կռուէր ռուս զօրքը եւ թոյլ չէր տար որ թշնամին քայլ մը իսկ յառաջանար։ Անոնց ուժեղ դիմադրութիւնը եւ կամաւորներու յանդգնութիւնները պատճառ եղան որ Թուրքերը փոխեն իրենց ռազմի ծրագիրը։

Կէսօրէն յետոյ, անոնք սկսան իրենց ուժերը կեդրոնացնել մեր ձախ թեւին վրայ։ Թուրքերու խաղը ճարպիկ էր, որովհետեւ նկատած էին որ մեր ուժերու մեծ մասը հաւաքուած է մեր աջ թեւին կողմը։ Անոնց նպատակն էր յարձակիլ մեր թոյլ կողմին վրայ, ջարդել եւ գրաւել մեր գրաւած բարձունքները եւ ապա կռիւը մղել ուժեղ թեւին դէմ։

Սակայն հայազգի զօրավարին սրատեսութենէն չվրիպեցաւ Թուրքերու նոր ծրագիրը, հետեւաբար ան կարգադրեց, որ երկու թնդանօթ եւ երկու գնդացիր աւելցուին մեր ձախ թեւին վրայ։ Կռիւը քանի կ'երթար կը տաքնար։

Այս միջոցին, Լոպասեան, հեռադիտակով կը

հետեւէր թշնամի շարժումներուն ։ Յանկարծ գնդակ մը կուգայ կը զարնուի աչքի կոնքին եւ չնչասպառ գետին կ՚իյնայ ։

Լոպասեանի մահը աւելի զօրացուց կամաւորներու եռանդը եւ վրէժխնդրութեան ոգին ։ Եւ անոնք, միահամուռ կերպով, կրակ տեղացին թըշնամւոյն վրայ ։ Լեռներ ու ձորեր կը դղրդային եւ կարծես տարրերը մահացու պայքար կը մղէին իրարու դէմ ։

Թուրքերը կուգային բաց դաշտէն, դաշտի առուներէն, եւ որթերու մէջէն ։ Մեր հրացանները եւ գնդացիրները կը հնձէին զանոնք, ինչպէս գիւղացին կը հնձէ իր երկար մանգաղով ամառնային հասունցած յուռթի հասկերը ։

Ո՞ւր էր այդ միջոցին Անդրանիկ ։ Ի հարկէ չէինք գիտեր․ ան մեր մօտը չէր եւ չտեսանք մինչեւ ուշ ատեն ։ Երբ ժամը չորսի մօտեցաւ, յանկարծ մեր աջ շղթայէն յայտնեցին որ ամբողջ կամաւորութիւնը պատրաստուի յարձակումի անցնելու ։

Այս հրամանը ի հարկէ զարմանք պատճառեց ինծի ։ Ի՞նչ յարձակում եւ ինչ՞ու յարձակում, երբ մեր ու թշնամիին միջեւ 1,200 քայլէն աւելի տարածութիւն մը կար ։ Յարձակումի հրաման տալ՝ բոլորովին աւելորդ էր ։ Հասկանալի է յարձակում մը, երբ կը գտնուինք շղթայի մը առջեւ եւ կ՚ուզենք մօտենալ թշնամիին ։ Սակայն յարձակման հրամանին հետ պէտք է հնարաւոր ըլլայ ամբողջ զինուորութիւնը ակնթարթի մը մէջ յառաջացնել եւ ձգել թշնամի դիրքերու վրայ ։ Արդ, մենք հեռու էինք թշնամի դիրքերէն, մանաւանդ լեռնէն զառիվար պիտի երթայինք, ուստի թշնամի գնդացիրներն ու համազարկերը պիտի ոչնչացնէին մեզ ամէնքս ։

Սա խոշոր սխալ մըն էր, բայց այն րոպէին կարելի չէր հասկնալ թէ ո՞վ էր անոր «իմաստուն» հեղինակը։

Ի՛նչ ընէինք. հրաման էր, եւ պիտի գործադրէինք։ Երկրորդ վաշտը պատրաստեցինք յարձակումի անցնելու։

Քանի մը րոպէ ետք, մեր աջ թեւէն լսուեցաւ ուռռաներու ձայնը եւ բացուեցաւ ուժեղ կրակ մը։ Մենք ալ, մեր կարգին, զինուորներու հետ առաջ վազեցինք։ Սակայն անհնար էր առաջ երթալ շղթայով, եւ զոհ տուինք մէկ ակնթարթի մէջ քանի մը յայտնի կռուողներ ու վիրաւորներ։ Սպաննուեցան քաջարի Յակոբ, Բաբերդէն, եւ Վանեցի Կարապետ. վիրաւորուեցան Արտաւազդն ու Բագիրը։

Այս եղաւ մեր ուռռայի արդիւնքը։ Քանի մը քայլ առաջ գացինք եւ վերադարձանք մեր նախկին դիրքերը։ Այդ ատեն տեսայ որ Անդրանիկ աջ կողմէն կուգայ սուրը ձեռքին, սակայն թշնամի կրակին ենթակայ կողմէն չէր ի դար, այլ լերան ապահով լանջէն։

— Է՛հ, բաւական զոհեր տուինք, ըսաւ. հոս՝ վերը դուք ինչպէ՞ս էք։

— Մենք ալ ունեցանք զոհեր եւ քանի մը վիրաւորներ, պատասխանեցի։

Եւ ապա հարցուցի.

— Այս ի՞նչ տեսակ հրաման էր եւ որո՞ւ կողմէն հրամայուած էր։ Ռուս զօ՞րքն ալ յարձակում գործեց։

— Ո՛չ, ես ուզեցի քիչ մը սարսափեցնել թըշնամին։

— Սակայն յարձակումի տեղը չէր։ Հոս կարելի էր շղթան միայն զիկզակ ճամբաներով առաջ

տանիլ։ Ջուր տեղը գահեր տուինք։

Ի հարկէ Անդրանիկ չէր ընդուներ իր սխալը եւ կը պնդէր թէ թշնամիին սարսափ ազդելը ինքնին գործունէութեան եղանակ մըն է (թաքթիք)։ Իրեն ըսի.

— Լա՛ւ, համոզուի՛մ թէ ձեր ըսածը ճիշդ է. ինչո՞ւ ուրեմն ռուսերը չյարձակեցան։

Եւ տեսայ որ շատ պիտի վիճէինք այս հարցի մասին, խոհեմութիւն համարեցի լռել եւ ուրիշ առիթի մը յետաձգել ապացուցանելու իր գործած խոշոր սխալը։

Անդրանիկ ետ գնաց, բայց չեմ գիտեր թէ զգա՞ց իր յարձակման անտեղիութիւնը։

Կռիւը կը շարունակուէր, սակայն թշնամին նախկին եռանդով չէր կռուեր եւ դիրքերուն մէջ նստած յուսահատ պայքար կը մղէր։ Ահա ատենն էր յառաջխաղացի հրամանը տալու, բայց տուող չկար։ Արտաշէս վիրաւորուած էր արդէն, նոյնպէս Սմբատ։ Երկուքն ալ գացած էին հիւանդանոց։ Կը մնար միայն Նիկոլը իմ աջ թեւին կողմը։

Ժամը 5–ի մօտերը Նիկոլ եկաւ ու ըսաւ.

— Հրամանի կը սպասենք, եւ հրամանատար չկայ։ Որոշած եմ քանի մը տղաներով իջնել դաշտ եւ խաղ սարքել թշնամիին, որ չ՚երեւիր այլեւս։ Մեր երեւումով գուցէ ան ինքն ալ երեւայ եւ դուք այս տեղէն հնձէք զանոնք։

Նիկոլ գնաց դաշտ եւ բաւական կտրեց տարածութիւնը։ Թշնամին եռանդով չէր կրակեր, միայն հատ ու կտոր հրացանի ձայներ կուգային։ Մենք ալ դադրեցուցինք կրակը։

Քիչ յետոյ Անդրանիկ եկաւ մեր մօտ եւ հարցուց.

— Նիկո՞լն է դաշտ գացողը:

— Այո՛:

— Բայց ո՞վ հրաման տուաւ անոր:

Անշուշտ չէի գիտեր թէ ո՞վ հրամայած էր, բայց նկատեցի.

— Արդէն ոչ մէկ հրաման ընդունած չենք այսօր. ինչ որ ըրեր ենք, մեր սեփական հրամանով եղած է: Միակ հրամանը որ ընդունեցանք, սխալ յարձակումի հրամանն էր, որուն զոհ գացին քանի մը լաւագոյն ռազմիկներ:

Անդրանիկի հաճոյք չպատճառեցին այս խօսքերը, բայց ճշմարտութիւն էին: Նոյն միջոցին ռուս գնդապետ մը եկաւ եւ կամաւորներուն շնորհակալութիւն յայտնեց, իրենց քաջարի կռիւներուն համար:

Եւ Անդրանիկին դառնալով.

— Հաւատացէ՛ք, պ. Անդրանիկ, որ կամաւորները լաւ կը կռուին:

Այստեղ Անդրանիկ դարձեալ մեծ ցաւ զգաց, որ ռուս գնդապետը չըսաւ. 6

— Պ. Անդրանի՛կ, ձեր զինուորները լաւ կը կռուին:

Նիկոլ վերադարձաւ ապահով, եւ այն կարծիքն յայտնեց, թէ թշնամին սարսափելիօրէն ջարդուած կ'երեւի, որովհետեւ իր ցոյցերը բնաւ նկատի առնուած չէին թշնամիէն, նոյնիսկ այն ատեն, երբ առանց թաքնուելու կ'անցնէին բաց դաշտէն:

Երեկոյ էր եւ մութն եկաւ պատեց: Դիրքերուն վրայ պահապան նշանակեցինք եւ քիչ մը ետ քաշուեցանք յոգնաբեկ կռիւէն հանգստանալու:

Այլեւս հրացանի ո՛չ մի ձայն չէր ի գար եւ նախորդ գիշերուան կրակները մարած էին: Ինչ որ

տեղի կ'ունենար մութին մէջ, բնականաբար չէինք նկատեր:

Գիշերն ապահով անցուցինք: Առաւօտուն հրաման եկաւ Անդրանիկէն, որ առաջ շարժինք:

Դեռ բոլորովին չլուսցած, սկսանք շղթայով լեռնէն վար իջնել: Ճանապարհին հանդիպեցանք Ալոյի ձիաւորներէն մէկ քանիին, որոնք յայտնեցին, թէ մինչեւ Մուղանտաղի մօտերը երթալով՝ հանդիպեր են Բերկեալի չէյթան գիւղերը եւ չեն դտեր ոեւէ թշնամիի հետք, միայն դաշտը լեցուած է դիակներով:

Իրօք, ոչ ոքի չհանդիպեցանք, մինչեւ Մերկիսլի: Ճամբան պատահեցաւ ռուս սպայ մը, որ ծագումով գերմանացի էր: Ինէ խնդրեց որ թիկունքն ու թեւերը պաշտպանեմ, որպէսզի իր զօրքով Բերկեալի գիւղը մտնէ մենէ առաջ եւ տեղեկագրէ վերին հրամնատարութեան, թէ գիւղը ինք գրաւած է: Նիկոլ մօտս եկաւ այդ րոպէին, երբ լսեց սպային խօսքերը եւ ըսաւ.

— Եկէք խաղ մը խաղանք անոր գլխուն, որպէսզի իր կեանքի ընթացքին մէյ մըն ալ չմոռնայ կամաւորները:

Խաղը պատրաստուեցաւ: Նիկոլ անմիջապէս քշեց իր ձին եւ հեծեալներէն մաս մը կողմնակի ճամբաներով ուղարկեց գիւղ, պատուիրելով որ երբ ռուս զինուորներ մօտենան գիւղին՝ զանոնք ընդունին իբրեւ թշնամի եւ անոնց գլուխներուն վրայէն քանի մը գնդակներ արձակեն: Եթէ տեսնէին որ անոնք կը դիմադրեն, պիտի գոչէին՝ «ինչո՞ւ կը կրակէք»: Եւ խաղը պատրաստ էր հիմա:

Գերմանացին առաջացաւ եւ հազիւ 5–600 քայլի վրայ դիտակով կը տեսնէ որ գիւղին տանիքնե-

րուն վրայ մարդիկ կան: Կանգ կ'առնէ եւ չի յառաջանար: Մեզի լուր կուտայ, որ Թշնամին կը պատրաստուի կռիւ ընելու, ուստի անմիջապէս ձիաւոր ղրկենք հրամանատարին մօտ՝ խնդիրը տեղեկագրելու:

Վերջապէս իրեն յայտնեցինք թէ անոնք կամաւորներ են որ գիշեր ատեն գացեր գրաւեր են գիւղը: Գերմանն այլեւս չխօսեցաւ եւ մենք հասանք գիւղ:

Ապրիլ 19-ին Անդրանիկ միւս տղաներուն հետ եկաւ: Գիւղի մարգագետնին վրայ վաշտերը եռանկիւն կազմեցին իրենց հրացաններէն եւ նստան:

Սամսոն հոն էր: Անդրանիկ սկսաւ ոգեւորութեամբ խօսիլ աջ թեւի մասին եւ պատմել թէ ինչպէ՞ս ինք արիւն քրտինքի մէջ հեղ մը վազեր է թընդանօթներու մօտ, հեղ մը գնդապետներու՝ եւ բոլորին ուղղութիւն տուեր է, զարմացնելով ռուս սպաները: Իսկ այն յարձակումը ուղղակի մարեր է թշնամիին մուխը: «Ճիշդ է, որ զոհեր տուինք, Արտաշէսն ու Սմբատը վիրաւորուեցան, բայց մենք ալ կոտորեցինք»:

Անդրանիկ այնպէս ցոյց կուտար, որ իբրեւ թէ բանակին մէկ ծայրէն միւսը ինք կարգադրութիւններ ըրեր է: Կ'ըսէր թէ ինչպէս որ Խալիլի առջեւէն փախան ռուս զինուորները քանի մը օր առաջ, այնպէս ալ այս անգամ հալածող Թուրք վաշտերը հանդիպեցան Անդրանիկի ժայռին եւ խորտակուեցան:

Իր մօտ գտնուող մանկլաւիկները կ'ըսէին անոր.

— Ճիշդ է, փաշա՛, ճիշդ է. եթէ դուք չլինէիք, ռուսերը նորէն երէկուան օրին պիտի հասնէին:

Ցարդելի բացառութիւններէ զատ, մեր կամաւորները առհասարակ տարօրինակ ըմբռնում ունէին այս կռիւներու մասին։ Անոնք կը կարծէին որ ճակատամարտներու եւ կռիւներու ամբողջ ծրագիրները պատրաստողն ու ընթացք տուողը Անդրանիկն է, ուստի անոր հասցէին կ'ուղղէին շարք մը ճոռոմ խօսքեր եւ վերագրէին առասպելական գրոյցներ։ Անդրանիկ կ'օգտուէր անոնց միամտութենէն եւ ընդհանուր հրամանատարի հովեր կ'առնէր, զանազան ուռուցիկ պատմութիւններ կը հիւսէր։ Այս տեսակէտէն, պէտք է ըսեմ որ ան ճարպիկ է եւ գիտէ քիչ աշխատանքով մեծ դափնիներ վաստկելու «արուեստը»։ Այս պայմաններուն ներքեւ Անդրանիկ այլեւս սանձարձակ կը դառնար, մանաւանդ մեր մտաւորական եւ բանիմաց ընկերներէն Սալմաստեցի յայտնի Սամսոն խան՝ փոխանակ չափաւորելու անոր յոխորտանքները եւ երեւակայական պատմութիւնները, յաճախ կ'ըսէր.

— Փաշա՛, այդպէս է. դուն մինակ ես. քենէ զատ ուրիշ մարդ չկայ, եւայլն։

Ծփացնող այս խօսքերը աւելի սիրտ ու քաջալերութիւն կուտային յոխորտանքի ասպարէզին վրայ։

Նստած էինք այսպէս Բերկիւշլի գիւղի մարգագետիններէն միոյն երկայնքը, երբ Անդրանիկ սկսաւ ընել պատմութիւնը այն կռիւին, որուն դերակատարները մենք եղած ենք։ Սակայն կը պատմէր այնպիսի ձեւով մը, որ լսողները կը զարմանային թէ ի՛նչ մեծ դեր կատարեր էր ինքը։ Եւ ի՛նչ պատմութիւններ։ Կարծես «Հազար եւ մէկ գիշերներու» հեղինակին յաջորդած ըլլար մեր հրամանատարը։

ԻԲ․

Տիլմանի ճակատամարտին թրքական կորուստները․— Մեր կորուստը․— Ղալասար․— Խալիլ պէյ եւ հայաջինջ քաղաքականութիւնը․— Դարձեալ յետսապահի եւ յառաջապահի խընդիր․— Որոշում․— Նազարբէկով եւ մեր տեսակէտները․— Թշնամիին նահանջը Տիլմանէն անդին․— Վանայ պաշտպանութեան լուրը․— Թուրք սպայի մը յուշատետրը․— Վարդանլու․— Գոմէշներու մեռամարտ․— Արառլի կռիւը․— Մեր մարտիկներու քաջագործութիւններէն․— Քօզակի մը հերոսական կեցուածքը․— Թրքական կրակներ․— Սբ․ Բարթուղիմէոս Առաքեալի վանքը․— Վէլէտ Մկօ․— Ըմբոստ կով մը եւ թուրս:

Տիլմանի ճակատամարտին մէջ այն օրը մենք ունեցանք մօտաւորապէս 45–46 վիրաւորներ եւ շուրջ 30 հոգի սպաննեալ:

Նոյն օրուան մեր տարած յաղթութեան համար ընդհ․ հրամանատար զօր․ Զօրնազուպով շնորհակալութիւն յայտնած էր մեր զօրամասի պետ զօր․ Նազարբէկովին եւ իր բարեւներն ուղղած էր զինուորներուն ու կամաւորներուն:

Զօր․ Նազարբէկով իր կարգին յայտնեց շնորհակալութիւն եւ հաղորդեց ընդհ․ հրամանատարին բարեւները:

Արդարեւ ապրիլ 18–ի կռիւին թշնամին կրած էր անհուելի կորուստներ․ շուրջ 3,000 սպաննուած եւ 1,500 վիրաւոր ձգած էր ան բաց դաշտին մէջ: Այս կորուստներուն հետեւանքով, առաւօտ կանուխ ան բռնած էր Նահանջի ճանապարհը եւ քաշուած էր Գապաք Թէփէի եւ Ջինճիրլիի անառիկ դիրքերը:

Մեր զօրամասի հրամանատարին հրամանով

Անդրանիկ կարգադրեց որ շարժինք դէպի Շէյթան-Աւա գիւղը, ուր պիտի հաւաքուէր ամբողջ զօրամասը։

Անցնելով Ղալասար հայկական գիւղէն, երեկոյեան դէմ հասանք բանակատեղին։ Երբեմնի այդ ճոխ ու փարթամ գիւղը քանդուած եւ հողին հաւասարած էր․ տասնեակ միլիոններու արժէք ունեցող գիւղին բոլոր շինութիւնները չկային։

Անդրանիկի եւ Սամսոնի հետ նստած կը խորհէինք թէ ինչպէս ընենք որ Խալիլ պէյի բանակը բոլորովին փճացնենք։ Սամսոն կ՚ըսէր․

— Խալիլ պէյի նահանջը վտանգաւոր իրողութիւն է․ պէտք է ծուղակը ձգել զայն եւ չթողուլ, որ Հայաստան վերադառնայ։ Հոն հասնելով ո՛վ գիտէ ի՛նչ տեսակ գազանութիւններ եւ ոճիրներ պիտի գործէ մեր ժողովուրդին դէմ։ Ուրեմն մտածելու է կերպ մը պաշարելու անոր նահանջող զօրամասը։

Իմ կարծիքս ըսի հետեւեալ կերպով․

— Մենք այսուհետեւ ո՛չ յառաջապահի եւ ոչ ալ խուզարկուի դերերը պիտի ստանձնենք, որովհետեւ նախորդ փորձերը ցոյց տուին, որ մեր կամաւորները, առանց թնդանօթի կռուի կը բռնուին թշնամիին հետ եւ առանց էական վնաս պատճառելու գործը կը վերջացնեն։ Նոյնպէս են մեր ձիաւորները, որոնք թշնամի ջոկատները տեսնելէ անմիջապէս ետք՝ կը սկսին հրացանաձգութեան եւ վնաս կուտան մեր ընդհանուր գործին։ Նկատի ունենալու է մանաւանդ որ ռուս զօրքը առհասարակ դանդաղ կը յառաջանայ իր թնդանօթներուն հետ։ Մենք արագ կ՚ե՛րթանք եւ կը բռնուինք կռիւի։ Մեր փոքրաթիւ ուժերը հնարաւորութիւն կուտան թշնամիին պատրաստուելու եւ կամ հեռանալու։ Հետեւաբար

պէտք է խօսիլ Նազարբէկովին, որ յառաջապահի եւ հետախուզութեան դերերը յանձնէ ռուս զօրքին:

Ամէնքս համաձայնեցանք այս կէտին շուրջ եւ Անդրանիկի հետ միասին ելանք երթալու հրամանատարին վրանը: Նոյն րոպէին սուրհանդակ մը եկաւ եւ նամակ մը յանձնեց: Անդրանիկ նամակը տուաւ Սամսոնին, որ զայն կարդալէ ետք, թարգմանեց Անդրանիկին: Զօր. Նազարբէկով կը հրամայէր որ ձիաւոր խումբը հետախուզութեան ղրկուի Աշնակի եւ Պուրուշխորանի կողմերը:

Գացինք հրամանատարի վրանը եւ ներկայացանք Նազարբէկովին: Ստացանք հրահանգներ յաջորդ օրուան մեր ընելիքներու մասին եւ այս առթիւ յայտնեցինք մեր որոշումը:

Զօր. Նազարբէկով համաձայն էր մեզի եւ կ'ըսէր.

— Այս մասին քանի՛ քանի՛ անգամներ խորհեր եմ, բայց միշտ զգուշացեր եմ, որ մի գուցէ վիրաւորէի ձեր ինքնասիրութիւնը: Հիմա որ դուք տուած էք այդ որոշումը, շատ ուրախ եմ եւ այդպէս ալ պիտի ընեմ:

Նազարբէկովի վրանէն կը վերադառնայինք, երբ յանկարծ աղմուկի ձայներ եկան մեզի Շէյթան-Աւա գիւղէն, որ Զոլա գետին միւսափը շինուած էր: Գետն այդ օրերը յորդած էր եւ դժուար էր անցնիլ ոտքով: Ձիով կարելի էր անցնիլ անշուշտ: Կ'ուզէինք գիտնալ թէ ի՛նչ պատճառներ առաջ կը բերէին այդ աղմուկը: Ուստի Ախլցխացի Երուանդ Թահմիսեանի հետ նստանք ձիերը, անցանք գետը եւ հասանք գիւղ: Տեսանք որ քանի մը անպարտաճանաչ զինուորներ մտեր են գիւղը եւ

բռնութիւններ ի գործ կը դնեն պարսիկ խաղաղ բընակչութեան վրայ, որ չդիմանալով ու չհանդուրժելով այդ ամէնուն, վայնասուն մըն էր կը փըրցնէր։

Արդարեւ, երբ մտանք այն տուները ուր կամաւորները բռնի մտած էին, գայթակղելի եւ սարսափելի տեսարաններ պարզուեցան մեր առջեւ։ Չէինք սպասեր այս բանին եւ չենք կրնար մոռնալ։ Ազնիւ ու պարտաճանաչ կամաւոր զինուորի վարմունք չէր այն, որուն ականատես կը լինէինք։ Անմիջապէս բանակ դարձուցինք զանոնք եւ բոլորը պատժուեցան խստորէն իրենց վաշտապետներու կողմէն։

Ապրիլ 20-ին հրաման ընդունեցանք մեկնելու դէպի Տիլման, եւ անկէ Մուղանճուխ, ուր գիշերեցինք եւ օրը խաղաղ անցաւ։ Միայն այդ օրը մարմին մը կազմուեցաւ Զօր. Նազարբէկովի կողմէն, դաշտի մէջ ինկած թշնամի դիակները հաշուի առնելու եւ վիրաւորները խնամելու նպատակաւ։

Ապրիլ 22-ին մեկնեցանք Վարդանլու գիւղին բարձունքները։ Մեր խուզարկու խումբերը գտած էին թշնամի հետքեր, ըստ որում Թուրքերը Գապաք Թէփէի եւ Ջինճիրլիի բարձունքներն անցնելով գացեր էին դէպի Արասլի դիրքերը։

Ապրիլ 23-ին Վարդանլու հասանք եւ ամբողջ օրը զբաղեցանք խրամատներ շինելով։ Մեզի լուր հասած էր որ թշնամին պատրաստութիւններ կը տեսնէ հակայարձակումի, ուստի անհրաժեշտ էր պատրաստ գտնուիլ։ Նախապէս զինուորական երկրաչափներ եւ զինուորական շտապը եկած էին տեղին վրայ մեր դիրքերը որոշելու։ Այս առթիւ յանձնարարուեցաւ Անդրանիկին տեսնել այդ նախա-

պատրաստութիւնները։

Այսօր որոշակի պարզուեցաւ, որ Վանի հերոս ժողովուրդը Պուլկարացի Գրիգորի, Կայծակի եւ անմահ Արամի ղեկավարութեամբ հերոսական պայքարի մտած է Թուրքերու դէմ եւ կը պաշտպանէ Վանը։ Անոնք քանի մը նամակներ ղրկած էին սուրհանդակ քիւրտ Մուստաֆային հետ առ Սամսոն խան եւ շուտափոյթ օգնութիւն կը խնդրէին։

Սամսոն արտասուաթոր աչերով կարդաց այդ նամակները եւ որոշեցինք նոյն գրութիւններով ներկայանալ Զօր. Նազարբէկովին։

Այսպէս ալ եղաւ, սակայն Նազարբէկով ինքնագլուխ բան մը չէր կրնար ընել եւ յառաջացում մը դէպի Վան՝ կախուած չէր անոր բարի ցանկութենէն։

— Կը տեսնէ՞ք, կ'ըսէր հայազգի զօրավարը, մեր դէմ կայ թշնամի մը որ չի թողուր մեզի հրացան ուսին յառաջանալ մինչեւ Վան։ Մենք կռիւով պիտի բանանք ճանապարհը եւ այդ կռիւն ալ կախուած չէ մենէ։ Վերին հրամանատարութիւնը ինչ որ հրամայէ, ա՛յն պիտի ընենք։ Ասկէ զատ, չենք գիտեր թէ մեր ապագայ կռիւները ի՛նչ ընթացք պիտի ստանան։ Դուք գիտէք որ քանի մը օր առաջ Թուրք զէնքերը յաղթող հանդիսացան։ Կրնա՞նք դուշակել վաղը։ Ձենք կրնար օգնութեան հասնիլ օրհասական պայքարողներուն։

Հայ կամաւորները դաշտին մէջ գտած էին սպաննուած Թուրք զինուորականի մը յուշատետրը, ուր մանրամասնօրէն գրուած էր թէ ի՛նչ զօրամասեր եկած միացած են Խալիլ պէյի բանակին։ Կիսաբաժին մը եկած էր Տարտանելէն։ Այս սպան

ալ մասնակցած էր Նեղուցներու կռիւներուն եւ կը նկարագրէր անգլիական մարտանաւերու դժոխային կրակը, նաեւ իրենց քաջագործութիւնները։

Ցուցատետրին մեռեալ հեղինակը կ'արձանագրէր Սմկոյի եւ Ապտիւլ Ռիզախի կատարած դերը, թէ ի՛նչպէս անոնք զէնք ու ռազմանիւթ կը ստանային ռուսերէն եւ միւս կողմէ կը դիւրացնէին Թուրք զօրքին շարժումները։

Այս փաստաթուղթերը յանձնուեցան Զօր. Նազարբէկովին, որ յղեց զանոնք Զօր. Զորնադուպովին։

Վարդանլուի մէջ հանգիստ ըրինք երեք օր։ Վերադարձող Սալմաստցիները խումբ խումբ կուգային տեսութեան։ Անոնց մէջ էին իմ ծանօթներէն Սուրէն եւ Ալեքսան Մանասարեանները։ Այս վերջինը գեղեցիկ գորգ մը բերած էր ձիուս համար։

Մեր ժամանակը հաճելի կ'անցնէր։ Հայերու լքած եզներն ու գոմէշները երկար ատեն բացօդեայ մնալով կարծես վայրենացեր էին։ Ձինուորները դաշտէն երկու ցուլ-գոմէշ բերին եւ կանանչի մը վրայ իրարու դէմ ճակատեցին։ Սկսաւ գոմէշային մենամարտը եւ տեւեց մօտ երկու ժամ։ Հուժկու եւ հսկամարմին երկու հակառակորդ կենդանիները կը հարուածէին զիրար եւ անոնց բաշերը կը ներկուէին կարմիր արեան մէջ։

Աչխարհ բէկ գոմէշներու մենամարտը կը նըմանցնէր մեր մղած արիւնալի պատերազմին։ Գոմէշին մէկը Թուրքն էր, միւսը՝ ռուսը։ Երբեմն կ'ընկրկէր Թուրքը եւ փախչելու նշաններ ցոյց կուտար, սակայն վերջ ի վերջոյ յաղթական ելաւ։

Աչխարհ բէկ կ'ըսէր.

— Կը վախնամ որ ամենէն վերջը անպիտան եւ

անխծեալ Թուրքը յաղթական դուրս գայ այս գոմէշին նման։

Կռիւ չէր պատահեր այլեւս, միայն խուզարկուները լուր կը բերէին որ Թշնամին կը նահանջէր եւ անոր յետնապահներն ու քիւրտերը կը պահեն Արաուլի պատմական բարձունքները։

Մայիս 1-ին զօրամասի հրամանատարը ազդարարեց որ Քէօյնէչէրի վրայէն յառաջանանք դէպի Արաուլ։

Նոյն օրը մենք մնացինք Ալիպուլախի բլուրներուն վրայ եւ հոն գիշերեցինք։

Մայիս 2-ին առտու կանուխ ճանապարհ ինկանք, մեր հետ ունենալով քրդակներու ջոկատ մը մօտ 400 ձիաւորներէ բաղկացած։ Երբ ելանք Սուգպուլաքի գագաթը, պարզապէս նկատեցինք, որ Թշնամին կը պատրաստուէր ընդունելու կռիւը Արաուլի վրայ։ Սա այն Արաուլն է, ուր Խանասորի Փէտայական արշաւանքի ատեն մեր հայրենանուէր ռազմիկները դիրք էին բռնած եւ Իշխանի ու Վարդանի առաջնորդութեամբ բազէի նման սլացած էին Մազրիկ ցեղի վրաններուն դէմ եւ քանի մը ժամուան մէջ կոտորելով՝ լուծած էին վանեցի կռուող նահատակներու տարուան մը վրէժը։

Նո՛յն տեղին վրայ էր հիմա որ պիտի կռուէինք Թշնամիին դէմ։

Քրդակ հարիւրեակ մը եւ Աւոյի ձիաւորները հրաման ընդունեցան յառաջանալու եւ գրաւելու Արաուլ լեռը։ Աւօն ասպետի նման նստած էր իր կարմիրին վրայ ու կը յառաջանար։ Երբ դիրքերուն մօտեցան, հրամանի մը վրայ՝ տղաները վար իջան ձիերէն եւ մագլցեցան դէպի քարերը։ Քանի

մը քարագնաց Ոզմեցիներ հրաշք կը գործէին քարերու մէջէն: Սիմոն, Ասլան, պոլսահայ Աւետիս գաղտնի ճամբաներով իսկոյն անցան թշնամիին ետեւ: Անոնց օգնութեան հասան Ստեփան Ծաղիկեան, Արամ Սրապեան եւ Սարգիս Մեղաւորեան: Ասոնք միացած ուժերով դուրս վանեցին թշնամին իր դիրքերէն:

Թուրքերը նկատելով որ երկու կրակի մէջ կը գտնուին եւ միւս կողմէ քօղակներն ալ կը հարուածեն, ճարահատ եւ ցիր ու ցան փախան Արաուլի գագաթէն եւ իջան Բելերի վրայ, ուր եւ ամրացան:

Հոս հերոսական գործ մը տեղի ունեցաւ:

Թուրքերը դիրք բռնած էին ճիշդ Արաուլի վայրէջքին վերեւ: Քանի մը քօղակներ կը յառաջանան՝ այդ կողմէն իջնելու դէպի Խանասորի դաշտը: Թուրքերը ուժեղ կրակ կը բանան այդ Թումբաձեւ վայրին դէմ, հնարաւորութիւն չտալու համար որ քօղակներն անցնին: Այդ միջոցին քօղակ մը ելաւ կանգնեցաւ վայրէջքին գլուխը եւ բռունցքն ուղղելով Թուրքերուն՝ գոչեց.

— Ես ձեզի ցոյց կուտամ ժամ մը յետոյ:

Թուրքերը իրենց ամբողջ կրակը անոր դէմ ուղղեցին, բայց ան երբեք չէր այլայլեր եւ իր խօսքերն ըսելէ ետք, չարունակեց իջնել վար:

Արաուլի կռիւը տեւեց մինչեւ գիշեր ուշ ատեն, երբ ստիպուած՝ դիրք բռնեցինք ու նստանք մեր տեղերը, միւս առտու շարունակելու համար պայքարը: Գիշերը սարսափելիօրէն ցուրտ կ՚ըլլար եւ ամէնքս կը դողայինք, մանաւանդ ցորեկուան դժուար մարտնչումներէն ետք, մեր տղաները արիւն քըրտինք մտած էին եւ հնար չէր առանց կրակի մնալ լերան գագաթը: Ուստի կրակ վառեցինք մինչեւ

լոյս։

Նոյնն ըրին եւ Թուրքերը, սակայն անոնց կրակը բաղդատելով մերինին հետ, շատ ու շատ մեծ էր թէ՛ տարածութեամբ եւ թէ՛ քանակով։ Քօզակները կը հաշուէին որ անոնք տասնապատիկ աւելի ուժ ունենալու են մենէ, եւ կը զարմանային, որ անոնք կը նահանջէին շարունակ։

Աւօն ըսաւ անոնց.

— Երբ այսքան կրակ կը վառուի անոնց կողմէ, հաւատացէք որ առտուն թշնամի պիտի չգըտնենք մեր դէմ, եւ մենք հրացան ուսին պիտի կըտրենք մեր ճանպարհը մինչեւ Սբ. Բարթուղիմէոս Առաքեալի վանքը։

Մայիս 2–ին, առաւօտուն, իրա՛ւ, թշնամին նահանջած էր եւ մենք անարգել անցանք Խանասորի դաշտէն։

Զօր. Նազարբէկովի կարգադրութեամբ վրաններ լարեցինք Սբ. Բարթուղղիմէոս վանքին մօտ։ Հազիւ քանի մը ժամ հանգստացած էինք, Զօր. Նազարբէկով հրաման մը ղրկած էր Անդրանիկին, որպէսզի ձիաւորները խուզարկութիւն կատարեն մեր բանակի աջ թեւին վրայ։ Քօզակներուն ձախ թեւն ու կեդրոնը տարուած էր եռ՝ դէպի Պաշքալա տանող ուղղութիւնը։

Ձիաւորներու Հրամանատար Աւօն, Տրապիզոնցի Սարգիս Մեղաւորեան, Ոզմեցի Սիմոն եւ Արամ Սրապեան՝ 40 հեծեալներով մեկնեցան դէպի Հերիսան գիւղը, իրենց առաջնորդ ունենալով նոյն գիւղացի հին ռազմիկ Վէլէտ Մկօն։ Երբ գիւղին կը մօտենան, շրջակայ բարձունքներէն քիւրտերը կը սկսին կրակել եւ կը պաշարեն զանոնք։ Հեծեալ մը կը կտրէ քիւրտերու շղթան եւ ձին ճաթեցնելու

սատիճան կը քշէ մինչեւ մեր բանակը, հաղորդելու կացութիւնը Անդրանիկին։ Ասոր վրայ, Անդրանիկ իսկոյն կարգադրեց որ բոլոր ձի ունեցողները փութան օգնութեան եւ վաշտ մըն ալ պատրաստուի մեկնիլ դէպի կռուի վայրը։

Նիկոլ, Գրիգոր, Եգոր եւ քանի մը ձիեր ունեցող վաշտապետներ ու յիսնապետներ կը հասնին օգնութեան, սակայն մինչեւ մեր ժամանումը թըշնամին ցիր ուցան եղած էր Աւոյի խումբի ուժեղ կրակէն. մեր վազքը գրեթէ զուր անցաւ։ Քիւրտերը կոտորած էին այդ գիւղի ամբողջ հայութիւնը։ Անոնք խնայած էին միայն հայու մը, որ հինաւուրց մատնիչ մը եղած էր եւ այս ճամբէն եկող գացող ֆէտայիներուն թակարդ կը լարէր եւ կը յանձնէր թուրքերու կամ քիւրտերու ճանկը։ Այս պարագան լաւ գիտէր հին ռազմիկը Մկօն, եւ ուստի տեղն ու տեղը հրացանով շանսատակ կ՚ընէ դաւաճանը։

Մեր զօրամասը տասն օրէն աւելի էր որ միսի երես տեսած չէր։ Դաշտին մէջ քանի մը անասուններ կ՚արածէին։ Երկու զինուոր ղրկեցինք որ բռնեն զանոնք եւ տանինք բանակ։ Տղաքը գացին։ Եւ ահա տարօրինակ եւ ծիծաղաշարժ տեսարան մը պարզուեցաւ. անասուններէն կով մը ըմբոստացաւ եւ սկսաւ կոտոշներով յարձակում գործել ձիաւորներուն վրայ։ Մենք վրայ հասանք եւ ուզեցինք թուրով զարնել, ես ինքս անձամբ շարժեցի թուրս։ Կովը ճարպիկօրէն խուսափեցաւ, բայց թուրս զարկաւ իմ ձիուս պոչին եւ ահագին վէրք մը բացաւ։

Եւ ահա Խորէն անուն Բաբերդցի ճարպիկ տըղայ մը վար թռաւ ձիէն եւ թուրի հարուած մը հասցնելով ըմբոստ կովի վզին, գլուխն անջատեց իրանէն։

Եւ այսպէս մեռաւ կովը, որուն պատմութիւնը հասաւ մինչեւ Զօր. Նազարբէկովի ականջը: Հայազգի զօրավարը շատ հետաքրքրուած էր այն թուրով որ կտրեց ձիուս պոչը: Իրեն ըսի անգամ մը.

— Զօրավա՛ր, ինչո՞ւ կը հետաքրքրուիք իմ թուրով. այն մեղաւոր չէ. ես եմ մեղաւորը որ ատենին չեմ սորված թուր շարժել:

ԻԳ.

Զօր. Նազարբէկով կը հրամայէ յառաջանալ դէպի Զուխկէտուկ.— Նիկոլ եւ Եղիշ կը մեկնին Պաշքալա.— Զուխկետուկի կռիւը.— վանայ քուրք ժանտարմաներու *թապուրը*.— Ոգմեցի քաջարի Սիմոն կը վիրաւորուի.— Անդրանիկ կը բացակայի կռիւէն.— Ախլաթցի Արեւշատ եւ Եգոր.— Նոր կռիւ Զուխկետուկի բարձունքներուն վրայ.— Խուզարկուներու սկըսած կռիւը.— վէճ Անդրանիկի եւ իմ միջեւ.— *Պըկըր կոփալ, Հարէ ճէննէթ*.— Ռուսերու տեսակէտն ու տրամադրութիւնները հայ խուզարկուներու հարցին մէջ.— Անդրանիկի վրիպումն ըմբռնելու իրերը.— Թշնամին կը նահանջէ դէպ ի Վան.— Մանուէլ.— Պաշքալէի կողմը կռիւներ.— Գրաւում Պաշքալէի.— Խալիլի նահանջը դէպ ի Նորտուզ.— Գասպար Իփէկեան եւ ծեծի հարց.— Ծեծող եւ ծեծուող.— Թիֆլիսեան հայ թերթեր եւ կռիւի մը նկարագրութիւնը.— Ուսանող Անաստաս եւ Անդրանիկ:

Դէպի Պաշքալա հետախոյզ քոզակները լուր բերին որ թշնամի զօրամաս մը բռնած է Զուխ կետուկ–Վան տանող ճանապարհը, իսկ ուրիշ մաս մը բռնած է Պաշքալան՝ իր բարձունքներով:

Մայիս 3-ի առտուն Զօր. Նազարբէկովի մէկ հրամանագիրը կը յայտնէր թշնամիին նպատակները եւ կը հրամայէր որ ջոկատ մը քոզակներու հետ երկու վաշտ կամաւոր զօրք եւ Աւոյի ձիաւորները յառաջանան դէպի Զուխկետուկ:

Մայիս 4-ին Անդրանիկի կարգադրութեամբ Նիկոլն ու Եղիշը իրենց վաշտերով մեկնեցան դէպի Պաշքալա, իսկ Աւոյի ձիաւորներն ու Երկրորդ եւ Երրորդ վաշտերը մեկնեցան դէպի Զուխկետուկ: Անդրանիկ մնաց Սբ. Բարթուղիմէոս Առաքեալի վանքը: Այս բանը իր կամքէն անկախ էր. զինուո-

րական օրէնքի համաձայն, զումարտակը ո՛ր կողմ որ երթայ, հրամանատարն ալ հետը կ՚ընկերանայ, ենթարկուելով գունդի հրամանատարին։

Աւօն մենէ առաջ եւ բազէի նման սլացաւ Ջուխկէտուկ, ուր սկսաւ երկուստեք կռիւ մը։ Մեր հետեւակը իր քայլերը կ՚արագացնէր րոպէ առաջ կռուի վայրը հասնելու։ Մենք հասանք հոն՝ այն ատեն միայն, երբ Աւոյի ձիաւորները քանի մը ուժեղ դիրքեր գրաւած էին թշնամիէն։ Ամէնէն առաջ կը հասնի Մանուէլը իր յիսնեակով եւ Աւոյի կարգադրութեամբ կը քալէ թշնամի ձախ թեւին դէմ, բանալով ուժեղ կրակ մը։ Այնուհետեւ Մանուկը կ՚աշխատի անցնիլ թշնամիին կռնակը, սակայն Թուրք թընդանօթներն ու հրացանի կրակը կը կեցնեն անոր շարժումները։

Հիմա ամէնքս կռուի գիծերուն վրայ կը գըտնուինք։ Շատ չ՚անցնիր, մեզի ընկերացող հրետանին կը սկսի գործողութեան։ Կռիւը երթալով կը տաքնայ։ Թուրք ուժերուն մէջ էր Վանի ժանտարմաներու թապուրը։

Ռուսական վաշտ մը եւ հարիւրեակ մը քոզակ օգնութեան եկան մեզի եւ կռիւը տեւեց մինչեւ երեկոյ։ Մեր կողմէն վիրաւորուեցաւ հեծեալ կամաւորներէն յայտնի ռազմիկ Ոզմեցի Սիմոն, որուն վէրքը բաւական ծանր էր, այսուհանդերձ չէր թողած իր դիրքը, մինչեւ օգնական ուժերու ժամանումը։ Ասկէ ետքն է որ Սիմոնը կը վերցնեն։ Թըշնամին իր կողմէն ունեցաւ բաւական զոհեր։

Ինչպէս գիտենք, Անդրանիկ ներկայ չէր այս կռիւին, միայն երեկոյեան դէմ լուր ղրկած էր, թէ դէպի Պաշքալա գացող քոզակները մեր երկու վաշտերուն հետ միասին կռիւով մտեր են Պաշքալա,

սակայն հրամանի մը համեմատ, Նորէն վերադարձեր են, ուստի կ'ուզէր որ նկատի ունենանք այս իրողութիւնը։ Մինչ այս՝ մենք լուրն իմացած էինք ռուս սպայէ մը, որ թելեֆոնով միշտ հաղորդակցութիւն կը պահէր ընդհ. հրամանատարին հետ եւ ամէն բոպէ լուր կուտար պատերազմի մասին։

Զուխկետիկի կռիւին մէջ իրենց քաջութեամբ աչքի ինկան Ախլաթցի Արեւշատ, որ հին ռազմիկ մըն էր եւ իր տասնեակով դիրքէ դիրք կը սուրար անձնուիրաբար։ Եղօրը նմանապէս արագ շարժումներ կ'ընէր եւ նեղը կը դնէր թշնամին։

Երեկոյեան ռուս զօրքի գնդապետը լուր ղրկած էր որ հրաման կայ 6 վերստ ետ քաշուիլ եւ յարմար դիրքերու վրայ ամրանալ։ Այս փոքրիկ ընկրկումը անհրաժեշտ նկատուած էր Պաշքալայի մեր ուժերուն քաշուելէն յետոյ։ Ուստի, համաձայն հրամանի, քաշուեցանք ետ եւ որոշեալ տեղը բռնելով, խրամներ փորեցինք։

Իրիկունը վերադարձանք։ Անդրանիկ եկած էր այստեղ եւ իր վրանը պատրաստել տալով՝ կը նըստէր։ Գացի քովը եւ սկսանք խօսակցիլ։ Ան կը հարցնէր թէ այսօրուան կռուողները Խալիլի՞ զօրամասէն էին, թէ Վանի ժանտարմաներ։ Բնականաբար դժուար էր վճռական կարծիք մը յայտնել, որովհետեւ գերի չկրցանք բռնել որ տեղեկութիւններ ստանայինք, միայն կային սպաննեալներ, որոնց հագուստներէն կ'երեւէր որ ժանտարմաներ էին։

Գիշերը հոս մնալով՝ խաղաղ անցուցինք։ Դէպք չպատահեցաւ։

Մայիս 5–ին, առտու կանուխ, Անդրանիկ հրաման ըրաւ նորէն գրաւելու Զուքուր կէտիկի բարձունքները։ Ուստի մեկնեցանք, մեր առջեւէն իբր

հետախոյզ ղրկելով Աւոյի ձիաւորները։ Մեզի հետ կային ռուս զինուորներ ու թնդանօթներ։

Երբ հասանք դիրքերը, կռիւ մը սկսած էր մեր ձիաւորներուն եւ Թուրքերուն միջեւ։ Մեր հետախոյզներու այս վարմունքը ուղղակի կը ջղայնացնէր զիս եւ չէի կրնար տանիլ։

Ձիաւորներու քաջութեան առջեւ յարգանքի խօսք ունիմ եւ կը խոնարհիմ, սակայն պատերազմի յաջողութեան տեսակէտէն անոնց թաքթիքը կը գտնէի ծայր աստիճան վնասակար։ Ահա այս պատճառաւ յաճախ կը վիճէի Անդրանիկի հետ, որուն կ'ըսէի.

—Անդրանի՛կ, խուզարկութեան այս ձեւը կորստաբեր է մեզի։ Մենք պէտք է հրաժարինք հետախուզութեան պաշտօնէն, ինչպէս նաեւ յառաջապահի դերէն։ Այդ երկուքը զինուորական արուեստի կարեւոր մասերն են, որոնց համար մենք պատրաստութիւն չունինք, հմտութիւն չունինք։ Հետախուզութիւնն ու յառաջապահի դերը կարօտ են լուրջ զինուորական ուսումնասիրութեան։ Սպաներ կ'երթան տարիներով կ'ուսանին ու կը մարզուին այդ գործերուն համար։ Ճիշդ է, որ մեր տղաքը յանդուգն են եւ կը կռուին անվախօրէն, բայց այդ չի նշանակեր թէ խուզարկուի եւ յառաջապահի դերերը լաւ կը կատարեն։ Անոնք ներկայ ուղղութեամբ չարիք ու պատուհաս կը դառնան մեր նպատակներուն։ Ռուս քօզակը, ինչպէս ասկէ առաջ ալ խօսած եմ, գեղեցիկ կերպով ըմբռնած է իր դերը։ Ան հրացան կը պարպէ այն ատեն միայն, երբ ինքը՝ թշնամին տեղի կուտայ։ Յետոյ իսկոյն կը վերադառնայ՝ տալու իր տեղեկութիւնները հրամանատարին, որ ըստ այնմ կը վարէ իր շարժումները։ Անդրանի՛կ, լսէ՛։ Հարկաւ կը տեսնես որ մեր կա-

մաւորները աւելի արագաշարժ են քան ռուս կանոնաւոր զինուորները։ Այս վերջինները ունին քալուածքի առանձին եղանակ․ եթէ երկնքէն կրակ իսկ թափի վար, անոնք չեն շեղիր իրենց որոշ ուղիէն․ կ'երթան այն ձեւով՝ որ գծած է իրենց հրամանատարը։ Գալով մեզի, մենք օրինակ, եղանակ, ձեւ չունինք․ կ'աճապարենք, կը բաժնուինք, կը շեղինք գլխաւոր ուժերէն, թնդանօթները հեռու կը մնան մենէ ժամերով։ Ռուսերը բնականոն (Նորմալ) եղանակ մը ունին, իսկ մենք՝ անբնականոն։ Հետեւաբար անգամ մը եւս կը շեշտեմ սա պարագան, որ յառաջապահի եւ խուզարկուի դերերը տալու ենք ռուս քօզակներուն եւ զինուորներուն։ Եթէ անոնք կռուի բռնուին, մենք ատենին կը հասնինք։ Այս փոփոխութեան առաւելութիւնները շատ են։ Նախ ձիաւորը չի սկսիր կռիւը, այլ նախապատրաստուած զինուորը։ Յետոյ հրետանին կուգայ յարմար վայրկեանին մասնակցելու գործողութեան։ Մենք ու մեր զինուորութիւնը համբերութիւն չունինք սպասելու, մերը «Պըկըբ կօփալ, հարէ ճէճճէք», այսինքն «Վերցո՛ւր փայտը, գնա դրախտ»։

Սակայն Անդրանիկ մտիկ չէր ըներ ինծի եւ իմ դիտողութիւններս զուր կ'անցնէին։ Անդրանիկ հիւանդութիւն մը ունէր, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ առաջ երթալ անպայման։

Այս յուշերուն մէջ ես յաճախ անդրադարձայ այս հարցին, որովհետեւ ճիշդ այս կէտէն էր որ մենք կը բաժնուէինք Անդրանիկէն։ Ես ըսած եմ եւ կը կրկնեմ տասներորդ անգամն ըլլալով, որ մեր հրամանատարը ենթակայ էր ռուս հրամանատարութեան, ուրեմն կը հետեւի թէ խուզարկուի եւ յառաջապահի դերերը այս վերջինն էր որ կը վըա-

տահէր մեզի։ Այս ճիշդ է։ Սակայն նկատի ունենալու է, որ ռուսերը աչքի առջեւ ունէին հայ կամաւորին ծանօթութիւնը երկրին ու տեղական պայմաններուն, յետոյ Անդրանիկ ինքը կ'ուզէր կատարել այդ դերերը։ Դարձեալ մոռնալու չէ, որ ռուս սպաները երբեք հոգ չէին ըներ թէ մեր դերերը օգո՞ւտ կը բերէին թէ վնաս։ Թշնամին անվնա՞ս կը նահանջէր թէ կորուստներ կուտար։ Անոնք ուրախ կ'ըլլային որ կրնային յառաջանալ, առանց զինուորի մը քիթն արիւնելու։ Ռուս սպաներու տեսակէտները վնասակար էին մեզի, որովհետեւ մահու եւ կենաց խնդիր ունէինք մեր առջեւ։ Մենք կրնայինք հազարաւոր կեանքեր փրկել, եթէ ջարդէինք, կոտորէինք մեր թշնամի ուժերը, որոնք նահանջելով անվնաս, հիմնայատակ կը կործանէին ամէն ինչ որ հայկական դրոշմ կը կրէր, կը կոտորէին անխնայ բոլոր հայերը։ Հարկ անհրաժեշտ էր ուրեմն կտրել թշնամիին նահանջի ճանապարհը կանոնաւոր յառաջխաղացով եւ լուրջ ծրագրով։

Անդրանիկ չէր ըմբռներ այս ահաւոր վտանգը որ կը սպառնար մեր ժողովուրդին։ Արդ, ամէն հայ պէտք է ըմբռնէ, որ Խալիլ պէյ Պիթլիս հասնելէն յետոյ հրամայեց տեղւոյն հայերու ահաւոր կոտորածը։ Մուշ, Ախլաթ եւ Պիթլիս զոհերը եղան Խալիլ պէյի վրէժխնդրութեան։ Եթէ մենք, որոշ ծրագրով մը, ծուղակի մէջ ձգէինք Խալիլի բանակը եւ ջարդ ու փշուր ընէինք զայն, վստահ եմ որ Պիթլիսի եւ միւս վայրերու հայ ժողովրդեան վաթսուն առ հարիւրը փրկուած կ'ըլլար այսօր։

Ահա այս ջարդերու հեռանկարը մտքիս մէջ ունենալով էր որ միշտ կը պնդէի Անդրանիկին՝ հրաժարիլ խուզարկուի եւ յառաջապահի դերերէն, զոր այնքան ողորմելիօրէն, անճարակօրէն կը վարէինք։

Դժբախտաբար փառամոլութիւնն ու սոփեստութիւնը առաջնորդներն եղան մեր հրամանատարին, որ չանսաց մեր խորհուրդներուն եւ գործեց սարսափելի սխալներ։

Հիմա գանք տեղի ունեցող կռիւներուն։

Մինչեւ երեկոյ կռուեցանք, սակայն թշնամին առանց ոեւէ վնաս կրելու, նահանջեց դէպի Վան։

Խղճի պարտք կը համարիմ յեշել հոս, որ Մանուէլ կռուեցաւ քաջաբար եւ ցուլի մը նման։ Ան ամէն կերպ աշխատեցաւ կտրել թշնամւոյն նահանջը, բայց գործողութեան վայրին հողային պայմանները արգելք հանդիսացան․ ժայռեր ու զառիվայրեր շատ կային եւ հնար չէր հասնիլ մեր նպատակին։ Արեւշատ, Մանուկ եւ Ամիրեան յառաջացեր էին մինչեւ թշնամի դիրքերու ներքեւ եւ ատրճանակներով յարձակում կը գործէին։

Արդարեւ կռիւը սաստիկ եղաւ, սակայն չտուաւ այն արդիւնքը զոր կ'ակնկալէինք, որովհետեւ մինչեւ որ մեր հրետանին ու կանոնաւոր զօրքը հասան, Թուրքերը լաւ մը դասաւորուեցան եւ պատրաստուեցան ընդունելու կռիւը։ Անիրաւները հիանալի խրամներ շինել գիտեն եւ այնպէս խորունկ կը փորեն, որ շատ անգամ անոնց մէջ կանգնած կը կռուին։

Իրիկուան հետ դադրեցաւ հրացանաձգութիւնը։

Այս օր կռիւ տեղի ունեցած էր Պաշքալէի ուղղութեամբ եւս։ Հոն բաւական կորուստներ տուած էր թշնամին։ Սպաննուած էր Տրապիզոնցի Սարգիս Մեղաւորեանի ձին, սակայն ան ալ գնդակահար ը-

րած էր Թուրք ժանտարմայ մը, որուն ձին խլած էր։

Ռուս զօրքերն ու քօզակները, կամաւորներու հետ միասին գրաւած էին Պաշքալան եւ թշնամին քշած էին անդին։ Կուիւներու միջոցին Հրեայ եւ Թուրք ժողովուրդը փախած էր, իսկ Հայերը կոտորուած էին։

Նոյն օրը քանի մը գերիներ բռնուեցան, որոնք տեղեկացուցին թէ Զուխկէտիկի վրայ մեր դէմ կռուողները Վանի ժանտարմաները եւ առողջապահ գունդն (սըհիյէ Թապուռու) էին։

Այս տեղեկութիւնները հաղորդուեցան վերին հրամանատարութեան, որ ըստ այնմ փոխեց գործողութեանց ծրագիրը։ Նախապէս ան որոշած էր Զուքուր կէտիկ–Խոշապ գիծով յառաջանալ դէպի Վան, սակայն երբ Խալիլ սկսաւ նահանջել Նորդուզի կողմը, հարկ եղաւ հալածել զայն եւ ջանալ ամբողջովին ջարդել անոր ուժը, ապա անցնելու համար Վան։ Այս էր գոնէ ռուս սպայակոյտի վերջին ծրագիրը։

Մայիս 7–8ին թեթեւ ընդհարումներ միայն ունեցանք քիւրտ փախչող ձիաւորներու հետ։ Նոյն օրը մեր զօրամասը ռմբակոծեց Բաշալի գիւղը։ Այրուեցան քանի մը քիւրտական ամայի գիւղեր։ Մեր ձիաւորներն ազատեցին քանի մը հայ աղջիկներ, որոնք քիւրտերու ձեռքը կը գտնուէին։ Աղջիկները ղրկուեցան Սալմաստ։

Մայիս 9–ին վերին հրամանատարութեան կարգադրութեամբ մեկնեցանք Պաշքալէի կողմը։ Քաղաք չմտանք, որովհետեւ հրաման չունէինք. մօտէն անցանք գացինք դէպի Արած գիւղը։

Մեր զօրամասը կը յառաջանար արագօրէն ո–

լոր մոլոր ճամբաներէ։

Այդ օր դարձեալ մենք եղանք յառաջապահնե-րը։ Ձիաւորները կ'երթային առջեւէն, իսկ վաշ-տերը կը հետեւէին անոնց։ Մեր ետեւէն կուգային քողակները, ապա ռուս հետեւակները, հրետանին եւ դարձեալ հետեւակազօրքը, իսկ ամենէն ետքը՝ պաշարակիր զումարտակը։

Գասպար Իփէքեան, որուն հետ խօսելով կ'եր-թայինք, յանկարծ ըսաւ․

— Գիտէ՞ք ծեծը շատ լաւ է։ Պէտք է երբեմն ծեծել կամաւորներէն մի քանին, որպէսզի լաւ կա-տարեն իրենց պարտականութիւնը։

Անոր պատասխանեցի․

— Գասպա՛ր, հոգի՛ս, ճիշդ կ'ըսէք, բայց ծե-ծին օգուտը կախում ունի ծեծողէն։ Կամաւորը ըղամարդ է․ եթէ տեսնէ որ զինքը ծեծողը աննշան մարդ մըն է, սուինը անոր փորը կը խոթէ առանց այլեւայլի։ Անդրանիկ կը ծեծէ, Սմբատ կը ծեծէ, սակայն դուք չէք կրնար ծեծել, որովհետեւ զին-ւորը չի ճանչնար ձեզ եւ դուք առաւելութիւն մը ի յայտ բերած չէք։ Հետեւաբար կը զգուշացնեմ ձեզ, որպէսզի ուրիշ անգամ այդպիսի յանդգնու-թիւն չունենաք։

Ըսի այս խօսքերը եւ ձիս քշեցի անցայ առաջ ու հասայ Երկրորդ վաշտի օգնական Գրիգոր Ա-միրեանին։

Հասանք գիւղ մը։

Նախապէս քանի մը զինուորներ հոս եկած ու պատրաստած էին վրան մը գիւղին մօտ։ Հետեւա-բար երբ մօտեցանք, չիտակ գացինք Անդրանիկի հետ այդ վրանը։ Հազիւ թէ սուրճ պատրաստուած էր, ահա Գասպար Իփէկեան աբինլուայ վիճակով ներս խնկաւ։

— Ա՜յ, տղայ, Գասպա՛ր, բարի ըլլայ, այդ ի՞նչ արիւն է։

Գասպար Իփէկեան գրեթէ լալով գանգատեցաւ Անդրանիկին որ զինուոր մը սուինի հարուած մը տուեր էր իր ճակտին, որովհետեւ ինք ալ նախ մտրակով զարկեր էր անոր։

Անդրանիկ ծիծաղեցաւ ի հարկէ։ Ես ալ զգացուցի Գասպարին՝ որ ինք յանցաւոր էր զինուորին զարկած ըլլալուն համար։ Այսուհանդերձ զինուորը պատժուեցաւ իր գործած յանցանքին ի հաշիւ։

Հոս քանի մը օր հանգստացանք։ Միջադէպ մըն ալ պատահեցաւ։

Մեր սուրհանդակները բերին թղթատարը։ Թիֆլիսէն բաւական հայ թերթեր եկան։ Պատերազմի դաշտին վրայ եւ հեռաւոր անկիւներ թերթերը չէինք կարդար, այլ կը լափէինք, որովհետեւ անոնց միջոցաւ շփում կ'ունենայինք արտաքին աշխարհին հետ, ուստի միշտ կարօտը կը քաշէինք թերթերու։ Թիֆլիսի հայ լրագիրներէն մէկուն մէջ մեր մէկ կռիւին նկարագրութիւնը տպուած էր։ Յօդուածագիրն էր ուսանող Անաստաս Մկօեան, որ առարկայօրէն պատկերացուցած էր կռիւն իր սկիզբէն մինչեւ վերջը։

Այս նկարագրութիւնը հաճոյք չպատճառեց Անդրանիկին, որ խիստ յանդիմանութիւն ըրաւ անոր եւ առաւ անոր ձին, որ բանակի կողմէն տրըւած էր, այս առթիւ ըսելով.

— Հիմա գնա ոտքով պտտէ, որ սորվիս թէ այսուհետեւ ի՞նչպէս նկարագրելու են կռիւները։

Անաստաս հարկաւ այն տիպարներէն չէր որ նման սպառնալիքներու եւ անախորժ վերաբերումի հետեւանքով շեղէր ճշմարտութենէն։ Ան Սիսեանցի էր, մտաւորական, հայրենասէր ու պարտաճա-

նաւ ուսանող մը:

Քանի մը օր ետք, մայիս 12-ին, Անդրանիկ անձամբ ձիաւորներն առաջնորդելով՝ խուզարկութեան գնաց Արատիւզ լերան կողմերը:

Խուզարկութեան միջոցին Անդրանիկ կը նկատէ խումբ մը թշնամի ձիաւորներ եւ կը հրամայէ կրակ բանալ, ինչ որ աննպատակ էր, որովհետեւ կռիւի յատակագիծ պատրաստուած չէր եւ ոչ ալ հրաման կար:

Անդրանիկի բացակայութեան ատեն, հրաման տրուեցաւ դէպի Ռազան մեկնելու: Ճամբան Անդրանիկ եկաւ միացաւ մեզի:

Ռազան մնացինք քանի մը օր:

Մայիս 14-ին ռուսական սաւառնակ մը եկաւ անցաւ մեր վերեւէն եւ գնաց լրտեսելու թշնամի դիրքերը:

Նիկոլն ու ես գացինք Զօր. Նազարբէկովի վրանը: Հայազգի զօրավարը սիրով ընդունեցաւ մեզ եւ բնականաբար խօսեցանք կռիւներու մասին: Մեր հարցումին պատասխանելով, ըսաւ թէ գուցէ վաղը չարժինք դէպի առաջ:

Սաւառնակին բերած տեղեկութեանց առթիւ՝ Նիկոլ ըսաւ.

— Ձերդ գերազանցութիւն, անշուշտ վաղը խուզարկուները կը լինին քողակները, եւ յառաջապահները՝ ռուս զօրքը, իսկ մեզ, յոյս ունինք, որ կը պահէք իբրեւ պահեստի ուժ:

— Այո՛, իմ ցանկութիւնն է այդ, սակայն լսեցիք հարկաւ, որ Անդրանիկ, առանց իմ կարգադրութեան խուզարկելու ելած էր եւ նոյնիսկ կռիւի բռնուած էր, ինչպէս ցոյց տուին պայթող հրացանները: Այս ամէնուն մասին կը խորհիմ: Գիտեմ թէ ի՞նչ են խուզարկուի եւ յառաջապահի դերերը: Սա-

կայն Անդրանիկ կը քանդէ ամէն ինչ։ Դարձեալ իմ փափաքս է պահել ձեզ իբրեւ պահեստի ուժ, սակայն Անդրանիկ ինքնագլուխ գործեր կ'ընէ եւ ինք իր վրայ կը վերցնէ չարունակ դժուարին դերերը։ Գիտեմ, որ սխալ խուզարկութիւնը եւ սխալ տեղեկութիւնները տակնուվրայ կ'ընեն մեր ծրագիրները, այսուհանդերձ ձայն չեմ հաներ, որովհետեւ գիտեմ թէ հրաժարականի խնդիր պիտի յարուցանէ, եթէ զինքը յետնապահի պաշտօնին յատկացնեմ։ Ահա այն ատեն պիտի ըսեն մեր հայերը՝ թէ հայ զօրավար մը չկրցաւ իր մօտ պահել Անդրանիկը եւ հազար բամբասանքներ ու ամբաստանութիւններ հրապարակ պիտի հանուին ինձ դէմ։

—Ձերդ գերազանցութիւն, գոնէ հրաման ըրէք որ թնդանօթները մեզի ընկերանան եւ այնպէս յառաջանանք։

— Ուրախութեա՛մբ. ինչո՞ւ չէ. վաղն իսկ կրնաք թնդանօթներ ստանալ։

Շնորհակալութիւն յայտնելով, բաժնուեցանք Զօր. Նազարբէկովէն եւ դիմեցինք մեր վրանը։ Երբ մօտ հասանք, Անդրանիկ գրօսանքէն կը վերադառնար։ Սպասեցինք անոր վրանին մօտ. ձիէն վար իջաւ եւ միասին ներս մտանք։

Մեր խօսակցութիւնը դարձաւ նախորդ օրուան խուզարկութեան շուրջ։ Անդրանիկ ըսաւ.

— Ինչո՞ւ դուք չեկաք։ Մենք լաւ կռիւ ունեցանք։ Թշնամիին թիւը մօտաւորապէս երկու հարիւրէն աւելի էր։

— Անդրանի՛կ, այդ ձեւի կռիւները բոլորովին աննպատակ են։ Ես համաձայն չէի քու երթալուն, իսկ դու կը հարցնես թէ ինչո՞ւ չեկար։ Մենք պէտք է փոխենք մեր կռուելու ձեւը, այլապէս շատ կը տուժենք։ Ահա պարզ օրինակ մը քեզի. երէկուան

քու կռիւը արդիւնք մը չտուաւ. կ՚ըսես թէ երկու հարիւր թշնամի ունէիր քու դէմ եւ ամէնքը թողուցին փախան: Կը հաւատամ եւ չեմ կասկածիր քու կռուելու ընդունակութեանդ. մենք զիրար գիտենք: Սակայն ըսէ խնդրեմ, թէ քանի՞ հոգի ըսպաննուեցան ձեր արձակած հարիւրաւոր գնդակներէն: Ո՛չ մի հատ: Երբ այս է պարագան, փաստը, ալ ինչո՞ւ պէտք է կռուիլ այս ձեւով: Անդրանի՛կ, թշնամին նահանջի ստիպելը՝ դեռ յաղթել չի նշանակեր: Ան կատղած ու վիրաւոր, հիմա իր բոլոր թոյնը պիտի թափէ մեր ժողովուրդին գլխուն: Ան լաւ գիտէ թէ որոնք են իր դէմ կռուողները եւ անհանգստացնողները:

— Է՛հ, լա՛ւ, հապա ի՞նչ ընենք, ըսաւ Անդրանիկ:

— Մեր ընելիքը պիտի ըլլայ այն, որու մասին յաճախ խօսեր եւ վիճեր եմ քեզի հետ: Մենք միանգամ ընդմիշտ պիտի ձգենք խուզարկուի փափուկ գործը եւ երբեք յառաջապահ ըլլալու չենք: Պէտք է թողունք այդ՝ կանոնաւոր զօրքին: Եթէ ասոր պիտի չհամաձայնիս, գոնէ խօսէ Նազարբէկովին որ թնդանօթ տայ մեզի, որպէսզի թշնամի ուժերու հետ կռիւի բռնուելու պարագային՝ հզօր զէնքերով կռուինք ու ծեծենք նահանջող զօրքը:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, վաղը կ՚ընեմ այդ կարգադրութիւնը, նոյնիսկ պիտի ջանամ յառաջապահ չլինիլ այլեւս:

Մայիս 15-ին Բազանէն դուրս ելանք եւ իրիկունը ուշ ատեն հասանք Էօմէրգատէ կոչուած լեռան գագաթը: Փոքրիկ ընդհարում մը ունեցանք թշնամի յետնապահներու հետ, սակայն մութը շուտ վրայ հասաւ եւ կռիւը դադրեցաւ:

16-ի առտուն, ժամը 5-ին, հրաման ստացանք

յառաջանալու։ Ես կ'ուզէի որ առջի օրուան Անդրանիկի հետ իմ ունեցած խօսակցութեանս արդիւնքը գործադրուէր եւ մենք յետնապահ լինէինք։ Կը հաւատայի, որ այդ օրերը բուռն կռիւներ պիտի ունենայինք թշնամիին հետ, որովհետեւ ճանապարհներու դժուարութեան պատճառաւ ան դըժւար կը նահանջէր եւ պարտաւոր պիտի ըլլար ընդունելու կռիւը։

Ուստի անմիջապէս դացի Անդրանիկի վրանը եւ խօսեցայ հետը, եւ ըսի.

— Անշուշտ Զօր. Նազարբէկովի հետ տեսնըւած ես. ի՞նչ կարգադրութիւն ըրած է առաջապահութեան եւ հետախուզութեան մասին։

— Ոչինչ խօսած չեմ եւ խօսելու ալ պէտք չունիմ։ Ինչպէս որ մինչեւ այսօր չարունակած ենք կռիւը, այսուհետեւ ալ կը չարունակենք։

— Սակայն չէ՞ որ քեզի հետ խօսեցանք եւ որոշեցինք որ անպայման դիմես այդ բանին համար։ Որովհետեւ մեր շահը այդ կը պահանջէ։ Դու կը տեսնես, որ թշնամին անառիկ լեռները դիրք չինած է եւ մեր հրացաններով մենք այնտեղ ոչինչ կրնանք ընել։ Թնդանօթը միայն կրնայ զանոնք խախտել իրենց տեղերէն։ Եթէ մենք թնդանօթ ձեռք չբերենք, թշնամին պիտի յաջողի անցնիլ Տիգրիսը եւ պիտի բռնէ Բաղէշի ճանապարհը։

Բայց խօսելն անօգուտ է, որովհետեւ իմ ըսածները օդը կը ցնդէին։ Ստիպուած՝ վերադարձայ վաշտիս մօտ եւ ակամայ հետեւեցայ անոր։

Առաջի օր Նիկոլի հետ դիմած էինք Զօր. Նազարբեկովին, որ գոնէ թնդանօթներ տար մեզի, եթէ չէր կամենար մեզ յետնապահ նշանակել։ Ան խոստացած էր։

Երբ մեր վաշտերը ճանապարհ ինկած, խու-

զարկելով առաջ կ՚Երթային, ես ձախ թեւէն կը հետեւէի անոնց ընթացքին: Ամիրեան ինձ յայտնեց, թէ երկու ձիաւոր սպաներ հարցուցին գումարտակապետը, որուն տեղը ցոյց տրուելով, գացին դէպի անոր կողմը: Ձիուս գլուխը դարձնելով այն դին, մտրակեցի եւ արագութեամբ հասայ Անդրանիկի մօտ: Սպաները սկսած էին յայտնել ընդհ. հրամանատարին կամքը. մին կ՚ըսէր.

— Զօրավարը կարգադրած է, որ ձեր գումարտակապետին հետ երկու թնդանօթներ ընկերանան: Ուստի հրաման ըրէք որ կամաւոր վաշտ մը թնդանօթներուն հետ գայ:

Աշխարհ բէկ, իբրեւ թարգման, բացատրեց Անդրանիկին, որ ըսաւ.

— Այս մարդոց ըսէ, որ ես թնդանօթ չեմ պահանջած, հետեւաբար զինուոր մը իսկ չեմ կրնար տրամադրել:

Միջամտեցի, ըսելով Անդրանիկին.

— Ես յայտնեցի քեզի առջի օր Զօր. Նազարբէկովի հետ մեր ունեցած խօսակցութիւնը, որուն համաձայն կը ղրկէ այդ թնդանօթները, մանաւանդ այսուհետեւ մենք շատ պէտք պիտի ունենանք անոնց:

Անդրանիկ զայրացաւ եւ դառնալով Աշխարհ բէկին՝

— Ըսէ՛ այդ պարոններուն, որ չեմ կրնար ամէն մարդու...եւ ըսածները լսել. թնդանօթ պէտք չէ:

Կը խորհէի թէ ի՛նչ պէտք էր ընել այս մարդուն, որ կը պնդէր Աշխարհբէկովին՝ բառ առ բառ թարգմանել իր ըսած անվայել խօսքերը: Խեղճը կը կմկմար ու կ՚ոլորէր այս ու այն կողմ՝ աղաչելով.

— Փաշա՛, այդպէս բան չեմ կարող թարգմա-

նել· անյարմար է։

Անդրանիկ յիշոց մը տալով, նորէն պնդեց եւ Աշխարհբէկ ի հարկէ նորէն չթարգմանեց այն բառերը զոր ըսաւ Անդրանիկ։

Սպաները ետ վերադարձան ուրախանալով եւ չմոռցան ըսել·

— Չէ՞ք ուզեր, դուք գիտէք· գացէք եւ թո՛ղ հոգինիդ դուրս գայ։

Իմ բոլոր աշխատութիւնները զուր անցան թըն-դանօթներու մասին։ Անդրանիկ Սատանի ձիուն վը-րայ նստած՝ իր յամառութիւնն ու անհեռատեսու-թիւնը կը մտրակէր, սակայն իմ ու անոր միջեւ կը խորանար անսիրելիութիւն մը։ Ես անկեղծօրէն հաւատացած եմ, որ ան թնդանօթներ կ՚ուզէր յառաջապահներուն հետ, սակայն որովհետեւ առաջարկողը ես էի, ուստի չէր ուզեր որ իրմէ դուրս ուրիշի մը խորհուրդը իրագործուէր։ Ահա թէ ինչու կը մերժէր եւ զանազան պատրուակներ առաջ կը բերէր։

Համբերութեանս բաժակը կը լեցուէր· կը մտա-ծէի վերջապէս գտնել ելք մը, որ կարենայի համո-զել Անդրանիկը՝ ընտրելու երկու ճամբաներէն մին։ Այսինքն, կամ յառաջապահի եւ հետախոյզի գործը ձգէր ռուս կանոնաւոր զօրքին, եւ կամ պահանջէր թնդանօթներ եւ խիստ հրաման տար հետախոյզ ձի-աւորներուն, որ առանց չփման մտնելու թշնամիին հետ, գան ու տան իրենց զեկուցումը միայն։

Մեր ձիաւորները զառիվար մտրակեցին իրենց երիվարները եւ աներեւութացան Նորտուզի խոր-տուբորտութեանց մէջ։

Ժամ մը անցած էր անոնց բաժանումէն, երբ հեռուէն լսուեցաւ հրացաններու որոտը՝ Խօմէր-զատէի կողմէն։ Քանի մօտեցանք, այնքան պարզ կը

լսուէին ձայները։ Վերջապէս մօտեցանք մեր ձիաւորներուն։ Տեսանք որ Թուրքերը կ՚անցնին գոգաձեւ լերան մը մէջէն եւ պիտի մտնեն կիրճը։ Նկատելով այս պարագան, Անդրանիկ կը գոռար.

— Գացէ՛ք ըսէք Թնդանօթներուն, որ շուտ հասնին։

Սակայն Թնդանօթները 10–15 մղոն հեռու էին միշտ։ Ասկէ զատ Անդրանիկ կը մոռնար որ ռուս սպային եւ զինուորին հոգը չէր աճապարել. անոնք գիտէին քալելու եւ ընթանալու իրենց սովորական չափը, որմէ դուրս տրամադիր չէին գործ ընելու։ Եւ Անդրանիկ ռուս սպաներուն եւ զօրքին լուր կը ղրկէ որ աճապարեն գալ։

Սկսանք կրակել, սակայն Թշնամին կարեւորութիւն չտուաւ մեզի։ Մենք 5–600 հոգի էինք, ան՝ տասնեակ հազարներ։ Քանի մը վաշտ Թշնամի յետնապահներ կռիւ ըրին մեզի դէմ եւ մեզ զբաղեցուցին, իսկ գլխաւոր ուժը, առանց կարգը խանգարելու, շարունակեց իր ճանապարհը եւ մտաւ կիրճը։ Եթէ Թնդանօթները մեզ հետ լինէին այդ օր, ուղղակի հրաշք պիտի գործէին, որովհետեւ կիրճին բերանը եթէ ռմբակոծուէր, Թուրքերը հնարք պիտի չգտնէին յառաջանալու եւ ամբողջ ուժով կամ պիտի կռուէին մինչեւ վերջին փամփուշտը, եւ կամ անձնատուր պիտի լինէին։ Անոնք կամ մէկը եւ կամ միւսը պիտի ընտրէին. ուրիշ ճար չկար, քանի որ Նորտուզի այդ բնական ամրութիւնները մեր ձեռքը պիտի լինէին։

Դժբախտաբար կորսնցուցինք այս գեղեցիկ առիթը Թշնամին պատիժի ենթարկելու, լոկ այն պատճառաւ որ Թնդանօթներ չկային մեզի հետ եւ երբ հրետանին հասաւ, Թուրքերը շատոնց անցած էին կիրճէն եւ ամրացած անառիկ վայրերու ետեւ,

ուրկէ իրենց թնդանօթները արդէն կ՚ուղղէին մեզի։

Այս խաղքութեան պատասխանատուն Անդրանիկն էր, որ յամառեցաւ մերժել առաջարկուած թնդանօթները։

Կռիւն այդ օր տեւեց դրեթէ մինչեւ իրիկուն, բայց առանց արդիւնքի, որովհետեւ թնդանօթներն ուշ հասան։ Ասկէ զատ ռուս զօրքը չեկաւ, այլ միայն հարիւրեակ մը քոզակ։

Ընդհանուր հրամանատարը շատ ետ մնացած էր եւ նոյն օրը հրաման չկար կռիւ բանալու։ Ինչ որ տեղի կ՚ունենար, ստեղծուած էր մեր կողմէ։

Եթէ մենք քիչ մը թափքով գործէինք, արդիւնքը պիտի լինէր բոլորովին տարբեր, բայց Անդրանիկի փառասիրութիւնը եւ բազոսային խնկարկումները տակնուվրայ կ՚ընէին ամէն ծրագիր։ Եթէ ունենայինք ուշիմ ու խելացի զումարտակապետ, որ զոհէր իր փառասիրութիւնը յանուն ընդհանուր շահերու եւ ողջմտութեան, պատկերը պիտի լինէր գլխովին տարբեր՝ իր բոլոր մանրամասնութեանց մէջ։

Ինչո՞ւ չկրցանք փառաւոր ջարդ մը տալ թշնամիին եւ թոյլ տուինք որ ան ազատօրէն անցնի այդ լեռներէն եւ երթայ իր գազանային թոյնը թափելու Թիֆլիսի մէջ հաւաքուած անզէն հայութեան վրայ։

Ասոնք ծանրակշիռ հարցեր են, որոնցմէ մարդ պէտք է սոսկայ, խղճահարի, նոյնիսկ սեփական ձեռքերով փորէ իր գերեզմանը, սակայն մեր զումարտակապետը, փոխանակ խոստովանելու իր ահաւոր չարիքները, կը գոչէր․

— Ինչո՞ւ թնդանօթները չեն գար․ ինչո՞ւ ռուս զօրքերը չեն հասնիր ժամանակին։ Մենք ի՞նչ բանով մեղաւոր ենք։

Այսպիսի անկապ, անպատասխանատու բացա-

գանչութիւններ կ'ընէր Անդրանիկ:

Սակայն, պարզ է, որ ամբողջ պատասխանատուութիւնը կ'իյնար իր վրայ: Ապագայ պատմիչը ու քննադատը թո՛ղ անաչառօրէն տան իրենց վճիռը:

Քանի՜ քանի՜ անգամ այս յուշերու ընթացքին մատնանշեցի այն խոշոր սխալները եւ չարիքները, զոր գործեց Անդրանիկ: Եթէ ան բոպէ մը մտահոգուէր մեր ժողովուրդի մասին, շատ մը հայեր կը փրկուէին այն փոթորիկներէն որոնց ենթակայ եղան: Մեր գումարտակապետը այնքան գոռոզացեր եւ ինք իր վրայ համարում գոյացուցեր էր, որ իրեն տրուած բարի խորհուրդներուն չէր անսար:

Այլեւս անտանելի էր ինծի՝ մնալ բանակին մէջ՝ ի տես այսքան չարիքներու եւ սխալներու: Ատեն մը ակռաներս սեղմեցի, գիտնալով մեր ընկերներու եւ ժողովուրդի հոգեբանութիւնը: Եթէ հեռանայի, հազար ու մէկ զրպարտութիւններ պիտի յերիւրէին իմ հասցէին: Համբերեցի:

Սակայն եկաւ օր մը որ լռութիւնն ու համբերութիւնն յորդեցան, որովհետեւ ամէն բան չափ ու սահման ունի:

Կռիւը դադրեցաւ: Յոգնաբեկ եւ պարտասած կամաւորները դիրքերը մնացին մինչեւ լոյս: Իրապէս այդ օրուան կռիւն ու կամաւորներու կողմէ թափուած ճիգերը մարդկային ուժէ վեր էին: Իւրաքանչիւր կամաւոր կարծես թեւ առած էր եւ մէկ դիրքէն միւսը կը թռչէր, որպէսզի վերջին հարուածով մը ջախջախէ թշնամին: Բոլորն ալ այն հաւատքն ունէին, որ այս լեռներուն մէջ եթէ Խալիլի զօրքը չջարդուի եւ կենդանի Սղերդի դաշտը մտնէ, այնուհետեւ «մնաս բարով» պիտի ըսէին հայկական Արեւին:

Եւ պէտք էր տեսնել, թէ ինչպէ՜ս կը կռուէին մեր ռազմիկները։ Մշեցի կտրիճներէն Ճազօն, որ 45 հոգիէ բաղկացած ընտանիքի միակ վերապրողն էր, բազէի նման կ'արշաւէր աջ ու ձախ եւ բռնած գերիները ոչխարի պէս կը մորթէր։ Յետոյ կային Երկար Մուրատը, արագաշարժ Նատօն, հին ռազմիկ Պալախորցի Ստեփան Շախանեան եւ Շատախցի Մեսրոպ վարժապետ, որոնք միացած՝ ուղղակի կը մտնէին թշնամւոյն խիտ շարքերուն մէջ եւ դուրս կը հանէին ասկէրներ, զորոնք կը կոտորէին անխընայ։

Ահա այսպիսի յոգնաջան աշխատութենէ վերջն էր, որ դիրքերուն մէջ կը հանգչէին մեր կամաւորները, յաջորդ օրը նորէն չափուելու համար թշնամիին հետ։

Արեւը ծագեցաւ հետեւեալ առաւօտ, մայիս 18-ի օրը միասին բերելով։ Կը պատրաստուէինք կռիւի, երբ զարմանքով տեսանք որ թշնամին անյայտացած էր։ Մեր դէմ ոչ ոք կար։ Թուրքերն ու քիւրտերը շատոնց բռնած էին Նահանջի ճանապարհը։

Պարզ ու դիւրըմբռնելի էր ամէնուս, որ թշնամին չէր ուզեր այլեւս կռուիլ եւ դերագոյն ճիգեր կ'ընէր խոյս տալու մեր ճնշումներէն։ Ի հարկէ կ'անգիտանայինք իր նպատակը, սակայն բան մը որոշ էր մեզի, և այդ այն էր՝ որ ան կտրուած էր իր գլխաւոր ուժերէն եւ հնարաւորութիւն չունէր ռեւէ տեղէ պաշար ու ռազմանիւթ ստանալու։ Ինչ որ ունէր, իր հետ էր՝ բեռցած ուղտերու վրայ։ Այս պայմաններուն մէջ թուրք զօրամասի հրամանատարը իմաստութիւն կը նկատէր չսպասել մինչեւ սպառէր ռազմանիւթի իր պաշարը, որպէսզի յետոյ անձնատուր լինէր։

Թուրք զօրամասը կը նահանջէր արագութեամբ եւ մենք չէինք կրնար լուրջ ծրագիր պատրաստել կտրելու անոր նահանջի գիծը։ Այս շարժումը դըժուար չէր, սակայն ո՛վ պիտի ընէր եւ որո՞ւն պէտքն էր մտածել այդ մասին, բաւական էր որ թշնամին կը նահանջէր եւ մենք մղոններ կը կտրէինք առանց դիմադրութեան։ Նման ծրագիր պատրաստելու պարտքը կ՚իյնար գումարտակապետին վրայ, որ գործին մարդը չէր, ուշադրութիւն չէր ըներ եւ ուրիշներու խորհուրդը կ՚արհամարհէր։ Եթէ փոքրի մտահոգութենէն առաջ, ան մտածէր մեր ժողովուրդը, երբեք աւելի նպաստաւոր դասաւորում մը կ՚ունենային։ Իմ դիմումները, սպառնալիքները դարձեալ օգուտ չտուին։ Չեմ ուզեր կրկնութիւններ ընել հոս եւ տաղտուկ պատճառել։ Անուղղան անկարելի էր ուղղել այլեւս։ Ուստի խղճի ծանր բեռէ մը ազատելու համար որոշեցի թողուլ բանակը եւ հեռանալ։

Այս էր միակ միջոցը խղճիս հանգստութիւնն ապահովելու։ Միեւնոյն ատեն կը մտածէի թէ իմ հեռանալս արդեօք բարդութիւններ չէ՞ր առաջացներ։ Սկսայ հարցը քննել բազմակողմանի կերպով։ Արդեօք իմ վաշտը չէ՞ր քայքայուեր եւ կամ վաղը Աւօն ու Ստեփանը, որոնք նոյնպէս դառնացած էին Անդրանիկի գործած սխալներէն, պիտի չուզէի՞ն իսկոյն հեռանալ բանակէն, քանի որ անոնց մտադրութիւնները այս ուղղութեամբ քանի մը անգամներ հազիւ կրցած էի մեղմել։

Հիմա սակայն ես ինքս կ՚ուզէի հեռանալ եւ օրինակը պիտի տայի. ուստի որոշեցի դիտաւորութիւնս յայտնել Ստեփանին ու Աւոյին։ Յայտնեցի։ Ի հարկէ անոնք եւս պատրաստուեցան հեռանալու,

բայց արգելք եղայ եւ խօսք առի որ ժամանակ մը մնան։

Մեր բանակը պատրաստուեցաւ հետեւելու թշնամիին։ Անդրանիկ կարգադրեց որ մենք յառաջապահ լինինք։ Մօտեցայ անոր ու ըսի.

— Անդրանի՛կ, շատ մեծ պատասխանատուութեան ներքեւ կ՚իյնաս քու այս ընթացքով։ Բնաւ նկատի չես առներ այն խօսակցութիւնները, զոր ունեցանք։ Յառաջապահի դերը թո՛ղ ռուսերուն։ Մենք լինի՛նք կեդրոնը եւ մտածենք թէ ի՞նչպէս կրնանք թշնամւոյն նահանջի դիծը կտրել։ Ի հարկէ այս կախուած չէ քենէ, սակայն քու ամէն մէկ խօսքդ կշիռ ունի ռուս հրամանատարութեան մօտ, որուն կրնաս հասկցնել թուրք նահանջող զօրքին գործելիք չարիքները մեր ժողովուրդի գլխուն։

— Ա՛յ մարդ, պատասխանեց Անդրանիկ, թո՛ղ՛ուր քու այդ խորհուրդները։Պահէ՛ քու ռազմագիտութիւնդ քեզի եւ գիս հանգիստ ձգէ։ Ես գիտեմ թէ ի՛նչ կ՚ընեմ։

ԻԴ․

Անցք Նորտուզի լեռներէն․— Լքուած թանկարժէք գոյքեր ճամբուն երկայնքը․— Ոչխարի անհամար հօտեր․— Սիկունիս եւ իր կոտորածը․— Թուրք զօրքին զայրոյթը հայ կամաւորներու դէմ․— Անդրանիկ առաջ կ'անցնի եւ կռուի կը բռնուի․— Անմիտ հրացանաձգութիւն․— Թշնամին կ'արհամարհէ Անդրանիկի կրակը․— Անհեռատես գումարտակապետ․— Թընդանօթներու պակաս․— Մեր վէճը կը վերարծարծի․— Անդրանիկ կը խոստանայ այլեւս յառաջապահ չըլլալ․— Շամշատինցի Պիծան եւ Չէչէն Ստեփան կը հասնին․— Անդրանիկ 50,000 ոչխար կը յանձնէ անոնց․— Նորէն մենք ենք յառաջապահը․— Կրկին կը վիճինք Անդրանիկի հետ․— Բանակէն հեռանալու պարագաները․— Կը մեկնիմ։

Օղակ օղակ կը յառաջանար մեր զինուորութիւնը Նորտուզի լեռներու կածաններէն։ Հետեւակները կ'ընթանային նուազ դժուարութեամբ, սակայն ձիաւորներու գործը դիւրին չէր։ Թնդանօթները ջորիներու վրայ բեռցուած էին։

Սար ու ձոր լեցուած էր ոչխարի հօտերով։ Փախչող քիւրտերը չկրնալով իրենց հետ քշել տանիլ զանոնք, հեռացեր էին։ Նմանապէս տասնեակ միլիոններու հասնող հարստութիւն թափուած էր ճամբաներուն երկու կողմերը։ Ամէն տեսակ իրեր կային, մանաւանդ պարսկական ընտիր եւ թանկարժէք գորգեր, կապերտներ, տան կարասիներ, կանանց զարդեղէններ, հագուստներ, վերջապէս ճանապարհը զոր կը կտրէինք՝ լքուած եւ անկարգ բացօղեայ վաճառատան մը կը նմանէր՝ որուն տէրը չկար։

Լեռներէն իջանք Սիկունիս հայ գիւղը, որուն քանի մը պառաւ կիները թաքնուած էին քարայր-

ներու մէջ եւ եկան պատմելու այն կոտորածը զոր գործած էին Թուրք զօրքերը։ Գիւղի բնակիչներուն դիակները առջեւէն անցնող գետը նետուած էին։

Թուրքերը, ըստ վկայութեանց, սոսկալիօրէն կատղած էին Հայերու դէմ եւ իրենց բոլոր կորուստները կը վերագրէին հայ կամաւորներուն։ Ուստի անխնայ կը կոտորէին այն հայ գիւղերը, որոնք կ'իյնային իրենց նահանջի ճամբուն վրայ։ Այս կոտորածէն ետք, Թուրք զօրքը անցեր էր Տիգրիսը եւ ուղղուեր դէպի Ճարճալան լեռները։

Անդրանիկ յառաջացաւ ձիաւորներու հետ եւ մենք մեր հետեւակով հետեւեցանք։ Երկու եւ կէս ժամ անդադար բարձրացանք Նոլտուզի լեռները։ Ա՛լ յոգնած էինք ծայրաստիճան եւ ստիպուեցանք քիչ մը հանգստանալ։

Մեր ձիաւորները վաղուց կտրած էին լեռներու այդ շարանը եւ մենէ 4–5 մղոն առաջ էին։

Եւ ահա լսեցինք հրացաններու որոտը։ Հեռուն, լեռներուն մէջ կռիւ տեղի կ'ունենար մեր ձիաւորներուն եւ թշնամի ուժերու միջեւ։ Չէինք գիտեր թէ ի՛նչ աստիճանի մէջ էր այդ կռիւը. Թշնամին իր ամբողջ ուժով դէ՞մ կանգնած կը կռուէր, թէ յետնապահներու հետ չփում մըն էր որ տեղի կ՚՚ունենար։

Այս անորոշութեան մէջ իսկոյն պատրաստուեցանք եւ ուղղուեցանք դէպի կռուին վայրը։

Մենք՝ քանի մը ձիաւորներս՝ մտրակեցինք մեր երիվարները եւ ժամէ մը հասանք կռուին ասպարէզը, ուր, փոխանակ կռուին մասնակցելու, սկսայ վէճի բռնուիլ մեր զումարտակապետին հետ։ Առանց չափազանցութեան, Թշնամին 5–6 հազար քայլ հեռաւորութեան վրայ վրան զարկած էր ձորի մը մէջ։ Նկատելով զանոնք, մեր ձիաւորները կը սկսին

աննպատակ հրացանաձգութիւն մը Անդրանիկի հրահանգով։ Թշնամին բնաւ պատասխան չի տար, այլ հանդարտ կերպով կը սկսի հաւաքել իր վիրաւորները։

Երբ հասայ, նկատեցի թշնամւոյն հեռաւորութիւնը եւ հարցուցի Անդրանիկին.

— Քանի՞ քայլի վրայ կը կրակէք, ինչո՞ւ կը կրակէք, քանի որ անոնք չեն պատասխաներ. կը նշանակէ թէ մեր գնդակները չեն հասնիր անոնց, մանաւանդ ասկէ մինչեւ հոն երկու մղոն է։

Անդրանիկ, զայրացած, կը գոչէր.

— Ո՞ւր են կամաւորները, ո՞ւր են թնդանօթները։ Ինչո՞ւ չէք աճապարեր, երբ կը լսէք թէ կռիւ կայ հոս։

— Այո՛, սա կռիւ է, բայց աննպատակ, ինչ որ թշնամւոյն ծիծաղը կը շարժէ. կը տեսնե՞ս թէ ինչպէ՛ս առանց կարեւորութիւն տալու իր պատրաստութիւնները կը տեսնէ չուելու։

Իրօք, թշնամին իր բոլոր կապոցները բառնալէն յետոյ, ուղղուեցաւ դէպի Ծուլամերկի լեռները, սակայն ձիւնի խորութեան պատճառաւ ժամուան մը ճամբայ կտրելէ ետք՝ տեսաւ որ անկարելի է յառաջանալ, վերադարձաւ եւ եկաւ մեր դիմացէն անցաւ ու շարժեցաւ դէպի Սղնրդի դաշտը։

Այս բոլոր շարժումները թշնամին կը կատարէր հանդարտութեամբ եւ առանց ջղայնանալու, որովհետեւ ան լաւ ըմբռնած էր հայ հետախոյզներու եւ յառաջապահներու թաքթիքը եւ լաւ գիտէր որ իր դէմ վարպետ զինուորական պետ մը չկար, որ հասկնար ռազմավարութեան տարրական կանոններէն։

Մեր կամաւորներն ու թնդանօթները այն ատեն հասան միայն, երբ թշնամի գլխաւոր ուժերը կտրած անցած էին վտանգի գիծէն, եւ այնուհետեւ

յետնապահներուն հետ էր որ ընդհարում կ՚ունենայինք: Այս պարագային, մեր թնդանօթներու կրակը դրեթէ զուր էր:

Եթէ Անդրանիկի խելքը գլուխը ըլլար եւ թըշնամին տեսնելէ ետք համբերէր եւ կամ լուր ղրկէր ռուս հրամանատարին, վստահ եմ որ թշնամին փառաւոր ջարդ մը պիտի կրէր այդ օրը: Թուրք զօրքը ծայր աստիճան յոգնած էր մեր անվերջ հալածանքներէն եւ նպատակ ունէր այդ օր մնալու նոյն տեղը:

Անոր շարժիլը տեղի կ՚ունենար մեր սխալումներէն, այլապէս ան պիտի պարտադրուէր ընաջընջումի:

Ա՛լ չէի կրնար հանդուրժել այս սոփեստական «ռազմագիտութեան», եւ կտրուկ կերպով բոլոր սխալները Անդրանիկի երեսին տալով, պահանջեցի որ այսուհետեւ անոր ոեւէ հրամանը գործադրուելու չէ, եթէ ան չլսէ զիս:

Անդրանիկ խոստացաւ.

— Այսուհետեւ մենք այլեւս յառաջապահ պիտի չըլլանք:

Այս խոստումին վրայ լռեցի:

Հրաման եղաւ, որ վրան լարենք բաց լեռներուն մէջ: Գիշերն անցուցինք խաղաղ: Թշնամին անյայտ եղած էր եւ նոյնիսկ անոր հետքերը կորսնցուցած էինք լեռներուն մէջ: Երկու օր մնացինք: Այդ միջոցին մեզի եկան նշանաւոր յեղափոխական Շամշատենցի Պիծան եւ Ջէչէն Ստեփան Ադուլեցին:

Անդրանիկ յիսուն հազար ոչխար վստահեցաւ անոնց՝ որ տանին Վան եւ Արամ փաշային յանձնեն թալանուած վանքերուն եւ աղքատ ժողովուրդին բաշխելու համար:

Անոնք գացին եւ մենք գիշեր մը եւս անցուցինք հոս:

Մայիսի վերջերն էր, որ հրաման եկաւ ճամբայ իյնալու եւ հետեւելու թշնամիին: Երթի փողը հընչեց, մենք պատրաստուեցանք, բայց այն ենթադրութեամբ որ յետ այսու յետնապահի դեր պիտի կատարէինք:

Այսպէս չեղաւ սակայն: Անդրանիկ, ըստ իր սովորութեան, կրկին ստանձնեց յառաջապահի դերը:

Իսկոյն քշեցի ձիս եւ մօտեցայ իրեն, որ վրանի մուտքին առջեւ կանգնած էր. բարեւեցի եւ ուզեցի իմանալ թէ նորէ՞ն մենք ենք յառաջապահը:

— Այո՛, ըսաւ Անդրանիկ:

— Սակայն առջի օր խօսեցանք այս մասին:

— Այն օրուան խօսակցութիւնը այնտեղ մնաց. այսօր այսպէս կարգադրած եմ:

— Սխալ կարգադրութիւն է եւ շատ ցաւալի հետեւանքներ առաջ կը բերէ քու այս կամակորութիւնը:

— Այդ իմ գործն է, այսպէս կը կամենամ:

— Քու կամքը չի հետաքրքրեր զիս. ժողովուրդի մը ճակատագրին հետ այսպէս թեթեւօրէն վարուիլ ներելի չէ:

— Աւելորդ խօսակցութիւն է, պէտք է յառաջանանք:

— Այո՛, պէտք է յառաջանանք, բայց դուն չափազանցութեան կը տանիս գործը, քանի՛ անգամ քեզ հետ երկար վիճած եմ այս չարիքներու նկատմամբ:

— Ես այդպէս կը կամենամ եւ դուն պէտք է ենթարկուիս իմ հրամաններուն:

— Քու հրամանները քեզի պահէ. երբ այս է քու ընթացքը եւ մանաւանդ վերաբերումը, մնա՛ս

բարով, ես իմ ձեռքերն այսօրուընէ կը լուամ եւ ա-
պագայ բոլոր պատասխանատուութիւնը կը թողում
քու վրայ։

Վերադարձայ վաշտիս մօտ. գործերս յանձնե-
ցի իմ օգնական Ամիրեանին եւ հրահանգեցի որ մեկ-
նի վաշտին հետ, յայտնելով որ ես կը հեռանամ բա-
նակէն։

Գրիգոր Ամիրեան այնչափ ալ ուրախ չեղաւ իմ
խօսքերէն, ինչպէս նշմարեցի անոր զինուորական
երեսին դառնութենէն, կնճիռներէն եւ յօնքերուն
կիտումէն։ Ան շատոնց կ'ուզէր հեռանալ եւ շատ
անգամ իր սրտի խորերէն ա՜խ կը քաշէր՝ ըսելով.

— Ինձ համար անտանելի է մնալ այս գումար-
տակին մէջ. ես դժգոհ չեմ զինուորներէն, որ կը
կռուին առիւծի պէս եւ հլու հնազանդ կը կատարեն
իմ բոլոր հրամանները, ամէն զրկանք կրելով յա-
նուն հայրենիքի, սակայն չեմ կրնար տանիլ, տես-
նելով որ մեր բոլոր յոգնութիւնները, բոլոր զոհերը
կ'անցնին զուր տեղ, մեր հրամանատարի ապիկա-
րութեան երեսէն։

Այս խօսքերուն վրայ կը լռեցնէի Ամիրեանը եւ
երբեմն ալ կը յանդիմանէի, առարկելով որ բնաւ
իրաւունք չունէր դժգոհելու մեր հրամանատարէն։
Ամիրեան կ'ըսէր թէ հրամանատարի անձին դէմ ո-
եւէ խօսք չունէր, եւ կը դժգոհէր միայն անոր ա-
կընյայտնի սխալներէն այսպէս.

— Չէ՞ որ մենք ալ մասնակցեր ենք կռիւներու
եւ ռազմադաշտերու մէջ ունեցած ենք հրամանա-
տարներ, որոնք լսեր են մեզ, խորհրդակցեր են եւ
ապա պատրաստեր իրենց ծրագիրը։ Ահա ութն ա-
միս կ'ընէ որ կը կռուինք, սար ու ձոր կը թափա-
ռինք, սակայն օր մը կողք կողքի, քով քովի չե-
կանք, չխորհեցանք թէ մեր գործունէութիւնը այս

ձեւով՝ արդեօք չա՞հ կը բերէ մեր ժողովուրդին թէ վնաս։

Այս եւ ասոնց նման դատողութիւններ կուտակուած էին շատերու մէջ, բայց ոչ ոք կը համարձակէր բառ մը ըսել. այս լռութիւնը Անդրանիկ պարտական է քանի մը մարդերու ազդեցութեան։

Վաշտը շարժեցաւ առաջ, իսկ ես քանի մը ձիաւորներով ուղղուեցայ դէպի Վան։

Իմ հեռանալը վաշտէն չէր կրնար արդարացնել; եւ գիտէի որ իմ ըրածը զինուորական մեծ յանցանք էր, որ կրնար դժբախտութեանց պատճառ դառնալ։ Իմ այս քայլով նոյնիսկ կը մեղանչէի շատ մը զինուորներու դէմ, որոնք սկիզբէն իմ սիրոյս եկան այս ճակատը, ինչպէս յայտնի ռազմիկ Մանուէլ, յանդուգն կտրիճ Մեսրոպ, անմահ Զուլալ, քիւրտ Եղիա, Շէկ Միքայէլ, Ստեփան, Ալօ, Մանուկ Նազարէթեան, հարիւրաւոր Բաբերդցի, Կարնեցի, Քղեցի, Երզնկացի, Դերջանցի, Տրապիզոնցի եւ Կիրասոնցի տղաներ։ Այս բոլոր ռազմիկները այս գումարտակին պիտի չմնային եւ կ՚ուզէին գալ կռուիլ Սարիղամիշ-Էրզրում գծին վրայ իմ հրամանատարութեան ներքեւ։ Այս կտրիճներէն շատերը նահատակուեցան կռիւներու ընթացքին այս ճակատին զանազան կէտերուն վրայ, միայն այն պատճառով որ գումարտակին հետ կը գտնուէր իմ անձը։

Մեռնողները մեռան, բայց ի՞նչ պիտի ըսէին ապրողները։ Այս տեսակէտէն արդարանալու հիմ չունէի։ Սակայն մնալ բանակի մը մէջ, որուն պետը անուղղայ սոփեստութեամբ սխալ սխալի ետեւէ կը գործէր, ծայր աստիճան արժանապատուութեան խնդիր մըն էր ինծի եւ կենաց ու մահու հարց մը կը բանար։ Բանակ մնալով՝ խղճի անհուն խայթեր կ՚ունենայի եւ յաճախ կը մտածէի անձնասպանու-

թեամբ փրկուիլ այս վիճակէն։ Աղաղակող սխալները եւ ամբարտաւան կամակորութեան մը երեսէն մեր ժողովուրդին պատճառած չարիքները գերագրգիռ մտայնութեան մը ենթակայ ըրած էին զիս։

Ուրեմն, ընտրելով երկու չարիքներու փոքրագոյնը, մեկնեցայ բանակէն, յանձն առնելով ամէն նուաստութիւն։

ԻԵ.

Կ'անցնինք Տիգրիսը.— Նորէն Սիկունիս.— Սարսափահար ծերունին եւ քիւրտերու վայրագութիւնը.— Ընդհարում մեր եւ քիւրտերու միջեւ.— Քիւրտերը կը սպաննուին.— Հայոց Ձորի խառնտակ գիւղը.— Վանի ինքնապաշտպանութեան շուրջ.— Արամ փաշա, Պուլկարացի Գրիգոր, Ալէք, Թէոս եւ Վարդան.— Կայծակ Առաքելի ատամները.— Պուլկարացի Գրիգորի հրանօթը.— Վանեցիներու ռազմական ոգին.— Ամիրեան եւ Նիկոլ կը միանան ինծի.— Դէպի Բերկրի Գալէ.— Պէնտի Մահի եւ Ապաղա.— Իգտիր, Էջմիածին եւ Երեւան:

Անցանք Տիգրիսը եւ հասնելով Սիկունիս գիւղը, ուզեցինք քիչ մը հանգստանալ: Եւ ահա քանի մը հրացանի ձայներ լսեցինք շատ մօտէն:

Իսկոյն իմ զինուորներուն հետ, որոնց թիւը հինգ էր ինծմով, մեկնեցայ այն կողմը: Հազիւ 15–20 վայրկեան գացած էինք, տեսանք որ 50–60 տարեկան ծերունի մը սարսափահար կը փախչի եւ կուգայ դէպի մեզ: Տեսնելով մեզ, ծերունին «եամա՜ն Աստուած» պոռաց եւ ուզեց իր ճամբան փոխել, մեզ ընդունելով իբրեւ քիւրտեր: Խեղճը այնքան սարսափած էր, որ մեր հագուստներէն չէր նշմարեր որ քիւրտ չենք: Հեռուէն պոռացինք թէ հայեր ենք, բայց ան ուշադրութիւն չըրաւ եւ կը վազէր ետ՝ դէպի Տիգրիս, ժայռի մը վրայէն անձնասպան ըլլալու մտադրութեամբ եւ կը բարձրանար վեր: Իմ ձիաւորներէն Խորէն արագաթեւ հասաւ անոր ետեւէն եւ ուժեղ բազուկով բռնեց զայն եւ թոյլ չտուաւ որ նետուի Տիգրիսի ալիքներուն մէջ:

Խորէն՝ ծերունին բերաւ մեր մօտ, եւ երբ ան համոզուեցաւ թէ հայեր ենք, սկսաւ պատմել այն

դժբախտութիւնը, որուն ենթակայ եղած էր Սիկունիս գիւղը, նաեւ բացատրեց քիչ առաջուան հրացաններու ձայնը:

Երբ Խալիլի զօրքերը մտեր էին Սիկունիս, ինչպէս գիտենք, սուրէ անցուցեր էին բոլոր բնակիչները: Այս ծերը իր երկու թոռներուն հետ ապաստանած էր մօտակայ լեռը, ուր մինչեւ այսօր կերպով մը կ՚ապրէր: Սակայն, սա՛ չար ժամուն, երեք քիւրտեր տեսած էին զանոնք եւ յանկարծ կրակած էին անոնց վրայ: Երկու թոռները սպաննուած էին, իսկ ինքը ծերունին վիրաւորուած էր թեւէն: Իսկ այն հրացանի ձայները զոր լսեցինք, ծերունիին ետեւէն արձակուած էին:

Այս պատմութիւնը հազիւ լրացուցած էր, ահա գնդակ մը վզզալով եկաւ անցաւ մեր գլխուն վրայէն: Սարսափահար ծերունին այնպիսի ճիչ մը արձակեց ու գետին ինկաւ, որ մեր վրայ անգամ տպաւորութիւն թողուց:

Մեր տղաները վար իջան ձիերէն եւ սկսան մագլցիլ զանազան ուղղութեամբ: Քիչ յետոյ հրացանները վերսկսան իրենց որոտը, որ տեւեց մօտ կէս ժամ, յետոյ լռութիւնը տիրապետեց:

Երեք քիւրտերն ալ սպաննուած էին եւ ծերունիին վրէժը լուծուած էր:

Տղաները նորէն հաւաքուեցան. կապեցինք ծերունիին վէրքը եւ մեկնեցանք Սիկունիս:

Գիշերը մնացինք այս աւերակ գիւղը եւ առաւօտուն կանուխ շարունակեցինք մեր ճանապարհը դէպի Վան: Ծերունին մնաց:

Երեկոյեան հասանք Հայոց Ձորի Խառնտակ գիւղը, ուր գտանք քանի մը տեղացի հայեր, որոնք Վանէն նոր վերադարձած էին: Այս գիւղի եւ շրջա-

նի ժողովրդեան մեծամասնութիւնը զերծ մնացած էր Թուրք եաթաղանէն, որովհետեւ Վանի ապըստամբութեան նախօրեակին Այգեստան ապաստանած էր:

Գիշերն այստեղ անցուցինք: Գիւղացիներէն ոմանք անձամբ ծանօթ էին ինծի եւ սկսան պատմել Վանայ հերոսամարտին դրուագները:

Չեմ ուզեր երկարօրէն կանգ առնել անոնց պատմութիւններուն վրայ, գիտնալով որ ամբողջ ճանապարհին պիտի լսէի զանոնք: Զանց կ'ընեմ նըմանապէս իմ յուշերուն մէջ գրի առնել Վանայ հերոսամարտը, մանաւանդ այն պատճառաւ, որ բազմաթիւ ականատես եւ հեղինակաւոր մարդիկ կան որ պիտի գրեն այդ մասին, ինչպէս Արամ, պուլկարացի Գրիգոր, Կայծակ Առաքել, Ալէք եւ Թէոս: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը տարիներու ընկեր եղած է ինծի եւ առաջնորդած է այդ մեծ կռիւը:

Առաւօտուն մեկնեցանք դէպի Վան, ուր հասանք երեկոյեան ուշ ատեն: Մեր ձիերը շատ նեղուած էին ճամբուն երկարութեան պատճառաւ, մանաւանդ որ յաճախ քառասմբակ կը վարէինք զանոնք:

Վան հասնելուս՝ անմիջապէս ներկայացայ Արամին, որմէ լսեցի թէ Վարդանն ալ քանի մը զինուորներով Վան կը գտնուի: Դրօն իր գումարտակով անցեր է Շատախ, իսկ Քեռին ու Համազասպը՝ դէպի Ռշտունիք-Գիավաշ:

Վարդան, որուն այցելեցի յետոյ, հիացումով կը նկարագրէր Քեռիի մղած կռիւները: Մեր ձիերուն համար տեղ նշանակուեցաւ եւ աւելի ետք ընկերներով նորէն գացինք Արամի մօտ, ուր եկան նաեւ Վարդան, պուլկարացի Գրիգոր, Կայծակ Առաքել եւ Թէոս: Մեր հանդիպումը Կայծակի հետ

առանձնապէս սրտառուչ եղաւ, որովհետեւ տասնեակ տարիներ իրարու ընկեր եղած էինք։ Զարաչուք սահմանադրութեան օրերուն բաժնուեցանք· ան գնաց Վան, ուր ամուսնացաւ, տուն տեղ կազմեց, իսկ ես գացի տեղաւորուեցայ Բաբերդի իմ ծննդավայր Վարզահան գիւղը, թէեւ չկրցայ երկար մնալ հոն, ինչպէս պատմած եմ այս յուշերու ըսկիզբը։

Կայծակը բոլորովին տարբեր կերպարանքով մը երեւցաւ ինծի· կարծես ընկճուած ըլլար Տերսիմի այդ առիւծը· ո՛չ խօսակցութիւնը կը հասկցուէր եւ ոչ ալ կ'երեւէր այն ժպիտը որ յատուկ էր իրեն։

— Ի՞նչ է պատահեր, Կայծա՛կ, որ այդպէս ընկճուած ես· տղա՛յ, չլինի որ ձեր երեսնօրեայ հերոսամրատը վախ առթած ըլլայ քեզի եւ այս վիճակին ձգէ։

— Է՜հ, տնաշէ՛ն, վախն ի՞նչ է· մի՞թէ տղամարդը մահէն կը վախնայ։ Այդպէս բան չեմ գիտեր, միայն նկատի ունեցիր որ չորս հինգ ամիս կ'ընէ որ «Ապուրէ խուծ, առխէ բլուզ» կ'ուտեմ, որովհետեւ բերանս ատամ չկայ։ Կռուի առաջին օրերուն չուարած կացութեան մէջ կը գտնուէի, իսկ հիմա կ'ուզեմ Կովկաս փութալ, որ ատամներս չինել տամ։

— Ըսէ՛, Կայծա՛կ, ըսէ թէ ինչո՞ւ այդպէս եղաւ, ինչո՞ւ քաշել տուիր ատամներդ։

— Ա՜խ, Սեպո՛ւհ, ի՛նչպէս պատմեմ· այս անիրաւ ատամներս գիշեր ցորեկ այնպէ՜ս կը ցաւէին, որ քուն ու հանգիստ չունէի։ Երբ բժիշկի դիմեցի, քննութիւնը ցոյց տուաւ որ բոլորը պէտք է քաշել տամ եւ ամբողջովին արհեստական ատամներ գործածեմ։ Քաշել տուի, սակայն իմ բախտէս, նոյն բժիշկը բռնեցին եւ բանակ տարին, իսկ մենք

պաշարուեցանք թշնամիէն։ Ստիպուեցայ տանիլ այն բոլոր զրկանքները որ կրնաս երեւակայել, բայց ատոնք հետաքրքիր չեն. դու այն ըսէ, թէ ո՞ւր է ձեր զումարտակը եւ ե՞րբ կուգայ Անդրանիկ։ Ինչո՞ւ դու եկար եւ ի՞նչ գործով։ Գիտե՞ս որ մենք կը սպասէինք որ մեզի օգնութեան կը հասնիք, բայց այդ բախտը չունեցանք։ Ի հարկէ կը հասկնամ որ ատիկա ձեր կամքէն անկախ էր։

Այսպէս Կայծակ Առաքելին հետ երկարօրէն խօսեցանք։ Այդ իրիկուն տեսնուեցանք նաեւ մեր միւս ղեկավար ընկերներուն հետ, որոնք մանրամասնօրէն պատմեցին Վանի հերոսական կռուի պարագաները։

Յայտնի էր որ Վանի մէջ միայն մենք՝ Դաշնակցականներս չէինք որ կռուեցանք, այլ բոլոր կուսակցութիւններն անխտիր, որոնք բերին իրենց բաժինը, համաձայն իրենց ուժերուն։ Ճիշդ էր որ մենք էինք ղեկավարները, որովհետեւ այս ժողովուրդին միակ կենսունակ եւ մարտական ուժը գլխաւորաբար ամփոփուած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ, որուն քսան տարուան գործունէութիւնը ռազմիկ սերունդ մը պատրաստած էր այսպիսի դաժան ու սեւ օրեր դիմագրաւելու հեռատեսութեամբ։

Կարիքը մայրն է բազմաթիւ գիւտերու եւ ըստեղծուած դիւրութեանց։

Վանի հերոսամարտին՝ պուլկարացի Գրիգոր, խելացի եւ հանճարեղ այդ յեղափոխականը, պատրաստած էր թնդանօթ մը, որ չէր գործածուած՝ յաղթանակը շուտով շահուած ըլլալուն պատճառաւ։

Կայծակ Առաքել տարաւ ցոյց տուաւ մեզի այդ հրանօթը, որով կարելի պիտի ըլլար, իրօք, հրաշքներ գործել։ Ալ չեմ ուզեր դրուատիքն ընել Վանեցիներու գերմարդկային քաջագործութեանց,

որոնք այնքան ծանօթ են եւ կը նկարագրուին ձեռընհաս անձերու կողմէ:

Յայտնի իրողութիւն է որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Վասպուրականի համար խնայած չէր ոեւէ քանակի ռազմամթերք ու զինական միջոցներ, միեւնոյն ատեն տրամադրելով իր լաւագոյն ուժերը, ինչպէս Արամ Մանուկեան (Արամ Փաշա), Վահան Փափազեան, Իշխան, Վռամեան եւ ուրիշ շատեր: Այս ժողովուրդի զաւակներն էին Վազգէններ, Մկօներ, Աւետիսեաններ, Մարտիկներ, Թէրլէմէզեաններ, Ալէքներ եւ Թէոսներ:

Վանեցին, այս ապստամբութեան ատեն, ի յայտ բերաւ իր ռազմական ոգին, առանց կուսակցական խտրութեան: Մէկը կռուեցաւ բոլորի համար եւ բոլորը կռուեցան մէկի համար. եւ այս նըշանաբանով անոնք կրցան յաղթանակել: Փա՛ռք ու պատիւ Վասպուրականցիին: Եթէ ամբողջ հայ ժողովուրդը Վանեցիի նման մտածէր, կամ Շապին Գարահիսարցիին օրինակին հետեւէր, հաւատացած եմ որ մեր ճակատագիրը տարբեր կերպով կը տնօրինուէր եւ մենք սպանդանոց չէինք առաջնորդուեր թշնամիէն: Ամէն պարագայի տակ, Վանեցիին օրինակը առաջնորդող ոգին պիտի լինի ապագայ մեր սերունդներուն:

Վանի մէջ չմնացի երկար, հազիւ շաբաթ մը միայն: Եւ ամէն ընկեր գիտէր թէ ինչո՞ւ հեռացած էի բանակէն: Ոմանք կը մեղադրէին զիս, ուրիշներ՝ Անդրանիկը: Բոլոր մեղադրողները ունէին-իրենց տեսակէտները:

Արամ եւ Վարդան աշխատեցան իմ եւ Անդրանիկի միջեւ եղած պաղութիւնը դարմանել, որ կըրկին վերադառնայի բանակ, սակայն իմ որոշումս վերջնական էր: Այս առթիւ խղճի հանդարտու-

թեամբ կը խօսէր եւ կը բացատրէր: Անձնական ոչինչ ունէր ոեւէ մէկուն հանդէպ, գործելակերպի ըմբռնման տարբերութիւններն էին որ կը բաժնէին զիս Անդրանիկէն: Եթէ ան կը փոխէր իր վնասաբեր գործելակերպը, ես պատրաստ էի հաշտուելու:

Այս միջոցին Վանի ընկերները եւ ժողովուրդը մեծ պատրաստութիւններ կը տեսնէին Անդրանիկի զումարտակին ընդունելութեան համար, որովհետեւ լսած էին որ քանի մը օր վերջ ան պիտի մտնէր Վան:

Պատրաստութիւնները զուր անցան, որովհետեւ Անդրանիկ վերջին պահուն վշտացած էր եւ մերժած էր Վան մտնել: Թէպէտ հացկերոյթ մը տրուած էր անոր, սակայն այդ ալ չէր գոհացուցած Վանեցիին ակնկալութիւնը:

Իմ ձիաւորներուս հետ մեկնեցայ դէպի Կովկաս, բնականաբար Առաքելէն, Գրիգորէն եւ միւս ընկերներէն հրաժեշտ առնելէս ետք: Այստեղ Ամիրեանն ու Նիկոլը եկան միացան ինծի, որովհետեւ անոնք եւս վշտանալով՝ հեռացած էին բանակէն:

Երկու օրէն հասանք Բերկրի Գալէ, ուր հիւրասիրուեցանք Նիկոլ Յովհաննիսեանէ, որ ուսանող էր եւ քանի մը ամիս առաջ կը ծառայէր մեր զումարտակին մէջ եւ Անդրանիկէն վշտանալով հեռացած էր: Հիմա, հոս, Քաղաքներու Միութեան կողմէ պաշտօն ունէր եւ շատ օգտակար կը դառնար այս գիծէն երթեւեկող զինուորութեան:

Հետեւեալ օրը կտրեցինք Բերկրիդալէի անցքը եւ մտանք Ապաղայի դաշտը: Անցանք գեղեցիկ ջրվէժներու մօտէն, որոնք բնութեան մէյմէկ հրաշալիքներն են եւ Հայաստան աշխարհը երկրաբանական տեսակէտէ այնքան հետաքրքիր կ՚ընծայեն: Յիշեցի հին օրերը, երբ յեղափոխականներ այս ջու-

րերու մօտէն անցնելով արդելքներու էին հանդի–
պեր: Այս ճամբով դէպի Վան գացողը պէտք է գըտ–
նէ գետին կամուրջը, այլապէս շատ դժուար կը լինի
անոր անցքը: Գետը կը կոչուի Պէնտիմահի:

Ապաղայի դաշտին մէջ բազմաթիւ հանքային
ջուրեր կան, որ կը մնան առանց շահագործումի:
Եթէ այս մոլեռանդ ու տգէտ Թուրք կառավարու–
թեան փոխարէն եւրոպական պետութիւն մը լինէր,
Ապաղայի արգասաբեր դաշտը կը վերածուէր ան–
դաստանի մը եւ կառավարական գանձը միլիոննե–
րու նոր հասոյթ մը կ՚աւելցնէր:

Ապաղայի դաշտին մէջ հանդիպեցանք Պայա–
զիտ աղա (Պազիտ աղա քրտական հնչումով) գիւ–
ղը, յետոյ կտրեցինք Պայազիտի դաշտը, բարձրա–
ցանք Բարթողեան լեռնաշղթան եւ հետեւեալ օրը
իջանք Իգտիր, ուր գիշերեցինք Տրապիզոնցի Սգա–
րիկի մօտ:

Այստեղ մնացինք օր մը ձիերու հանգստու–
թեան համար: Յաջորդ օրը մեկնեցանք Էջմիածին,
ապա Երեւան:

ԻՋ.

Իշխան Արղութեան եւ իր գունդը.— Արղութեան ինծ կ'առաջարկէ Առաջին գումարտակի հրամանատարութիւնը.— Նոր կարգադրութիւններ.— Դէպի Թիֆլիս.— Ազգ. Բիւրօն եւ բանակէն հեռանալու պարագաներս.— Դարձեալ կը մեկնիմ Երեւան.— Արամէն եկած գաղտնի հեռագիրը Վանի նահանգի մասին.— Մեր գունդը.— Քանաքեռի դէպքը եւ անոր հետեւանքները.— Ամերիկահայ կամաւորներ.— Ըմբոստութեան պատճառներու նոր լուսաբանութիւն մը Անդրանիկի թիկնապահէն.— Կը հրաժարիմ պաշտօնէս.— Թիֆլիս եւ հոն անցուցած յոռեգոյն օրերս.— Ռումանիայէն բարեկամի մը օգնութիւնը.— Խորհուրդ՝ *գործի մասին*։

Նոյն միջոցին Քանաքեռի մէջ Իշխան Արղութեան կը կազմակերպէր գունդ մը, որ պիտի բաղկանար երեք գումարտակէ։ Իշխանը տակաւին գումարտակապետներ չունէր, ուստի դիմած էր Թիֆլիսի Ազգային Բիւրոյին, որմէ պատասխանի կը սպասէր։ Երեւանի մէջ տեսնուելով իրեն հետ, պատմեցի բոլոր անցուդարձերը Անդրանիկի եւ իմ միջեւ։ Իշխան Արղութեան առաջարկեց ինծ Առաջին գումարտակի հրամանատարութիւնը. յանձնառու այն պայմանաւ միայն, որ Անդրանիկի եւ իմ միջեւ ծագած խնդիրը քննուէր։ Արդէն յատկապէս Թիֆլիս պիտի երթայի այս առթիւ եւ պիտի դիմէի ընկերներուն, պահանջելով որ յանցաւորը ո՛վ որ ալ ըլլար՝ պատժուէր։

Այս ուղղութեամբ երկարօրէն խօսեցանք եւ քանի օրուան պայմանաժամով մեկնեցայ, սակայն կրկնեցի որ եթէ որոշեալ օրէն առաջ իմ Ներկա-

յութիւնը կարեւոր լինէր, հեռագիր մը բաւական էր որ իսկոյն Երեւան վերադառնայի: Որոշեցինք նաեւ որ գումարտակին մէկը յանձնուէր Նիկոլին, իսկ Ամիրեան իմ գումարտակին առաջին վաշտին վաշտապետ նշանակուեցաւ:

Այս կարգադրութիւններէն ետք, մեկնեցայ Թիֆլիս, ուր ներկայացայ Ազգային Բիւրոյի ընկերներուն եւ զեկուցում տուի իմ հեռանալու պատճառներուս մասին, խնդրելով որ անմիջապէս քննութիւն նշանակուի:

Ոչ ոք կարեւորութիւն ընծայեց միջադէպին: Եղածը հասարակ դէպք մը նկատեցին: Նոյնիսկ գտնուեցան ընկերներ, որ կը պնդէին որ կրկին վերադառնամ իմ գումարտակը եւ պատահածը նկատեմ չեղեալ: Մեր անցեալ գործունէութեան վընասակար կողմերը մատնանշեցի, շեշտելով եւ բացատրելով անկէ առաջացած չարիքները, սակայն անոնք չուզեցին Անդրանիկի խաթրին դպչիլ եւ նկատի չառին իմ արդար ամբաստանութիւնները:

Իմ շատ պնդումներուս վրայ՝ խոստացան քննութիւն նշանակել, միեւնոյն ատեն պնդելով որ իսկոյն երթամ Իշխանի մօտ: Հազիւ տասնեւհինգ օր անցած էր, ահա Իշխանէն հեռագիր մը կը զգացնէր իմ ներկայութեան կարեւորութիւնը գումարտակին մէջ եւ անմիջապէս մեկնումս կը շեշտէր:

Գործերս կարգի դնելով, մեկնեցայ Երեւան եւ յանձն առի առաջին գումարտակի հրամանատարութիւնը:

Սկսայ արագօրէն կազմակերպել կամաւոր զօրքը, շնորհիւ քանի մը լաւ մարզիչներու:

Նոյն օրերուն Արամէն գաղտնի հեռագիր մը հասաւ, որով կը նկարագրէր իրերու վիճակը եւ

երկիւղ կը յայտնէր որ նահանջ լինի։ Այս հիման վրայ կ'առաջարկէր որքան կարելի է շուտ ղրկել նորակազմ գունդը, որ երեք հազարի կը հասնէր։ Իշխան ինծի ցոյց տուաւ այդ հեռագիրը եւ ըսաւ․

— Արամ կը կարծէ թէ մեր գունդը արդէն կազմ ու պատրաստ է գործնապէս ծառայելու, սակայն այս չէ իրողութիւնը դժբախտաբար։ Պատրաստ է միայն առաջին գումարտակը, որ զէնք չունի։

Հասան ճափոնական հրացաններ։ Իշխանի հետ կարգադրեցինք որ այդ զէնքերը ստանանք անմիջապէս, բաժանենք եւ Առաջին գումարտակին հետ անմիջապէս ճամբայ իյնամ, սակայն անախորժ միջադէպ մը եկաւ տակնուվրայ ըրաւ մեր գեղեցիկ ծրագիրը։

Այս օրերուն մաս մը կամաւորներ Ամերիկայէն եկան Քանաքեռ եւ տեղաւորուեցան վրաններու մէջ։ Անոնցմէ մաս մը ղրկուեցաւ իմ գումարտակը, ուր զանազան պատճառներով ըմբոստութիւն առաջ բերին փաշտապետ Ամիրեանի դէմ։ Այս վերջինը, իր կարգին, խնդիրը յայտնեց ինձ։

Ներկայացայ կամաւորներուն եւ սկսայ խօսիլ։ Անոնցմէ մէկը ամբարտաւանօրէն սկսաւ իր գլխէն դուրս բաներ մը դուրս տալ․ զայրացայ եւ ապտակ մը իջեցուցի։ Ըմբոստութիւնը ծաւալեցաւ եւ գումարտակը մատնուեցաւ ալեկոծութեան։

— Մենք չե՛նք ուզեր ձեզ որպէս հրամանատար։

Անոնք կը գոռային ամէն կողմէ։

Պահ մը մտածեցի հեռախօսով լուր տալ մօտակայ ռուս զօրանոցին, յանցաւորները ձերբակալելու, սակայն ի վերջոյ խորհեցայ հետեւանքներու մասին։ Զինուորութեան մէջ օրէնք մը կայ, որուն համեմատ ըմբոստները կը պատժուին մահով կամ 2–4 տարի բանտ կը դրուին։ Աչքի առջեւ ունենալով

այս հաւանականութիւնը, լռեցի եւ տանելով զինւորներու կոշտ վերաբերումը հանդէպ անձիս, անմիջապէս մեկնեցայ Երեւան։

Նոյն ատեն Ռոստոմ Քանաքեռ կուգայ եւ լսելով անախորժութիւնը, կը սկսի խօսիլ անոնց և ազդել։ Հետեւեալ օրը մօտ տասնեւմէկ զինուորներ եկան Օրիանտ հիւրանոցը ներողութիւն խնդրելու։ Ի հարկէ ես ներեցի անոնց, սակայն խնդիրը իմ ներումով եւ կամ զումարտակապետ լինելով ու չլինելով չէր վերջանար։

Ամերիկայէն եկած կամաւորներու այդ քայլին պատճառաւ տուժեց Վանէն Նահանջող ժողովուրդը, որուն մէկ մասը պարսկական եւ միւս մասը Բերկրիգալէի գիծերով ու Համազասպի եւ Քեռիի առաջնորդութեամբ գաղթեցին։

Եւ ճիշդ այդ օրերուն էր որ կը պատրաստուէի անցնիլ դէպի Վան։ Այնպէս հաշուած էինք, որ Նահանջի օրերուն եւ կամ Նահանջէն քանի մը օր առաջ հազար հրացանակիրներով պիտի հասնէի Վան, ուր մեր ներկայութիւնը պիտի յառաջացնէր ոգեւորութիւն եւ թերեւս իրերու ընթացքը նպաստաւոր փուլի մը մէջ մտնէր, նոյնիսկ հաւանական էր որ Նահանջ ալ չլինէր։ Հակառակ պարագային, եթէ մեր ուժերը անհաւասար լինէին, 1,000 զինուորով կը բռնէինք Բերկրիգալէի կիրճը եւ վեց հազար ժողովուրդ զուր տեղը կոտորել չէինք տար։

Այս եպերելի ըմբոստութեան պատճառաւ, խորտակուեցաւ օգնութեան մեր ծրագիրը եւ արեան անկուշտ Աստուածը անգամ մը եւս խմեց անմեղ կիներու եւ երեխաներու կարմիր արիւնը։

Դէպքը կ՚արձանագրեմ այսպէս ու կ՚անցնիմ։ Ապագայ քննադատը թող պրպտէ խնդիրը եւ ճշդէ յանցաւորները եւ այն դաւադիրները, որոնք հեռու-

էն կամ մօտէն այս ըմբոստութիւնը սարքեցին*)։

Երեւան մնալ այլեւս աւելորդ սեպեցի, որովհետեւ վճռեցի այդ գումարտակին չհրամայել, ուստի մնաս բարով ըսի Իշխանին ու հեռացայ Թիֆլիս դացի։

Այստեղ բոլոր ընկերներու մօտ դիմում կատարեցի եւ կրկին ու կրկին պատմեցի այն բոլոր մանրամասներն ու դրդապատճառները, որոնք հեռացուցած էին զիս բանակէն։ Պահանջեցի քննութիւն, սակայն երբեք գոհացում չտրուեցաւ ինծի։

Անցան օրեր եւ ամիսներ· վերջապէս արտասահմանէն ընկերներ եկան, որոնց մէջ էր նաեւ Ամատունին։ Սա մեր առաջին տեսութեան ցաւ յայտնեց որ հեռացեր եմ բանակէն։ Որքան որ ջանացի հարցը անաչառօրէն անոր առջեւ դնել եւ պարզել, ան չհամոզուեցաւ եւ մեղքը դրաւ վզիս։ Չեմ գիտեր որքան տեւեց այս համոզումը, բայց եղաւ օր մը որ Ամատունին եկաւ ինծի եւ խոստովանեցաւ որ

---

*) Այդ օրէն ասդին երկար տարիներ են անցեր եւ միշտ խորհած եմ այն 6,000 զոհերու մասին, որ ինկան Բերկրիի կիրճին մէջ։ Միշտ ինքնիրենս հարցուցած եմ թէ ո՞վ էր եղած այն չար ոգին կամ եպերելի ձեռքը, որ առաջ բերած էր Քանաքեռի ըմբոստութիւնը։ Այս կէտը մինչեւ այսօր կը մնար առանց լոյսի ու պատասխանի։

Հիմա, սակայն, Զօր. Անդրանիկի թիկնապահը կը մերկացնէ իրողութիւնը, ըսելով որ «հրամանատար Անդրանիկի զինուորները չկրցան տանիլ այս անսպասելի հարուածը, եւ Քանաքեռ Իշխան Արղութեանի պահեստի զինուորներուն գրած ու պատմած էին տեղի ունեցած դէպքը», որմէ ծագած էր ըմբոստութիւնը։

ինք անիրաւ տեղը բանակէն հեռանալուս մեղքը ինծի վերագրեր էր։

Կը սահէր ժամանակը, բայց իմ մասին ոեւէ որոշում կ'ուշանար։ Այս կացութիւնը պարզապէս կը ջղայնացնէր զիս. շատ անգամ տունէն դուրս չէի ելլեր, իմ ծանօթներուս չհանդիպելու համար, որովհետեւ ո՛վ որ կը տեսնէր զիս, նախ կը հարցընէր.

— Որչա՞փ ատեն պիտի մնաք տակաւին. չէ՞ որ անդին կռիւ կայ. ինչո՞ւ ճակատ չէք երթար, եւայլն։

Բնականաբար ամէնուն չէի կրնար պատմել ցաւս եւ զանազան խուսափողական պատասխաններով կը ճամբէի հարցասէրները։

Կացութիւնս երթալով անտանելի կը դառնար։ Ծանրաբեռնուած էի ընտանիքով եւ ոեւէ տեղէ նիւթական օգնութիւն չէի ստանար. այս պարագան աւելի քան կը տանջէր զիս։ Թողուլ Թիֆլիսը եւ երթալ անծանօթ քաղաքի մը մէջ աշխատիլ եւ օրապահիկ մը ճարել՝ կը մտածէի թէ միակ ելքը կըրնար ըլլալ։ Ստեփանն ու Աւօն արգելք կ'ըլլային այս մտադրութիւնս իրագործելուն։ Անոնք դեռ այն յոյսը ունէին որ ընկերները պիտի քննէին խնդիրը եւ իրաւունք պիտի տային ինձ զինուորական գործ կատարելու։

Հիմա կրնամ յայտնել, որ ա՛յնքան դէշ օրեր անցուցի, որ երկար տարիներու իմ ունեցած ատըրճանակը ծախեցի Երզնկացի Վարազդատին եւ քանի մը շաբաթ անոր փոխարժէքով ապրեցայ։

Այս ալ չփրկեց կացութիւնը եւ այնպիսի յոռեգոյն վիճակի հասայ, որ մեր տան մէջ ուտելու հաց չմնաց. երախաներս սկսան լալ եւ «հա՛ց» աղաղակել։

Վերջին հարստութիւն մը կը մնար տրամադըրելի. կային կնոջս զարդերը, զորոնք ստիպուած էի ծախել եւ կամ գրաւի դնել, որպէսզի քանի մը շաբաթ գոնէ ապրուստի, հացի խնդիրը լուծուէր:

Այս որոշումով անկողին մտայ իրիկուն մը: Զեմ գիտեր որքան քնացեր էի, եւ ահա կինս մշտեց ու արթնցուց զիս.

— Ա՜յ մարդ, ելի՛ր, տղաները անօթի են, չե՞ս լսեր անոնց ճիչն ու ձայնը:

Կարծես խուլ լինէի եւ չլսէի կնոջս խօսքերն ու փոքրիկներուս լացն ու աղաղակը: Ուզեցի նորէն քնանալ, բայց դուռը զարկին եւ երկու անծանօթ մարդերու երեւումը խանգարեց քունս:

Կինս եկաւ եւ յայտնեց.

— Երկու անծանօթ մարդիկ եկած են եւ քեզ կ'ուզեն տեսնել կարեւոր գործի մը համար:

— Նե՛րս առաջնորդէ զանոնք:

— Լա՛ւ, բայց անծանօթ են, իսկ դու մօտդ զէնք չունիս, ծախեցիր ատրճանակդ, եւ յետոյ անկողին կը գտնուիս:

— Վնաս չունի՛, ես թշնամի չունիմ, ամէն հայ իմ բարեկամն է:

— Այո՛, բարեկամ է ամէն հայ, բայց հիմա ատենը չէ այդպէս մտածելու. խորհէ՛, կանչելէ առաջ:

— Է՜հ, ամէն ինչ գիտեմ. նե՛րս կանչէ զանոնք:

Եւ կինս գնաց ներս բերաւ երկու մարդիկը:

Մշեցիներ էին, որ կուգային Ռումանիայէն: Բարեւ տուին ինձ եւ մէկը իր ծոցէն նամակ մը հանելով ինծի երկարեց: Նամակը բացի, որ ստորագրութիւնը կը կրէր Պրայիլա բնակող իմ բարեկամ Գէորգ Յովհաննէսեանի: Երկար գրութիւն մըն էր այն, որուն համառօտ պարունակութիւնը սա էր.

«Սիրելի Սեպուհ,

Ռումանիա հասնելուս՝ գործի սկսայ եւ առաջին ամսուան մէջ 1,500 ռուբլի շահեցայ, որմէ երկու հարիւրը քեզի կը ղրկեմ որ գինի մը խմես»:

Տնաշէնը գինիի անունով կը ղրկէր դրամը, մինչ ինծի համար ապրուստի գին մըն էր:

Կրնաք երեւակայել իմ ուրախութեան չափը: Մշեցիները տուին դրամը եւ հեռացան: Հրաշք մըն էր կատարուածը:

Այդ ատեն սկսայ խորհիլ գործի մը մասին եւ այդ պատճառաւ կը տեսնուէի տղաներու հետ ու ծրագիր կը պատրաստէի, որպէսզի կերպով մը Կարնոյ շրջանը անցնէի, հաւատալով որ ռուսերը շուտով պիտի գրաւէին Կարինը:

Ստեփան միշտ կը թախանձէր որ Խոտորջուր երթանք եւ լաւ հունձք մը ընենք հոն: Նոյն խորհուրդը կուտար նաեւ Ալօն:

ԻԷ.

Հրաւէր Թիֆլիսի ռուսական Շտապէն.— Ռուս բանակին պատրաստութիւնները գրաւելու կարիքը.— Հայ առաջնորդներ.— Դէպի Գարա-Ուրկան.— վերադարձս Թիֆլիս.— Հեռագիր Բաքումէն Մուրատի ազատումն աւետող.— Եղոյի մահը Բիզէի առջեւ.— Եղոյի տղան՝ Սարգիս.— «Երազս».— Դէպի Բաքում.— Մուրատ եւ ես կը հանդիպինք իրարու.— Մուրատ դէպի բանակ կը մեկնի Թիֆլիսէն.— Անդրանիկ եւ Մուրատ. — Բանակի փոխ հրամանատարութիւնը.— Մուրատ կը հասնի Կիւզէլ Տէրէ.— Անդրանիկի բանակէն հեռացող ուժեր:

Օր մը Թիֆլիսի Զինուորական Շտապէն հրաւէր ստացայ իրենց ներկայանալու: Գացի: Խնդրեցին որ տասնեւվեց տղաներ գտնեմ, որոնք լաւ ծանօթ լինէին Կարնոյ շրջանին եւ ռուս բանակն առաջնորդեն դէպի Կարին:

Ուզեցի Ազգային Բիւրոյին կարծիքն իմանալ այս առթիւ, չփափաքելով ինքնագլուխ գործ կատարել:

Ազգային Բիւրոյի անդամները, եւ մանաւանդ Ռոստոմ, պատասխանեցին թէ ռուս Շտապը կանչած է զիս համաձայն իրենց ցուցմունքին:

Իսկոյն կանչեցի կառապան Շապուհը, Նարմանցի հին կռուող յայտնի Մուկուճը եւ պատուիրեցի որ պէտք եղած տղաներն ընտրեն:

Երկուքն ալ գացին կատարելու հրահանգներս: Կարճ ատենի մէջ բոլոր պատրաստութիւնները հոգացուած էին, հետեւաբար օր մը Ստեփանի հետ մեկնեցանք դէպի Կարս, անկէ Գարաուրկան անցնելու համար:

Որոշեալ օրը՝ արդէն Գարա-Ուրկան էինք: Հոս

ներկայացայ Էրզրումի դէմ գործող զօրամասի պետ Վիտովսկիին: Այս ռուս գնդապետը Էրզրումի վրայ քալող իւրաքանչիւր զօրասիւնի յարմար ճանապարհի առաջնորդներ զատեց տասնեւվեց հոգիներէն, իմ խորհրդակցութեամբ:

Անկէ յետոյ ես վերադարձայ Թիֆլիս:

Թիֆլիս հասնելէս ատեն մը ետք, առաւօտ մը, Բաթումէն հեռագիր մը ստացայ: Հեռագիրը կը յայտնէր թէ Սեբաստացի անմահ Մուրատ, իր 16 ընկերներով, ազատեր եւ հասեր է Բաթում: Հեռագրին մէջ դժբախտ լուր մը եւս կար: Եղօ Փափազեանը (Պօղոս) Րիզէի առջեւ Թուրքերու հետ ընդհարման մը միջոցին գնդակ մը ստանալով ճակատէն՝ սպաննուած էր:

Եղոյի տղան՝ Սարգիս (այժմ կը բնակի Վիրճինիա նահանգի Րիչմընտ քաղաքը), որ Ամերիկայէն կամաւոր եկած էր, լսելով թէ Մուրատը դիմաւորելու համար Բաթում պիտի մեկնիմ, եկաւ ու փափաք յայտնեց ինձ հետ ընկերանալ:

Դժուար պարագայ մըն էր այս, որովհետեւ ան չէր իմացեր իր հօրը մահը, մինչ ես արդէն տեղեակ էի: Սարգիս կը կարծէր թէ իր հայրն ալ ողջ առողջ Բաթում հասած կը լինի Մուրատի հետ:

Որքան որ ջանացի համոզել Եղոյի տղան որ հրաժարի իր մտադրութենէն, կարելի չեղաւ: Ան կը պնդէր:

Ուստի, իրիկունը, միասին երկաթուղիով Թիֆլիսէն մեկնեցանք դէպի Բաթում: Սարգիս տակաւին անտեղեակ կը մնար իր հօրը հերոսական մահէն:

Ճամբան կը խորհէի կերպով մը հասկցնել Սարգիսին՝ հօրը դժբախտութիւնը: Գոնէ կ'ուզէի նա-

խապատրաստել զէնքը: Եղօն իմ սիրելի ընկերս եղած էր, եւ Սարգիս անոր մէկ հատիկ զաւակն էր:

Առաւօտուն, երբ Բաթումի կը մօտենայինք, դարձայ Սարգիսին ու ըսի.

— Սարգի՛ս, այս գիշեր երազ տեսայ քու հօր վրայ: Հայրդ զինուած էր եւ փառայեղ երեւոյթ ունէր. նստած էր կապոյտ ձիու մը վրայ: Կը ճամբորդէր կապոյտ երկնքի մը ներքեւ եւ իր կտրած ճանապարհը կանաչ անտառ մըն էր: Հայրդ անդադար կը ձիավարէր հասնելու նպատակի մը՝ որմէ շատ հեռու չէր:

Յանկարծ սեւ վիշապ մը դուրս ելաւ կանանչ անտառէն եւ յարձակեցաւ հօրդ վրայ: Հայրդ յաջողապէս եւ ասպետի մը նման գործածեց իր զէնքերը, հարուածներ տուաւ վիշապին եւ կարծես՝ պիտի ազատէր, երբ անակնկալ դարձուածով մը վիշապը կուլ տուաւ քու հայրդ: Մուրատն ու ընկերները շատ աշխատեցան ազատելու հայրդ այդ գարշելի վիշապէն, բայց ամէն ինչ զուր անցաւ:

Հօրդ ձին ողջ մնաց եւ Մուրատ վերջ ի վերջոյ կրցաւ սպաննել վիշապը: Յետոյ հասցուցին Նաւահանգիստ:

Ասկէ ետքը ալ չեմ գիտեր, որովհետեւ արթնցայ:

— Ուրեմն, ըսաւ զարմանահար Սարգիս, հայրս սպաննուած է, դիակը գոնէ Մուրատի հետն է: Ես այսօր պիտի տեսնեմ հօրս դիակը:

Այս խօսքերով երբ Բաթումի կայարանն հասանք, առանց րոպէ մը կորսնցնելու ուղեւորեցանք դէպի իմ ընկեր Միսաքի տունը, որպէսզի ստոյգ տեղեկութիւն առնէինք թէ Մուրատ ո՛ւր բանտարկուած էր:

Մուրատ երբ ցամաք ելած էր Բաթում, Ռուսերը բանտարկած էին զինքը եւ ընկերները, ստուգելու համար թէ թշնամի՞ են կամ բարեկա՞մ։

Երբ Միսաքին հանդիպեցանք, սա սկսաւ ուրախ ուրախ խօսիլ։ Յայտնեց թէ հերոս Մուրատ, ինն ամիս կռուելով անդադար լեռներուն մէջ, Սեւ Ծովի Թուրք նաւերն արհամարհեր էր, եւ Սամսոնէն նաւակ նստելով, կռուելով, ընդհարելով, վերջապէս ողջ առողջ հասեր էր Բաթում։

Միսաքի այս ուրախութիւնը կարճատեւ եղաւ. դէմքը յանկարծ ստացաւ մռայլ երեւոյթ մը եւ արտասուքն աչքերուն՝ ըսաւ.

— Մեր Եղօն ճանապարհին Բիզէի առջեւ տեղի ունեցած կռուի ատեն սպան...

Հազիւ այս վերջին խօսքին երկրորդ վանկը արտասանած էր, ակնթարթի մէջ ձեռքով ըրի Միսաքին որ չխօսի, ակնարկեցի միեւնոյն ատեն որ հետինս Եղոյի տղան էր։

Սակայն Եղոյի տղան զգաց արդէն թէ հայրը սպաննուած էր։ Երեսը այն կողմ դարձուց։ Միսաք ա՛լ չխօսեցաւ։

— Միսա՛ք, ըսի, երթանք Մուրատի տեսութեան։

Եւ երեքս միասին ուղղուեցանք դէպի բանտ, ուր բանտապետին թոյլտուութեամբ մտանք Մուրատի սենեակը։

Չեմ կրնար նկարագրել հոս մեր յուզումնալի հանդիպումը։ Հրաշք մըն էր որ տեղի կ'ունենար, իրական հրաշք մը, որովհետեւ վաղուց դասած էինք հերոս Մուրատը մեր բազմաթիւ նահատակներու շարքին։

Երբ երկուքս միասին քիչ մը հանդարտեցանք,

Մուրատ ըսաւ.

— Ո՞ւր է Անդրանիկը, ո՞ւր է Աւօն, ի՞նչ եղան կայծակը, Սմբատը եւ միւս ընկերները: Միասին կը գործէ՞ք:

— Այո՛, միասին էինք, սակայն լաւ է որ հիմա թողունք այդ խնդիրները եւ ես երթամ ու քու ազատութեան մասին մտածենք:

Երբ պիտի բաժնուէինք, Մուրատ դարձաւ Սարգիսին եւ կամաց ձայնով ըսաւ.

— Հայրդ ինկաւ, բայց հերոսաբար...:

Այս մասին Մուրատ արդէն խօսած էր ինծի գաղտուկ:

Հետեւեալ օրը Մուրատ ազատեցաւ բանտէն պ. Ալեքսանդր Խատիսեանի միջնորդութեամբ, եւ նոյն օրն իսկ տեղի ունեցաւ հերոս Եղոյի թաղումը:

Թաղման ներկայ գտնուեցաւ Պաթումի հայ հասարակութեան ստուար մասը:

Թաղումէն յետոյ Մուրատի, Եղոյի տղուն, կապիտան Վասիլի հետ միասին անմիջապէս մեկնեցանք Թիֆլիս:

Երբ Թիֆլիս հասանք, երկարօրէն խօսեցանք այն պարագաներու մասին ուր բաժնուեր էի Անդրանիկէն:

Մուրատ կը զարմանար բոլորովին Անդրանիկի բնաւորութեան փոփոխութեան վրայ: Իրեն դժուար կը թուէր հաւատալ, թէ Անդրանիկ կրնար այդպիսի վարմունք ցոյց տալ:

Եւ կ'ըսէր.

— Ի՞նչպէս կրնայ տեղի ունենալ այս կերպարանափոխութիւնը: Մենք տարիներով միասին կըռւած ենք, վիրաւորուած ենք, տանջուած ենք եւ անուն ու փառք հիւսած ենք Անդրանիկի համար: Չէ՞

որ առանց մեզի եւ մեր պաշտպանութեան ան ոչինչ էր։

Չէ՛, Սեպուհ, չէ՛, ես անձամբ պիտի երթամ բանակ եւ սաուգեմ ըսածներդ։

Ահա այսպէս կը մտածէր Մուրատ։

Եւ այդ միջոցներուն էր որ Անդրանիկ կը հեռագրէր Թիֆլիս՝ Մուրատին։ Բարի գալուստ կը մաղթէր անոր եւ կը հրաւիրէր բանակ։ Իսկ Անդրանիկ արձակուրդով կ՚ուզէր Թիֆլիս գալ։

Մուրատ մեկնեցաւ դէպի բանակ։

Ճանապարհին Մուրատ ու Անդրանիկ կը հանդիպին իրարու։ Անդրանիկ կը յանձնարարէ Մուրատին որ երթայ ստանձնէ բանակի հրամանատարութիւնը։

Այս առաջարկը տարօրինակ էր, որովհետեւ, իր մեկնումէն առաջ, Անդրանիկ իրեն իբրեւ փոխանորդ նշանակած էր հրամանատար Սմբատը։

Իմացած ըլլալով այս պարագան, Մուրատ բնականաբար կը մերժէ առաջարկը, միայն կը յայտնէ թէ ճամբայ ելած է երթալու համար բանակ, ուր պատրաստ է իր կրցած աջակցութիւնն ընծայելու։

Երկուքը կը բաժնուին։

Մուրատ կը հասնի բանակ, որ այն ատեն կը գտնուէր Պիթլիսի շրջանի Կիւզել Տէրէ վայրը։

Սմբատ լսելով Անդրանիկի նոր որոշումը, բանակին հրամանատարութիւնը կ՚առաջարկէ անձամբ Մուրատին։ Այս վերջինը կը մերժէ կտրուկ կերպով, միայն ըստ առաջնոյն կը խոստանայ իր անվերապահ օժանդակութիւնը։

Մուրատ կը մնայ բանակ, ուր կը սկսի ծանօթանալ բանակի անցեալ ու ներկայ պատմութեան, իր ու Անդրանիկի միջեւ տեղի ունեցած դէպքերուն,

Քանաքեռի ըմբոստութեան եւայլն: Յիշեմ որ Քանաքեռի զինուորներէն ամերիկահայ կամաւորներ կը գտնուէին բանակին մէջ:

Հոս դարձեալ յաւելում մը պէտք է ընեմ. Անդրանիկի բանակէն կամաց կամաց կը հեռանային ձիաւորներու հրամանատար Ալօ, ասոր օգնական Արամ Սրապեան, Ստեփան Ծաղիկեան, նմանապէս հեռացեր էր յիսնապետ Եգոր (Կարճիկեանն սպաննողը):

ԻԸ.

Նոր առաջարկ ռուս Շտապէն.— Գաղտնի խուզարկութեան պաշտօն.— Տատանում եւ զիջում.— Մուրատի նամակը.— Ջկոտորուած հայեր փրկելու խնդիր.— Պիթլիսի կոտորածը.— Քիւրտ Սըլօ ցոյց կուտայ կոտորածի վայրերը.— Աևռելի տեսարաններ.— Պիթլիսէն կը սկսինք *«մի հայ, մի ոսկի»* ձեռնարկը.— 5-6000 հայեր կը փրկուին քիւրտերու ձեռքով.— Սմբատ եւ Համազասպ Պիթլիսի ընդհարումներուն մէջ.— Նազարբէկով եւ Մուրատ ու ես.— Դէպի Թիֆլիս եւ անկէ Բաբերդ ու Երզնկա.— Աւոյի կտակը.— Որոնող խումբեր.— Տայքի Հայրենակցական Միութիւնը:

1917 Թուականի յունիս ամսուն կանչեցին զիս Թիֆլիսի ռուս զինուորական Շտապէն եւ առաջարկեցին հայ սպայի մը հետ դնալ Պիթլիս, հոն կազմակերպելու համար գաղտնի խուզարկութեան գործը:

Աւելորդ է յայտնել որ ես մասնագէտ չէի այդ գործին եւ իմ ուժերէս վեր կը նկատէի, որովհետեւ գաղտնի խուզարկութիւնը կամ հետազօտութիւնը մեծ արուեստ մըն է եւ ինծի կը պակսէր անհրաժեշտ փորձառութիւնը:

Ուստի մերժեցի ռուս Շտապին առաջարկը:

Շտապը սակայն պնդեց իր առաջարկին վրայ եւ հարկադրեց որ ընդունիմ նոր պաշտօնը:

Այսպէս ուրեմն Բեդիա Պալեանի եւ Յովսէփ Պաղտասարեանի հետ միասին մեկնեցանք դէպի Բաղէշ:

Զգիտեմ, բայց գուցէ վճռականապէս ես մերժէի այդ պաշտօնը, եթէ նոյն իրիկուն նամակ ստա-

ցած չլինէի բանակէն։ Նամակաբերը Մուրատն էր, որ կը Թախանձէր՝ երթալ Պիթլիս, ուր, քիւրտերու ձեռքով անհատ հայերու ազատման հող կար։

Ահա այս նամակն էր որ դեր կ՚ունենար չընդունելու մերժումիս վրայ եւ ընդունելու գաղտնի խուզարկութեան գործը։

Թիֆլիսէն մեկնելէ առաջ, դիմեցի Ազգ. Բիւրոյին եւ բացատրեցի Մուրատէն ստացած նամակիս պարունակութիւնը։ Ուզեցի նաեւ որ Բիւրօն գումար մը յատկացնէ այդ գործին նախնական ծախքերուն համար։

Ազգ. Բիւրօն նկատի առաւ խնդրին կարեւորութիւնը եւ առ հաշիւ 2,000 րուբլի տրամադրեց։

Բաղէշ հասնելէս անմիջապէս յետոյ, մեկնեցայ կիւզէլ Տէրէի բանակատեղին ուր տեսնուեցայ Սմբատին եւ իր զինուորներուն հետ։ Սմբատի հետ պատրաստեցինք գաղտնի ծրագիր մը խուզարկութեան։ Այս ծրագիրը գործադրուեցաւ յետագային եւ այսօր միայն քանի մը հոգի եւ Սմբատ գիտեն։

Ապա Մուրատի հետ միասին վերադարձանք Բաղէշ։

Այստեղ կ՚ուզեմ Պիթլիսի մէջ Թուրքերու կողմէ կատարուած վայրագութիւններու մասին խօսիլ։

Սըլօ անուն քիւրտ մը, որ ռուս զինուորական չտապի հետ բարեկամացեր էր, եւ ռուսերը անոր յանձներ էին խուզարկութեան նման պատասխանատու գործ մը, ծանօթացաւ ինծի հետ եւս եւ պատմեց հետեւեալը.—

Տիլմանի պարտութենէն յետոյ, երբ Խալիլ պէյ (փաշա) հոս հասաւ, հրաման բերաւ կոտորելու բոլոր հայերը։ Խալիլ պէյի գալէն առաջ անհատ եւ աչքի զարնող հայեր արդէն սպաննուած եւ կախ-

ուած էին: Կախուողներուն մէջ էին յայտնի յեղափոխականներ Սլաքը (Արմենակ Օխիկեան), Փալապըյըխ Ուրթապցի Կարապետը եւ Կզուակցի Աբրօն:

Պարտուած Թուրք զօրավարը Պիթլիսի Կէօք Մէյտան *հրապարակին վրայ իր խօսած ճառին մէջ, փրփուրը բերնին, յայտարարած է թէ Թուրք բանակին դէմ կռուողները հայ կամաւորներն են, հետեւաբար պէտք է կոտորել այդ ժողովուրդը, որպէսզի Թրքութիւնը միանգամ ընդմիշտ ազատի այդ չարիքէն:*

Քիւրտ Սըլօն տարաւ Մուրատն ու զիս ցոյց տալու այն ձորը, ուր սպաննուած էր Պիթլիսի ժողովրդին մեծամասնութիւնը: Այս մասին արդէն գրած եմ Թիֆլիսի Զանգ *թերթին մէջ եւ այդ ձորը կոչած եմ* Զուլումի ձոր:

Ձորին մէջ կան երկու փոսեր, որոնց իւրաքանչիւրին երկայնութիւնն է 24 *ոտք եւ լայնութիւնը* 11 *ոտք: Այս փոսերը փորուած են նահատակուած հայերու ձեռքով: Այս տեսարանէն յետոյ, Սըլօն ցոյց տուաւ այն զօրանոցը որ շինուած էր հայ արհեստաւորներէ: Շէնքին աւարտումէն յետոյ, Թուրքերը չէմին վրայ մորթեր էին բոլոր արհեստաւորները, իբրեւ չէնքի մատաղ: Մորթուող արհեստաւորներէն էր իմ աները Խաչիկ Դարբինեան, իր երկու երախաներով: Համաձայն Սըլոյի, Թուրքերը ըսեր էին աներոջս.— «Քեզ կը սպաննենք, որովհետեւ քու փեսան մեզի դէմ կը կռուի»:*

Սըլօն մեզ տարաւ Գոմանց վանքը: Հոս տեսարանը սարսափելի էր: Ութսուն հատ հայ կոյս աղջիկներ բռնաբարեալ դիրքերու մէջ սպաննուած կը պառկէին: Մի քանիին գլուխները անջատուած էին մարմիններէն: Այսպիսի ահարկու եւ պժգալի տեսարան դժուար է երեւակայել: Թուրքերը միայն ըն-

դունակ են նման բարբարոսութեան մը։

Անմիջապէս վերադարձանք քաղաք եւ լուր տը-
ւինք քաղաքի պարետին (քոմենտատ) որ ընկերա-
ցաւ մեզի եւ նկարչական գործիքով մը նկարեց այս
տեսարանը։ Նկարները ապա ուղարկուեցան Ռու
սիա եւ Անգլիա։ Անգլիական թերթերը կարծեմ իր
ժամանակին հրատարակած են զայն։

Պիթլիսի կոտորածի միջոցին կ՚ընդվզի Տիգրան
Գարաօղլանեանը (Պիթլիսի կոմիտէի Նախագահը)
քանի մը ընկերներու հետ եւ կը դիմադրէ իր սե-
փական տան մէջ, Ծափրկոր թաղը։

Թուրքերը երբ կրակի կուտան մօտակայ տու-
ները, Տիգրան կը զգայ թէ մահէն զատ ուրիշ փըր-
կութիւն չկայ։ Ուստի նախ կը թունաւորէ տնեցի-
ները, ապա իրենք կռուողները կը ստանան թոյն եւ
բոլորը կը մեռնին(*)։

Չեմ ուզեր այլեւս խօսիլ այսօրինակ տեսարան-
ներու մասին, որովհետեւ յաճախ խօսուած ու գըր-
ուած է հայ մամուլին մէջ։

Մուրատի եւ Բեղիայի հետ խորհրդակցեցանք,
եւ որոշեցինք «Մի հայ մի ոսկի» ֆոնտը հանել
հրապարակ եւ կոչ ընել հայութեան։

Այս Ֆոնտը մեծ ընդունելութիւն գտաւ արտա-
սահմանի մէջ։

Ազատեցան, այդ ֆոնտի շնորհիւ, 5–6,000
հայ(**)։

(*) Տիգրանի քոյրերէն մին հրաշքով կ՚ազատի
եւ այժմ կը գտնուի Լովուէլ ,Մէս. ուր ամուսնա-
ցած է ընկեր Պապիկեանի հետ։

(**) Ֆոնտին մասնակցեցան մեծ չափով կով-
կասահայերը որոնց հանդէպ Զօր. Անդրանիկի ե-
րագրութիւնը դժբախտաբար ծաղրի խօսքեր կ՚ար-
ձանագրէ։

Քիւրտերը ամէն անգամ կը բերէին 20–30 հայեր և կը ստանային մարդ գլուխ մէկ ոսկի: Այս կարեւոր գործին մէջ մեծ դեր խաղաց նաեւ զօր. Նազարբէկով: Հայազգի Զօրավարը հրաման ըրած էր ամբողջ ճակատի երկայնութեանը, որ թոյլ տան անց քը ոեւէ քիւրտի, որուն կ'ընկերանայ հայ մը կամ հայեր: Հրամանը խիստ էր եւ կը հրահանգէր չնայիլ ժամանակին, այսինքն՝ նկատի չառնել թէ կէս գիշեր է, ցորեկ է, այլ միայն թոյլ տալ որ անցնին քիւրտերը, երբ անոնք հայեր կը բերեն իրենց հետ:

Արդարեւ Զօր. Նազարբէկով ցոյց կուտար հայրական գուրգուրանք հանդէպ իւրաքանչիւր ազատուած հայու:

Պիթլիս մնացինք մինչեւ օգոստոսի սկիզբները:

Այս միջոցին տեղի ունեցաւ ռուսական նահանջը Բաղէշի ճակատէն, ուժեղ կռիւներէ յետոյ:

Պիթլիսի ճակատին վրայ ականատես եղայ Սըմբատի եւ Համազասպի գումարտակներու կողմէ մղուած կռիւներուն:

Երկու հրամանատարներն ալ անթերի կերպով կը կատարէին իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնները:

Եւ կռիւով նահանջեցին ռուս զօրքն ու հայ կամաւորները մինչեւ Կամուրջ:

Այս վայրին մէջ Մուրատն ու ես դիմեցինք Զօր. Նազարբէկովին եւ խնդրեցինք որ մեզի տուած իր խոստումը կատարէ:

Նազարբէկով նախապէս խօսք տուած էր մեզի, որ պիտի թոյլատրէ մեր երթը դէպի Բաբերդ ու Երզընկա, եթէ այս քաղաքները գրաւուէին ռուս զօրքին կողմէ:

Արդ, սոյն քաղաքները գրաւուած լինելով, կ'ու-

գէինք որ Նազարբէկով ղօհացում տար մեր բաղձանքին :

Արդարեւ, ան յարգեց իր խոստումը եւ տուաւ հրամանը :

Մուրատ ու ես ճամբայ ելանք : Մալազկերտ-Ալաշկերտի վրայով նախ անցանք Կաղզուան ու Կարս : Մեր ձիերը թողուցինք Կարս եւ մեկնեցանք դէպի Թիֆլիս, տեսնուելու համար զինուորական Տօսպի հետ :

Տօսպը վերահաստատեց մեզ մեր նախկին պաշտօնին մէջ, ուստի դարձեալ մեկնեցանք Բաթումի ճամբով դէպի Տրապիզոն :

Տրապիզոնէն դէպի Թէփէ Տէրէ միասին ճամբորդեցինք Մուրատի հետ : Այս վայրէն բաժնուեցանք :

Մուրատ՝ Կայծակ Առաքելի հետ ուղղուեցաւ դէպի Երզնկա, իսկ ես հետեւեցայ Բաբերդ տանող ճանապարհին :

Հոս ցաւ ի սիրտ պիտի յիշեմ, որ Թիֆլիս թողուցինք մեր սիրելի ու անբաժան ընկեր Աւօն, որ հիւանդ կացութեան մէջ կը գտնուէր :

Երբ Աւոյի անկողնին քովն էինք տակաւին, մեր հիւանդ ընկերն ըսաւ.

— Ո՞վ գիտէ, զուցէ ես մեռնիմ, բայց իմ կըտակս թո՛ղ ըլլայ, որ այդ մարդուն (Անդրանիկ) հետ ո՛չ մի գործ չունենաք : Որովհետեւ մենք դարբնեցինք անոր փառքը, իսկ հիմա ելաւ պատուհաս դարձաւ մեր գլխուն :

Մեր սիրելի Աւօն յաւիտեան փակեց իր աչքերը, բայց մենք չպահեցինք իր կտակը, որովհետեւ նկատի ունէինք հայ ժողովուրդը, որուն տրամադրելու էինք մեր ջանքերը :

Բաբերդի մէջ իմ ունեցած գործունէութեան նկատմամբ խօսելէ առաջ, կ'ուզեմ երկու խօսք ըսել Թիֆլիսի մէջ մեր ունեցած կարգադրութիւններուն շուրջ։

Մուրատ, Աւետիս (Աւօ), Կայծակ Առաքել, Ստեփան, Ամիրեան եւ ես՝ մտածեցինք կազմել որոնող խումբ մը, որուն պաշտօնը պիտի ըլլար գըրաւուած վայրերու մէջ փնտռել հայ մանուկներ, կիներ եւ մարդիկ։

Այս ծրագրին հետ կապուած էին ուրիշ մանրամասնութիւններ եւս, որոնց անդրադառնալ տեղին չեմ նկատեր առայժմ։

Որոնող խումբին պետ նշանակուեցան Ստեփան եւ Ամիրեան։

Նորակազմ մարմնի ծախքերը պիտի վճարէր եւ վճարեց Տայքի Հայրենակցական Միութիւնը։ Սա այն միութիւնն է որ զինադադարէն յետոյ մինչեւ Տէր Զօր մարդ ղրկեց, որոնելու համար համագիւղացիներ, եւ չգտնելով ոեւէ հետք անոնցմէ, փոխեց գործելու իր յատակագիծը։ Տայքի Հայրենակցական Միութեան պատուիրակները Տէր Զօրի արաբ գիւղերէն եւ տուներէն դուրս հանեցին 2–3000 որբեր ու կիներ, զանոնք բերին Պոլիս, արժանանալով Պատրիարքի գոհունակութեան։

Տայքի (Խոտորջուր) Հայրենակցական Միութիւնը ծախսեց այս առթիւ 50–60,000 րուբլի։

Այս միութիւնը կազմուած է ձեռամբ Ստեփանի։

Որոնող խումբը մեկնեցաւ դէպի Խոտորջուր, առաջնորդութեամբ Ստեփանի եւ Ամիրեանի։ Հրահանգ տրուած էր անոնց կապ պահպանել Մուրատի եւ ինծի հետ։

Իր գործունէութեան դաշտին վրայ խումբը

այնքա՛ն առաջ գնաց, որ Ռուս կառավարութիւնը հարկադրուեցաւ ձերբակալել խումբը ամբողջութեամբ եւ յանձնել զինուորական ատեանի:

Բարեբախտաբար այդ դատարանի անդամներէն մին լինելով հայազգի սպայ մը, խումբը, յետ դատավարութեան, ազատ արձակուեցաւ:

Ներկայ յուշերու ընթացքին դարձեալ առիթ պիտի ունենամ խօսելու այս խումբի գործունէութեան նկատմամբ:

ԻԹ.

Տրապիզոնէն Բաբերդ.— Մուրատ կը բաժնուի ինէ դէպի Երզնկա.— Պալախոր.— Գիւղին միակ բնակիչը.— Աւերեալ գիւղի տեսարանը.— Յուզումներս.— Վարզահան՝ ծննդավայր գիւղս.— Սրտի տրոփիւններ.— Հայրենի տունս եւ պահակ ռուս զինուորը.— Ռուս սպան կը թոյլատրէ մտնել իմ տունը.— Գերագոյն յուզման պահեր.— Ո՞ւր են սիրելիներս.— Վարզահանի գիւղատնտեսական դպրոցին շուրջ.— Բաբերդ եւ որոնող խումբեր.— Որբեր եւ ազատեալներ.— Նպաստ.— 300 թուրքեր կը ձերբակալուին, իբրեւ դաւադիր.— Մի պտոյտ Բաբերդի գիւղերուն մէջ.— Լաօնք եւ իր պատմութիւնը.— Սբ. Քրիստափորի վանք:

Մուրատէն բաժնուելէ յետոյ, երբ հասայ Բաբերդի սահմանը, բուռն փափաք մը ունեցայ տեսնելու հայկական գիւղերէն մին:

Ուստի հանդիպեցայ Պալախոր: *Այս գիւղը որ բաղկացած էր* 300 *տունէ, կէսը հայ, կէսը Թուրք, հիմա մէկ հատիկ Թուրք մարդ ունէր, այն ալ եկած էր դուրսէն, հողին ներքեւ թաղցուած առարկաներ փնտռելու:*

Մօտեցայ անոր ու հարցուցի.

— Ո՞ւր են այս գիւղի բնակիչները:

— Հայերը գաղթեր են քաղաք, իսկ Թուրքերը կոտորուած են ռուս զօրքերու կողմէ:

Թուրքին պատասխանը աւելի հեգնական էր, քան իրական: Թուրքը կը շրջէր դէպքերը, որովհետեւ գիւղին Թուրք բնակիչները քաշուած էին նահանջող Թուրք զօրքին հետ, իսկ հայերը քշուած էին դէպի Քէմախի կիրճը, ուր չարաչար խողխո-

զուելով՝ նետուեր էին Եփրատի ջուրերուն մէջ:

Արփինս ցատկեց գլուխս, բայց համբերեցի..., որովհետեւ նոր կը ծանօթանայի ծննդավայր հայրենիքիս նոր պայմաններուն:

Անտեսեցի Թուրքը եւ մտայ գիւղ:

Երբեմնի շէն ու բարգաւաճ այդ վայրը հիմա աւերակներու կոյտ մըն էր:

Մինակ էի եւ տեսարանը զարհուրելի տպաւորութիւն կը թողուր վրաս: Աչքերս կը յածէին բարեկամներու եւ ծանօթներու երդիքներն ի վեր. չէի տեսներ դէմք մը, կենդանի շունչ մը, նոյնիսկ կատու մը որ պատմէր ինծի դժբախտութիւնը բնակիչներուն:

Բոլորը անյայտ կորեր էին:

Ուզեցի տեսնել գոնէ եկեղեցին ու դպրոցը, որոնք հայ գիւղացիներու հոգիին ու մտքին սնունդ էին մատակարարեր այնքան երկար ժամանակ:

Երկուքն ալ կործանուած էին հիմնայատակ, եւ բառին տառական իմաստով, քարը քարին վրայ մընացած չէր:

Անկարելի էր զսպել արցունքներս:

Հոս կրկնեցի մեր ցաւի բանաստեղծին խօսքերը.

«Այսքան չարիք թէ մոռանան մեր որդիք.»
«Թո՛ղ ողջ աշխարհ հային կարդայ նախատինք:»

Շատ յաճախ կենդանիներն անգամ կը հասկընան իրենց տէրերու զգացումները:

Եւ ձիս որ պարզ գրաստ մը չէր, փութացուց իր սմբակները գիւղէն դուրս եւ ուղղուեցաւ դէպի իմ ծննդավայրը, մանկութեանս յիշատակներու որորանը, դէպ՝ իմ սիրելի Վարգահանը:

Երեք ժամուան ճանապարհէ մը ետք, արդէն

կը գտնուէի այն բլրան վրայ, ուրկէ կը տեսնուէին Վարդահանի աւերակ եկեղեցիները։

Յուզումս սարսափելի էր, սիրտս կը տրոփէր ուժգին։ Կը մտրակէի ձիս, որպէսզի շուտ հասնիմ գիւղս։

Աչքերս կը նայէին չորս կողմ, եւ մանաւանդ Վարդահանիս, որուն դժբախտ պատմութիւնը կը կարդայի պարզուած երեւոյթէն։

Վերջապէս հասայ հայրենի տանս առջեւ։

Միակ կանգուն տունն էր ան, որ կը մնար ամբողջ Վարդահանի մէջ։ Միւս 120 տուները կործանուած էին հիմէն բարբարոսներու կողմէ։

Իսկ իմ տունս, հայրենի սա բոյնս «խնայեր» էին Թուրքերը։

Ո՛չ, բարեմտութիւն ու դիպուած չկար այս «խնայում»ին մէջ։

Թուրքերը յատկապէս կանգուն էին թողեր իմ տունը՝ գիւղի ամբողջական աւերակոյտին միջեւ, որպէսզի այդ տեսքը յաւիտենական խղճի խայթ պատճառէր ինծի։

Որչա՛փ կը բաղձայի որ իմ տունս ըլլար միակը քանդուածներէն, եւ միւսները լինէին կանգուն։

Րոպէ մը կանգ առի տանս առջեւ։ Կը խորհէի թէ մարդիկ պիտի գան դուրս այդ երբեմնի չէն երդիքէն։

Բայց, ահա՛ ռուս զինուոր մը, հրացան ուսին, կը պաշտպանէր իմ տունը։

Ուզեցի մօտենալ հայրենի տանս, սակայն զինուորն ուղղեց սուինն ինծի ու ըսաւ.

— Ո՛չ ոք իրաւունք ունի մօտենալու այս տան։

— Ի՞նչ պատճառաւ։

— Որովհետեւ զինարան է։

— Ո՞ւր է այս տան տէրը, ո՞ւր են տնեցիները, հարցուցի։

— Սատանան գիտէ (Չորթ զնայէթ)։

— Անշուշտ սատանայէն դուք ալ լսած կը լինիք բան մը։

— Է՛հ, եղբա՛յր, քանի մը օր առաջ հայ մը եկած էր հոս, որ շատ եղերական գոյներով պատմեց պատմութիւնը սա տան զոր կը պաշտպանեմ սուինովս։ Թուրքերը ամենէն առաջ սպաններ են այս տան տղամարդը՝ որ եղբայրն է այն մարդուն՝ որ եղեր է յեղափոխական ու ներկայիս կը կռուի մեր բանակին մէջ Պարսկաստանի ճակատին վրայ։

— Սպաննուած մարդուն եղբայրը ես եմ։

— Այդ չէի գիտեր ես, բայց շատ ուրախ եմ հիմա։ Այսուհանդերձ պիտի չկրնամ թողուլ ձեզ որ մօտենաք տան պատերուն։ Միայն դիմեցէք մեր սպային, որուն վրանը գիւղին եզերքն է։ Անոր հրամանով կրնաք մօտենալ։

Ձիուս սանձէն բռնած, ուղղուեցայ սպայի վրանը եւ տեսակցութիւն մը ունեցայ անոր հետ։ Իմ ունեցած փաստաթուղթերս հաստատեցին ինքնութիւնս։

Սպան, որ կը կոչուէր Իվան Բավլովիչ, պատուեց զիս թէյով։

Ապա երկուքս միասին գացինք տեսնելու իմ տունը։

Ճանապարհին շատ բաներ ըսաւ ռուս սպան գիւղի եկեղեցիներուն եւ Նորակառոյց դպրոցի մասին։

Եւ աւելցուց.

— Թուրքերը առասպելական զրոյցներ հիւսած են այս դպրոցի նկատմամբ, եւ իբրեւ թէ դուք կա-

ռուցեր էք զայն բերդի ձեւով ու տարբեր նպատակներով: Հայերը սակայն, կ՚ըսէին թէ պարզապէս գիւղատնտեսական դպրոց մըն է: Եթէ դուք պարզէիք նպատակը այս շէնքի կառուցման, ես ուրախութեամբ պիտի անցընէի իմ յուշերուս մէջ:

— Ծիծաղելի են թրքական առասպելները, որոնք արդիւնք են միւսլիման երեւակայութեան: Արդիական թնդանօթներու կրակին առջեւ այսպիսի շէնքեր կոպէկի արժէք չունին: Ես շինեցի այս շէնքը իբրեւ գիւղատնտեսական դպրոց, ուր կրնային հաւասարապէս յաճախել թէ՛ հայ եւ թէ թուրք աշակերտներ:

— Գեղեցի՛կ միտք, գեղեցիկ նպատա՛կ, ըսաւ ռուս սպան, բայց կրնա՞ք ըսել թէ ուրկէ ծախսեցիք դրամները: Դուք միջոցներ ունէի՞ք:

— Ես իմ անձնական դրամէն կոպէկ մը ծախսած չեմ, պարզ այն պատճառով որ դրամ չունէի: Յեղափոխական մարդիկ ո՞ւրկէ կրնան փող ունենալ: Ասոր փոխարէն ունէի խօսք մը, որուն կ՚անսար բոլոր ժողովուրդը: Երբ դպրոցի շինութեան կոչ ուղղեցի, աշխարհի չորս ծագերէն հոսեցաւ դրամը, եւ 150 թրք. հնչուն ոսկի ստացայ թուրք ֆինանսական նախարար Ճավիտ պէյէն:

Հազիւ այս խօսքերը աւարտած էինք եւ ահա, հասանք հայրենի տանս առջեւ:

Դռները բացուեցան սպայի հրամանով ու ներս մտանք:

Տանս մէջ, մարդասուն չկար: Ռազմանիւթի սնտուկներ դիզուած էին իրարու վրայ: Յուզումս գերագոյն էր: Ապուշ կտրած էի: Կը նայէի չորս բոլորս:

Կը փնտռէի տանս ճեղքերուն, ծակերուն մէջ ո-

ուէ իր, որ խօսէր ինծի։ Խօսէր ու պատմէր, թէ բարբարոսները ո՞ւր էին տարեր իմ ծերունի մայրըս, իմ եղբայրս, եղբօրս զաւակները եւ ազգականներս։

Եօթանասուն եւ չորս հոգիէ բաղկացած գերդաստանէս շունչ մը իսկ չկար։ Չկար նոյնիսկ մեր պահապան շունը։

Ամէնքը կորեր էին յաւէտ։ Բարբարոս եաթաղանը մահացուցեր էր զանոնք։

Չէի գիտեր նոյնիսկ տեղը անոնց գերեզմաններուն, որպէսզի ուխտի երթայի։

Կ'ուզէի բան մը հարցնել սպային, բայց արցունքը կը խեղդէր զիս։

Չկրցայ այլեւս դիմանալ սրտիս կեղեքումին, չկրցայ տանիլ թշնամիին կողմէ ինծի տրուած այս ահաւոր հարուածին ու դուրս ելայ։ «Մնաք բարով» ըսի ռուս սպային, որ չափազանց զգածուած, նոյնպէս կուլար ինծի հետ։

Նստայ ձիուս վրայ եւ սանձը դարձուցի դէպի Բաբերդ։

Երբ Բաբերդ հասայ, աշխատեցայ ամուր կապեր հաստատել Մուրատի եւ Ստեփանի հետ։

Մեր առջեւը կը բացուէր աշխատութեան ընդարձակ դաշտ մը։

Բաբերդի շրջանին մէջ կազմեցինք որոնող խումբեր, որոնք գիշեր ցորեկ կը գործէին անդադար եւ բազմաթիւ երախաներ ու կիներ կ'ազատէին Թուրքերու ճանկէն։

Այս կարգի որոնող խումբեր կը կազմակերպէր նաեւ Մուրատ Երզնկայի շրջանին մէջ եւ պարբերաբար տեղեկութիւններ կուտար մեզի։

Բացի այս կարեւոր գործէն, Մուրատի վրայ կը ծանրանար ուրիշ նոյնչափ կարեւոր պարտականութիւն մը եւս: Այդ՝ «մի հայ, մի ոսկի» հարցի խնդիրն էր, որուն յաջող արդիւնքի մասին մենք արդէն ծանօթացանք Թիֆլիսը շօշափող մեր յուշերու ընթացքին:

Գործը օր ըստ օրէ կ՚ընդարձակէր Բաբերդի մէջ, ամէն կողմէ կը հասնէին որբեր եւ անօգնական կիներ: Անհրաժեշտ էր կերակրել զանոնք, հագուեցնել եւ տեղաւորել:

Բաբերդցիներու Բաթումի Հայրենակցական Միութիւնը շատ չնչին գումար մը յատկացուցած էր այս նպատակին: Ուստի հարկադրուած էի դիմել Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէի նախագահ պ. Պետրոս Մամիկոնեանի որ կը գտնուէր Թիֆլիս:

Այս նպաստը ընդունելէ յետոյ, դարձեալ պէտք տեսայ դիմել ռուսական քաղաքներու միութեան ներկայացուցիչ պ. Աղամալեանի որ կը բնակէր Կարին: Ան ալ, իր կարգին, օգնութեան հասաւ Բաբերդի կարօտեալներուն:

Պ. Աղամալեան եւ պ. Մամիկոնեան, իմ պահանջին վրայ, խորհրդակցեցան եւ բացին որբանոց մը Բաբերդի մէջ 60–70 որբերու համար:

Այս որբանոցին տեսուչ կարգուեցաւ պ. Գրիգոր Ամիրեան:

Որբերու եւ անտէր կիներու հաւաքման եւ հոգատարութեան գործէն դուրս, մեր նպատակներէն մին էր ծանօթանալ Թուրքերու ներքին կազմակերպութիւններուն:

Այսպէս, օր մը, կրցանք երեւան հանել դաւադրութեան ընդարձակ ցանց մը, որուն պատճառաւ 300 Թուրքեր ձերբակալուեցան եւ աքսորուեցան

դէպի Ռուսիոյ խորերը։

Չենք գիտեր թէ այս Թուրք աքսորականները մինչեւ այսօր կրցա՞ծ են վերադառնալ Բաբերդ։

Թէպէտ այցելած էի Պալախոր ու Վարզահան, սակայն կարեւոր կը համարէի աւելի լայն ծանօթութիւններ եւ ճշգրիտ գաղափար ունենալ շրջանի բոլոր հայկական գիւղերու մասին։ Բաբերդի հայ գիւղերու թիւն էր քսան եւ եօթը։

Հետեւաբար ծրագրեցինք Սրբ Թորոսցի Միսաքի եւ Ամիրեանի հետ՝ շրջագայիլ Բաբերդի բոլոր հայ գիւղերը, մեր հետ ունենալով խումբ մը զինեալ զինուորներ։

Մեր պտոյտը սկսաւ Բաբերդի արեւելք հարաւ գտնուող Լսօնք գիւղէն։ Լսօնք նշանաւոր էր, շնորհիւ իր ուխտատեղիին որ կը կոչուէր Սուրբ Լուսաւորիչ վանք։ Գիւղն ունէր 250 տնուոր։

Վանքը, ինչպէս եւ գիւղը կործանուած էին հիմնայատակ։ Գիւղին բոլոր գերանները, փայտերը տարուած էին մօտակայ Թուրք գիւղերը։ Լսօնքի մէջ վառելափայտի կտոր մը անգամ չէր մնացեր։ Այս աւերը գործուած էր Մասաթի կիրճի Թուրք գիւղացիներուն կողմէ։

Լսօնք հռչակաւոր էր նաեւ իր անտառներո՛վ որոնք կռուածաղիկ կը հանդիսանային հայ եւ Թուրք գիւղացիներու միջեւ։ Այս պատճառաւ անպակաս եղած էին ընդհարումները։

Նոյն բարբարոս ձեռքերը կտրած էին այս անտառները եւս։

Լսօնքի աւերները տեսնելէ ետք, քշեցինք մեր ձիերը դէպի Աւերակ (Էվերէկ) գիւղը որ երկու եւ կէս ժամու չափ հեռու է Լսօնքէն, դէպի հարաւ։

Նոյն տեսարանը, նոյն աւերակները ամենուրեք:

Այսպէս յաջորդաբար այցելեցինք Կիւ եւ Խոփուս (Խուփս): Խուփսի մէջ կը գտնուի Սուրբ Քրիստափոր վանքը ուր ուխտի կուգային Դերջանէն, Իսպիրէն եւ ամբողջ Բաբերդի շրջանէն: Այս վանքն ունէր ընդարձակ սենեակներ, յարմարութիւններ ուխտաւորներու համար, որոնց բազմութիւնը տասնեակ հազարներու կը հասնէր ամէն տարի: Վանքը որ ութերորդ դարէն մնացած ըլլալ կը կարծուի, շատ հարուստ էր եւ ունէր հօտեր ոչխարներու եւ արջառի:

Զարմանալի է որ Վենետիկի Մխիթարեան հայրերէն Հ. Եփրիկեան իր Բնաշխարհիկ բառարանին մէջ կը խօսի Խուփսի մասին, բայց բնաւ յիշատակութիւնը չ'ըներ Սուրբ Քրիստափորի վանքին:

Սբ. Քրիստափոր վանքը նմանապէս քանդուած գտանք:

Մեր խումբով անցանք յաջորդաբար հետեւեալ գիւղերէն.— Առիւծկայ, Սարաճուխ, Քարեվրակ, Հընտէ, Սբբ Թորոս, Բլուր, Քսանթա եւ Բլրակ: Ապա դառնալով դէպի հիւսիս, հանդիպեցանք Օձ գիւղ, Քրչի, Նիւ, Փնջըկաց, Թոմնայ, Խնձեւերեկ, Խայեկ, Մալասա եւ Զախմանց:

Մեր պտոյտը աւարտած նկատելով, վերադարձանք քաղաք:

Աւելորդ է ըսել թէ աւերը ամէն տեղ տարածուած էր: Թուրքերը կարծես ընդհանուր յատակագիծ մը ունեցած էին չթողելու ոեւէ հետք հայկական յիշատակարաններու եւ կեանքի:

Լ.

Բաբերդցիները կը հաւաքուին.— Մուրատ եւ Կայծակ Առաքել կը փրկեն հայեր.— Բաբերդի գիւղերու վերաշինութեան ձեռնարկ.— Դիւրութիւններ.— Ամիս մը ետք.— Գազանի մը արիւնոտ ձեռքը Վարզահանի գիւղատնտեսական դպրոցին մէջ. — Բաբերդ քաղաքը.— Ինճէ Արապ.— Թուրքեր եւ հայեր. —Շահպազ Վարդանի եւ Աւոյի աղջիկ Աստղիկի ազատման լուրը.— Դէպի Երզնկա իմ ուղեւորութիւնը.— Իմ հանդիպումը Վարդան Շահպազին եւ անոր ոգորումները.— Աստղիկ. — Կոչեր *«Մի հայ, մի ոսկի»* ձեռնարկին առթիւ.– Զօր. Լիախով եւ գնդ. Վասիլէվսկի.— Ծրագիր ցոյցի մը՝ թուրք բանակի կռնակէն.— Ձիւնը.— Բարձր Հայքի կոտորուած ժողովուրդին աճիւնները Քեմախի կիրճին շուրջը.— Վերաշինութեան աշխատանքները Երզնկայի եւ Քեմախի մէջ.— Բժ. Արշակ Պօղոսեան.— Հիւանդանոց.— Տիկին Զարուհի եւ իր գործունէութիւնը:

Այնուհետեւ մնացինք Բաբերդ 1916 Յունիս 17-էն մինչեւ նոյն Թուականի դեկտ. 20-ը:

Այս ժամանակամիջոցին բաբերդցիները հետզհետէ կը վերադառնային Բաբերդ, լքելով իրենց ապաստարանները, թաքստոցները: Կուգային նաեւ արտասահմանէն:

Քաղաքը երթալով կը խճողուէր:

Փախստականներու վերադարձի գործին մեծապէս կը նպաստէին Երզնկայէն Մուրատ եւ Կայծակ Առաքել, «Մի հայ, մի ոսկի» ծանօթ ձեռնարկով:

Այս պայմաններուն ներքեւ, խորհեցանք՝ Սըբ Թորոսցի Միսաքին եւ Ամիրեանի հետ, որ լուրջ ձեռնարկ մը ընենք վերաշինելու աւերակ գիւղերը:

Ուստի լաւագոյն միջոցը նկատեցինք դիմել նախ

Քաղաքներու Միութեան եւ Մոսկուայի հայկական կոմիտէին, խնդրելով որ լծկան կենդանիներ եւ սերմընցու տրամադրուին այդ նպատակին համար։

Լծկաններ չկրցանք ստանալ, բայց ստացանք սերմնցու։

Ապա իւրաքանչիւր գիւղացի ղրկեցինք իր սեփական գիւղը։ Անոնք սիրով վերադարձան իրենց ծննդավայրերը եւ ծուխը անգամ մը եւս սկսաւ բարձրանալ աւերակ երդիքներէն։

Գիւղացիներու վերադարձէն ամիս մը յետոյ, դարձեալ կատարեցինք քննական պտոյտ մը եւ պատկերը արդէն փոխուած գտանք բոլորովին։

Մի անգամ եւս համոզուեցանք թէ այս ժողովուրդը չի մեռնիր, որքան ալ թշնամիները ուզեն զայն մեռցնել։

Արդարեւ գիւղական ժողովուրդը վերաշինած էր իր աւերակ տուները, կատարած էր աշնանացան։ Դէպքեր կային ուր գիւղացին փորած էր իր սեփական ձեռքերով արտի փխրուն հողերը եւ ցանք ըրած էր։

Այս եռամսեայ շրջանին ես ծանօթացայ գլխաւորապէս իմ հայրենի տան շուրջ կատարուած դէպքերուն հետ։

Երբ պատերազմը յայտարարուած էր 1914-ին, Թուրք կառավարութիւնը անմիջապէս պահանջած էր Վարդահանէն երկու անձ, մէկը՝ վարժապետ Մանուկ Պալասեանը, միւսը՝ եղբայրս Յարութիւնը (Արութ)։

Վարժապետ Մանուկ յանձնուած էր, իսկ Յա-

րութիւն թաղնուած էր։

Անձնատուր վարժապետը Վարդահանի դիմաց Քարոտ կոչուած բլրան վրայ սպաննուած էր ուղեկցող ոստիկաններու կողմէ որոնք իբրեւ թէ քաղաք պիտի տանէին զայն։ Սպանութիւնը կատարուած էր գիւղացիներու աչքին առջեւ, բայց անոնք մնացեր էին անտարբեր։

Վարժապետին գործը այսպէս աւարտելէ ետք, ոստիկանները դարձեալ վերադարձեր էին գիւղ, պահանջելու Յարութիւնը, հակառակ պարագային սպառնալով ռմբակոծել գիւղը, Բաբերդէն բերուելիք թնդանօթներով։

Գիւղացիները գիտէին Յարութիւնի թագստոցը, բայց չէին ուզեր յանձնել զայն, եթէ ինքը՝ Յարութիւն համաձայն չըլլար անձնատուութեան գաղափարին։

Երբ ոստիկաններու սպառնալիքները կը յայտնըւին Արութին, կ՚ըսէ.

— Եթէ գիտնամ որ իմ սպանութեամբ պիտի խնայեն գիւղին, հիմա կ՚երթամ անձնատուր կ՚ըլլամ։ Բայց չեմ գիտեր թէ ի՛նչ կը լինի վերջը։

Երկա՛ր խօսակցութիւններէ ետք, Արութ կ՚երթայ կը յանձնուի ոստիկաններուն որոնք ծեծի տակ կը տանին զայն Բաբերդ, ուր կը բանտարկուի։

Եօթն օրուան անլուր խոշտանգումներէ ետք, Արութ կը սպաննուի բանտին մէջ եւ դիակը կը նետուի փողոց։

Ապա Քսանթայէն կը բերուի Գրիգոր անուն մտաւորական երիտասարդ մը զոր կը կախեն քաղաքին մէջ։

Ասկէ ետքն է որ Թուրքերը կը սկսին տեղահանել հայ գիւղերը եւ այս գործողութիւնը կը կա-

տարեն այնպիսի մեթոտով մը որ մէկ գիւղը տեղեկութիւն չունենար միւսէն ։

Վարդահանի երիտասարդութիւնը վերջապէս կը համոզուի թէ վտանգը ընդհանուր է և արմատական ։ Ուստի Մելքիսեթի առաջնորդութեամբ կը կազմակերպուի սուսար խումբ մը եւ կը բարձրանայ լեռ ։ Գիւղացի մնացեալ ժողովուրդը կը քշուի Քեմախի կիրճը ուր կը կոտորուի ։

Այս կոտորածէն կը ճողոպրին Վարդահանի Տէր Արիստակէս Պալասեանի երէցկինը եւ մայրս ։ Երկու կիները միասին կը վերադառնան գիւղ, մտածելով․

— Եթէ պիտի մեռնինք, թող մեռնինք մեր գիւղին մէջ եւ թաղուինք Վարդահանի գերեզմաննոցը ։

Երկու կիները, ամսուան մը աքսոր բացակայութենէն ետք, երբ կը հասնին գիւղ, կը տեսնեն որ մեր տունը թրքական պահականոց եղած է, իսկ գիւղը քանդուած է այդ կարճ ժամանակամիջոցին ։

Հազիւ թէ գիւղ մտած էին կիները, երբ թուրք զինուորները կը սպաննեն իսկոյն երէցկինը, իսկ մօրս կ'ըսեն․

— Քեզ պիտի չսպաննենք, դուն պիտի ծառայես մեզի ։

Թուրքերը տեղ չեն տար մօրս մեր տան մէջ, այլ կը թոյլատրեն որ մարագին մէջ յարդին վրայ տեղ մը քնանայ ։

Մայրս ամբողջ վեց ամիս թուրք զինուորներուն ծառայելէ վերջ, հիւանդ կ'իյնայ մարագի անկողնին վրայ ։ Մօրս հիւանդութեան վերջին օրերուն կը զուգադիպի Սարիղամիշի թրքական նշանաւոր պարտութիւնը ։

Այս պատերազմներու միջոցին եւ յիշեալ ճակ-

տին վրայ Թուրքերու դէմ կը կռուէր Քեռին որուն անունը Արշակ էր։

Թուրքերը կարծելով թէ Արշակը ես ինքս եմ, կուգան հիւանդ եւ պառաւ մօրս մօտ, կը գանակոծեն զայն ու կ՚ըսեն.

— Քենէ ծնած լակոտն է որ կը գործէ այս չարիքները։

Հետեւելով իրենց գազանային բնազդներուն, Թուրքերը ապա կը տանջեն մայրս, պուկը կը ձգեն կեմը (խոտէ հինուած պարան), կը պտըտցընեն գիւղին շուրջը քանի մը անգամ, քարերուն կը զարնեն եւ կիսամեռ վիճակի մէջ կը բերեն կը ձգեն մեր տան դիմացի դուռը։

Դեռ շունչը չփչած, հողը կուտան վրան եւ կը մահացնեն։

Այս բոլորը պատմեցին ինծի Բաբերդցի Հաֆըզ եւ Նուացի Շաքիր անուն Թուրքերը։

Իմանալով այս եղերական պատմութիւնը, գացի հայրենի գիւղս, տեսնելու համար իմ մօրը գերեզմանը։ Ձեռք չտուի այդ հողին, չուզեցի խռովել հանգիստը մօրս, միայն մտածեցի հանել անոր աճիւնները այն ժամանակ միայն, երբ Հայաստան ազատ կը լինէր եւ ես կ՚ամփոփէի զանոնք մեր պապերու գերեզմաննոցին մէջ։

Ո՞վ չէր կերած իմ մօրը հացը, Թուրք, հայ, հրեայ, Փրանսացի որոնք կ՚անցնէին Վարզահանէն, պիտի հանդիպէին մեր տունը։ Հանդիպողներէն յիշեմ Ահարոնեան, Խաժակ, Վարդգէս, Վռամեան, բժ. Յովսէփեան, Ռոստոմ, Փաստրմաճեան եւ շատ շատեր։

Վարզահանի տուած այս երկրորդ այցելութեանս առթիւ գացի տեսնելու գիւղատնտեսական

վարժարանը, որուն բոլոր գերաններն ու փայտերը, նաեւ երկաթները տարուած էին: Կը մնային միայն վարժարանին չորս պատերը: Ուշի ուշով երբ կը քննէի սրբատաշ քարերը, յանկարծ աչքիս հանդիպեցաւ արիւնոտ ձեռքի մը հետքը: Ուզեցի հասկնալ այդ արիւնոտ դրոշմին գաղտնիքը, սակայն այդ րոպէին կարելի չեղաւ վերլուծում մը ընել:

Դիմեցի Նուացի Շաքիրին ու հարցուցի.

— Ի՞նչ է այդ արիւնոտ ձեռքը որ դրոշմուած է պատին վրայ:

— «Անիկա գազանի մը ձեռքին դրոշմն է»: Եւ սկսաւ պատմել.

Տարագրութեան օրերուն, ձեր բարեկամ Բէճէպ անուն ոստիկանը կը բռնէ Վարգահանցի Տիրանի կինը որ յղի էր, եւ կը բերէ այդ դրան առջեւ ու կ'ըսէ.

— Ըսէ, կեավուրի կին, թէ ի՞նչ է այս շէնքը:

— Դպրոց է, կը պատասխանէ սարսափահար կինը:

— Ի՞նչ դպրոց:

— Հայկական դպրոց, հայ մանուկներու համար:

Ոստիկանը այս պատասխանին վրայ աքացի մը կը զարնէ կնոջ որովայնին եւ կ'ըսէ.

— Այդ քու որովայնիդ մանո՞ւկն ալ պիտի սորվէր այս դպրոցին մէջ:

Կինը ուշաթափ կ'իյնայ:

Բէճէպ չգոհանալով այս գազանութենէն, կը հանէ դաշոյնը, կը ճեղքէ կնոջ փորը, եւ առնելով երեխան, կը նետէ դպրոցին մէջ ու կ'ըսէ.

— Գնա՛ սորվէ, կեավո՛ւրի ձագ:

Այս ընելէ ետք, ոճրագործը իր արիւնոտ ձեռքը անգամ մը եւս կը թաթխէ կնոջ արեան մէջ եւ

կը դրոշմէ պատին վրայ, բացագանչելով.

— Ալլահը վկայ լինի որ այս դպրոցը պէտք է քանդուի հիմէն։

Բաբերդի շրջանի գիւղերու եւ գիւղացիներու նկատմամբ բաւական խօսեցանք։ Հիմա անցնինք քաղաքին։

Բաբերդ նախապէս ունէր հինգ եկեղեցի, որոնք բոլորովին կործանուած էին։ Հայերու տուներն ու խանութները տարբեր բախտ մը ունեցած էին։ Իսկ Թուրքերու տուները, աւելորդ է ըսել, որ կը մնային կանգուն։

Ռուսաց комендантը կը նստէր Թուրքի մը տունը, իսկ գաւառապետը գրաւած էր Ինճէ Արապի տունը որ խլուած էր նոյն Ինճէ Արապի կողմէ Մութաֆեան գերդաստանէն։

Ինճէ Արապ, Բաբերդի մէջ սարսափելի գազանութիւններ գործելէ ետք, փախած էր, տանելով իր հետ եկեղեցիի մը ամբողջ հարստութիւնը, մօտ 1200 հնչուն Թրք. ոսկի։

Աւերակներու վրայ ողբալ անիմաստ ու անըմբռնելի էր։ Ուստի քաղաքացիները լծուեցան վերաշինութեան, նորոգեցին իրենց խանութները, տուները եւ ստեղծեցին բնականոն կեանք մը։

Ռուս զինուորականները կը զարմանային Հայերու տոկունութեան՝ եւ կ՚ըսէին. «Հայը քարէն անգամ կրնայ հանել իր հացը»։

Տարբեր էր երեւոյթը սա Թալանող, աւերող Թուրքերուն։ Անոնք կուգային ժամերով կը կանգնէին հայ խանութներու առջեւ, կ՚ընէին գնումներ եւ «կ՚անիծէին» իրենց կառավարութիւնը որ պատճառ եղած էր այս աւեր աւերումին։

Երբ տեսանք թէ կեանքը ստացաւ սովորական ընթացք մը, լինի՛ գիւղերուն, լինի քաղաքին մէջ, ուզեցի մեկնիլ Երզնկա։

Արդէն նոյն միջոցին նամակ ստացեր էի Մուրատէն եւ Կայծակ Առաքելէն, որոնք կ՚աւետէին ինծ ազատումը Շահպազ Վարդանի եւ Աւոյի աղջիկ Աստղիկի։

Նամակագիր երկու ընկերներս կը հրաւիրէին զիս երթալ Երզնկա, կարեւոր գործի մը մասին խօսելու։

Այլեւս չէի կրնար սպասել այս նամակէն վերջ, եւ 1916 հոկտեմբերի կիսուն ձի նստանք Միսաքին հետ եւ ճանապարհ ինկանք դէպի Երզնկա։

Մենք հետեւեցանք Քսանթա — պատմական Սատաղ–Սըբունգորի գիծը։ Գիշեր մը իջեւանեցանք Սատաղի պանդոկը եւ հետեւեալ օրը արդէն Երզընկա էինք։

Հոս իսկոյն հանդիպեցայ իմ վաղեմի ընկեր Վարդան Շահպազին, եւ Աստղիկին։ Երկուքն ալ կուգային զուլումի աշխարհէն։ Սրտայոյզ պատմութիւններ թառած էին անոնց շրթունքներուն վըրայ։ Իմ նպատակէն դուրս է նոյնիսկ համառօտակի ներկայացնել անոնց նկարագրութիւնները։ Երկար էջեր պիտի գրուէին նման յուշեր, եթէ փորձ մը ընէի մտնել մանրամասներու մէջ եւ պատմէի այն բոլորը զոր տեսայ եւ լսեցի։

Վարդան Շահպազ, իր գոյամարտի յուսահատական պայքարին մէջ, եօթն անգամ բոյն չինած էր սարերու եւ քարանձաւներու մէջ, փուռ կերտած էր, եւ եօթն անգամուն ալ հարկադրուեր էր լքել զանոնք։ Թշնամին անդադար հետապնդած էր ապաստանեալներու այս քաջարի խումբը, որ սարէ սար, ձորէ ձոր շրջելէ եւ քալելէ ետք, եկած վեր-

ջապէս հասած էր Երզնկա, որ գրաւուած կը մնար Ռուսերէ։

Գալով Ատզիկին, այս օրիորդը Թուրքերու կողմէ Խարբերդ, Մալաթիա եւ Ուրֆա տարագրուելէ յետոյ, կրցեր էր վերադառնալ Խարբերդ, ուր պահուելով միսիոնարներէ, յաջողեր էր քիչ մը հանգստանալ։ Ապա, երբ Մուրատ «մի հայ, մի ոսկի» յայտարարութիւնը հրապարակ հանեց, Քիւրտերու միջոցով Ատզիկ ձգեր էր Խարբերդ եւ եկեր հասեր էր Երզնկա։

Մենք ունեցանք խորհրդակցութիւններ Մուրատի եւ Կայծակ Առաքելի հետ՝ կանոնաւորելու համար «մի հայ, մի ոսկի» ձեռնարկը։ Այս մասին գրել տուինք սրտառուչ կոչեր եւ ղրկեցինք Թիֆլիսի թերթերուն, որոնք հրատարակուեցան։ Կոչերն ունեցան մեծ արդիւնք, որուն շնորհիւ կարելի եղաւ դարձեալ փրկել քանի մը հազար հայեր։

Երզնկայի ճակտին ռուս ընդհ. հրամանատարն էր այդ առենին՝ Կեներալ Լիախով, որ բարեկամացեր էր Մուրատի հետ եւ ամէն օր հաճելի սովորութիւն ըրեր էր իրեն կանչել Մուրատը եւ խօսակցիլ ժամերով։

Օգտուելով այս պատեհութենէն, օր մը Մուրատի ընկերակցութեամբ ներկայացայ Զօրավար Լիախովին։ Անոր քով տեսայ անսպասելիօրէն իմ ծանօթ գնդապետ Վասիլէվսկին, որու մասին մոռցայ խօսելու Էրզրումի գրաւման նախօրեակին վերաբերեալ յուշերուս մէջ, երբ '16 առաջնորդներով ներկայացայ իրեն Գարա–Ուրկան։

Երբ Վասիլէվսկին տեսաւ զիս, առանց սպասելու Մուրատին, ծանօթացուց զիս Զօր. Լիախովին,

պատմելով անոր՝ մեր ծառայութիւնները Երզրումի գրաւման ատեն։

— Այո՛, ըսաւ Զօր. Լիախով, ես գիտեմ զինքը. Մուրատը պատմեր է ինծ. ան կուգայ Բաբերդէն։ Սեպուհն է աս, չէ՞։

Ռուս զօրավարը դարձաւ մեզ եւ ըսաւ.

— Անշուշտ ձեր ծառայութիւնը հիմա ալ կը մատուցանէք մեր զէնքի յաջողութեան, ինչ որ ձեր յաջողութիւնը կը նշանակէ։

Իսկոյն հասկցայ թէ ի՛նչ կը նշանակէին իր խօսքերը, որովհետեւ Մուրատ նախապէս տեղեկացուցեր էր ամէն բան։ Արդէն մեր խօսակցութիւնները Մուրատի հետ կը դառնային առհասարակ Լիախովի ակնարկած խնդիրներուն շուրջ։

Ակնարկուած ծրագիրը հետեւեալն էր.

Զօր. Լիախով կ'ուզէր որ մենք, 15 ձիաւորներով, անցնինք Թուրքերու կռնակը, կատարենք խուզարկութիւն մը եւ քանի մը փոքր ցոյցերէ յետոյ, վերադառնանք Երզնկա։

Թէպէտ մենք աննպատակ կը համարէինք այդ ցոյցը, բայց եւ այնպէս չմերժեցինք Զօր. Լիախովի առաջարկը, աչքի առջեւ ունենալով զանազան նկատումներ։

Ակամայ պատրաստուեցանք մեկնիլ, իրագործելու համար այս ծրագիրը։ Բարեբախտաբար բընութիւնը կանխեց մեզ։ Ձիւնն եկաւ պատեց բոլոր սարերը, փակեց ճանապարհները եւ հնարաւորութիւն չթողուց շարժելու։

Եւ Զօր. Լիախովի ծրագիրը գտաւ իր լուծումը ձիւնով։

Մեր այս պատրաստութեան ընթացքին, գացինք հրջագայեցանք ընկերներով Քեմախի կիրճը

ուր կոտորուած էին Բարձր Հայքի տասնեակ հազարաւոր հայերը։

Մենք տեսանք գանկեր, ձեռքեր, ոսկորներ, որոնք ցան ու ցրիւ ինկած էին անթաղ՝ կիրճին չուրջը, քարերու մէջ, թուփերու ներքեւ։

Մինչոց չունէինք հաւաքելու այդ աճիւնները, կը խորհէինք միայն, թէ պիտի գայ պատեհ առիթը հաւաքելու զանոնք եւ ամփոփելու հասարակաց գերեզմանատան մը մէջ։

Երզնկայի եւ Քեմախի չրջաններուն մէջ տեսայ որ Մուրատ կը հետեւէր վերաշինական այն քաղաքականութեան զոր գործադրեր էի ես Բաբերդի մէջ։ Մուրատ ըրեր էր նոյնիսկ աւելին, չնորհիւ ռուս զօրավար Լիախովի լաւագոյն տրամադրութեանց։

Այսպէս սրտի գոհունակութեամբ կը դիտէի որ Երզնկայի եւ Քեմախի հայ գիւղերը կը սկսէին վերակենդանանալ։

Երզնկայի մէջ ալ Ռուսական Քաղաքներու Միութիւնը բացած էր որբանոց մը եւ հիւանդանոց մը։ Այս հիւանդանոցին պետ կարգուած էր բժիշկ Արշակ Պօղոսեան, որ բարեխղճօրէն կը կատարէր իր վրայ դրուած պարտականութիւնները։ Բժ. Արշակ Պօղոսեան այս հիւանդանոցին թէ՛ բժիշկն էր եւ թէ՛ կառավարիչը։ Ամէն ոլքի վրայ կը դուրգուրար իրբեւ իր հարազատ զաւակները։

Այս բժիշկը, բացի իր արուեստէն, գիտէր նաեւ լաւ ձի նստիլ եւ սուր չարժել։ Յետագային, իմ յուչերուն մէջ, առիթը պիտի ունենամ նկարագրելու անոր քաջագործութիւններէն դրուագներ։

Հիւանդանոցի մատակարարութեան պաշտօնը ստանձնած էր Տիգրան Թիւֆէնքճեան։ Այս երիտասարդը մի օր տարաւ զիս չտեմարանը, ցոյց տալու

տեղն ու մթերքները։ Մաքրութիւնը հիանալի էր, ամէն ինչ լաւ դասաւորուած էր, եւ ա՛յնքան կանոնաւոր, կարծես եւրոպական հաստատութիւն մը եղած ըլլար։ Այս տիպար շտեմարանէն ուտեստեղէններ կը տարուէին հիւանդանոցի խոհանոցը, ուր կը պատրաստուէին ամենահամեղ կերակուրները։ Այս յիշատակութիւնը առանձնապէս կ'ընեմ, որովհետեւ նման շտեմարան եւ խոհանոց երբեք չտեսայ Հայաստանի սահմաններուն մէջ։

Տիգրան Թիւֆէնքճեան այն նշանաւոր խոհարարն է, որ ճաշարաններ ունէր Պոլսոյ քանի մը յայտնի վայրերուն մէջ։

Ինչպէս ըսած եմ արդէն, դեռ Բաբերդ եղած ատենս կը պատրաստուէի մեկնիլ Կովկաս գարնանային երկրագործական պատրաստութեանց համար։

Իմ ծրագիրը բացատրեցի Մուրատին որ տուաւ իր հաւանութիւնը։ Մուրատ աւելցուց նոր յանձնարարութիւններ Երզնկայի շրջանին համար։

Երզնկայի մէջ տեսայ որ մեր որոնող խումբերը կը գործէին հիանալիօրէն Մուրատի եւ Կայծակի ղեկավարութեան ներքեւ։ Այս խումբերուն կը մասնակցէին Քեմախի եւ Երզնկայի կոտորածներէն վերապրող եւ կռուելով լեռներուն մէջ ապաստանած վարպետ ձեռքեր։

Հոս պէտք է յիշեմ Բաբերդցի յայտնի Տիկին Զարուհին, որ ատենին Բաբերդցի Մեհրանին ծանօթ խնդրոյ շուրջ տեղի տուած էր բաւական աղմուկի եւ մեղադրուած ալ էր։

Այս կինը, իր հին մեղքերը քաւելէ յետոյ, ներկայ յուշերուս մէջ կը դառնայ մեծ հերոսուհի մը։

Այս հայուհին էր որ յանդգնօրէն ու հերոսա-

բար կը մտնէր Թուրքերու տուներէն ներս եւ դուրս կը հանէր հայուհիներ, որբեր, որոնք որդեգրուած էին Թուրքերու կողմէն։

Տիկին Զարուհիի առաքինի գործունէութիւնը օրինակելի ու սրտայոյզ էր։ Այս կինը որ կորսնցուցեր էր իր երկու թանկագին զաւակները եւ զոհուած էր չափերը իր սիրելիներէն, հիմա կը թողուր ոչ մէկ տուն առանց խուզարկութեան։ Գիշեր թէ ցորեկ, ան կը մտնէր Թուրքերու բնակարանները եւ կը կատարէր հայախոյզ որոնումներ։

Թուրքերը բողոքեցին քաղաքի ռուս հրամանատարին, մեղադրելով Տիկին Զարուհին, որ իբրեւ թէ հայ երախաներ առնելու պատրուակով, Թուրք կամ իսլամ տղաներ ալ դուրս կը հանէ եղեր։

Թուրքերուն բաւարարելու նպատակաւ Զօրավարը կանչած էր Տիկին Զարուհին եւ յայտնած էր Թուրքերու բողոքը։

Իսկ Տիկին Զարուհի անվախ կերպով կանգնած ու ըսած էր․

— Այս չարիքի հնոցին մէջ կը տանջուէի տարիուկէսէ ի վեր իբրեւ իսլամ կին, կը մուրայի դունէ դուռ, ունենալով նպատակ մը։ Այդ այն էր՝ որ տեսնէի, դիտէի, քննէի թէ ո՛ր Թուրքը կ՚առնէ հայ երախայ մը, հայ կին մը, հայ աղջիկ մը, որովհետեւ հաւատացած էի թէ օր մը ռուս ազատարար բանակը կուգայ եւ առիթը կը ներկայանայ ինծի՝ փրկելու բոլոր յափշտակուածները։

Ես ահա կը կատարեմ իմ պարտականութիւնս հանդէպ ազգիս, իսկ եթէ դուք կ՚ուզէք ձերբակալել եւ պատժել զիս, անիկա կախուած է ձեր մեծութեան կամքէն։»

Լիախով աղդուած յուզեալ կնոջ արտայայտութիւնէն, կը դառնայ ու ցած ձայնով կ՚ըսէ․

— Գացէք կատարեցէք ձեր խղճի պարտքը, բայց աշխատեցէք աղմուկ չյարուցանել:

Այնուհետեւ ընդարձակած էր Տիկին Զարուհիի ասպարէզը եւ այս կինը յաջողեր էր փրկել նոր հարիւրներ:

Տիկին Զարուհի չբաւականացաւ Երզնկայի իր գործունէութեամբ, անցաւ Բաբերդ, մեր մօտ, եւ շարունակեց իր օգտակար աշխատանքները մեծ եռանդով, խուզարկութեան ենթարկելով Բաբերդի շրջանին Թրքութիւնը:

Հարիւրաւոր հայ մանուկներու դարձը դէպի հայութիւն՝ կը պարտինք այս հայուհիին:

Տիկին Զարուհի մնաց Բաբերդ, մինչեւ 1918-ի նահանջը: Ընկերացաւ Բաբերդի գաղթականութեան, տարաւ զանոնք Կարս, Թիֆլիս եւ Արմաւիր: Մնաց անոնց հետ եւ կրեց ամէն տեսակ զրկանքներ:

Այս հերոսուհին կը գտնուի ներկայիս Ղրիմի Եալթա քաղաքը:

ԼԱ·

Երզնկայէն Բաբերդ եւ Սարիգամիշ·— Սերոբ Էվերէկցեանի նշանակելի նուէրը Բաբերդի հայութեան·— Ուրիշ կարգադրութիւններ·— Ռուսահայ–Տաճկահայ խնդիր·— *Որոնող խումբը* կը վերակազմուի·— Բաբերդի գիւղերը կը վերակենդանանան·— Կայծակ Առաքելի մահը·— Մուրատ Թիֆլիս կուգայ·— Անդրանիկի թերթը·— Զէնքի մարդը գրիչ կ'ուզէ բռնել: Արջի ծառայութիւն·— Իմ ընթացքը հանդէպ Ռոստոմի·— Անդրանիկ, Մուրատ, Ռոստոմ եւ ես մէկ սեղանի շուրջ·— Վէճ՝ Անդրանիկի եւ մեր միջեւ «*Հայաստան*»ի մասին·— Անդրանիկ կը յամառի եւ կը մեկնի·— Ռոստոմի խոստովանութիւնները· — Մուրատ կը մեկնի Երզնկա, ես՝ Բաթում·— Քայքայում ռուս բանակին·— Մուրատ օգնութիւն կը խնդրէ ճակատէն·— Ռուս զօրքը, որպէս անկարգապահ զանգուած·— Ազգ· Բիւրոյի հրահանգները·— Ռուբէն եւ ես կամաւոր խումբերու մասին·— Իմ պնդումները որ Անդրանիկ լինի Զօրաբաժնի հրամանատար·— *Էնթրիկան* միջավայր·— Օդային ծրագիրներ:

Երզնկայէն վերադարձանք Բաբերդ՝ Միսաքի հետ: Մնացինք քանի մը օր եւ բեռնատար ինքնաշարժով մեկնեցանք Էրզրում, ուր նոյնպէս հասած էր Երզնկայէն Աւոյի աղջիկը՝ Աստղիկ:

Նոյեմբեր 15–ին, երեքս միասին մեկնեցանք դէպի Սարի–Ղամիշ:

Սարի–Ղամիշի մէջ դիշերեցինք Բաբերդցի Սերոբ Էվերէկցեանի տունը: Սերոբ բաւական մեծ կարողութեան տէր անձ մըն էր, զոհող եւ զոհաբերող:

Անոր պատմեցի Բաբերդի եւ շրջանի վերապրող հայութեան նոր կեանքէն: Պահանջեցի որ անպայման օգնութեան ձեռք կարկառէ իր հայրենակիցներուն:

Սերոբ, առանց ոեւէ խօսքի, խոստացաւ 1000 փութ (40,000 փաունտ) ցորեն ուղարկել Բաբերդ իր սեփական ծախքով:

Շատ շնորհակալ եղայ իրմէ:

Սերոբ Էվէրէկցեանի մասին դարձեալ առիթը պիտի ունենամ խօսելու:

Նոյեմբեր 18–ին Սարի–Գամիշէն մեկնեցանք Կարս եւ անկէ անցանք Թիֆլիս:

Թիֆլիսի մէջ դիմեցի Քաղաքներու Միութեան, որ խոստացաւ ալիւր, սերմնցու, հագուստ եւ կօշիկ:

Այս օգնութիւնը իր ժամանակին հասաւ Բաբերդ:

Գալով որբանոցին անհրաժեշտ դեղերուն, դիմեցի Համօ Օհանջանեանին, որ կարգադրութիւն ըրաւ Կարինէն ստանալու զանոնք:

• «Մի հայ մի ոսկի» ձեռնարկին համար դիմեցի Ջանգ թերթի արտօնատէր պ. Համբարձում Մելիքեանի, որ հաւաքուած դրամները լիովին փոխադրեց Մուրատին, յերգնկա:

Այս պարագան ապացոյց է, թէ Կովկասի հայութիւնը չէր խնայեր իր կարելին՝ օգնութեան հասնելու համար մեր որբերուն, փախստականներուն, ինչպէս նաեւ գրաւեալ հայ գաւառներու վերաշինութեան:

Հոս կ'ուզեմ հակիրճ խորհրդածութիւն մը ընել սա ցաւոտ Ռուսահայ–Տաճկահայ խնդրին նկատմամբ:

Ես ինքս լինելով տաճկահայ, երկար ատեն ապրեր եմ Կովկասի եւ Ռուսիոյ մէջ, վարեր եմ պատասխանատու պաշտօններ, իմ տրամադրութեան ներքեւ ունեցեր եմ ռուսահայ եւ տաճկահայ մտաւորական պաշտօնեաներ, սակայն երբեք չեմ նկատեր գոյութիւնը նման խնդրի մը:

Անշուշտ կայ ռուսահայ մտայնութիւն մը, ինչպէս եւ կայ տաճկահայ մտայնութիւն: Սակայն խնդրի մը գոյութիւնը եւ մտայնութեանց գոյութիւնը

երկու տարբեր բաներ են։ Տաճկահայի եւ Ռուսահայի մտայնութիւններն առաջ կուգան երկու հատուածներու քաղաքական ուրոյն միջավայրերէն։

Այս մտայնութեանց շուրջ չեմ ուզեր խօսիլ աւելին, որովհետեւ ո՛չ տեղն է եւ ոչ կրնան մտնել անոնք իմ յուշերուն մէջ։

Սա չափ կրնամ ըսել՝ որ այդ հարցը յարուցանողները եղեր են այնպիսի անհատներ, որոնք ձըգտեր են տիրանալ բաձր պաշտօններու, առանց ունենալու համապատասխան կարողութիւն։

Թիֆլիսի մէջ վերստին կազմակերպեցինք այն որոնող խումբը որ ձերբակալուած եւ ցրուած էր Ռուսերու կողմէ խոտորջուրի մէջ։

Խումբը, այս անգամ, աւելի եւս ստուարացաւ, եւ Ստեփան, որ նորէն կը վարէր զայն, եօթանասուն եւ հինգ ընկերներով վերադարձաւ խոտորջուր, ուր, առանց աղմուկի եւ աւելի քաջավարժ, սկսաւ գործունէութեան։

Երբ Ստեփան մեկնեցաւ խումբով դէպի իր հայրենիքը, ես ալ ճամբայ ինկայ դէպի Բաբերդ, Կարս—Էրզրում գիծով։

Իմ առաքելութիւնս դէպի Թիֆլիս պարզ է որ ունեցաւ յաջող վերջաւորութիւն մը։

Բաբերդ հասայ 1917 փետրուարի վերջերը։

Ստացուած բոլոր պաշարեղէններն եւ օգնութիւնը — սերմնցու, դեղօրայք եւն. — բաժնուեցան ժողովուրդին Միսաքի եւ Ամիրեանի միջոցով։

Գարունը չուշացաւ, ծառերը բացուեցան, եւ հայ գիւղացիներու մշակած դաշտերը ծածկուեցան կանանչութեամբ։

Շրջանի կեանքը ստացաւ այնպիսի մխիթարա-

կան երեւոյթ մը, որ կարծես կոտրած եւ տարագրութիւն տեղի ունեցած չլինէր։

1917ի տարուան կալոցին այնչափ կազդուրուած էր ժողովուրդը, որ դրսի օգնութեան պէտք չէր զգացուեր այլեւս։

Այս գեղեցիկ արդիւնքը ապահովելէ ետք, օգոստոսի վերջերը, սրտի հանդարտութեամբ, Ստեփանի եւ Միսաքի հետ միասին մեկնեցանք Տրապիզոն։

Երբ Տրապիզոն էի դեռ, Մուրատէն ստացայ հեռագիր մը որ կը գուժէր դառնաղէտ մահը մեր ընկեր Կայծակ Առաքելի։ Մուրատ նոյն հեռագրով կ՚իմացնէր նաեւ թէ Առաքելի անշունչ մարմինը կը փոխադրէր Կարին, թաղելու համար Եղիշէ Թօփճեանի եւ Աշոտ Թաթուլի կողքին։

Առաքելի մարմնին կ՚ընկերանար Վարդան Շահպազ։

Առաքելի մահով մեր թիւէն պակսեցան երկու հոգի եւս։ Միւսն էր Ալօն։

Մուրատ հեռագրած էր նաեւ որ մտադիր է քանի մը օրուան համար երթալ Թիֆլիս եւ վերադառնալ Երզնկա։

Իրաւ ալ, Մուրատ Կարնոյ վրայով հասաւ Թիֆլիս։

Ես մեկնեցայ Տրապիզոնէն Բաթում, Ստեփանի եւ Միսաքի հետ։

Երբ Թիֆլիս հասայ, Մուրատ հոն կը գտնուէր արդէն։

Հետեւեալ առաւօտ մեծ զարմանքով տեսայ, որ տեղական Հայ մամուլին վրայ անգամ մըն ալ աւելցեր էր, «Հայաստան» անունով։

Թերթավաճառէ մը ուզեցի Հորիզոն եւ Մշակ

գնել, երբ լրագրավաճառը երեսիս նայելով հարցուց.

— Անդրանիկի թերթն ալ չէ՞ք ուզեր:

— Մի՞թէ Անդրանիկն ալ թերթ ունի. ի՞նչպէս կը լինի. ա՛ն զէնք ունէր մինչեւ այսօր, մի՞թէ զէնքը թողեր է, եւ այժմ գրիչը կը փորձէ:

Ըսի ու անցայ:

Յետոյ Մուրատի հետ գնացինք կաթնատուն մը, «մի բաժակ» կաթ խմելու: Մեր գրպանները կը կրէինք Հորիզոնը եւ Մշակը: Սկսանք խմել թէ՛ կաթը, եւ կարդալ թերթերը:

Կաթնատան տէրը, Արամ Եանըգեան, մօտեցաւ մեզի ժպտելով եւ ըսաւ.

— Հայաստա՞ն կը կարդաք:

— Արա՛մ, ո՞ր Հայաստան է ծներ:

— Այո՛, մեր փաշայի օրկանը:

— Ես կարծեմ թէ ձեր փաշան կրնար իր ըսելիքները գրել Հորիզոնի մէջ ալ:

— Ձեմ գիտեր, բայց փաստն այն է, որ փաշան ցանկացեր է ունենալ իր սեփական թերթը, որ կ՛ըսէ թէ՛ իր գովքը եւ թէ կը տանի նզովքը:

Մեր կաթը արդէն վերջացած էր: Խօսակցութիւնը չէր կրնար բաւարարութիւն տալ մեր հետաքրքրութեան: Ուստի ընդհատեցինք խօսքն ու դուրս ելանք:

Կալավինսքի Փրոսփեքթէն անցանք Երեւանեան հրապարակը եւ անկէ դէպի Հորիզոնի խմբագրատունը:

Այստեղ մեր խօսակցութիւնը դարձաւ նորածին Հայաստան թերթի շուրջ:

Պարզուեցաւ որ Անդրանիկ քանի մը յօդուածներ գրեր է, որոնց մի քանին հրատարակուեր են

Հորիզոնի մէջ, մնացեալները անյարմար նկատուած էին հրատարակութեան։

Ասկէ վրդովուած, զէնքի մարդը խոյն դիմած էր քանի մը արեւմտահայ երիտասարդներու որոնք յանձնառու եղած էին խմբագրական մարմին մը (կոլեգիա) կազմելու եւ գոհացում տալու Անդրանիկի բաղձանքին։

Եւ ահա, գեղեցիկ առաւօտ մը, «Հայաստան» ծնած էր Թիֆլիսի փողոցներուն մէջ...։

Հայաստան, որ ամբողջ հայութիւնը պիտի միացընէր, իր ծնած օրէն իսկ սկսեր էր յարուցանել Տաճկահայի եւ Ռուսահայի խնդիր։

Նոյն թերթը չէր մոռնար բնականաբար գովաբանել եւ շողոքորթել իր հայրը, զԱնդրանիկ։

Խմբագիր երիտասարդ պարոնները միամտութիւնն ունէին կարծելու, թէ գործ մը կը կատարեն եւ մեծ ծառայութիւն մը՝ հանդէպ Անդրանիկի, մինչդեռ կը սերմանէին ատելութիւն եւ կը մատուցանէին արջի ծառայութիւն։

Ստանալով այս առաջին կարգի տեղեկութիւնները, մեզի համար զաղտնիք չէր մնար այլեւս։

Քանի մը օր ետք, երբ Երեւանեան հրապարակէն կ'անցնէի, ինծի պատահեցաւ լուսահոգի Ռոստոմն ու հարցուց։

— Ո՞ւր է Մուրատը։

— Մուրատին տեղը չեմ գիտեր։

— Մուրատը գտի՛ր եւ երեկոյեան եկէ՛ք խմբագրատուն միասին։

Իմ տուած պատասխանը Ռոստոմին գուցէ զարմանալի թուի, սակայն պէտք կը զգամ հոս յետա-

դարձ դէպք մը պատմել, որպէսզի պարզաբանած լինիմ իմ ընթացքը:

Ռոստոմի հետ իմ յարաբերութիւնները շատ սերտ չէին: Պատճառը այն էր, որ, երբ բանակին մէջ ընդհարում ունեցայ Անդրանիկի հետ եւ հեռացայ, ուղղակի դիմեցի իրեն՝ Ռոստոմին, որպէս աւագ ընկերոջ, եւ պահանջեցի ընկերական քննութիւն:

Ռոստոմ ուշադրութիւն չընծայեց իմ պահանջին:

Դիմումիս հետ պայման դրեր էի, որ յանձնառու կը լինէի կանխաւ՝ կրելու անձնական ամենածանր պատիժը, եթէ քննիչ մարմինը ամենադոյզն յանցանք մը գտնէր իմ վարմունքին մէջ:

Ռոստոմ իրաւունք ունէր իմ խնդիրը քննութեան չենթարկելու, որովհետեւ այդ պարագային արդարութիւնը երեւան կուգար եւ դժուարին կացութիւն մը կը ստեղծուէր կուսակցական վերին մարմիններուն, նաեւ Ռոստոմին:

Այսուհանդերձ, իմ բանակէն հեռանալու հարցը տարի Թիֆլիսի Ռայոնական Ժողովին՝ գրաւոր բողոքագրով մը, ուր չեշտած էի իմ անվերապահ պատրաստակամութիւնը կրելու ոեւէ պատիժ, եթէ յանցաւոր գտնուէի:

Ռայոնական (մեծ շրջանային) Ժողովը ընթացք տուաւ իմ բողոքագրին եւ հրաւիրեց Անդրանիկը ներկայանալու քննիչ մարմնի մը առջեւ, սակայն Անդրանիկ խոյս տուաւ:

Այնուհետեւ պայմանները այնպէս դասաւորուեցան, որ Անդրանիկ ինքզինքը հեռացած կը համարէր կուսակցութենէն եւ կը մերժէր ենթարկուիլ կուսակցական կարգապահութեան:

Այս միջանկեալ բացատրութենէն յետոյ, անցնինք նորէն մեր պատմութեան թելին։

Ռոստոմէն բաժնուելէս յետոյ, գացի հիւրանոց, ուր գտայ Մուրատը։

Երկուքս խօսեցանք երկարօրէն Անդրանիկի եւ անոր հրատարակած Հայաստան թերթի շուրջ։

— Մուրա՛տ, ինչո՞ւ այդպէս տխրեցար եւ այլայլեցար։

— Յիշեցի Ակօն, որ մեզի կտակեց չմտածել ո՛չ այդ մարդու մասին եւ ո՛չ ալ գործ ունենալ անոր հետ։ Այժմ, դու կ՚ըսես ինձ Ռոստոմի հրաւէրը եւ կ՚ուզես որ երեկոյեան երթանք խմբագրատուն, ուր պիտի լինի նաեւ Անդրանիկ։ Հապա եթէ Ռոստոմ առաջարկէ գործակցիլ անոր հետ, ի՞նչ պէտք է լինի մեր ընթացքը, երբ Ակոյի կտակն ունինք մեր սրտին մէջ։

— Սիրելի Մուրատ, եթէ ընդհանուր գործերը եւ հայ ժողովուրդի շահերը կը պահանջեն, որ գործակցինք Անդրանիկին, պէտք է տեղի տանք։ Արդէն Ակօն ալ զոհուեցաւ նոյն ժողովուրդի շահերուն։

Վերջապէս համաձայնեցանք Մուրատի հետ, որ նոյն իրիկուն երթանք խմբագրատունը։

Ժամը ութին գացինք Հօրիզոն, ուր եկած էին Ռոստոմն ու Անդրանիկը։

Չորսս միասին նստանք սեղանի մը շուրջը։

Ռոստոմ սկսաւ խօսիլ․

— Անդրանի՛կ, դու որ սկսեր ես թերթ հրատարակել, քեզ պատիւ չի բերեր երբեք, այլ կ՚ապահովես քու վարկաբեկումը։ Ուստի, որպէս ընկեր, կը պահանջեմ քենէ՝ դադրեցնել այդ թերթը։ Իսկ եթէ պէտքն ունիս մամուլի մը, Հօրիզոնի էջերը բաց են քու առջեւ։

— Ո՛չ, ինծ համար բաց չեն Հօրիզոնի էջերը։ Երբ դուք կը տեսնէք Հայաստանի հրատարակումը, այն ատենն է որ կը բանաք ձեր թերթի սիւնակները իմ առջեւ։ Ես գրեցի, ինչո՞ւ չհրատարակեցիք։ Հայաստան իմ թերթս չէ, արեւմտահայ մամուլ է։ Ան կը պատմէ արեւմտահայ ժողովուրդի տառապանքները։

— Անդրանի՛կ, արեւելահայ եւ արեւմտահայ չկայ։ Հայը ամէն տեղ հայ է։ Մանաւանդ դու պիտի չարտասանես այդ խօսքերը, որովհետեւ դու զէնքի մարդ եւ հերոս մըն ես։ Դու արեւմտահայ ժողովուրդի հերոսը չես, այլ հերոսն ես ամբողջ հայութեան։

— Չէ՛, ես հերոս չեմ։ Դուք այնպիսի կացութեան մատնեցիք զիս, որ ստիպուած եղայ ընելու այս ձեռնարկը։

— Անդրանի՛կ, մենք քեզ համար չատ ենք ըրեր, եւ կ՚ընենք տակաւին։ Եթէ մենք աշխատած չըլլինէինք, դու հերոս չէիր ըլլներ։ Քեզ համար պատմութիւններ ենք հիւսեր, գիրքեր ենք յօրիներ։ Եւ այս բոլորը ըրեր ենք նկուղներու, մոմի լոյսերու ներքեւ։ Դու թո՛ղ, լսէ՛ ինծ։

— Ես ոչ ոքի չեմ լսեր (բարկացած)։ Դուք զիս ստոր գնահատեցիք։

— Մե՞նք, Անդրանի՛կ։

— Այո՛, դուք։ Մանաւանդ դո՛ւ։ Երբ կը կազմըւէր Արարատեան բանակը, չփնտռեցիր զիս։ Այսօր, երբ թերթ կը հրատարակեմ, ելեր կը փնտռէք։

Մուրատ ընդմիջեց այս տաք խօսակցութիւնը եւ դարձաւ Անդրանիկին։

— Անդրանի՛կ, մենք եղած ենք զէնքի ընկերներ եւ զէնքի մարդիկ։ Մինչեւ այսօր ենթարկուեր ենք

մեր մեծ ընկերներուն։ Այսուհետեւ ալ պիտի ենթարկուինք այն ընկերներուն, որոնք քեզ ու զիս, նաեւ շատ ընկերներ, հերոսացուցեր են։ Ուստի, յանուն մեր անցեալին, կը խնդրեմ, չեմ պահանջեր, որ ինչ որ Ռոստոմը կ'ըսէ՝ ենթարկուինք բոլորս։

— Դուք իմ ընկերները չէք։ Ես չեմ ճանչնար ձեզ։ Վաղուց ի վեր բաժնուեր է մեր ճանապարհը։ Ուստի, գացէ՛ք ձեր գործին, իսկ ես՝ կը շարունակեմ իմինը։

— Այդ պատիւ չի բերեր քեզ, Անդրանի՛կ։ Այս խօսքերը փոխանակ դու ըսելու մեզի, կը հարկադրուինք մենք ըսել քեզի։ Մտածէ՛ պահ մը, թէ ի՛նչ կ'ընես։ Քու ներկայի ընթացքը՝ քեզ կը գլորէ անդունդ։

— Ես ընտրեր եմ իմ ճանապարհը։ Ի՛նչ որ պիտի լինի, թո՛ղ լինի մի րոպէ առաջ։

Երբ Մուրատ տեսաւ Անդրանիկի յամառութիւնը, այլեւս չշարունակեց իր խօսքը, միայն աւելցուց.

— Անդրանի՛կ, իրաւունք ունիս, դու չես մեղաւորը, մե՛նք ենք։

Եւ Մուրատ, դառնալով Ռոստոմին եւ ինծի, ըսաւ.

— Ելէ՛ք։

— Չէ՛, Մուրա՛տ, մէջ մտայ ես, սպասէ՛։ Միտքս ինկաւ պատմութիւն մը զոր պիտի ընեմ հոս։

Եւ դարձայ Անդրանիկին։

— Անդրանի՛կ, երբ 1906 թուականին Միհրանական տխրահռչակ շարժումը սկսաւ, ինծի նամակ մը գրած էիր. արդեօք կը յիշե՞ս։ Եթէ չես յիշեր,

ես խսկոյն կը պատմեմ քեզի բովանդակութիւնը քու նամակին։

Եւ շարունակեցի։

— Կը յիշե՞ս որ յօդուած մը գրած էի Մշակի եւ Զանգի մէջ։ Այդ յօդուածով կոչ կ՚ընէի ընկերներուս, որպէսզի հեռու մնան բախտախնդիր Միհրանէն։ Իսկ դու, այն ժամանակ, գրած էիր ինձ. «Թողէ՛ք այդ խնդիրներու կարգադրութիւնը գրչի մարդոց. դո՛ւ զէնքի մարդ ես եւ մտածէ՛ քու զէնքի մասին»։ Ահա, այժմ, կարգը եկած է, որ քու իսկ խօսքերդ քեզի ըսեմ.— «Դո՛ւ զէնքի մարդ ես. մտածէ՛ զէնքիդ մասին, եւ գրչի գործը թո՛ղ գրչի մարդոց»։

Եւ շարունակեցի.

— Մարդիկ երկու յատկութիւն միաժամանակ չեն ունենար։ Դուն փառքն ունիս. ի՞նչ, գրչի ասպարէզի՞ն վրայ ալ կ՚ուզես փառաւորուիլ։

Անդրանիկ, սարսափելիօրէն զայրացած, ձեռքը զարկաւ սեղանին ու գոչեց.

— Ձեմ ուզեր լսել, դուք իմ ընկերները չէք։

Ռոստոմ մէջ մտաւ։

— Մենք քու ընկերներն ենք եւ ընկեր եղած ենք։ Մենք ըրեր ենք ամէն բան քեզ համար, եւ կը պահանջենք, որ վերջնականապէս դադրեցնես այդ թերթը։

— Դուք իմ ընկերները չէք, դուք ինձ ոչինչ ըրած չէք, բացի վնասէն։

Ռոստոմ դարձաւ ինծի.

— Հա՛, Սեպո՛ւհ, հա՛, ճիշդ կ՚ըսէ Անդրանիկ. մենք ոչինչ ըրած չենք իրեն։ Հապա դու ինչո՞ւ ութն ամիս անգործ մնացիր եւ թափառեցար Թիֆլիսի փողոցները։ Արդեօք քու գործած յանցանքներո՞ւն

համար էր, թէ Անդրանիկի խաթրին չդպչելու մեր բաղձանքի՞ն։

— Այդ ես չգիտեմ, դո՛ւք գիտէք, ըսի։

Անդրանիկ մեկնեցաւ։

Եւ երեքս — Ռոստոմ, Մուրատ եւ ես — մնացինք առանձին։

Մուրատ հարցուց Ռոստոմին։

— Այդ քու վերջին խօսքերը ի՞նչ էին։

Ռոստոմ, տխուր եւ յուզուած, պատասխանեց.

— Մենք գիտէինք ամէն ինչ, որ կը կատարուէր բանակին մէջ։ Մենք նոյնպէս գիտէինք, թէ ի՛նչ պայմաններու ներքեւ Սեպուհը հեռացաւ բանակէն։ Այսու հանդերձ կը լռէինք։ Այսօր, սակայն, պէտք է ըսեմ, թէ Սեպուհ իրաւունք ունէր հեռանալու։ Փաստը թարմ է եւ բոպէ մը առաջ տեսար։ Եւ Անդրանիկ կ'ըսէ. «Ոչինչ ըրիք ինծ համար, բացի վընասէն»։ Զէ՞ որ մենք թոյլ չտուինք, որ Սեպուհ զումարտակապետ լինի Քանաքեռի կամաւորներուն, որպէսզի Անդրանիկ վիրաւորուած չզգայ եւ ըսէ. «Ի՛նչ, ես ալ զումարտակապետ լինիմ, եւ Սեպո՞ւհն ալ լինի զումարտակապետ»։

Մուրատ պատասխանեց.

— Շատ ցաւալի է։

Դարձայ Ռոստոմին ու ըսի.

— Տարիներու ցաւս եւ քու հանդէպ իմ ունեցած քինախնդրութիւնը ճիշդ հիմա փարատեցան, որովհետեւ խոստովանեցար ճշմարտութիւնը(1)։

---

(1) Ծանօթ.— Հոս տեղն է յիշել Անդրանիկի թիկնապահին այն սնոտի խօսքերը, որոնց համեմատ «Սեպուհ նախանձելով Անդրանիկի յաղթանակներէն եւ համբաւէն, հաշտ աչքով չէր նայեր իր երբեմնի «փաշա»յին, մոռնալով որ Սասունի մէջ ալ

Եւ Մուրատ ու ես ոտքի ելանք․ մնաս բարով ըսինք Ռոստոմին եւ մեկնեցանք մեր պանդոկը։

Արդէն կէս գիշեր եղած էր։

Մնալով մի քանի օր Թիֆլիս, Մուրատի հետ Հորիզոնի խմբագրութեան մօտ կարգադրեցինք «Մի հայ մի ոսկի» հաշիւները։

Այնուհետեւ Մուրատ վերադարձաւ Երզնկա, իսկ ես ուղեւորեցայ Բաթում, ընտանեկան գործերով։

Եւ մնացի Բաթում, որովհետեւ ստիպողական գործեր տեղին կը կապէին զիս։

Այս միջոցին ռուսական ճակատներէն տխուր լուրեր կը հասնէին։ Զինուորութիւնը կը բարոյալքուէր եւ ամէն ոք կը փութար դառնալ դէպի տուն։

Այս կացութիւնը մեծ անձկութիւն կը պատճառէր Ազգ․ Բիւրոյին եւ մեր ընկերներուն, որովհետեւ կը գիտակցէին, թէ գերման-աւստրիական ճակատներէն յետոյ, նման դէպքեր պիտի զարգանային նաեւ Հայաստանի ճակատին վրայ։

Արդարեւ այս վախերն իրականացան։

Մուրատ կը հեռագրէր ինծի Երզնկայէն, որ երկու հարիւր տղաներով անմիջապէս մեկնիմ ճա-

---

«Անդրանիկ փաշայի» հրամաններն էին որ կը կատարէր»։

Արդ, պարտք կը զգամ յիշեցնելու, որ Ռոստոմ գաղտնի կերպով կատարած էր անհրաժեշտ քննութիւնը, եւ եթէ կը լռէր, պարզապէս ընդհանուր շահեր նկատի ունենալով էր։

Ընթերցողին եւ ապագայ անաչառ քննադատին դատողութեան կը յանձնեմ այս պարագան։

կատ, ուրկէ զօրքերը կը հեռանային եւ ռուս բանակին ամբողջ ռազմամթերքն ու պաշարը կը մնային անտէր եւ անտիրական։

Մուրատի այս հեռագիրը յանկարծակիի բերաւ զիս։

Մուրատ երկու հարիւր տղայ կը պահանջէր, բայց իր հեռագրով ոեւէ ցուցմունք չէր ըներ, թէ ուրկէ՞ պիտի ստանայի անոնց ճանապարհածախսերը, որոնք մեծ գումարի մը կը հասնէին։

Արդ, ըստ իմ սովորութեան, դիմեցի Թիֆլիս, Ազգ. Բիւրոյին, եւ հաղորդեցի Մուրատէն ստացած հեռագրիս բովանդակութիւնը։

Ի պատասխան դիմումիս, Ռուբէն ստորագրութեամբ հեռագիր մը ընդունեցայ, որով կը թելադրէր սպասել իմ հասցէիս թղթատարին յանձնուած նամակին։

Յաջորդ օրը ստացայ այդ նամակը, որ ունէր կարճ բովանդակութիւն մը. կը հրահանգէր ինծի նախ զօրակոչ յայտարարել ամբողջ ծովեզերեայ քաղաքներու հայերուն մէջ եւ ապա իսկոյն մեկնիլ Թիֆլիս։

Ազգ. Բիւրոյի սոյն հրահանգները անմիջապէս գործադրութեան դրի։

Այսպէս, հեռագրով, զօրակոչի հրաւէր ուղղեցի հետեւեալ քաղաքներուն.— Փոթի, Սուխում, Սոչի, Կերչ, Նովորոսիսկ, Թէոդոսիա, Եալթա, Սեւաստոպոլ եւ Սիմֆերոպոլ։

Եւ ես պատրաստուեցայ մեկնիլ դէպի Թիֆլիս։

Այս օրերուն, տասնեակ նաւերով ռուս զինուորներ Տրապիզոնէն կը թափէին Բաթում։ Քաղաքը ստացեր էր անիշխանական վիճակ մը։ Կարելի չէր հակակշռի ներքեւ առնել եւ զսպել ամէն օր հասնող

զինուորները: Օրն ի բուն, 24 ժամ, չարունակ հրացանաձգութիւն, հարբեցողութիւն, գողութիւն եւ աւազակութիւն կ'իշխէին քաղաքին վրայ:

Այլեւս չկար աւանդական հլու, հնազանդ ռուս զինուորը: Ան դարձեր էր անզուսպ եւ չէր լսեր ոչ ոքի: Չկար մէկը որ կարենար խօսք հասկցնել այս անկարգապահ զանգուածին:

Ռուս զինուորը մէկ նշանաբան ունէր միայն, եւ այդ՝ վերադարձն էր դէպի տուն:

Հնարաւորութիւն չկար Թիֆլիս մեկնելու: Երկաթուղիները լեցուն էին մեկնող զինուորներով: Նաւերն անդադար կը մտնէին նաւահանգիստը եւ կը մեկնէին:

Վերջապէս երեք օրուան տառապանք-աշխատանքներէ յետոյ, կերպով մը յաջողեցայ նստիլ վակոն եւ մեկնիլ Թիֆլիս:

Երբ Թիֆլիս հասայ, անմիջապէս դիմեցի Ազգ. Բիւրոյին եւ ուզեցի ծանօթանալ տիրող քաղաքական եւ ռազմական կացութեան:

Յայտնեցին թէ իմ ստացած հեռագրին իմաստով հեռագիր մըն ալ իրենք ստացեր են Մուրատէն, որ 500 հոգի կ'ուզէր Թիֆլիսէն, որպէսզի մինչեւ գլխաւոր ուժերու ժամանումը, հնար ըլլար պահպանել ճակատը:

Այլեւս պարզ էր ամէն ինչ ինձ համար: Ազգ. Բիւրոն ոգի ի բոլին կ'աշխատէր ուժեր ղրկել ճակատ, լեցնելու համար մեկնող ռուս զօրքերու պարապը:

Ռուբէնի հետ ունեցայ առանձին խօսակցութիւն:

— Է՛, Ռուբէ՛ն, ի՞նչ կը մտածէք. ի՞նչ պէտք

է ընենք. Եւ ե՞րբ կրնամ մեկնիլ, Մուրատին օգնութեան հասնելու համար:

— Դուք պիտի չմեկնիք, որովհետեւ Ազգ. Բիւրոն որոշեր է չուղարկել ո՛չ մի կամաւոր զինուոր: Միմիայն կանոնաւոր զօրքը պիտի երթայ ճակատ:

— Հապա ի՞նչ պիտի լինի իմ դերը:

— Քու դերը պիտի լինի բարոյական աջակցութիւն:

— Ես ոչինչ կը հասկնամ այդ «բարոյական աջակցութիւն» խօսքէն: Պէտք է ինծի բացատրէք անոր նշանակութիւնը:

— Ահա իմաստը. օրինակ, դուն կոչ ուղղեցիր հայ երիտասարդութեան, որպէսզի զինուորագրուի: Հիմա կը մտնես այդ երիտասարդութեան մէջ, կը խօսիս, կը բացատրես օրուան կացութիւնը, զինուորագրուելու կարեւորութիւնը, եւ զինուորցուները կը ղրկես այն տեղ, ուր Զօր. Նազարբէկովի հրամանին ներքեւ կը կազմուի կանոնաւոր բանակ մը:

— Իմ կարծիքով, Ռուբէ՛ն, կանոնաւոր զինուորութեան հետ, պէտք է սկսինք կամաւորական շարժում մը, եւ, որքան կարելի է, դէպի սահման ուղարկելու ենք կամաւորական զունդեր:

— Երբե՛ք. կամաւոր պիտի չլինի: Սա՛ Բիւրոյի որոշումն է. ես ոչինչ կրնամ ընել:

— Եթէ Ազգ. Բիւրոյի որոշումն է այդ, ես ոչինչ ունիմ ըսելիք, բայց նկատի ունեցէք, որ մեր խարիսխը շատ հեռու կը լինի կռուի գիծերէն:

— Քու ըսածդ ճիշդ է, եւատոր համար ալ Գնդ. Թորգոմը կը ղրկենք Կարին, որպէսզի հոն իսկ սկսի կազմակերպել կանոնաւոր զինուորութիւնը:

— Ռուբէ՛ն, որպէս դիսցիպլինայի ենթակայ զինուոր՝ ես կը յարգեմ այդ որոշումը, սակայն ահա՛

Անդրանիկը։ Անոր ի՞նչ պէտք է ըսէք։ Ան կ՚ենթարկըլէ՞ արդեօք Ազգ․ Բիւրոյի որոշումներուն եւ պիտի չսկսի՞ կամաւորական շարժում առաջ բերել։ Ես որքան գիտեմ, ան կարգ մը ծրագիրներ ունի իր գլխուն մէջ, մանաւանդ զինք շրջապատողները ամէն օր կը խօսին, թէ պէտք է կազմել զօրաբաժին մը (տիվիզիա) եւ նշանակել Անդրանիկը, որպէս հրամանատար։

— Ազգ․ Բիւրօն թոյլ չի տար, որովհետեւ այդ բանը վնասակար է ընդհանուր գործի տեսակէտէն։

— Ռուբէ՛ն, շա՛տ միամիտ ես։ Դու նկատի պիտի ունենաս, որ հայը Անդրանիկ կ՚ըսէ, թուրքը, ռուսը, ֆրանսացին եւ անգլիացին՝ Անդրանիկ կ՚ըսեն ու կը կրկնեն։ Հիմա, այս դիրքին հասնելէ յետոյ, ան մնայ հանդա՞րտ եւ լսէ՞ ձեզ, չիտակը խելքըս չի կտրեր։ Ես կը կարծեմ, թէ գործի շահը կը պահանջէ, որ առանց այլ եւ այլի եւ տարաձայնութիւններու, Անդրանիկ նշանակուի տիվիզիայի հըրամանատար եւ սկսի գործի։

— Անկարելի բան է․ Ազգ․ Բիւրօն իրաւունք չի տար, որովհետեւ կանոնաւոր զինուորի դէմ միմիայն կանոնաւոր զինուորութիւնը կրնայ կռուիլ։

— Այո՛, քու ըսածները ճիշդ են, բայց ես կը կրկնեմ եւ կը պնդեմ, որ գործի շահը այդ կը պահանջէ։

— Այն ատեն, ձեր տեսակէտները դրէք Ազգ․ Բիւրոյի ժողո՛վին առջեւ։

Եւ այնուհետեւ, ամէն ժողովի մէջ պաշտպաներ եմ այն, որ Անդրանիկ լինի տիվիզիայի հրամանատար։

Ժողովին մէջ ինծի հարց տուաւ Ռուբէն։

— Սեպո՛ւհ, ձեռքդ դի՛ր քու խղճիդ վրայ, եւ

*ըսէ՛, թէ ան կրնա՞յ հազար մարդ կառավարել: Եթէ
այո՛, այն ատեն մենք կը նշանակենք զայն Տիվլիզիա–
յի հրամանատար:*

*— Այո՛, ես իմ ձեռքը կը դնեմ իմ խղճին վրայ
եւ կ՚ըսեմ. «Ա՛ն ոչ թէ հազար, այլ հարիւր մարդ
ալ չի կրնար կառավարել իր ծանօթ բնաւորու–
թեամբ, բայց այնուհանդերձ կը կրկնեմ նորէն, թէ
պէտք է լինի հրամանատար: Այս կերպով, ներկայ
տագնապալի օրերուն, մէջտեղէն վերցուած կը լի–
լինինք Տաճկահայ–Ռուսահայ խնդիրը: Հասկնալի
է որ Անդրանիկ պիտի ենթարկուի վերին հրամանա–
տարութեան»:*

Իմ պնդումները, սակայն, կը մնային անլսելի:

*Ճարահատ, վերջնագրի ձեւով, պահանջեցի, որ
Անդրանիկ լինի հրամանատար: Նոր ժամանակ կոր–
սընցնելու չէր, քանի որ իւրաքանչիւր րոպէ ա՛յն–
քան թանգ էր մեզի:*

*Աւա՜ղ, որ իմ պնդումները արդիւնք տուին եւ
Անդրանիկ հռչակուեցաւ Տիվլիզիայի հրամանատար,
եւ այս՝ միայն մի պայմանով, որ Վահան Փափազ–
եան, Ռուբէն եւ ես լինէինք անոր սպայակոյտի մէջ
եւ անոր տրամադրութեան ներքեւ, խորհրդակցու–
թեամբ վարելու համար գործը:*

*Ցաւ ի սիրտ պիտի ըսեմ այստեղ, թէ ո՛րքան
որ կ՚աշխատէի Անդրանիկի հրամանատարութեան ի
նպաստ, դուրսը, չար լեզուներ, կը փսփսային ա–
նոր ականջին, թէ ես կը հակառակիմ իր թեկնա–
ծութեան եւ իր տեղը ես ինքս կ՚ուզեմ նշանակուիլ
տիվլիզիայի հրամանատար:*

Ասոնք խօսքեր չէին, այլ փաստեր:

*Յովհ. Ամատունին որ միշտ ներկայ կ՚ըլլար
Ազգ. Բիւրոյի ժողովներուն, ինծի կը հաղորդէր այդ
լուրերը, եւ օր մը կ՚ըսէր.*

— Միամի՛տ մարդ, դու ոգի ի բուին կ՚աշխատիս Անդրանիկի յաջողութեան համար, իսկ անոր մանկլաւիկները կ՚երթան լուր կուտան, թէ «Սեպուհը կ՚ուզէ տփխիզիայի հրամանատար դառնալ»։

Ամատունիի հետ իմ ունեցած խօսակցութիւնը առանձին վրդովմունք պատճառեց ինծի, որովհետեւ ես ալ լսած էի շատ բաներ։ Երբ ընդհանուր գործը կը պատկերացնէի աչքիս առջեւ, միւս անախորժութիւնները արժէքէ կ՚իյնային այլեւս։

Ըստ արդէն, թէ իմ նպատակս էր օր առաջ վերջ տալ տաճկահայ-ռուսահայ խնդրին։ Եւ կը խորհէի թէ, Անդրանիկի ընտրութեամբ, այդ վնասակար հարցը պիտի դադրէր գոյութենէ։

Դժբախտաբար իմ հաշիւները չարդարացան, ինչպէս պիտի տեսնենք ներկայ յուշերու ընթացքին։

Ահա այսպիսի կասկածոտ եւ դաւադիր (էնթրիկան) մթնոլորտի մէջ կ՚ապրէինք, եւ դեռ կը յուսայինք թէ պիտի կրնանք փրկել հայ ժողովուրդը։

Մինչ մենք կը պարապէինք այս ժողովներով, անդի՛ն, Անդրանիկ կը կազմէր տարբեր գումարումներ․ Ան կ՚երթար հեղ մը Անգլիական կցորդի մօտ, հեղ մը Ֆրանսական կցորդին եւ լուր չէր տար Ազգ․ Բիւրոյին։

Արդարեւ, Անդրանիկ ծրագրեր էր օդային ծրագիրներ։ Կ՚ուզէր Էրզրումէն մտնել կռուի գիծերը, անցնիլ Պիթլիս, թեւին մէկը երկարել մինչեւ Տիգրանակերտ, միւս թեւը մինչեւ Մուսուլ, եւն․։ Ան կը կարծէր թէ Թրքական զօրաբաժինները թիթեղէ շինուած էին։

Այս ծրագիրը Անդրանիկի զինուորական «հան-

ճարի» ամենափայլուն մէկ արտայայտութիւնն էր եւ յաւէտ պիտի մնայ յիշատակելի(1)։

Այս խօսքը առնուազն մի անտեղի գրութիւնն է, որ լոյս կը տեսնէ այստեղ։ Նախ, որ ոչ մէկ խելքը գլուխը զինուորական Անդրանիկի քով չէր երթար, եւ մենք պիտի տեսնենք յետագային իմ յուշերու մէջ, որ Թիֆլիսէն մինչեւ Կարին, ան չէ ունեցեր ոչ մէկ զինուորական, բացի Ազգ. Ժողովին կողմէ նշանակուած Զինկիէվիչէն։

Օրագրողը 30,000–նոց Թրքահայ բանակի մը կազմակերպութեան ծրագիրը կը յիշէ։ Ես, լինելով Թրքահայ մը, եւ մէկ անդամը Արեւմտահայ խորհուրդին, կը զարմանամ թէ բոլորովին անտեղեակ եմ այդ ծրագրէն։

Դարձեալ, օրագրութիւնը կ'ըսէ, թէ Զօրավարը երեք օր ու գիշեր աշխատեցաւ Թրքահայ սպաներու հետ, քարտէս գծեց եւ ներկայացուց Անգլ. կցորդին։

Օրագրողը չի յայտներ անունները այդ Թրքահայ սպաներուն։ Հաստատապէս գիտեմ, թէ Թըրքահայ ձեռնհաս սպաներ չկային որ կարող լինէին գծելու այդպիսի քարտէս մը։

Սակայն չեմ զարմանար, որովհետեւ օրագրողը

---

(1) Ծանօթ.— «Պայքար» թերթի թիւ 16 թերթօնին մէջ, ծանօթ օրագրութիւնը կ'ըսէ. «Զօր. Անդրանիկ գործի սկսաւ. ոգեւորութիւնը բարձր էր. Զօր. Անդրանիկ կոչ ըրաւ բոլոր զինուորականներուն եւ զինուորներուն, որ գան իրենց պարտականութիւնները կատարեն»։

իր յուշերու սկիզբէն մինչեւ ծայրը յատկացուցեր է միմիայն Անդրանիկի «տաղանդին ու հանճարին»։ Այո՛, այո՛, կռուողն ալ ինք, խորհողը, խորհրդականը, քարտէս գծողը եւ ամէն ինչ ինքն էր։

ԼԲ·

Անդրանիկ Զօրաբաժնի հրամանատար կ'ընտրուի Ազգ· Բիւրոյէն·— Ժողով Զաւրիէվի տան մէջ·— Անդրանիկ չի ճանչնար Ազգ· Բիւրօն եւ անարգական վերաբերում կ'ունենայ հանդէպ իր ընկերներուն·— Ազգ· խորհուրդի ժողովը·— Անդրանիկ զոռոզաբար կ'արհամարհէ ժողովի որոշումը·— «Հորթի գըլուխ» կը կոչէ Սա· Մամիկոնեանը, որ վշտացած՝ կը հեռանայ·— Զօր· Ավերիանով Զօրավարի տիտղոս կը շնորհէ Անդրանիկին·— «Օրագրողներու» խեղաթիւրումներէն:

Ահա, այսպէս, Ազգ· Բիւրոն ընտրեց Անդրանիկը, որպէս հրամանատար Տիվլիզիայի:

Այս որոշումը Անդրանիկին հաղորդելու պաշտօնը յանձնուեցաւ Վահան Փափազեանին, Ռուբէնին եւ ինծ:

Երեքս միասին խորհրդակցելով, ժողովատեղի ընտրեցինք հանգուցեալ Տոքթ· Զաւրիէվի տունը: Ուստի, Վահան Փափազեանին յանձնարարեցինք, որպէսզի այս պարագան հաղորդէ Անդրանիկին եւ երկուքը միասին գան Տոքթ· Զաւրիէվի բնակարանը:

Ժամը 8–ի առեններըը բոլորս հաւաքուած էինք արդէն: Հոն կը գտնուէին նաեւ Պարոյր Լեւոնեան եւ Տոքթ· Զաւրիէվ:

Անդրանիկ նստած էր բազկաթոռի մը վրայ եւ կը ծխէր սաէպ սաէպ:

Ռուբէն սկսաւ իր յառաջաբանը:

Ռուբէն·— *Այստեղ մեր հաւաքուելուն նպատակը յայտնի է բոլորին: Ռուս զինուորները խելայեղօրէն կը դատարկեն ճակատները եւ կը վերադառնան*

տուն։ Այժմ պարտք կ'իյնայ մեր վրայ, կանգնիլ ազգովին իբրեւ մէկ մարդ, եւ պաշտպանել հայրենիքի գրաւեալ սահմանները։

Այս կրիտիքական րոպէն աչքի առջեւ ունենալով, Ազգ. Բիւրօն որոշեր է, բացի ֆորփուսէն (զօրաբանակ), կազմել մի տիվիզիա եւս, որուն հրամանատարը պիտի լինիս, Անդրանի՛կ, դու ինքդ, ենթարկուելով վերին հրամանատարութեան։ Ազգ. Բիւրօն որոշեր է, նաեւ, որ Վահան Փափազեան, Սեպուհ եւ ես աջակից լինինք քեզի։ Ուստի, վաղուընէ սկսեալ, կրնաս անցնիլ գործի եւ քու տրամադրութեան ներքեւ կը գտնես ամբողջ հայ մամուլը։

Գրէ՛ կոչեր, յայտարարութիւններ, պահանջէ՛ երիտասարդներ եւ կազմէ՛ քու տիվիզիան։

Անդրանիկ.— Նախ ես պէտք է գիտնամ թէ դուք ո՞վ էք։

Ռուբէն.— Զարմանալի՛, միթէ չե՞ս ճանչնար մեզ. ահա դէմդ ենք։

Անդրանիկ.— Այո՛, լաւ կը ճանչնամ, բայց որո՞ւ կողմէ եկեր էք։ Ո՞վ է տուեր ձեզի իրաւունք։ Ցո՛յց տուէք ձեր պաշտօնական թուղթերը։

Ռուբէն.— Մենք կը կարծէինք, թէ այդքան բծախնդիր լինելու չէիր։ Եթէ այդ թուղթին այդչափ կարեւորութիւն կուտաս, առաւօտուն կը բերինք։ Իսկ հիմա դուն սկսէ գործին։

Անդրանիկ.— (Ծիծաղելով) Ո՞վ է Ազգ. Բիւրօն։ Ես արդէն հրամանատար եմ։ (Եւ հեգնութեամբ) Այս գլուխը մեռնի՛, որ Վահան Փափազեան եւ Ռուբէն ինձ աջակից պիտի դառնան եւ սպայակոյտի (շտապ) պետ։

Այլեւս չկրցայ զսպել վրդովումս եւ դարձայ Անդրանիկին.

— Անդրանի՛կ, մեր հայ կեանքի պատմութիւնը կարծես կը կրկնուի։ Դու բռներ ես հիմա ճիշդ այն ընթացքը, զոր ատեն մը բռներ էին մեր հին իշխանները։ Այդ հին օրերուն, երբ թշնամին եկած, կ'աւերէր երկիրը, Բագրատունիները, Արծրունիներն ու Ռշտունիները մեծի եւ փոքրի խնդիր կը հանէին։ Այժմ կը կրկնուի նոյն բանը։ Անդրանի՛կ, դու նըկատի ունեցիր, որ, ո՛րքան անցեալ ունիս դու, նոյնքան ունի Վահան Փափազեանը, նո՛յնքան եւ Ռուբէնը, որ դեռ երէկ եկաւ Սասունէն։

Անդրանիկ.— (*Վրդովուած*) *Ես այդ բաները շատ եմ լսեր։ Սեպուհ, Փափազեան եւ Ռուբէն սպայակոյտի պե՞տ. հը՞, հը՞, հը՞։ Հայ ժողովո՞ւրդ, փրկուի՛ր։*

— Անդրանի՛կ, քեզ նման հրամանատարին, մեզ նման շտապի պետերը շատ բարձր են։ Բայց քու այս ընթացքով մենք կը տանինք այս ժողովուրդը դէպի կործանում։

Ռուբէն.— *Անդրանի՛կ, այդ քու խօսքերը լսելէ յետոյ, ես ինձ ազատ կը զգամ եւ վաղը զանոնք կը հաղորդեմ նոյնութեամբ Ազգ. Բիւրոյին։*

Պահ մը լռութիւն տիրեց։

Տոքթ. Զաւրիէվ դարձաւ Անդրանիկին։

Զաւրիէվ.— *Անդրանի՛կ, ի նկատի ունեցիր բոպէն։ Ահա քանիերորդ անգամն է հեռագիր կուգայ Մուրատէն։ Երեւակայէ՛, որ ոչինչով կրցանք պատասխանել անոր։ Այժմ յուսահատ մեր ընթացքէն, Մուրատ դիմեր է Վահագ Նալբանտեանին, որ եկած էր այսօր Բիւրոյի մօտ եւ կը խօսէր այս մասին։ Ես կը խնդրեմ, առանց այլեւայլի, որ ընդունիս եւ ստանձնես հրամանատարութիւնը։*

Անդրանիկ.— *Ես արդէն հրամանատար եմ, եղբա՛յր. ի՞նչ կ'ուզէք ինէ։ Գացէ՛ք ձեր գործին։*

Զաւրիէվ․— Է՛, լա՛ւ, լա՛ւ․ մի՛ յուզուիր։ Զօր․ Ավերիանով վաղը քեզ կ՚ուզէ։ Եկուր միասին երթանք։(*)

Այս վերջարանով ցրուեցաւ ժողովը։

Դժուար է գտնել ածական մը որակելու համար այս չարամիտ պարքերութիւնը։ Այդպիսի խօսակցութիւն երբեք եղած չէ։ Ռուբէնի հայրենասիրութիւնը չատ բարձր է, որպէսզի կարենար ըսել նման խօսք մը, նոյնիսկ ան անընդունակ է ունենալու նման միտք մը։

Ճիշդ է, թէ ան ըսաւ․ «Ես ինձ ազատ կը զգամ», տեսնելով Անդրանիկի վարմունքը։

Տոքթ․ Զաւրիէվի վերագրուած խօսքը նմանապէս մտացածին է։

Հետեւեալ օրը գումարուեցաւ Ազգային Խորհուրդի ժողովը։

Ներկայ էին բոլոր անդամները եւ, ի միջի այլոց, Անդրանիկ, Զաւրիէվ, Սամսոն Յարութիւնեան, Ս․ Վրացեան, Ա․ Երզնկեան, Ռ․ Տէր Մինասեան, Վահան Փափազեան, Ստեփան Մամիկոնեան, եւայլն։

Ժողովին կը նախագահէր Աւետիս Ահարոնեան։

Նախագահը դառնալով հարց տուաւ Ռուբէն Տէր Մինասեանին։

(*) Ծանօթ․— Անդրանիկի օրագրութեան, Պայքար, թիւ 16 թերթօնին մէջ գրուած է․ «Եթէ վաղը Անդրանիկն առնես եւ կեներալ Ավերիանոֆին տանիս, ըսաւ Ռուբէն Տէր Մինասեան, ջղայնացած, մենք կուսակցականներս այս գործին յաջողութեան ոչ մէկ աջակցութիւն չենք ըներ»։

— Անդրանիկին հաղորդեցի՞ք երէկուան մեր որոշումը:

— Այո՛, յայտնեցինք, սակայն անիկա պաշտօնական թուղթերու խնդիր յարոյց, բան մը որ նախատեսուած չէր այս ժողովէն:

Աւետիսեան.— Բայց չէ՞ որ ժողովի անունէն խօսեցաք:

Ռուբէն.— Անդրանիկ ինքզինքը հրամանատար կը նկատէ արդէն եւ կարիք չի զգար այս ժողովի կողմէն նման իրաւունքի մը:

Ս. Յարութիւնեան.— (Դառնալով Անդրանիկին) Պ. Անդրանիկ, մենք իրաւունք տուած էինք անոնց՝ երէկուան մեր որոշումը հաղորդելու ձեզի:

Անդրանիկ.— Ես իրաւունք չեմ գիտեր: Ես արդէն սկսեր եմ գործի եւ իմ գործս առաջ կը տանիմ:

Ստ. Մամիկոնեան.— Պր. Անդրանի՛կ, դուք պէտք է գիտնաս, որ այս ժողովում նստողները հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչներն են, եւ թոյլ չեն տար, որ ամէն մարդ իր գիտցածին նման վարէ բախտը այս ժողովուրդին: Ուստի, մեր որոշումներուն պէտք է ենթարկուիք:

Անդրանիկ զայրացաւ եւ ոտքի ելաւ:

Անդրանիկ.— Այո՛, ես գիտեմ, դուք բոլորդ ալ ինձ դէմ դաւեր կը լարէք, նաեւ դո՛ւ, հորթի՛ գլուխ:

Ստ. Մամիկոնեան.— Այլեւս խօսիլ աւելորդ է:

Եւ Ստ. Մամիկոնեան ձգեց ժողովն ու մեկնեցաւ:(*)

Ծանօթ (*).— Ստեփան Մամիկոնեան Ռուսահայ հասարակական գործիչ մըն է, որուն անհատական ջանքերով կազմուած էր այն հսկայ կազմակերպութիւնը, որ կը կրէր Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէ անունը:

Ժողովը փակուեցաւ, որովհետեւ Անդրանիկ չէր ուզեր լսել անոր խօսքը:(**)։

Հետեւեալ օրը, երբ Զաւրիէվի տունը գացի, ան ըսաւ.

— Հիմա, պ. Անդրանիկը այլեւս Անդրանիկ չէ, այլ Զօրավար Անդրանիկ է, որովհետեւ այսօր Ներկայացուցի գինքը Զօր. Ավերիանովին եւ ան տուաւ

(**)«Պայքար», թիւ 16 թերթօնին մէջ, օրագիր թիկնապահը կը գրէ.— «Զօր. Անդրանիկ ժողովին հարց դրաւ եւ ըսաւ. «Իրա՞ւ է, Թրքահայ 30,000-նոց բանակին կազմութեան գործը ձեզի են յանձնած եւ դուք ալ իրաւ այդ գործին կարգադրութիւնը յանձնած էք պրնք. Տէր Մինասեանին, Վահան Փափազեանին, Սեպուհին, Արամ Մանուկեանին եւ այլն: Ես կրնա՞մ ժողովին արձանագրութիւնը տեսնել, եւ կամ կրնա՞յ պ. Ատենապետը կարդալ զայն»:

«Այն ատեն Սամսոն Յարութիւնեան ոտքի ելաւ եւ ըսաւ. «Երբեք այդ իրականութիւն չէ. այս ի՞նչ խաղեր են որ կը կատարուին եւ մենք լուր չունինք»: Դառնալով դէպի նախագահ պ. Ահարոնեանին ըսաւ. «Դուք իբր նախագահ այս խորհուրդին՝ այդպիսի իրաւունք մը տուա՞ծ էք այս մարդկանց»:

Ահարոնեան կարմրեցաւ, կմկմաց եւ չկրցաւ պատասխան տալ: Երբ Զօր. Անդրանիկ եւ Ներկաները հասկցան խաղցուած խաղը, Զօր. Անդրանիկ ոտքի ելաւ եւ ըսաւ. «Ուստի այդ պարոնները սուտ կը խօսին եւ դաւեր կը լարեն գործը անյաջողութեան մատնելու համար:

— «Ես ոեւէ բաժին չունէի այդ սուտին մէջ», ըսաւ Սեպուհ, «Ինծի Վահան Փափազեան, Ռուբէն Տէր Մինասեան ըսին որ գամ եւ եկայ»:

այդ տիտղոսն անոր։

— Երթամ տեսնեմ զինքն ու շնորհաւորեմ։

— Բացի Զօրավարութեան տիտղոսէն, ան յանձըն առաւ տիվիզիայի Հրամանատարութիւնը։ Եւ անոր սպայակոյտի պետ նշանակուած է գնդ. Զէնքիէվիչ։

Վերջապէս, չարաթներ անցնելէ եւ զօրավարի տիտղոսը ստանալէ յետոյ, Անդրանիկ պիտի սկսէր գործի։

Արդ, այսպիսի չարամիտ եւ վրան բաց խեղա։ Թիւրում չեմ կրնար երեւակայել։ Եթէ այս տողերը տպագրուելէ առաջ Անդրանիկ ուշի ուշով կարդացած ըլլար զանոնք, հաւատացած պիտի լինէի, որ հիւլէի չափ ազնուութիւն կար տակաւին անոր քով, այդ խօսքը ինծ չվերագրելու համար։

Այս ժողովին նկարագրութիւնը՝ այնպէս ինչպէս գրած է օրագիր Թիկնապահը, մէկ ծայրէն միւսը անխիղճ խեղաթիւրում մըն է։ Ո՛չ Սամսոն Յարութիւնեան ելաւ ըսաւ այդ խօսքը եւ ոչ Ահարոնեան կմկմաց։

Սակայն այս խեղաթիւրումը կարելի է բացատրել մէկ բանով, այն՝ որ օրագրութեան հեղինակը կամ հեղինակները կ՚ուզեն քանի մը մարդոց վզին պլլել պատասխանատուութիւնը այն պատուհասին որ առաջ եկաւ իրենց ապիկարութենէն։

Անդրանիկի Թիկնապահը իր ամբողջ օրագրութեան մէջ մէկ հատիկ ճշմարիտ խօսք ըսեր է եւ անոր ալ հաւատամ հոգւովս։ «Դաշնակիցները ճանչցան մեզ եւ քաշուեցան մէկ կողմ, իրենց ուժերուն վրայ վստահելով միայն»։ Պարզ է, թէ ոչ մէկ ժողովուրդի մէջ տեսնուած է, որ մէկ հատիկ մարդ, մանաւանդ Անդրանիկի տիպէն, բանակցութիւն վարէ յանուն ժողովուրդի մը։

ԼԳ.

Արեւմտահայերու ժողով.— Վանքի բակի միթինկը.— Ջամալեան, Անդրանիկ եւ ես կը խօսինք: Ժողովուրդը կը ոգեւորուի.— Հայ կիներ կը յանձնեն իրենց նիտի ոսկիները.— Գեդ. Թորգոմի մեծամտութիւնները.— Անդրանիկ նորէն կը սրտմտի.— Խորհուրդ մը.— Անդրանիկի մօտ եւ առաջարկս. — Հանդիպում երկու երիտասարդներու.— Զաւրիէվի բնակարանը եւ Բաքերդի շրջանի իմ գաւառապետութեան պաշտօնս. — Զորս թուղթեր.— Զօր. Անդրանիկ եւ բժ. Զաւրիէվ կը մեկնին դէպի Ալեքսանդրոպոլ.— Ներսիսեան վարժարանի աշակերտներ, որպէս կամաւոր.— Զօր. Նազարբէկով եւ զինուորական պատրաստութիւն.— Ալեքսանդրոպոլի մէջ.— Շատախսօ կառապան.— Զօր. Անդրանիկի մօտ.— Լուտանքներ. — Դէպի Կարս:

Այդ օրերուն Արեւմտահայ ներկայացուցիչներու ժողով կար Թիֆլիսի Վանքի եկեղեցիին մէջ:

Ժողովին ներկայ էի եւ ես:

Այդ տեղ ընտրուեցաւ մի մարմին, որ պիտի աջակցէր Զօր. Անդրանիկի գործունէութեան: Ժողովը լրանալու վրայ էր, երբ Զօր. Անդրանիկ ներկայացաւ եւ ընդունուեցաւ ծափերով:

Նախագահը դարձաւ Զօրավարին ու ըսաւ.

— Ես կը շնորհաւորեմ ժողովի կողմէն քու երկու տիտղոսները՝ Զօրավարի եւ Տիվիզիայի հրամանատարութեան: Ազգ. Խորհուրդն ու Արեւմտահայ Խորհուրդը քու տրամադրութեան ներքեւ են: Ուստի քու եռանդն եւ ոյժը լարէ՛, որպէսզի մեր ալեկոծ նաւը հասնի խաղաղ նաւահանգիստ:

Վանքի բակին մէջ խռնուած էր ժողովուրդը, որովհետեւ Արշակ Ջամալեան նոր էր վերադար-

ձեր Երզնկայէն եւ պիտի խօսէր ճակատի կացութեան մասին։

Արդարեւ, Ջամալեան, իր սովորական պերճախօսութեամբ, նկարագրեց ռուսերու վերադարձը դէպի տուն, եւ կոչ ըրաւ, որ հայ հարուստն իր փողով, եւ երիտասարդն իր կեանքով օգնութեան հասնին, եւ ամէնքը ի սպաս դնեն իրենց բոլորանուէր ջանքերը Հայրենիքի ազատագրութեան։ Եթէ, ըսաւ հռետորը, «մէկս ամէնքի համար, եւ ամէնքս մէկի համար լինինք», հայրենիքը կը փրկուի։

Եւ Ջամալեան, բուռն ծափերու տակ, վերջացուց իր հրաշունչ ճառը։

Ուռռաներն ու կեցցէները երկարատեւ եղան։

Ժողովուրդի մէջէն կը պոռային. «Անդրանիկը կ'ուզենք, Անդրանիկը կ'ուզենք»։

Խե՛ղճ ժողովուրդ, եթէ մօտէն ճանչցած լինէիր Անդրանիկի զինուորական «հանճարն ու մտաւոր կարողութիւնը», պիտի չբարձրացնէիր այդ աղմուկը, այլ պիտի գոչէիր. «Անդրանիկը չենք ուզեր»։

Զօր. Անդրանիկ երեւաց սանդուխներուն վրայ։

Ժողովուրդը ողջունեց զինքը ծափերով եւ կեցցէներով։

Զօրավարը, ըստ իր սովորութեան, սկսաւ խօսիլ ռումբերէ, հրացաններէ եւ դաշոյններէ։ Ամէն մի ռումբի, դաշոյնի յիշատակութեան ժամանակ, ժողովուրդը կ'ընդմիջէր ու կը ծափէր։ Այս ծափերուն ներքեւ, Զօրավարը արդէն կորսնցուցեր էր իր խօսքին թելը, եւ մէկ անգամ կ'երթար Արաուլի գագաթը, մէկ ալ յանկարծ կը թռէր Պուլկարիա, ուր գերի կը բռնէր թուրք փաշա մը։

Այսու հանդերձ, Զօր. Անդրանիկ այնչա՜փ ոգեւորեց, որ բազմութեան մէջէն քանի մը կիներ

պոկեցին իրենց կուրծքի ոսկիները եւ բերին տուին Զօրավարին, ըսելով.

— Առէ՛ք եւ այս ոսկիներով զէնք գնեցէք:

— Ես կ՚երթամ եւ կը կատարեմ իմ պարտքը, ըսաւ Զօր. Անդրանիկ ոգեւորուած, եւ կը կոտորեմ թշնամին Երզրումի դռներուն առջեւ:

Իր խօսքերը վերջացան:

Զօր. Անդրանիկէն յետոյ, կարգը եկաւ ինծի: Քանի մը խօսք ալ ես կմկմացի, զոր արձանագրել աւելորդ կը նկատեմ այս յուշերուս մէջ:

Ժողովուրդը ոգեւորուած էր եւ ցրուեցաւ:

Այս ոգեւորութիւնը, բոլոր ճառերը գեղեցիկ էին, սակայն «կացութիւն» կոչուած հիւանդը հոգեւարքի տագնապ մը կ՚անցնէր:

Մուրատ կը չարունակէր հեռագիրներ տեղալ Երզնկայէն եւ օգնութիւն կը հայցէր: Իսկ աստին, Թիֆլիսի դահլիճներու մէջ, տիտղոսներու եւ պաշտօններու խուլ պայքար ու տագնապ կար:

Այլեւս զզուած ու յոգնած էի Թիֆլիսի տգեղ մթնոլորտէն: Մերթ կ՚որոնէի հեռանալու: Միւս կողմէ, կը խորհէի թէ հեռանալս, առանց զինուորական ուժի, ոեւէ օգուտ պիտի չտար գործին:

Հետեւաբար նորէն դիմեցի Ռուբէնին:

— Ռուբէ՛ն, ի՞նչ պէտք է լինի Մուրատի հեռագիրներուն տալիք մեր պատասխանը:

— Դէ՛հ, Զօրավար Անդրանիկն արդէն ընտրեր ենք Տիվրիգիայի հրամանատար: Ա՛ն պիտի ընէ այդ կարգադրութիւնները: Ատկէ զատ, Գնդ. Թորգոմն ալ պիտի երթայ: Կրնաս տեսնել Թորգոմը եւ խօսիլ իր հետ:

Թողուցի Ռուբէնը եւ գնացի տեսնելու Գնդ. Թորգոմը:

Այս զինուորականը գտայ եւ տեսայ, որ դրօշակ եւ կնիք չինելու հիւանդութենէն բռնուած էր։ Ձիս զարմացուց մանաւանդ անոր մեծամտութիւնը։ Գնդ. Թորգոմ կիսաբաժնի (պրիկատա) կնիք կը պատրաստէր, մինչ ինք պիտի հրամայէր գունդի մը։

— Այդ ի՞նչ է, Թորգո՛մ, դուն գնդապետ ես եւ կիսաբաժնի կնիք պատրաստել կուտաս։

— Տարբերութիւն չ՚ըներ։ Հիմա գունդի կը հրամայեմ, իսկ վաղը պրիկատայի։ Թո՛ղ կնիքը հիմակուընէ պատրաստ ըլլայ։

Աչքկապուք մըն էր որ կը խաղցուէր։ Եսը շատերու մէջ հրէշային համեմատութիւններու հասած էր։ Եւ այս կացութիւնը կը շարժէր ցաւս, զզուանքս եւ արգահատութիւնս միանգամայն։

Կը խորհէի թէ, մենք, մի քանի ընկերներով, գաղափարի միամիտ զոհեր եղած ենք։

Օրերը կ՚անցնէին եւ հրապարակի վրայ տեւէ իրական գործ չկար։

Կը մտածէի, ամէն գնով եւ տեւէ անունով ռազմաճակատ փոխադրուելու վտանգը աչքիս առած, մեկնիլ հեռանալ դէպի ճակատ եւ գոնէ չտեսնել դատարկ մարդոց խաղերը։

Ուստի դիմեցի Զաւրիէվին, որպէսզի արտօնագիր տայ ինծի՝ մեկնելու դէպի Բաբերդ–Երզնկա։

Զաւրիէվ խոստացաւ թուղթեր տալ ինձ եւ նըշանակել զիս քաղաքային գործերու պետ Բաբերդի շրջանին։

Սա տեղի կ՚ունենար 1917 դեկտեմբեր ամսոյ սկիզբները։

Երբ այսպէս կը խօսէինք Զաւրիէվի հետ, յանկարծ լուր բերին, թէ Անդրանիկ, սրտմտած է եւ տոպրակ մը ուսը նետած, կ՚երթայ Ազգ. Խորհուր–

գին եւ Ցովհ. Թումանեանին յայտնելու, որ ինք մինակը ճամբայ կ՚ելլէ դէպի ճակատ։

Սա անպարարութիւն մըն էր, որ կը մնար անբացատրելի ինձ համար։

Այս լուրին վրայ, Զաւրիէվ գնաց իմանալու եղելութիւնը։

Ես ալ մեկնեցայ իմ սենեակը։

Կը մտածէի թէ ի՛նչ ընենք, որպէսզի փրկէինք կացութիւնը։ Սենեակիս մենակութեան մէջ, չգիտեմ ի՛նչպէս, միտք մը ծագեցաւ յանկարծ, եւ ես սկսայ խօսիլ ինքնիրենս։

Այնչա՜փ տարուեր էի խօսակցութիւնովս, որ պանդոկի ծառան մտաւ ներս եւ հարցուց.

— Պարո՛ն, արդեօք բա՞ն մը կ՚ուզէք։

— Ո՛չ, չէ՛. հա՛, հա՛, ջուր մը բերէք։

Հասկնալի է, որ իմ ուզածը ջուր չէր, այդ հեղուկը պատրուակ մըն էր ծառային ուշադրութիւնը ինէ հեռացնելու։

Իրա՛ւ, ծառան բերաւ ջուրն ու հեռացաւ։

Գանկիս մէջ ծագած միտքը հետեւեալն էր.— Կը խորհէի առաւօտուն երթալ շնորհաւորել Անդրանիկի զօրավարութեան եւ հրամանատարութեան տիտղոսները եւ պահանջել որ հրաժարի։

Այս խորհուրդներով ծանրաբեռն, քունս տարած էր մինչեւ առտու։

Երբ ոտքի ելայ եւ նախաճաշեցի, իսկոյն ուղղուեցայ դէպի Գարեգին Վասիլեանի տունը, ուր կը բնակէր Զօր. Անդրանիկ։

Զանգակը զարկի. բացուեցաւ դուռը, եւ հարցուցի.

— Պարո՛ն Գարեգին, Զօրավարը տո՞ւնն է։

— Այո՛։

Եւ սանդուխներէն վեր բարձրանալով, մտայ իր սենեակը։

Հոն էին հրամանատար Սմբատ, Վահագն Նալբանտեան եւ ուրիշներ։

Զօր․ Անդրանիկի տիտղոսները չնորհաւորելէ յետոյ, նստայ աթոռի մը վրայ։

Անդրանիկ, ըստ իր սովորութեան, սեղանի վըրայ ունէր իր կեանքի անբաժան ընկերը․․․․։

Մեր խօսակցութիւնը դարձաւ օրուան հրատապ հարցերու չուրջ։ Ես ըսի․

— Զօրավա՛ր, դու այլեւս Տփղիսայի հրամանատար ես․ ես մի բան խորհեցայ եւ եկայ ըսելու քեզի։ Այդ ա՛յն է, որ դու երթաս ներկայանաս Ազգ․ Խորհուրդին, եւ քու չնորհակալութիւններդ յայտնելէ ետք, ներկայացնես հրաժարականդ։

— Ի՞նչու, ի՞նչ կայ։

— Ոչի՛նչ չկայ, բայց իմ կարծիքս ա՛յդ է, եւ գործի յաջողութիւնը ա՛յդ կը պահանջէ։

— Ոչի՛նչ կը հասկնամ ձեր ըսածներէն։ Պարզ ըսէ որ ինձ հասկնալի լինի։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, մտի՛կ ըրէ, ես կ'ըսեմ։ Այժմ արդէն կը կազմուի հայկական քորփիւսը (զօրաբանակը), Զօր․ Նազարբէկովի հրամանատարութեան ներքեւ։ Այս զօրաբանակը պիտի ծառայէ այն նպատակին, որուն պիտի ծառայէր քու Տփլիզիան (զօրաբաժին)։ Ուստի, գործը արագացընելու համար, երբ քու հրաժարականդ տաս, այն ատեն դո՛ւ, հրամանատար Սմբատ, ես, եւ եթէ պէտք լինի բերել տալ՝ Մուրատն ու Դրօն, կը կազմենք միթինկներ Ռուսաստանի բոլոր քաղաքներուն մէջ․ կը պահանջենք հարուստին փողը եւ երիտասարդին կեանքը։ Եւ ես հաւատացած եմ, որ երկու

երեք ամիսէն ամբողջ հայ ժողովուրդը ոտքի պիտի կանգնեցնենք եւ ճակատ ուղարկենք։ Առաջին ժողովը կը գումարենք այստեղ, Թիֆլիս։ Ապա կ՚անցնինք Բաթում, Փոթի, Սուխում, Սոչի, Նովորոսիսկ, Խրիմի ամբողջ թերակղզին, Տոնի աւազանը, եւ Բագուի վրայով կը վերադառնանք Ղարապաղ։ Այս վերջին կէտէն կը մեկնինք ճակատ, ուր ապահոված կ՚ըլլանք արդէն մեր դիմադրական ուժերը։

Եւ շարունակեցի․

— Զօր․ Անդրանի՛կ, ասկէ աւելի մեծ գործ չի կրնար լինիլ մեզի համար։ Սա՛ պիտի արձանագրուի պատմութեան մէջ, իբրեւ բացառիկ նշանակութիւն ունեցող դէպք։ Անո՞ւն կ՚ուզես, ահա՛ միջոցը․ փառքի կը տենչա՞ս, ահա դարձեալ նո՛յն միջոցը․ Հայաստա՞ն եւ հա՞յ ժողովուրդը կ՚ուզես փրկել մեր դարաւոր թշնամիներէն, կրկին եւ կրկին նո՛յն միջոցը կ՚առաջարկեմ։ Այս է իմ ըսելիքը։ Ես վերջացուցի․ քեզի կը մնայ ընել մնացեալը, եւ քենէ կախուած է ամէն բան։

— Ես ալ կարծեցի թէ մի գիւտ պիտի ընէիր։ Տնաշէ՛ն, ես ի՞նչ գործ ունիմ քաղաքները շրջելու։ Իմ մի նամակս ոտքի կը հանէ ամբողջ ժողովուրդը։ Մէկ ալ վե՛ր կեցիր, գնա՛ Սուխում, Սոչի եւայլ նրման տեղեր — ուրիշ բան մը գիտե՞ս, ա՛յն ըսէ ինձ։

— Այո՛, գիտեմ ուրիշ բան։ Լսէ՛։ Ասկէ քանի մը օր առաջ նամակ գրած էիր Սուխում, սակայն չի պատասխանեցին քեզի այնտեղէն, այլ գրաւորապէս հարցուցին Ազգ․ Բիւրոյին, թէ ի՞նչ բան է Անդրանիկէն ստացուած այդ գրութիւնը։ Կը տեսնե՛ս թէ քու նամակը ո՛չ մէկ ազդեցութիւն ունի։

— Այո՛, այո՛, գիտե՛մ, ո՛չ մէկ ազդեցութիւն

չունի, որովհետեւ ոչ ոք կ՚ուզէր, որ ես լինէի հրամանատար։

— Զօր. Անդրանի՛կ, այժմ բոլորը կ՚ուզեն, բայց ոչինչ պիտի լինի նորէն։ Ասիկա անկախ է իմ ու քու կամքէն։ Ո՛ւր է ներկայանալ անձամբ, ո՛ւր է ներկայանալ նամակով։ Տարբերութիւնը շատ մեծ է։

Հրամանատար Սմբատ մէջ մտաւ ու ըսաւ.

— Ամենալաւ միջոցն է այդ, որ խորհեր է Սեպուհ։ Ես ալ համաձայն եմ անոր, Զօր. Անդրանիկ։

— Ձեր համաձայնութիւնը թո՛ղ ձեզի մնայ, ես գիտեմ իմ գործս։ Լսէ՛, Սմբատ, վաղն անմիջապէս կը մեկնիս Պայազիտ եւ անկէ Ախլաթ։

Տեսայ որ ամէն ջանք ապարդիւն է, դուրս ելայ։

Այսպէս, գլխիկոր, կ՚երթայի բժ. Զաւրիէվի մօտ։

Ճանապարհին ինծի պատահեցան երկու երիտասարդներ, մին Կեսարացի, իսկ միւսը Շամախեցի։ Երկուքն ալ կանգ առին, երբ նշմարեցին զիս։

— Է՜հ, ի՞նչ կը խորհիք, պարոն Սեպուհ։

Չէի գիտեր ի՛նչ պատասխան տալ այս երկու երիտասարդներուն, որովհետեւ կամաւորական ոչինչ կար, իսկ ես սպայ չէի, որ մտնէի բանակին մէջ։

— Տղա՛ք, վաղը պիտի երթամ Բաբերդ, ուր նշանակուած եմ իբր գաւառապետ (Ռայոնի Նաչալնիկ)։

— Մենք ալ կուգանք, եւ անպայման մեզի մէյ մէկ պաշտօն կուտաք։

— Ուրախութեա՜մբ, ուրախութեա՜մբ, եկէք ինձ հետ։

Եւ երեքս միասին գացինք Տոքթ. Զաւրիէվի մօտ։

Դեռ Զաւրիէվի բնակարանը չհասած, մեր դէմն ելաւ յանկարծ Միսաքը, որ Բաթումէն նոր հասած էր։

Հիմա, չորսս միասին մտանք Զաւրիէվի տունը։

Ինծի կ'ընկերանար իմ սիրելի եւ անբաժան խելացի չուսս։

Տոքթ. Զաւրիէվ իր բնակարանն էր։

Իրեն հարցուցի, թէ մեկնումի թուղթերս պատրա՞ստ էին։

— Այո՛, ձեր թուղթերը պատրաստ են։

— Բայց, Տոքթո՛ր, երեք թուղթ եւս պէտք են ինծի։ Մէկը՝ Յակոբ Կիւրիւնլեանին, միւսը՝ Միսաքին, եւ երրորդը՝ Միշային։ Այս երեքը կուգան ինձ հետ Բաքերդ։

— Այսօր պատրաստ կը լինին այդ թուղթերն ալ։

Հետեւեալ օրը իմ թղթերը պատրաստ ստացայ։ Նոյն ատեն իմացայ թէ Զաւրիէվ եւ Զօր. Անդրանիկ մեկնած էին դէպի Ալեքսանդրապոլ։

Մի օր յետոյ, գնացքը կը տանէր Ներսիսեան վարժարանի 150 աշակերտները դէպի Էրզրում, հոն հեռախօսային հաղորդակցութեան կապը պահպանելու համար։ Անոնց հետ կային նաեւ քանի մը բըժիշկներ, ընդ որս իմ ծանօթ բժ. Շահնազարը։

Մենք եւս նստանք այս գնացքին մէջ եւ մեկնեցանք դէպի Ալեքսանդրապոլ։

Տեսնելու էր, թէ ինչպէ՛ս Ներսիսեան վարժարանի աշակերտները ուրախ տրամադրութեամբ կը մեկնէին պայքարի դաշտը, ծառայելու հայրենիքին

եւ ի սպաս դնելու անոր խորանին՝ իրենց մատաղ կեանքերը։

Թո՛ղ երկաթուղին տանի մեզ Ալեքսանդրապոլ, իսկ ես կանգ առնեմ պահ մը՝ քանի մը խօսք նուիրելու կանոնաւոր զինուորութեան մասին։

Գնացքին մէջ զանազան վայրերէ հաւաքուած հայեր կային, որոնցմէ մի քանին մօտենալով ինծի, հարցուցին.

— Ի՞նչպէս է Զօր. Նազարբէկովը. արդեօք կը կազմուի՞ Զօրաբանակը (քորփուս). ե՞րբ ճանապարհ կ՚իյնայ զինուորութիւնը։

Իմ պատասխանը պէտք է շատ կարճ ըլլար այս հարցումներուն.

— Դա՛ զինուորական գաղտնիք է, որու նկատմամբ չեմ կրնար որոշ պատասխան տալ։

Հարցասէրները թողուցին եւ հեռացան։

Գիտէի սակայն, որ Նազարբէկովի համար շատ դժուար էր կազմել բանակը, որովհետեւ ինչպէս ռուս զինուորները կը դառնային դէպի տուն, նոյն բաղձանքէն բռնուած էին ե՛ւ հայ զինուորները։ Գալով տաճկահայերուն, անոնք ալ զանազան պատճառներ առաջ կը բերէին։ Օրինակ, կ՚ըսէին. «Մէկ հատիկ ենք, մեր գեղէն մարդ չէ մնացեր, ընտանիք ունինք, երախայ ունինք, պաշտպան չունինք», եւ հազար ու մէկ նման առարկութիւններ։

Ահա, այսպիսի պայմաններու ներքեւ, ո՛չ թէ Զօր. Նազարբէկով, այլ Աստուած երկինքէն վար իջնէր, պիտի չկրնար դրական գործ մը կատարել։

Կացութիւնը հայերուս համար չափազանց լուրջ էր։ Այդ պարագան լաւ ըմբռնած էր Զօր. Նազարբէկով, որ մի քանի անգամ արտայայտուած էր,

թէ ժամանակը շատ կարճ է լաւ պատրաստութեան մը համար։ Ուստի, տրամադրելի եւ առձեռն մի-ջոցներով կազմակերպել զօրքը՝ անկարելի էր։ Այ-սուհանդերձ, ուրիշ բան չէր մնար ընելիք իրեն, ե-թէ ոչ աշխատիլ, աշխատիլ եւ ձեռք բերել ռեւէ արդիւնք, որ հնար էր։

Երկաթուղին մեզ կը տանէր անդադար եւ Հա-յաստանի առաւօտը կը բացուէր Ալեքսանդրոպոլի կայարանին առջեւ։

Շոգեկառքը պիտի մնար Ալեքսանդրոպոլի մէջ երկու օր։ Պէտք էր օգտագործել այդ ժամանակը։

Ուստի, կառք առինք Տոքթ. Գարեգին Շահ-նազարի հետ եւ մեկնեցանք քաղաք։ Ալեքսանդրո-պոլ ոգեւորեալ երեւոյթ մը կը պարզէր։ Մենէ ա-ռաջ, ինչպէս ակնարկեցի արդէն, հոն ժամանած էր Զօր. Անդրանիկ եւ ունեցեր էր հրապարակային ժողով մը, որով կոչ էր ըրեր ժողովուրդին գոցելու խանութները եւ մեկնիլ դէպի կռուի ճակատ։

Մի քանի ժամ թափառելէ յետոյ, Տոքթ. Շահ-նազար բուռն փափաքէ մը բռնուեցաւ տեսնելու Զօր. Անդրանիկը, որպէսզի ծանօթանար անոր ծրա-գիրներուն, մանաւանդ ինքն ալ, որպէս բժիշկ, կը մեկնէր էրզրումի Քաղաքներու Միութեան կողմէ։

Ինձ համար հետաքրքիր չէր տեսնել Զօր. Անդ-րանիկը, որովհետեւ երկուքիս ճանապարհները տարբեր էին բոլորովին։ Անդրանիկ կ'երթար Կա-րին եւ ռազմաճակատ՝ զինուորական գործերով, իսկ ես կ'երթայի Բաբերդ՝ քաղաքային եւ վարչա-կան զբաղումներ կատարելու։

Վերջապէս տեղի տալով Տոքթ. Շահնազարի բուռն թախանձանքներուն, համաձայնեցայ երթալ

Առաջնորդարան, ուր իջեւանած էր Զօր. Անդրանիկ։

Արդէն երեկոյ էր։

Երբ կառապանին ըսի.

— Հէ՛յ, կառապա՛ն, տար մեզ Հայոց Առաջնորդարան։

— Ի՞նչ, «բաշ», Զօր. Անդրանի՞կը կ'ուզէք տեսնել։ Անոր ընկերնե՞րն էք։

— Կը ճանչնա՞ք Զօր. Անդրանիկը, վրայ բերի։

— Օ՛, ամաչէ՛ն, անոր հօգուն մատաղ լինիմ. Հայոց ա՛ստղն է, Հայոց ա՛ստղն է։ Երէկ եկաւ եւ Սօբ Վերքի մօտ մեծ ժողով մը ունեցաւ. ժողովուրդը ընդունեց զայն ուռռաներով։ Զօրավարը կոչ ըրաւ բոլոր երիտասարդութեան, որ զէնքի տակ մտնէ։

— Ուրեմն, լաւ մարդ է Հայոց Զօրավարը։

— Այո՛, լաւ մարդ է եւ դաշնակցական զօրավար։ Մեծ մարդ է եւ Սասունի հերոս։ Ա՛խ, մեր լուսահոգի Վաղարշակը անոր անունով կ'երդնուր։ Հապա Վռամը, որ Թիֆլիս է հիմա, կը ճանչնա՞ք։ Անդրանիկի համար մի աշուղ (դուսան) Ֆարհատը երգեր է յօրիներ։

— Լա՛ւ, քանի որ այդչափ կը սիրես Զօրավարը, ինչո՞ւ զինուոր չես գրուիր։ Չէ՞ որ դու ըսիր, թէ Զօրավարը եկած է զինուոր հաւաքելու։ Մանաւա՛նդ, կը տեսնեմ որ կորիճ երիտասարդ ես։

— Ա՛խ, եթէ ընտանիք չունենայի եւ նոր ամուսնացած չըլլինէի, անպայման զինուոր կը գրուէի։

Այսպէս շատախօս կառապանը կը մտրակէր իր ձիերը եւ մենք Առաջնորդարանի առջեւ կը հասնէինք։

Հիմա, վեր բարձրացանք Տոքթ. Շահնազարի

հետ եւ մտանք այն սենեակը, ուր նստած էր Զօր. Անդրանիկ:

Հոն էին Մեսրոպ եպ. Մագիստրոս եւ Յակոբ Զաքարեան, իսկ թիկնապահները կը մնային յարակից սենեակի մը մէջ:

Պատշաճ քաղաքավարութիւններէ նոք, գրաւեցինք աթոռներ:

— Հէ՛յ, տղա՛յ, պոռաց Զօր. Անդրանիկ, սուրճ բերէք:

Մինչեւ սուրճերու գալը՝ մեծարուեցանք քոնեակով:

Տոքթ. Շահնազար մերժեց բաժակը, առարկելով թէ չի կրնար խմել Զօրավարին առջեւ:

Ինչպէս կ'երեւէր, Զօր. Անդրանիկ իր անցեալի յուշերէն պատմութիւններ կ'ընէր Մագիստրոսին եւ Զաքարեանին, որովհետեւ մեր նստելէն յետոյ ալ շարունակեց իր խօսքին թելը:

Մօտաւորապէս կէս ժամ նստած էինք, Զօր. Անդրանիկ թէ՛ կը խմէր եւ թէ՛ կը պատմէր, եւ քանի՛ կը խմէր, այնքան աւելի կը ոգեւորուէր:

Պահ մը սենեակի տաքութիւնն հասաւ իր գագաթնակէտին, զէնիթին, եւ Զօր. Անդրանիկ փոխելով խօսակցութեան իր ձեւը, դարձաւ ինծի.

— Է՛, ո՞ւր կ'երթաս, Սեպո՛ւհ:

— Զօրավա՛ր, կ'երթամ Բաբերդ:

— Ինչո՞ւ:

— Նշանակուած եմ գաւառապետ Բաբերդի: Կ'երթամ հոն, ժողովուրդին ծոցը: Պիտի աշխատիմ անոր հետ: Դէ՛հ, ռոճիկ ալ կը ստանամ պալիկներս պահելու համար:

— Գաւառապե՞տ: Բայց կը կարծե՞ս, թէ պիտի կրնաք պահել այդ տեղը:

— Գաւառապետը վարչական գործերով կը զբաղի: Քաղաք եւ գաւառ պահելու մասին ոչինչ գիտեմ: Այդ գործին յաջողութիւնը կախուած է ձենէ եւ Զօր. Նազարբէկովէն, որովհետեւ երկիրը թշնամիներուն յարձակմանց դէմ պահելը զինուորական պարտականութիւն մըն է: Այժմ կ'երթամ, եւ եթէ չկրցանք պահել, կը նահանջեմ ժողովուրդին հետ:

Զօր. Անդրանիկ, դառնալով Մագխտրոսին եւ Զաքարեանին, ըսաւ.

— Ես շատ ամբարտաւան մարդ տեսած եմ, բայց ասոր (զիս մատնանշելով) եւ Մուրատի նման ոչ մէկ տեղ տեսած չեմ: Ասոնք կ'ուզեն լինիլ մի'շտ մեծամիտ. իրենցմէ դուրս մէկուն չեն հաւանիր. գռո՛զ են եւ հպա՛րտ, եւ եթէ մի բան հասկնայի՛ն, ուրախ կը լինէի, սակայն ոչնչութիւններ են: Մարդու չեն լսեր, եւ վերջն ալ կը զղջան իրենց ըրածներուն վրայ: Ահա՛ Մուրատը, գնացեր է Երզնկա, ուր կ'ուզէ, բուռ մը ժողովուրդով, դիմադրել ամբողջ միւսլիմանութեան: Զե՛ն ըսեր, թէ այս մա՛րդը (աջ ձեռքը կուրծքին ուղղելով) փորձուած է, գոնէ անոր հարցնենք, իմանա՛նք, թէ ի՛նչ պիտի լինին իրերը, ի՛նչ պէտք է ընենք: Աշխարհն այսպէս է, օտարները կը ճանչնան զիս, բայց մերինները՝ ո՛չ:

Տոքթ. Շահնազար կը դողար Զօր. Անդրանիկի խօսքերէն: Եւ քանի մը անգամ գաղտնի մշտեց զիս, որ մեկնինք, գործը ծայրայեղութեան մը հասնելէ առաջ:

Ես, ի հարկէ, ուշադրութիւն չըրի տոքթորին: Քար կտրած էի եւ բնաւ չէի խօսեր: Միայն կը ծըխէի անդադար ու տենդագին:

Երբ Զօրավար Անդրանիկ խօսքը վերջացուցած լինելու երեւոյթ մը եւ կանգ առաւ·

— Է՛հ, Անդրանի՛կ, ուրիշ լուտանքներ ունի՞ս մեր գլխուն թափելու։

— (Բռունցքը սեղանին զարնելով) Ես իմս վերջացուցի։

Հերթը իմս էր։

— Անդրանի՛կ, այն ինչ որ ըսիր մէկուկէս ժամուան միջոցին, չեմ ուզեր կրկնել նոյն ձեւով։ Միայն քու արտաբերած լաւ վատ խօսքերը նոյնութեամբ կը վերադարձնեմ, որովհետեւ անոնք քեզի կը վայելեն։

Յանկարծ մէջ ինկաւ Յակոբ Զաքարեան·

— Սեպո՛ւհ, ինչպէ՞ս կարելի է խօսիլ Զօրավարին հետ այդպէս։

— Լռէ՛, անպիտա՛ն, լռէ՛։ Երբ ա՛ն կը խօսէր, դու մտիկ կ'ընէիր ուշադրութեամբ, իսկ երբ հերթը ինծի եկաւ հիմա, կը միջամտե՛ս· լռէ՛։

Եւ դարձայ նորէն Անդրանիկին·

— Անդրանի՛կ, ահա Մագիստրոսի ներկայութեան կը յայտարարեմ, որ երկուքս ալ զինուորական կրթութիւն ստացեր ենք Սասունի համալսարանին մէջ, սկսեալ 1895 օգոստոս 19-էն։ Մեր ուսուցիչներն եղած են Ասատուրն ու Օհանը։ Եթէ, դո՛ւ, ինծմէ քանի մը տարի աւելի մնացեր ես Սասուն, եւ ունեցեր ես կռիւներ, ատոնց դիմաց ես ալ ունեցած եմ կռիւներ Կարսի սահմանին վրայ եւ Պարսկաստան։ Իսկ եթէ Պուլկարիոյ քու կամաւորական կռիւը կը հաշուես, ատոր դէմ ես ալ կը բերեմ հայ թաթարական կռիւները 1905–1906-ին։ Գալով ներկայ համաշխարհային պատերազմին, մենք արդէն զիրար լաւ կը ճանչնանք։

Եւ պահ մը կենալէ ետք, վերսկսայ։

— Ի՛նչ որ է, իմ մասին չեմ ուզեր այլեւս շարունակել, որովհետեւ այս խօսակցութիւնը հեռուն կը տանի մեզ։ Սակայն, դու ի՞նչպէս կը համարձակիս խօսիլ Մուրատի մասին։ Եթէ ռազմագիտութեան եւ քաջութեան վրայ է խնդիրը, մէ՛կ հատիկ դէպք մը, Սամսոնէն դէպի Բաթում անոր ծովային արկածալի եւ յանդուգն ուղեւորութիւնը, ինքնին հերոսութեան գլուխ գործոց մըն է, թողո՛ւնք այլեւս Մուրատի միւս բոլոր կռիւներն ու փորձառութիւնները։ Արդ, դու ի՞նչպէս կը համարձակիս արհամարհանքով խօսիլ անոր նկատմամբ։ Պէտք է քիչ մը համեստ ըլլալ։ Դարձեալ, եթէ խնդիրը պերճախօսութեան վրայ է, դու կը ճանչնաս զինքը, չէ՞ որ տասն անգամ քենէ աւելի լաւ կը խօսի։ Նորէն, եթէ հարցը մարմնական ուժի վրայ կը կայանայ, Մուրատ՝ քեզի պէս քանի մը հոգի կը ծալլէ եւ գետինը կը դնէ։ Ապերախտութիւն պէտք չէ։ Յիշէ՛ անոր ըրածները քեզի համար։ Ահա վերջացուցի՛ իմ խօսքը։ Ուրիշ ըսելիք չունիմ(*)։

Եւ մենք մեկնեցանք Առաջնորդարանէն։ Ապա, կառք առինք ու մեկնեցանք դէպի կայարան։

Ծանօթ (*).— *Ահա մեր ամբողջ խօսակցութիւնը Զօր. Անդրանիկի հետ։ Հիմա, Անդրանիկի թիկնապահ օրագիրը, յիշելով իմ այցելութիւնը, կը գրէ, թէ Սեպուհ խնդրեց որ 200 հրացան տրուի իրեն Էրզրումէն։ Կուզամ յայտարարելու, որ շատ ծիծաղելի են օրագրութեան այդ տողերը։ Ես գիտէի, որ Բաբերդի ճակատին բոլոր ռազմական պահեստը կը գտնուէր Բաբերդի մէջ, ուր կային նաեւ հազարաւոր հրացաններ։ Այլեւս ինչո՞ւ պիտի*

Ճանապարհին, Տոքթ. Շահնազար ըսաւ ինծի.

— Սեպո՛ւհ, մարմնովս կը դողայի. քո՛ւ կողքին ատրճանակ, անո՛ր սեղանին վրայ ատրճանակ. կը խորհէի, թէ ահա, այս րոպէին, ահա ա՛յն րոպէին պիտի պայթին հրազէնները: Փա՛ռք Աստուծոյ, որ այդպիսի բան տեղի չունեցաւ:

Կառաշարը պատրաստ էր արդէն մեկնելու դէպի Կարս: Վակոն նստելը րոպէի գործ եղաւ, եւ մեքենան սկսաւ սուրալ արեւմուտք:

Վակոնին մէջ մեր մօտ եկաւ Գնդ. Բէկ-Մամիկոնեան, որ նշանակուած էր Զօր. Նազարբէկովի կողմէն իբրեւ պետ Սարիղամիշի պահակազօրքին:

Գնդապետն ըսաւ ռուսերէն.

— Ես հայերէն չեմ գիտեր, ուստի պէտք է ռուսերէն խօսիմ. սակայն կը խոստանամ ձեզի, որ վեց ամիսէն պիտի խօսիմ հայերէն, որովհետեւ ջանքեր կը թափեմ այժմէն:

Հայազգի գնդապետը վերին աստիճան ջղայնոտ էր եւ հակաբոլշեւիկեան թունդ հակումներ ունէր: Ամբողջ մի ժամ խօսեցաւ ցարիզմի մասին, զոր կը պաշտպանէր կատարեալ համոզումով: Ո՛րքան որ

դիմէի Զօր. Անդրանիկին եւ 200 հրացան խնդրէի: Ի՞նչ պիտի ընէի այն հազարները, որոնք կը մնային իմ տրամադրութեան ներքեւ:

Մի այլ բան: Կարնոյ Զինուոր. Մարմնի Նախագահը դաշնակցական մըն էր եւ լաւ կը ճանչնար զիս: Այդ անձը Տիգրան Աղամալեանն էր: Ասկէ զատ, Կարնոյ նոյն ատենի հրամանատարը՝ Գնդ. Թորգոմն էր, որ նոյնչա՛փ ծանօթ էր ինծի, որչա՛փ ծանօթ էր Զօր. Անդրանիկի: Եթէ, իրօք, զէնք պէտք էր ինձ, տեղին վրայ կը դիմէի անոնց:

ուզեցինք փոխել իր կարծիքները, պաշտպանելով սահմանադրական կարգերու առաւելութիւնը եւ ցոյց տալով ցարիզմի եւ բոլշեւիզմի ծայրայեղութիւնները, կարելի չեղաւ ազդել անոր գաղափարներուն վրայ:

ԼԴ.

Կարս.— Միջադէպ մեր եւ ռուս զօրքին միջեւ.— Բէկ-Մամիկոնեանի տագնապալի պարագան.— Շէկ Միշայի սպառնալիքները.— Կարսի ժողովուրդը.— Զինուորական վերարկուներու տակ խանութ.— Դէպի Սարիգամիշ.— Սերոբ էվերէկցեանի տունը.— Սերոբի հայրենասէր եւ առատաձեռն ոգին.— Վախթանգ.— Քաղաքի հրամանատարը եւ իր լաւ տրամադրութիւնները.— Ձիւն ու բուք.— *Մօսիններ*.— Բժ. Շահնազար կը հիւանդանայ.— Նահապետական տունի մը սեղանը:

Հետեւեալ օր, կէսօրէ ետք, հասանք Կարսի կայարանը, ուր սահմանէն վերադարձող ռուս զինուորները խռնուած կը մնային, որովհետեւ շոգեմեքենաներու պակասը արգելք կը լինէր անոնց կանոնաւոր փոխադրութեան դէպ իրենց տուները: Այս անկանոնութեան, շոգեմեքենաներու պակասութեան պատճառը իրենք զինուորներն էին, որոնք անխնայ կը ջարդէին, կը փշրէին իրենց ձեռքն հասած շոգեմեքենաներն, նկատելով զանոնք բուրժուաներէ մնացած ատելի ժառանգութիւն, զոր պարտաւոր էին մերժել: Այս կուրացածները երբեք չէին մտածեր, թէ առանց շոգեմեքենայի, ոեւէ տեղափոխութիւն ու շարժում գրեթէ անկարելի էր:

Զինուորներու այս յանցագործ ընթացքը, զոր առաքինութիւն կը նկատէին իրենք, պատճառ կ՚ըլլար, որ Հայաստանի երկաթուղային հաղորդակցութիւնները դանդաղին եւ զինուորները ակամայ սպառնալիք մը ըլլան մեր շարժումներուն:

Այսպէս, երբ հասանք կայարան, ռուս զինուորները յարձակեցան մեր վակոններուն վրայ եւ ուզեցին խլել մեր կառաշարին լծուած շոգեմեքենան:

Ջայս տեսնելով: Գնդ. Բէկ-Մամիկոնեան դուրս ելաւ, եւ ուզեց ցարական ժամանակի իր ազդեցութիւնը ի գործ դնել անոնց վրայ: Ան երեւցաւ անոնց, որպէս գնդապետ, սակայն զինուորներն ընդունեցին զինքը հայհոյանքներով:

Եւ ահա Շէկ Միշան դուրս ելաւ եւ ըսաւ զինուորներուն.

— Ընկերնե՛ր, դուք ի նկատի ունեցէք, որ մենք կը փութանք որքան կարելի է շուտ հասնիլ սահմանը, որպէսզի գրաւենք ձեր բաց թողած դիրքերը: Մեզի համար բոպէի մը յապաղումը կրնայ սարսափելի դժբախտութիւններ պատճառել ժողովուրդին, ուստի քաշուեցէք ետ եւ թոյլ տուէք որ մեր վակոնները մնան իրենց տեղը՝ չարունակելու համար ճանապարհը դէպի Սարիղամիշ: Կը խոստանանք ձեզի, վերադարձնել Սարիղամիշէն այս չոդեմեքենան եւ դնել ձեր տրամադրութեան ներքեւ:

Ջինուորները ազդուեցան Շէկ Միշայի խօսքերէն, համոզուեցան, բայց պայման կը դնէին որ Գնդ. Բէկ-Մամիկոնեանը իրենց յանձնենք, որպէսզի դատեն:

Միշան դարձեալ միջամտելով.

— Ընկերնե՛ր, դարձեալ նկատի ունեցէք, որ, առանց սպայի, բանակ չի կառավարուիր: Եթէ այս սպան յանձնենք ձեր ձեռքը, ո՞վ պիտի կառավարէ այս զինուորները, որոնք, կը տեսնէ՛ք ահա, կը գտնուին մեր վակոններուն մէջ:

— Թո՛ղ կորչի այդ սպան. պէտք է յանձնէք. ան մեզ անպատուեց. պէտք է յանձնէ՛ք, այլապէս թող չենք տար ձեզի մեկնիլ. կը ջարդենք վակոնները, կը փճացնենք մեքենան, մինչեւ որ պատժենք այդ մարդը:

Այս վերադարձող ռուս զինուորները ամէնքն ալ զինուած էին եւ բերած էին իրենց հետ մաս մը թընդանօթներ։

Երբ տեսան թէ Բէկ-Մամիկոնեանը չենք յանձներ իրենց, հրաման տուին զետեղել թնդանօթները եւ ուղղել մեզի դէմ։

Շէկ Միշան նորէն խօսք առաւ ու ըսաւ անոնց.

— Ընկերնե՛ր, աչքի առջեւ ունեցէք այն պարագան, որ դուք կը վերադառնաք տուն։ Երկար տարիներէ ի վեր տեսած չէք ձեր սիրելիները։ Մենք չենք ուզեր որ մեր երկրի սահմաններուն մէջ հայու ձեռքով կաթիլ մը արիւն թափի ռուս զինուորներէն։ Խորհեցէ՛ք։ Դուք կը գտնուիք Կարսի եւ անոր անտառիկ ամրոցներուն ներքեւ։ Մի ակնթարթի մէջ բերդի թնդանօթները հողին կը հաւասարեցնեն ձեզ. եւ, եթէ ձենէ մին բախտն ունենայ ազատելու այս տեղէն, ա՛ն ալ կը սպաննուի Լօռիի ձորերուն մէջ։ Ուստի, բոլշեւիզմի այդ հիւանդոտ մտայնութիւնը մի՛ ցանէք հոս, տարէք ձեզ հետ ձեր տուները։

Զինուորները պահ մը լսելէ ետք, համաձայնեցան մեր պայմաններուն։

— Ընկերնե՛ր, ըսին անոնք, կը ներենք այդ մարդուն եւ իր կեանքը կը շնորհենք ձեզի եւ ձեր ժողովուրդին։

Բէկ-Մամիկոնեան կը լռէր այս միջոցին, սակայն կատաղի առիւծի նման կ'ուզէր դուրս ցատկել պատուհանէն։ Յակոբ Կիւրիւնլեան, իր ուժեղ բազուկներով, տեղը կը պահէր գնդապետը։

Վերջապէս զինուորները թողուցին եւ հեռացան մեր վակոնէն, իսկ մենք, մի քանի րոպէի համար միայն, Յակոբի եւ Միշայի հետ միասին գացինք Կարսի Ազգ. Խորհուրդին։

Երբ հասանք Խորհրդարան, տեսանք որ բաւական եռուզեռ կար։ Պատրաստութիւններ կը տեսնուէին կամաւորներ ուղարկելու սահման, բայց այս եռուզեռին հետ տեսանք մի այլ սոսկալի բան՝ դուրսը։ Ծանօթ երիտասարդներ եւ միջին տարիք ունեցող մարդիկ, անխտիր ռուսահայ եւ տաճկահայ, բոլորն ալ հագած էին զինուորական՝ հագուստներ։

— Ի՞նչ են այդ հագուստները, զոր հագած էք, հարցուցինք քանիներուն։

— Զինուորնե՛ր ենք, կամաւորնե՛ր ենք, եւ շուտով սահման կ'երթանք։

Դժբախտաբար, այս կեղծ կամաւորները, յարգելով բացառութիւնները, ոչ միայն սահման չէին երթար եւ չգացին, այլ ընդհակառակը իրենց զինուորական վերարկուներու ներսի կողմը մէյ մէկ խանութներու վերածեցին եւ առեւտուրով պարապեցան։

Կարսի մէջ ցաւելով կը տեսնէինք հոգեկան այն աւերը, զոր գործած էր բոլշեւիզմը զինուորական տարիքն ունեցող մարդոց վրայ։ Ամէն ոք ազդուած կը թուէր անոր վարդապետութիւններէն, որ կը քայքայէին մեր երկիրը եւ անհնար կը դարձնէին տանելի քաղաքային ու զինուորական կազմակերպութիւն մը։

Այս առթիւ, Տոքթ. Շահնազար կ'ըսէր.

— Շատ դժուար է կռուի դաշտը առաջնորդել այս մարդիկը։ Ուժեղ ձեռք մը պէտք է զանոնք կարգի դնելու։ Սակայն հարց է, թէ ո՞վ պիտի լինի այդ ուժեղ ձեռքը։

Ահա այսպիսի վիճակի մէջ տեսանք Կարսը։

Երթի ժամը կը մօտենար եւ մենք պէտք էինք

արտօրալ դէպի կայարան, ուր հասանք ճիշդ ժամանակին:

Վերջին սուլոց մը, եւ մեր վակոնները սկսան շարժիլ դէպի Սարիղամիշ:

Սարի Ղամիշ երկաթեայ մեծ գծին վերջին կայանն էր:

Բոլորս միասին վար իջանք. քաղաքի հայ հրամանատարին կարգադրութեամբ 150 հայ աշակերտները տեղաւորուեցան զօրանոցի մը մէջ, մինչեւ միջոցներ ստեղծուէին զանոնք Էրզրում փոխադրելու:

Յակոբ, Միշա եւ ես՝ գացինք մեր ծանօթ Սերոբ Էվէրէկցեանի տունը, ուր, մի քիչ հանգստանալէ յետոյ, Սերոբի հետ ունեցանք հետեւեալ խօսակցութիւնը:

— Սերո՛բ, Բաբերդի վերապրող գաղթականութեան դու նուիրեցիր հազար փութ գարի: Այսօր, երբ ռուսերը կը թողուն կը հեռանան մեր երկիրէն, եւ կը դատարկեն սահմանը, մեր հայրենիքին համար «լինել չլինելու» հարցը կը ներկայանայ մեր առջեւ. հիմա, ուրեմն, ի՞նչ պիտի նուիրես մեր հայրենիքին:

— «Ամբողջ հարստութիւնս եւ կեանքս», եղաւ Սերոբի կտրուկ պատասխանը:

— Հայրենակի՛ց, կանխիկ խօսինք. ապառիկի մասին յետոյ:

— Այո՛, իմ ըսածը կանխիկ է: Ո՛րքան որ թամբ տաք, այնքան ալ ձի ես կուտամ, իմ կողմէ: Կուտամ նաեւ թամբերու փողը: Եթէ թամբ կ՚ուզեմ եւ թամբի մասին կը խօսիմ, փող խնայելուս համար չէ, այլ որովհետեւ շուկայի վրայ թամբ չի գտնուիր, մինչ կառավարական պահեստներու մէջ լեցուն է:

— Սերո՛բ, ըսէ՛ հիմա, թէ ո՞րքան ձի ու ձիաւոր կրնաս հանել դուրս։

— Կախում ունի պայմանաժամէն. եթէ երկար տեւէ այս գործը, կրնամ մինչեւ 200 ձիաւոր հանել, առանց իմ տնտեսական ամրութիւնը հիմէն ցնցելու։ Ես հաւատացեր եմ, որ, եթէ մենք պարտուինք, իմ ամբողջ կարողութիւնը պիտի ոչնչանայ։ Նոյն բանը պիտի լինի այս տեղի հարուստին, ինչպէս նաեւ աղքատին։ Ասոնք ի նկատի ունենալով, նըշանակեցէ՛ք մէկը, որ յանձնառու լինի այսօր իսկ գնել այդ երկու հարիւր ձիերը։ Իսկ ես ու իմ վեց եղբայրներս այժմ կ՚ընկերանանք ձեզի եւ կը ճանապարհորդենք միասին։

— Չէ՛, Սերո՛բ, դու ինձ հետ չե՛ս գար. կը մնաս այստեղ, կը պատրաստես ձիերն ու ձիաւորները, կը ստանաս զէնքեր այստեղի պահեստէն, նաեւ կ՚ունենաս քանի մը ձեռքի գնդացիրներ եւ չուտ ընդփոյթ կը մեկնիս քու ծննդավայրը՝ Բաբերդ, ուր պիտի գտնես զիս այս բոլոր ընկերներով։

Այսպէս, երբ ընդդիմացայ Սերոբի ընկերանալուն, եւ յետաձգեցի իր եւ իր եղբայրներուն միացումը ինծի, Սերոբ յուզուեցաւ եւ սկսաւ արտասուել.

— Օ՛ օ՛, այդ թամբերն ու ձիե՛րը։ Ե՞րբ պիտի լրացնեմ զանոնք, որ կրնամ հասնիլ ետեւէդ։ Ահա՛ բանալիներս, ահա՛ դրամարկղս։ Հոն պահուած կը գտնէք իմ ամբողջ հնչուն հարստութիւնը, որ կարող է այդպէս տասնեակ մը խումբեր պատրաստել։

— Սերո՛բ, գուցէ ես մեկնիմ վաղը։ Ահա կը հրահանգեմ քեզի, որ մնաս հոս. վաղուընէ սկսեալ պատրաստութիւններ տեսնես եղբայրներուդ հետ եւ

օգնական առնես Վախթանգը։ Գիտե՛ս, որ Վախթանգ անձնուէր ու լաւ տղայ է։ Ասկէ ի զատ, լաւ դաշնակցական ալ է։

— Ի՞նչպէս չէ. հինգ տարիս պէս կը ճանչնամ զինքը։ Ահա Վախթանգը կուգայ։ Իրեն պատուիրէ՛, որ խենթութիւններ չընէ։ Իր խենթութեամբ կրնայ մեր գործին վնասել։

— Ի՞նչ խենթութիւն։

— Այդ խենթութիւնը սա է, որ պիտի ըսէ. «Պէտք է, որ ես վճարեմ ձիերու եւ ձիաւորներու փողը»։

— Աւելի՛ լաւ, Սերո՛բ. դո՛ւ ալ վճարէ, ա՛ն ալ թող վճարէ։ Միեւնոյնը չէ՞։

Այդ միջոցին, Վախթանգ, իր սովորական ժըպիտը երեսին, ինձ բարեւեց ու նստաւ։

Վախթանգ սկսաւ խօսիլ ինծի.

— Է՛, լսեցի որ դուք կը մեկնիք Բաբերդ։ Հապա մենք ի՞նչ ենք։ Սերոբն ու ես ի՞նչ պիտի ընենք հոս։

— Ա՛յն պիտի ընէք, ի՛նչ որ ըրիք 1914 դեկտեմբեր 14–ին։

— Այդ գործը չըրինք մե՛նք, Ռուսնե՛րն ըրին։ Բայց մենք չենք կրնար սպասել անոնց նման։ Մեր ձիերը պատրաստ են. փա՛ռք Աստուծոյ, զէնք ալ ունինք եւ ձեզի հետ կը մեկնինք։

— Չէ՛, Վախթա՛նգ, այդպէս աժան չէք ազատիր, ձեր վրայ մեծ պարտականութիւն դրած եմ։ Եթէ կատարէք զայն, արդէն շուտով իմ մօտ կը լինիք։

Վախթանգ ջղայնացաւ ու վրայ բերաւ.

— Ըսէ՛, խօսէ՛, շո՛ւտ խօսէ. մենք պատրաստ

ենք ամէն բան ընելու, միայն թէ մեր հայրենիքը թշնամիին ոտի կոխան չըլնի:

— Արդէն խօսած եմ Սերոբին, որ ձիեր եւ ձիւոր պիտի պատրաստէ, ո՛րքան որ կրնայ, ի հարկէ: Եւ ամենաուշը մէկ ամիսէն պիտի լինի Բաբերդ: Քեզ ալ նշանակած եմ օգնական անոր: Բայց, գիտե՞ս, Վախթա՛նգ, այդ բոլոր ծախքերը պիտի հոգայ Սերոբն ինքը:

— Աստուած վկայ, որ ես ալ համաձայն եմ այդ մտքին: Երկուքս միասին կը ծախսենք, որովհետեւ երկուքս միասին ենք վաստկեր:

Եւ դառնալով Սերոբին, Վախթանգ աւելցուց.

— Սերո՛բ, ուխտ գնանք, ջուխտ գնանք: Եւ վաղուընէ պատրաստուինք գործելու:

Մեր խօսակցութիւնը այս ուղղութեամբ արդէն վերջ գտած էր:

Ուստի, ամէնքս միասին, ելանք դուրս Սերոբի տունէն եւ գացինք քաղաքի հրամանատարին (քոմենտանտ) տունը:

Հոն կը գտնուէր Գնդ. Բէկ-Մամիկոնեան, որ ծանօթացուց մեզ հրամանատարին: Մեր ճանապարհորդութեան նպատակները ամփոփ կերպով պարզեցի հրամանատարին, եւ խնդրեցի, որ մեզի տրամադրէ միջոցներ, որպէսզի կարենայինք օր առաջ ժամանել Կարին: Անկէ զատ, խնդրեցի որ պահեստներէն, ո՛րքան կարելի է, տրամադրէ Սերոբին ու Վախթանգին՝ հեծեալներու վերաբերեալ անհրաժեշտ իրեղէններ, ինչպէս սանձ, թամբ, ասպանդակ եւայլն: Այս մասին տուի յաւելուածական բացատրութիւններ:

Հրամանատարին խօսեցայ նաեւ, որ ամէն մի տասնեակի տրամադրէ ձեռքի գնդացիր մը, որմէ

բաւական թիւով կը գտնուէր պահեստներուն մէջ։ Այս մասին տեղեկութիւններ տուած էր ինձ նախապէս՝ Վախթանգ։

Սարի Գամիշի հրամանատարը, երբ լսեց Սերոբի ու Վախթանգի յանձն առած զոհողութիւնները թէ՛ անցեալին եւ թէ ներկային, բացագանչեց.

— Երբ կը գտնուին այսպիսի մարդիկ, որոնք իրենց կեանքն ու հարստութիւնը կը նուիրեն տանջըւած ժողովուրդի ազատագրութեան, հապա ես ի՞նչպիսի մարդ պիտի լինիմ, որ ռուսերէ մնացած ժառանգութիւնը խնայեմ իրենց։ Բոլոր պահեստները իրենց տրամադրութեան ներքեւ են։ Ի՛նչ որ կ'ուզեն, ի՛նչ որ կրնան տանիլ, ազատ են ամէն ժամանակ։

Այս կարգադրութիւնները տեսնելէ յետոյ, սկըսանք պահ մըն ալ խօսիլ եւ մտածել մեր ուղեւորութեան մասին։

1917 Նոյեմբեր ամիսն էր։ Ձիւնն ու բուքը կ'իշխէին Հայաստանի բարձրաւանդակին վրայ։ Ճանապարհները փակուած էին, եւ իրաւ, բաւական դըժուար բան էր Սարի Գամիշէն Էրզրում երթալ։

Այս երկու քաղաքները իրարու միացնող երկաթեայ գիծը նեղ էր։ Ռուս զինուորները անդադար կուգային այս գիծով, եւ ի՜նչ զինուորներ. ո՛չ հրաման կը լսէին եւ ոչ ալ կը յիշէին կարգապահութեան նախորդ կանոնները։

Այս պայմաններու ներքեւ, մենք, ստիպուած, կամ ձիերով պիտի երթայինք Կարին, եւ կամ բեռնատար ինքնաշարժով (օթոմոպիլ)։ Իսկ շատ տեղեր ալ հարկադրուած պիտի ըլլայինք մաքրել կուտակուած ձիւնը։

Վերջապէս որոշեցինք բեռնատար ինքնաշարժով մեկնիլ Էրզրում։ Երբ կը խօսէինք մեր ճամբորդութեան նկատմամբ, Յակոբ Կիւրիւնլեան կը բացակայէր։

Մեր խօսակցութենէն ետք, Յակոբ եկաւ տուն, մտաւ մեր սենեակը եւ մօտենալով ինծ, փսփսաց ականջս ի վար։

— Այնպիսի՛ լաւ ճագարի մորթներ տեսայ, որ կը նմանին խաստուտիկ սեւ օձի։ Առանց անոնց, այստեղէն անդին քայլ մը չեմ առներ։

Ծիծաղս չկրցայ պահել եւ ըսի բարձրաձայն.

— Ա՛յ, տղա՛յ, այդպիսի հրացաններ Կարին ալ կան, Բաբերդ ալ կան։ Ռուսերը ո՛ղջ մնան, ամէն տեղ անոնք հրացան թողած են մեզի, նաեւ թընդանօթներ։

— Չէ՛, ես զատեր եմ արդէն. տասներկու հատ պիտի տանինք հետերնիս։ Միայն արտօնութիւն առացիր հրամանատարէն։

— Աւելորդ են անոնք, Յակո՛բ, տարուան այս եղանակին մի՞թէ մենք կրնանք լաւ պահել մեզ, որ հրացաններու բեռ մըն ալ աւելցնենք մեր ունեցածին վրայ։

— Ե՛ս կը տանիմ, ե՛ս։ Չեմ թողուր որ մէկուդ ծանրութիւն լինի։

Այս խօսքերը լսեց Սարի Գամիշի Քոմենտանտը եւ ընդմիջեց.

— Տասներկուքի փոխարէն, թո՛ղ հարիւր տասն երկու հրացան տանի այս երիտասարդը։

Յակոբի ուրախութիւնը ալ չափ ու սահման չէր ճանչնար։ Եւ առանց ժամանակ կորսնցնելու, առաւ պաշտօնագիր մը քոմենտանտէն եւ վազեց գնաց պա-

հեստը, ուրկէ զատելով տասներկու հրացանները, առաւ տարաւ Սերոբի տունը:

Իսկ մենք մնաք բարով ըսինք Բէկ–Մամիկոնեանին ու քոմենտանտին, յիշեցնելով որ յաջորդ-առտու Սերոբի տան առջեւ պիտի սպասենք բեռնատար օթոմոպիլին:

Բժիշկ Շահնազար որ Սարի Գամիշ եկած էր մեզի հետ, հիւանդացաւ յանկարծ: Ուստի խնդրեցի քոմենտանտէն որ վերադարձնէ զայն Ալեքսանդրոպոլ: Բժիշկը չէր ուզեր վերադառնալ, եւ կ'ուզէր մեզի ընկերանալ մինչեւ Էրզրում – Բաբերդ: Սակայն հիւանդութիւնը թիֆօ լինելով, իրեն համար անկարելի էր շարունակել ճանապարհը:

Երբ հասանք Սերոբի տունը, հայ նահապետական ճոխ սեղանը պատրաստուած էր արդէն: Ամէն ինչ կարգին էր, մոռցուած չէր նոյնիսկ հայ գուսանը եւ գողթան գինին:

Այս հաճելի սեղանին շուրջ եղան զանազան խօսակցութիւններ: Հարցը դարձաւ նաեւ Զօր. Անդրանիկի շուրջ: Սերոբ բնաւ լուր չունէր, թէ ի՛նչ անցած դարձած էր Ալեքսանդրոպոլի մէջ. ես ալ արդէն մոռցեր էի ամէն դառնութիւն:

Սերոբ կ'ըսէր.

— Երբ մի երկու օր յետոյ Զօրավարը հոս լինի, ամէն ինչ արդէն պատրաստ է անոր համար: Վախթա՛նգ, տղաները պիտի պատրաստես, որպէսզի մեծ ընդունելութիւն ցոյց տանք անոր:

ԼԵ·

Առաւօտ եւ ճամբու պատրաստութիւններ·— Վերադարձող զինուորներ·— Միջադէպ Քոմենտանտին հետ·— Բէկ-Մամիկոնեանի ծեծի պարագան·— Գարաուրկան եւ Քէօփրիւքէօյ·— Հասան Քալէի գաւառապետն ու իր գանգատները·— Կարին կը հասնինք 1917 նոյեմբեր 24-ին·— Տիգրան Աղամաեանի բնակարանը·— Թորգոմի խնդիր·— Անկազմակերպ եւ անկերպարան վիճակ·— Մուրատ միշտ օգնութիւն կը խնդրէ·— Իմ այցելութիւնը Գնդ· Թորգոմին·— «Անկախութիւն» եւ բախտախնդրութիւն·— Բաբերդի պահպանութեան հարց·— Գաղթականութեան շուրջ·— Խորհրդածութիւններ:

Այսպիսի խօսակցութիւններով կ'անցնէր ժամանակը եւ մեր սեղանակիցները մէկիկ մէկիկ կը հեռանային:

Ատենը ուշ լինելով, մենք եւս քաշուեցանք հանգստանալու:

Գիշերուան յոգնութիւնները՝ հանգիստ քուն մը պարգեւեցին մեզի:

Առաւօտուն արթնցանք բոլորովին կազդուրուած: Սերոբ ճանապարհի բոլոր պատրաստութիւնները տեսած էր: Չկար միայն ինքնաշարժը (օթոմոպիլ), որուն սպասելու համար դուրս ելանք, տան դրան առջեւ:

Սարի Գամիշի փողոցները լեցուն էին ռուս զինուորներով: Անոնք եկած էին նեղ երկաթուղիով, կառքերով եւ ոտքով՝ Երզնկայի, Քղիի եւ Մուշի ճանապարհներէն: Բոլորը տուն վերադարձողներ էին, սկզբունք ընտրելով աւերել, քանդել, ծեծել եւ

սպաննել: Սպաննե՛լ, զո՞վ — բուրժուան, քաղքենին, նաեւ սպան, որ ուսնոց կը կրէ:

Ահա այս տեսակ զինուորներ կէս գիշերին կը հասնին Սարի Գամիշ եւ կ'ուղղուին քոմենտանտի տունը եւ անմիջապէս կը պահանջեն բնակարաններ:

Քոմենտանտը կը խոստանայ շուտով տրամադրել անոնց բնակարաններ, եւ կը ջանայ համոզել զանոնք որ հեռանան դռնէն, երթան իրենց ընկերներու մօտ, մինչեւ պատրաստութիւն: Սակայն կատաղած զինուորները կը պահանջեն, որ քոմենտանտը իրենց առջեւ իյնայ եւ ցոյց տայ այն բնակարանները, որոնք պիտի տրամադրուին:

Հրամանատարը դարձեալ կ'ուզէ համոզել զանոնք, յայտնելով, թէ հեռախօսած է մասնաւոր վայրեր եւ կ'ակնկալէ որ շուտով մարդիկ գան եւ տանին զիրենք:

Անոր ամէն խօսքերը կ'անցնին ապարդիւն. եւ ռուս զինուոր մը կը մօտենայ անոր, կը բռնէ օձիքէն եւ կը քաշէ դուրս:

Անակնկալ այս յարձակումէն այլայլած, հրամանատարը կը սկսի բարձրաձայն աղմկել:

— Է՛հ, դուք զինուորնե՞ր էք, թէ պաշի պօզուքներ: Չէ՞ք տեսներ, որ ձեր դէմ կանգնած է սպայ մը եւ քաղաքին քոմենտանտը:

Այս ձայնը լսելով, Գնդ. Բէկ-Մամիկոնեան դուրս կը նետուի սենեակէն եւ տիրական շեշտով մը կը հրամայէ զինուորներուն, թողուլ հրամանատարն ու հեռանալ, հակառակ պարագային, կը սպառնայ խստօրէն պատժել զանոնք:

Զինուորները այս անգամ կը ձգեն քոմենտանտը եւ կ'երթան կը բռնեն Բէկ-Մամիկոնեանի օձիքէն եւ կ'ըսեն.

— Մենք հրամանը թողեր ենք սահմանին վրայ. Բէ՛յ Պրաքիա՛— զարկէ՛ք եղբայրներ :

Բէկ-Մամիկոնեան այս բառերը միայն կը յիշէ, որովհետեւ անկէ յետոյ յիշողութիւնը մթագնած էր : Քսան եւ չորս ժամ յետոյ, երբ աչքերը կը բանայ, կը տեսնէ թէ պառկած է հիւանդանոցին մահճակալին մէջ :

Բէկ-Մամիկոնեան՝ իր գլխուն եկած աղէտը ուրիշներէն միայն կը լսէ, եւ երեք ամիս հիւանդ պառկելով, հազիւ կ'ազատի մահուընէ :

Ահա այսպէս վերջացաւ Բէկ-Մամիկոնեանի ճամբորդութիւնը դէպի Սարի Գամիշ : Այս սպան, որ քաղաքին հրամանատար նշանակուած էր, երբե՛ք չյաւացաւ որ կարենար ստանձնել այդ պաշտօնը :

Այլեւս դժուար էր շարունակել մեր ճամբան, մինչեւ որ զինուորները չհեռանային, որովհետեւ ուէէ կառք, ինքնաշարժ, սայլ որ տեսնուէր, զինուորները կը յարձակէին անոնց վրայ, կը գրաւէին եւ անոնցմով կը մեկնէին :

Ստիպեալ, երկու օր մնացինք Սարի Գամիշ, մինչեւ որ քաղաքը դատարկուեցաւ զինուորներէն :

Երրորդ օրը ստացանք օթոմոպիլ եւ ճանապարհուեցանք դէպի Էրզրում : Գտանք որ ճանապարհները այնչափ վատ չէին, ինչպէս կը նախատեսէինք մենք : Ուստի մեր ուղին կը կտրէինք կ'անցնէինք արագօրէն :

Առաջին օրը հասանք Քարաուրկան : Նոյեմբեր ամսոյ 21-ն էր : Գիշերեցինք այս տեղ : Իսկ յաջորդ օրը, 22-ին, Զուինի ճանապարհով կ'երթայինք դէպի Քէօփրիւ-քէօյ :

Կը տեսնէինք որ ռուս զինուորներ կը վերադառնային ճակատներէն մեծ գոհունակութեամբ։ Անոնք կը ծիծաղէին մեր վրայ, որ կ՚երթանք այն երկիրը զոր աւերած էին իրենք։

Վերջապէս կ՚երթայինք այն մեծ յոյսերով, թէ անոնց թողած աւերակներէն վերստին պիտի կերտէինք, վերակենդանացնէինք մեր բուն հայրենիքը։

Խօսելով եւ ոգեւորուած, մեր ճամբուն երկարութիւնը կը կարճնար, ժամանակը կը սահէր կ՚անցնէր աննշմարելի կերպով։

Երեկոյեան հասանք Հասան-Ղալէ, փոխանակ կանգ առնելու Քէօփրի-քէօյ (Վաղարշաւան)։

Գացինք տեսնուեցանք Հասան Ղալէի գաւառապետին հետ եւ ծանօթացուցինք անոր մեր ինքնութիւնը։

Գաւառապետը մեզ լաւ մը հիւրասիրելէ ետք, խոստացաւ հեռախօսային կապ պահպանել Բաբերդի հետ, հակառակ այս վերջնոյն հեռաւորութեան։ Այս առթիւ տեղեկացուց մեզի հեռախօսի մասնաւոր նշանները, որոնք յատուկ էին Հասան-Ղալէի։

Գաւառապետը գանգատներ ըրաւ մաս մը երիտասարդ եւ զէնք բռնող հայերու դէմ, որոնք, փոխանակ Մուրատի կոչին արձագանգ տալու, կառչած կը մնային իրենց առեւտուրին։

— Ո՞ր տեղացի են այդ մարդիկը, հարցուցի։

— Ամէն տեղերէ կան, թէ՛ կովկասահայ եւ թէ՛ տաճկահայ։ Հետեւաբար այս ցաւը ընդհանուր հայկական է։ Նշանակութիւն չունի անոնց ո՛ր տեղացի ըլլալը, բա՛ւ է որ երիտասարդ են եւ զէնքի մարդիկ։ Արդէն յայտարարուած է իրենց, որ, եթէ երեք օրէն չվերջացնեն իրենց գործերը եւ չերթան Կարին, ներկայանալու Գնդ. Թորգոմին, ստիպեալ՝

ես ինքս պիտի ուղարկեմ զիրենք, զինուորական հսկողութեան ներքեւ։

— Այո՛, այդպէս ալ պէտք է։

Յակոբ Կիւրիւնլեան խօսքին մէջ մտնելով, ըսաւ․

— Շատ ցաւալի է մեր վիճակը։ Երբ այսպիսի օրեր կ'ապրինք, եւ հայ երիտասարդը կը գերադասէ իր շահն ու ընտանիքը հասարակաց հայրենիքէն, հարկաւ Հայն ու Հայաստանը պիտի կորսուին։

Մեկնումի ժամանակը կը մօտենար։ Օթոմոպիլը պատրաստ էր․ Շէօֆէօրը լուր տուաւ մեզի, կ'ուզէինք հրաժեշտ առնել եւ ճամբայ իյնալ, երբ քոմենտանտը կեցուց մեզ ու հարցուց։

— Մենք խօսեցանք ամէն բանի վրայ, բայց թողուցինք ամենակարեւորը․ ուստի, եթէ զինուորական գաղտնիք մը չէ, տեղեկութիւն տայիք, թէ ի՛նչ կ'անցնի կը դառնայ Կովկասի մէջ։ Կը լսենք թէ Զօր․ Անդրանիկ 15,000 մարդով կուգայ, իսկ Զօր․ Նազարբէկով՝ որպէս թէ 60,000 հոգի կը պատրաստէ։ Ո՞րքան իրականութիւն են ասոնք։

— Արդար լինելու եւ ձեզ չխաբելու համար, ըսեմ թէ նախ զինուորական գործերէ տեղեկութիւն չունիմ։ Ձեմ գիտեր նաեւ, թէ Զօր․ Անդրանիկ ո՛րքան, եւ Զօր․ Նազարբէկով ո՛րքան մարդ ունին։ Ես ալ նոյն բաները լսած եմ ձեզի պէս։ Կոչեր կան հրատարակուած, եւ կ'ուզուի հայ ժողովուրդը ոտքի հանել։ Այս նպատակը կը յաջողի՞ թէ ոչ, ապագան պիտի ցոյց տայ։ Ասոնցմէ դուրս ուրիշ բան չեմ կրնար ըսել։ Արդէն երկար չէք սպասեր, եւ Զօր․ Անդրանիկը կը տեսնէք Հասան-Գալէի մէջ։

Քոմենտանտը մի ուրիշ հարց եւս չօչափեց, որուն ես չէի կրնար տալ ո՛չ դրական եւ ո՛չ բացա-

սակայն պատասխան։ Ան հարցուց․

— Արդեօք գործի եւ յաջողութեան համար լաւ չէ՞ր ըլլար, որ Զօր․ Անդրանիկի փոխարէն, հրամանատար նշանակուէր Զօր․ Նազարբէկովը։

Եւ աւելցուց անմիջապէս․

— Ես, ի հարկէ, կը սիրեմ Անդրանիկն ա՛յնչափ, որչափ ուեւէ հայ զօրավար․ միայն պէտք է ըսեմ, որ սահմանները ռուսերու կողմէն լքուելէ յետոյ, Թուրքերը կանոնաւոր զօրքով անպայման պիտի յառաջանան։ Արդ, կանոնաւոր զօրքի դէմ՝ պէտք է ըլլի կանոնաւոր զօրք եւ սպայութիւն։ Ահա այս տեսակէտէն, կը յայտնեմ որ մեր ընկերները մոռնալու չէին աւագ կարեւորութիւն ունեցող հրամանատարութեան այս հարցը։ Ես գիտեմ թէ կամաւորական շարժման ժամանակ, կամաւորները հրաշքներ գործեցին, սակայն այդ բոլորն ըրին ռուս զինուորութեան հետ, կամ անոնց կողքին։ Հիմա, կը վախնամ թէ մեծ դեր մը պիտի չկրնան կատարել անոնք, մինչ մինակ եւ կանոնաւոր զօրք ունեցող թշնամիի մը դէմ։

— Անշուշտ մեր Ազգ․ Բիւրօն խնդիրը բազմակողմանի քննութեան մը բովէն անցուցեր է, եւ, ըստ այնմ, յանգեր է որոշման մը։

Շէօֆէօրը կ՚արտորար եւ կ՚ուզէր որ րոպէ մը առաջ մեկնինք, որպէսզի շուտ անցնէինք Տէվէ-Պոյին բարձրաւանդակը, խուսափելու համար բուքպորանի մը վտանգէն։

Այսպէս հրաժեշտ առինք քոմենտանտէն եւ մեկնեցանք դէպի Կարին։

Մեր անցած ճանապարհը այս անգամ դժուար էր․ վերելք ու վայրէջք կը յաջորդէին իրարու։ Այդ օ—

րը բաւական նեղութիւն քաշեցինք, եւ երեկոյեան ժամը հազիւ տասնին հասանք Կարին։

Այդ օրը 1917 թուականի նոյեմբեր ամսոյ 24–ն էր։

Շէօֆէօրը տարաւ մեզ ուղղակի Տիգրան Աղամալեանի բնակարանը, ուր կը գտնուէին մեր գըլխաւոր ընկերներէն գրեթէ ամէնքը, ինչպէս Ռուբէն Տէր Ղեւոնդեան, Մակեդոն, Սեդրաք վարժապետ, Արմենակ Միրոյեան, Տիգրան Տէվոյեան եւ ուրիշներ, որոնց անունը կը վրիպի յիշողութենէս։

Աղամալեանի հրահանգով անմիջապէս տեղեր պատրաստուեցան մեզի համար. իսկ ես մնացի, իրենց ժողովին մասնակցելու համար։

Ժողովին նիւթն էր Գնդ. Թորգոմը, որ չէր ուզեր ենթարկուիլ քաղաքի զինուորական մարմնին, այլ կ'ուզէր շարժիլ ինքնագլուխ կերպով։

Գնդ. Թորգոմի այս ընթացքը ստեղծած էր մի տեսակ երկուութիւն։ Կարնոյ մէջ կար ուրիշ զինուորական մը, Առաջին գունդի հրամանատար Գնդ. Քարաքէշիշով, որ իր գունդով կը մնար քաղաքը։ Զինուորական օրէնքով եւ ժամանակագրական կարգաւ, ո՛վ որ տիտղոս մը կը ստանայ նախ եւ առաջ, իրաւունք ունի իրմէ վերջը նոյն տիտղոսները ստացողներուն հրամայել կամ զանոնք ենթարկել իրեն, եթէ պարագան այդ պահանջէր։ Գնդ. Թորգոմ, որ Գնդ. Քարաքէշիշովէն շատ յետոյ ստացեր էր տիտղոսը, կ'անտեսէր այս օրէնքը, առարկելով թէ ինք Թիֆլիսէն նշանակուած է, իբրեւ ընդհանուր հրամանատար Կարնոյ։

Այս իրադարձութեանց տեղեկանալէ ետք, կըրցայ ըմբռնել, թէ ինչո՛ւ Գնդ. Թորգոմ Թիֆլիսի մէջ պրիկատայի կնիք կը պատրաստէր, փոխան գուն-

դի։ Տեղեկացայ նաեւ, որ Գնդ. Թորգոմ իր չինած պրիկատայի *կնիքը սկսեր էր գործածութեան դնել։*

Այս վիճակը ստեղծեր էր քաոս մը, որմէ օգտուողը պիտի լինէր բնականաբար մեր թշնամի Թուրքը։ Գնդ. Թորգոմի Կարին ժամանելէն ասդին անցած էին շաբաթներ, բայց ո՛չ մէկ մարդ ղրկուած էր Երզնկա, Մուրատին։ Պատասխանատուն Թորգոմն էր, որ չենթարկուելով Զինուորական Մարմինին, կը կապտէր անոր հեղինակութիւնն ու գործելու ազատութիւնը, եւ այսպիսով արգելք կ՚ըլլար ուժերու համախմբման եւ դասաւորումին։

Ժողովը կը շարունակուէր, խօսակցութիւններ կը լինէին, սակայն եզրակացութիւն չկար։ Եթէ որոշում մըն ալ տրուէր, դարձեալ պիտի մնար անգործադրելի, որովհետեւ Գնդ. Թորգոմ միշտ կը մերժէր կատարել այդ ժողովին որոշումները։

Իմ ժամանումը դիւրացուց ժողովին աշխատանքները։

Ես բացատրեցի այն բոլոր դէպքերը, որոնց ծանօթ էի Թիֆլիսէն, եւ յայտնեցի, որ Զօր. Անդրանիկ շուտով կը հասնի Կարին, եւ այն ատեն երկու հակառակորդ գնդապետներն ալ կ՚ենթարկուին մէկ հրամանատարի։ Իսկ այդ հրամանատարը, խորհրդակցելով Զինուորական Մարմնի հետ, վերջ կուտայ ստեղծուած վտանգաւոր կացութեան։

Իմ բացատրութիւնները լսելէ յետոյ, ժողովը այլեւս յետաձգեց Թորգոմի հարցին կարգադրութիւնը։ Որոշուեցաւ միայն Թորգոմի մօտ ղրկել պ. Ռուբէն Տէր Ղեւոնդեանը եւ պահանջել, որ ամէն գնով, քանի մը հարիւր մարդ օգնութեան ղրկէ Մուրատին, յԵրզնկա։

Ժողովը փակուեցաւ այսպէս, եւ ես գացի հան-

գըստանալու ինձ համար որոշուած բնակարանը։

Հետեւեալ օրը, իմ ընկերներ Յակոբի եւ Միշայի հետ, այցելութեան գացի Գնդապետ Թորգոմին, որուն հետ երկարօրէն խօսեցայ օրուան հարցերու նկատմամբ։ Թորգոմ, իր կարգին, գանգատեցաւ թէ ձեռքն ու ոտքը կապուած է տեղւոյն զինուորական մարմնին կողմէ։ Յայտնեց նաեւ, որ Գնդապետ Քարաքէշիշովը, նման ընթացքով մը, կը խանգարէ իր գործերը։

Գնդ. Թորգոմ ըսաւ.

— Ես կ'աշխատիմ մարդիկ ղրկել Երզնկա, բայց չեմ յաջողիր, որովհետեւ մարդ չունիմ։ Այստեղ կան կանոնաւոր զինուորներ, որոնք կը կազմեն Առաջին գունդը, սակայն դուրս են իմ հրամանատարութենէն։ Անոնք կ'ենթարկուին Քարաքէշիշովին։

— Գնդ. Թորգո՛մ, զինուորական օրէնքով, կրտսերը պէտք է ենթարկուի աւագ սպային. այժմ ես կը տեսնեմ, որ փոխանակ դուն անոր ենթարկուելու, կ'ուզես որ ա՛ն ենթարկուի քեզի։ Այսպիսի գործ կարելի չէ։ Ասով դուք կը դժուարացնէք Երզնկայի օգնութեան խնդիրը։

— Բայց, չէ՞ որ ես նշանակուած եմ Ազգային Խորհուրդի կողմէ իբրեւ հրամանատար։

— Այո՛, ճիշդ է, նշանակուած ես, սակայն նկատի ունեցիր, որ հեղեղը եկեր Ջրաղացը տարեր է, իսկ դու ինկեր ես ջախջախի ետեւ։ Դու պէտք է գիտնաս, որ ամէն մի րոպէի յապաղում՝ կը վտանգէ մեր ընդհանուր գործին։

— Ա՛յդ գիտեմ ես, բայց ոչինչով չեմ կրնար օգնել, որովհետեւ ուժը իմ ձեռքս չէ։

— Կ'երեւի թէ դու չհասկցար ինձ. ես կ'ըսեմ թէ՝ կա՛մ դու պիտի ենթարկուիս ժամանակաւո-

րապէս Քարաքէշիշովին, եւ, երկուքիդ ուժերը միացնելով, մաս մը զօրք ուղարկէք Երզնկա, եւ կամ երկուքդ միասին միջոց մը պիտի գտնէք, ճար մը պիտի խորհիք Մուրատին օգնութեան հասնելու: Դու պէտք է գիտնաս, որ շուտով հոս կը հասնի ընդհ. հրամանատարը, եւ երկուքդ ալ կ'ենթարկուիք անոր: Ձեր հրամանատարութիւնը ժամանակաւոր է, այդ մասին խորհիլը՝ ձեր կողմէ՝ նոյնիսկ չ'արժեր: Գնդ. Թորգո՛մ, մենք պէտք է խորհինք ընդհ. գործի մասին, եւ թո՛ղ տխտղոսներ չի հետաքրքրեն մեզ:

Երբ յաղթեցինք ընդհանուր թշնամիին, այն ատեն ամէն մարդ կը վարձատրուի, համաձայն իր արժանիքին:

— Լա՛ւ. վաղուընէ սկսեալ պիտի աշխատիմ համաձայնութեան գալ Քարաքէշիշովի հետ, եւ անմիջապէս, սպայի մը հրամանին ներքեւ, ուժեր պիտի ուղարկեմ Երզնկա: Բայց, ես մի բան կը մտածեմ. տեսնե՛մ, ձեր կարծիքն ի՛նչ է: Մի քանի օր յետոյ, հայ եւ թուրք ժողովուրդը պիտի հաւաքեմ եւ անկախութիւն պիտի հռչակեմ: Այս դէպքին համար տեսած եմ անհրաժեշտ պատրաստութիւններ:

— Գնդ. Թորգո՛մ, իմ կարծիքով, այդ գործը այժմէական կարեւորութենէ զուրկ է, մանաւանդ որ դու զինուորական ես, եւ եկած ես հոս զօրքը կազմակերպելու, թշնամիին դէմ կռուելու: Երբ կռուեցաք եւ յաղթեցիք թշնամիին, դուրս վռնտեցիք զայն մեր երկրի սահմաններէն, այն ատեն Ազգ. Խորհուրդն ի՛նքը թող խորհի, թէ ի՞նչ ձեւով պիտի հռչակէ մեր անկախութիւնը: Զլինի՛ թէ այդպիսի մի՝ բան ընես. ա՛յդ կը դառնայ բոլորովին ծիծաղելի, որովհետեւ չենք գիտեր, թէ ի՛նչ պիտի լինի

մեր ապագան։ Պիտի կարողանա՞նք պահել այս հողերը։ Այժմէն ոեւէ բան չենք կրնար նախատեսել։ Շուտով կուգայ Զօր. Անդրանիկն իր բանակով, եւ եթէ պէտք տեսնէ, Ազգ. Խորհուրդի հետ համաձայն, ա՛ն կրնայ կատարել այդ աքթը։

Գնդ. Թորգոմ կարծես չէր լսեր իմ ըսածները եւ ինք իր գաղափարներուն վրայ հեծած, անդադար կը մտրակէր զանոնք, աւելցնելով.

— Ես արդէն հետս բերած եմ հայկական դրօշակները։ Գրած եմ հրովարտակը հայ եւ ֆրանսերէն լեզուներով։ Նոյնիսկ հրաւէր ուղղած եմ պէտք եղած մարդոց, եւ այս ամսոյ վերջը, կամ դեկտեմբերի սկիզբները կը հռչակեմ անկախութիւնը։ Եւ ես պիտի խնդրէի, որ այն օրը, երբ հեռախօսով յայտնեմ ձեզի, դուք ալ Բաբերդի մէջ հաւաքէք հայութիւնն ու թրքութիւնը, յայտնէք անոնց օրուան նպատակը, եւ մատաղներ կտրէք, տօնախմբութիւն ընէք։

— Սակայն հոս, Կարնոյ մէջ, զինուորական մարմին կայ, արդեօք ան տեղեկութիւն ունի՞ ձեր ծրագրէն։

— Պիտի տամ տեղեկութիւն։ Ի՞նչ հարկ կայ կանխաւ իմացնել անոնց ամէն բան։

— Սա՛ մի տեսակ ավանթուրա է, որ կը կատարես դու, եւ ժողովուրդը պիտի ձգես փորձանքի մէջ։ Նորէն կը կրկնեմ, որ սպասես, մինչեւ Անդրանիկը գայ։

Ճիշդ այս խօսքերս արտասանելու ատեն ներս եկան Ռուբէն Տէր Ղեւոնդեան եւ Մակեդոն։ Բարեւուին Գնդ. Թորգոմին եւ ինծի. ապա հաղորդեցին նախորդ իրիկուան ժողովի որոշումը, որ էր՝ օգնութիւն ուղարկել Մուրատին յԵրզնկա։

Գնդ. Թորգոմ պատասխանեց.

— Մտածեր եմ այդ մասին, եւ այսօր կամ վաղը, սպայի մը առաջնորդութեամբ, պիտի ուղարկենք մաս մը ուժեր:

Մակեդոն, դառնալով ինծ, ըսաւ.

— Զօր. Օտիշիլիձէն լսելով քու գալը Կարին, պատուիրեց ինծ, որ միասին ներկայանանք իրեն, ժամը չորսի ատենները, որովհետեւ կարեւոր յանձնարարութիւններ ունի ընելիք քեզ:

Մակեդոնի հետ ժամադրուելէ ետք, երկուքն ալ մեկնեցան: Թորգոմ եւ ես դարձեալ մնացինք մինակ:

Վերաբանալով մեր ընդհատուած խօսակցութիւնը, դարձայ Թորգոմին եւ ըսի.

— Ուրեմն, դուն որոշե՞ր ես հռչակել Հայաստանի անկախութիւնը:

— Այո՛, ատ՛ վերջնական է:

— Է՛հ, այդ քու գործն է: Ես այլեւս պիտի երթամ, ուստի վերջին խօսքերս ըսեմ ու այնպէս մեկնիմ Բաբերդ:

Եւ նորէն հարցուցի.

— Ի՞նչ կը մտածես Բաբերդի մասին: Այնտեղ կայ 3–400 գաղթականութիւն մը, որ շրջապատուած է ահագին թրքութիւնով: Այնտեղէն շուտով կը հեռանան ռուս վերջին զինուորները: Բացի այդ փոքրաթիւ հայ գաղթականութենէն, այդ շրջանին մէջ կը գտնուին 60,000 ռուս զինուորի ռազմամթերքն ու պաշարը: Արդեօք պիտի թողո՞ւնք այդ պահեստները թուրքին, թէ պիտի պաշտպանենք: Եւ եթէ պիտի պաշտպանենք, ի՛նչ ուժերու վրայ յենած պիտի կատարենք այդ պաշտպանութիւնը: Ճիշդ է, որ ես կ'երթամ հոն գաւառապետի պաշտօնով, հետե–

ւաբար իմ գործը պիտի լինի քաղաքային։ Բայց քաղաքային գործերը վարելու համար, դարձեալ անհրաժեշտ է զինուորական կամ ոստիկանական ուժ։ Ենթադրենք թէ ոստիկանութիւնը կրնանք պատրաստել տեղացիներէն, բայց զինուորութի՞ւնը։

— Ես առայժմ ոչինչ կրնամ ըսել այդ մասին, մինչեւ որ նոր ուժեր հասնին Կովկասէն, ուստի դուք կ'երթաք, եւ տեղեկութիւն կու՛տաք ինձ Բաբերդի կացութեան նկատմամբ։

— Կացութիւնը յայտնի է հոն։ Ունինք 700 հոգիէ բաղկացեալ գաղթականութիւն մը, որմէ հազիւ 300 տղամարդիկ կրնան զէնք բռնել, իսկ այս 300-ին դէմ կայ 10-15,000 զինուած թրքութիւն մը։

— Նորէն կը կրկնեմ, թէ այժմ ոչինչ կրնամ ընել եւ ըսել։

— Ի՞նչ կը խորհիք, ուրեմն, գաղթեցնե՞նք այդ հայութիւնը։ Սակայն նկատի ունեցէք, որ եթէ գաղթեցնենք զանոնք, Մուրատի թիկունքը պաշարուած կը լինի թշնամի տարրերով։ Եթէ նոյնիսկ որոշենք գաղթել, պիտի մնանք ա՛յնքան ատեն, որ Մուրատը հասնի Մամախաթուն։ Ահա, ասոր համար կ'ըսեմ, թէ մեծ ուժեր հասնելու պարագային ի նկատի պէտք է ունենանք այդ շրջանը։ Նաեւ սերտ կապ պիտի պահէք մեզի հետ։ Բայց աստի, ես հաւատացած եմ, որ զանազան տեղերէ կամաւորներ պիտի գան Բաբերդ, ուստի, չլինի թէ այդ կամաւորները մի րոպէ պահէք այստեղ։

Այս խօսակցութենէն յետոյ, Թողուցի Գնդ. Թորգոմն ու հեռացայ։ Ճանապարհին կը մտածէի.

«Այս մարդը դեռ ոչ մէկ ուժ ունի իր ձեռքին տակ եւ կը խորհի հռչակել անկախութիւն. արդեօք իր

վառ հայրենասիրութի՞ւնն է դրդապատճառը, թէ փառամոլութիւնը։ Եթէ առաջինը լինէր, հաստատ պիտի ըսէի, որ այդպէս պիտի չմտածէր Գնդ. Թորգոմ, այլ պիտի ջախջախէր նախ թշնամին, ապա հարցը պիտի թողուր ժողովուրդի կամքին։ Ուրեմըն, երբ թշնամին ջախջախուած չէ, դրդապատճառը վերջինն է։ Գնդ. Թորգոմ կը մտածէր, որ եթէ թշնամին չկրնանք ջախջախել եւ ան գայ ու քշէ մեզ դուրս այս երկրէն, դարձեալ անկախութեան հռչակումի փաստը կը մնայ փաստ եւ պատմութիւնը կ'արձանագրէ զայն։ Իրեն կը խօսիմ Բաբերդի մասին եւ չեմ ստանար ոչ մի գոհացուցիչ պատասխան։ Թերեւս իմ խօսքերն ալ չլսեց, որովհետեւ անկախութիւնը իր գլխուն մէջ պտոյտ կը գործէր»։

Այս մտածումներով հասայ իմ բնակարանը, ուր կը սպասէր ինձ Մակեդոն։

ԼԶ.

Մակերոն եւ ես՝ Զօր. Օտիշիլիձէի քով.— Վրացի Զօրավարը Բաբերդի Զինուորական Հրամանատար կը նշանակէ զիս.— Գելֆիտի եւ Շէյրանի պահեստները.— Նորէն Տիգրան Աղամալեանի բնակարանը.— Քարաֆէշիշով եւ Թորգոմ.— Աղամալեանի նկարագիրը.— Թորգոմ կը խոստանայ ուժեր ղրկել Մուրատին.— Սեդրաք վարժապետ եւ Ա. Մերոյեան կ'այցելեն ինձ.— Անպարտաճանաչ երիտասարդութիւն:

Երկուքս միասին, խօսակցելով, գնացինք Զօր. Օտիշիլիձէի բնակարանը: Դռնապահ զինուորը անմիջապէս լուր տուաւ մեր ժամանումը, եւ, մի րոպէ չանցած, Զօրավարը, ոտի վրայ, ընդունեց մեզ սենեակէն ներս:

Պատշաճ ընդունելութենէ յետոյ, նստեցանք, համաձայն իր կարգադրութեան: Վրացի Զօրավարը, որ Կարնոյ շրջանի ընդհ. հրամանատարն էր, հարցեր տուաւ ինձ Թիֆլիսի մասին, թէ ի՞նչ կը խորհին մերինները սահմաններու պաշտպանութեան նկատմամբ:

Այն ինչ որ կրնայի պատմել, եւ որոնց մէկ մասին ծանօթ է այս յուշերու ընթերցողը, հաղորդեցի անոր վերապահութեամբ: Նշմարեցի որ Զօր. Օտիշիլիձէի խօսքերուն մէջ կար հեգնութիւն եւ ակնարկ տեղւոյն հայ զինուորականներուն դէմ:

Զօր. Օտիշիլիձէ ըսաւ.

— Դուք կ'երթաք Բաբերդ, ուր ո՛չ մէկ զինուորական կայ, ուստի ձեր զաւառապետութեան պաշտօնին վրայ կ'աւելցնեմ այնտեղի զինուորական գործերու հրամանատարութիւնը:

— Պ. Զօրավա՛ր, դուք Բաբերդի հրամանատար կը նշանակէք զիս, բայց նկատի ունեցէք որ ես ո՛չ մէկ զինուոր չունիմ եւ ո՛չ ալ կռուելու միջոց. դա՛ պատասխանատու մի գործ է, եւ ես չեմ կրնար նըման յանդուգն բեռ մը վերցնել վրաս:

Իմ պաշտօնը վարչական է, եւ եթէ կարենամ այդ բաժինը կատարել բարեխղճութեամբ, այդ ալ մեծ բան կը լինի: Ուստի կը խնդրեմ որ այդ պաշտօնն ալ չդնէք ուսերուս վրայ, որովհետեւ ես կը սարսափիմ պատասխանատուութենէ:

Դուք գիտէ՞ք արդօք, որ հոն շատ աննշան ուժեր կան, որոնցմով անկարելի է դիմադրել Թըշնամիին:

— Այդ բոլորը գիտեմ, բայց ուրիշ միջոց չկայ. դուք կը կազմակերպէք այնտեղի երիտասարդութիւնը, կը պաշտպանէք պահեստները, մինչեւ որ օգնական ուժեր ղրկուին այս տեղէն: Ինձ առանձին տեղեկութիւն տրուած է, որ, անպայման, այս գրաւեալ վայրերը պիտի պաշտպանուին կովկասեան ժողովուրդներու կողմէ, հայ – վրացական եղբայրակցութեամբ մը: Եւ գուցէ, շատ ռուս սպաներ մնան կամաւորապէս և միանան սահմանապահ զինուորներուն, ինչպէս օրինակ Գնդ. Խլեպնիկովը մնացեր է, յանձն առնելով կազմակերպել բերդապահ զինուորութիւնը: Երզնկայում մնացեր է նաեւ Գնդ. Մորելը, որ Մուրատի հետ միասին կը պահէ այնտեղի սահմանը: Ես յոյս ունիմ, թէ ճշդութեամբ կը կատարէք իմ յանձնարարութիւնները, եւ երբեք չերկմտի՛ք, մենք առանձին չենք թողուր ձեզ:

Այս առաջարկը դժուար բան էր, բայց չկրցայ մերժել, եւ միայն մէկ պայմանով ընդունեցի, որ գալիք պատասխանատուութենէ զերծ մնամ: Զէի

ուղեր միջամուխ լինիլ զինուորական գործերու, որովհետեւ Ազգ. Բիւրօն այդ բաժինէն ինձ մաս հանած չէր, անշուշտ ոչ չարամտութեամբ, այլ նախապատուութիւն տալով կանոնաւոր զինուորութեան։

Զօր. Օտիշիլիձէն պաշտօնագիր մըն ալ պատրաստեց, որով կը հաստատէր իմ նոր պաշտօնը։ Պաշտօնագրին մէջ կ'աւելցնէր թէ Քելքիտի եւ Շէյրանի զինուորական պահեստները ամբողջովին կը դրուին իմ տրամադրութեան ներքեւ, որպէսզի եթէ աւելորդ ուժ ունենամ, զանոնք պաշտպանեմ եւ կամ փոխադրեմ Բաբերդ։

Հրաժեշտ առի Զօր. Օտիշիլիձէէն, եւ Մակեդոնի հետ միասին գացինք Զինուորական Խորհուրդի նախագահ Տիգրան Աղամալեանի մօտ։

Ճանապարհին կը տեսնէինք առոյգ հայ երիտասարդներ, որոնք յուլօրէն կանցնէին մեր քովէն։

— Մակեդո՛ն, ասոնք ի՞նչ են. ամէնն ալ երիտասարդ, ամէնն ալ զէնքի մարդիկ։ Ինչո՞ւ զէնքի տակ չեն կանչուիր։

— Այսպիսի հարիւրաւոր երիտասարդներ կան, որոնք կը զբաղին առեւտուրով։ Քանի՛ անգամ ժողովներ ունեցանք այս մասին, խօսեցա՛նք, գրուեցի՛նք, բայց չկրցանք հասնիլ ոեւէ եզրակացութեան, որովհետեւ մեր որոշումները չեն գործադրուիր։ Քանի՜ քանի անգամ խօսուեր է Թորգոմին եւ Քարաքէշիշովին, բայց միշտ ապարդիւն։ Ահա այս երիտասարդութիւնն է, որ լքում կ'առաջացնէ կանոնաւոր զինուորութեան մէջ։ Երբ կանոնաւոր զինուորութեան կը հրամայուի մեկնիլ ոեւէ վայր, ան մատնանիշ կ'ընէ սա չահամոլ երիտասարդութիւնը։ Իսկ երբ կոչ կ'ընենք այս երիտա-

սարդներուն, անո՛նք ալ կ՚առարկէն թէ իրենց տուներու մէկ հատիկն են, եթէ մեռնին՝ իրենց ընտանեկան յարկերը (օճախ) պիտի մարին, եւ այլ առարկութիւններ: Զինուորական կոմիսարը (պետ) չի կրնար պնդել, որովհետեւ մի անգամ թունաւորեր են մտքերը ռուսահայ տաճկահայ խնդրով: Այժմ գործն ինկած է մի զօրեղ բազուկի, որ եթէ յայտնուի, կրնայ կտրել ու լուծել այս գորդեան հանգոյցը: Չե՛նք գիտեր, թէ ո՛վ պիտի լինի այդ զօրեղ ձեռքը: Ցամենայն դէպս, պիտի սպասենք ու տեսնենք:

Այս խօսակցութիւններով հասանք Տիգրան Աղամալեանի սենեակը: Ես կը ճանչնայի Աղամալեանը բաւական ատենէ ի վեր. բարի, հեզ եւ խելացի ուսուցիչ մըն էր, սակայն իր գործին յարմար մարդը լինել փարսախներով հեռու էր: Չեմ գիտեր, թէ ինչո՞ւ զինքը նշանակած էին Կարնոյ զինուորական քոմիսար (պետ): Քոմիսար մը պէտք էր լինէր ուժեղ, եւ տիրող կացութիւնը նկատի առնելով, պէտք էր հաստատէր զինուորական վիճակ քաղաքին մէջ: Աւելի՛ն ըսեմ, նոյնիսկ մի քանի հրապարակներու վրայ, այդ քոմիսարը պարտաւոր էր կանգնեցնել եռոտանի սիւներ եւ կախաղան բարձրացնէր կամ գնդակահարէր անպարտաճանաչ զինուորներն ու զինուորականները, զինուորի հագուստին ներքեւ կծկտած տաճկահայ եւ ռուսահայ երիտասարդները, որովհետեւ այդպիսի խիստ միջոցներ միայն կրնային փրկել կացութիւնը:

Սակայն Աղամալեան այնպիսի թոյլ եւ հեզ մարդ մըն էր, որ չէր կրնար նման յանդուգն քայլեր առնել: Անոր գաղափարականութեան մասին ոեւէ խօսք չի կրնար լինիլ, սակայն գաղափարնե-

րը չէին որ պիտի դիմադրէին Թշնամիին, այլ այդ գաղափարներուն մարմին տուող բիրտ ուժերը։ Մի այլ դժուարութիւն եւս կար, որուն չէր կրնար յաղթել Աղամալեան, եւ այդ՝ տաճկահայ-ռուսահայ խնդիրն էր։ Կարնոյ մէջ երկու զինուորական պետեր կային,— Գնդ. Թորգոմ եւ Գնդ. Քարաքէշիշեան — եւ երկուքն ալ առանձին հայ հատուածներու մասին կը ճառէին։ Զգիտե՛մ, թէ այս կացութեան մէջ ի՛նչքան կրնամ մեղադրել Աղամալեանը, բայց իմ խոր համոզումն էր, որ ինք զինուորական պատասխանատու պաշտօն մը ստանձնելէ ետք, պէտք էր ամէն միջոց փորձէր, որպէսզի կարենար ծառայել վտանգուած հայրենիքի պաշտպանութեան։ Եւ եթէ չէր կրնար ծառայել, իր անմիջական պարտականութիւնն էր տալ հրաժարականը։ Անձամբ Աղամալեանին զգացուցի այս խորհրդածութիւնները, սակայն, ան, զանազան պատճառաբանութիւններով, կառչած կը մնար իր գործին։

Աղամալեան կ՚ըսէր.

— Ի՞նչ կարող եմ ընել, պիտի մնամ ա՛յնքան ժամանակ, մինչեւ գայ ընդհ. հրամանատար Զօր. Անդրանիկ։ Եղբա՛յր, անոր ժամանումը ո՞ւր մնաց. հա՛ այսօր պիտի գայ, հա՛ վաղը պիտի գայ։ Դժբախտաբար կ՚ուշանայ։

— Կուգայ, ոչի՛նչ։ Այժմ դառնանք իմ Բաբերդ գնալու մասին։ Ի՛նչ պէտք է ընենք, ի՛նչ կը մտածէք Բաբերդի նկատմամբ։

— Իմ կարծիքով, պէտք է գաղթեցնենք Բաբերդը, եւ հաւաքելով մեր բոլոր ուժերը, կեդրոնանանք Կարնոյ խրամատներուն մէջ։ Իսկ ընտանիք, երախայ եւայլն, այժմէն պիտի հեռացնենք ապահով տեղեր, մինչեւ որ համոզուած լինինք վերջ-

նականապէս, թէ ապահով ենք արդէն եւ տէրն այս երկրին։

— Ձեր ըսածը ճիշդ է։ Մեր ռազմաճակատը շատ երկար է. սակայն Բաբերդէն մեր հեռանալովը, Մուրատ կտրուած կը լինի մենէ։ Ուստի նախ Մուրատ պէտք է նահանջէ, եւ այնուհետեւ մենք։

— Սակայն մի ուրիշ բան կայ։ Թիֆլիսի մեր ընկերները համաձայներ են վրացիներու հետ — չգիտե՛մ որքան ճիշդ է — սա հիման վրայ, որ Տրապիզոնէն մինչեւ Կիւմիւշխանա-Քելքիթ գիծը պիտի պաշտպանէ վրաց զօրքը, իսկ մենք, անոնց ձախ թեւէն սկսեալ՝ պիտի պահենք Երզնկա-Ցամի ճակատով Էրզրում-Մուշ, մինչեւ Պիթլիս։ Այժմ դուք կ՚երթաք Բաբերդ, կը տեղեկանաք այնտեղի կացութեան, մեզ համար պարզ կը լինի ամէն ինչ Զօր. Անդրանիկի գալէն յետոյ, եւ այն ատեն մենք կ՚ընենք մեր թելադրութիւնները ձեզի։

— Քանի որ այդպէս է, երկար մնալ հոս եւ ժամանակ կորսնցնել՝ բոլորովին աւելորդ է։ Ուստի ինձ համար սահնակ մը տրամադրեցէք, որպէսզի ընկերներով միասին մեկնիմ Բաբերդ։ Հա՛, մոռցայ ըսելու, որ Գնդ. Թորգոմ արդէն խոստացաւ վաղը կամ միւս օր անմիջապէս Մուրատին ուղարկել օգնական ուժեր, սպայ Մարանճեանի հրամանին ներքեւ։ Ուստի դուք եւս նայեցէք ու աշխատեցէք, որ բոպէ առաջ այդ ուժը հասնի Մուրատին։

Այս խօսակցութենէն յետոյ, վերադարձայ սենեակ, ուր գտայ Ջիթողցի Սեդրաք վարժապետը եւ Արմենակ Միրոյեան։ Անոնք եկած էին մօտս՝ ծանօթանալու համար Թիֆլիսի կացութեան, նաեւ կ՚ուզէին տեղեկութիւններ առնել Զօր. Անդրանիկի գալստեան մասին։

Երկուքն ալ սոսկալիօրէն վշտացած էին տիրող կացութենէն, եւ կ՚ըսէին.

— Եղբա՛յր, ուժեղ ձեռք մը պէտք է այստեղ։ Քաղաքին մէջ ունինք գունդ մը կանոնաւոր զինուոր, կան նաեւ 5–600 տաճկահայ երիտասարդներ։ Այս երկուքն ալ իրենց անտարբերութեամբ կը խըրախուսեն մեր թշնամին։ Նմանապէս կան ռուս սպաներ, որոնք կամովին մնացեր են, որպէս թէ Թուրքերու դէմ կռուելու առաջադրութեամբ, սակայն մեր բոլոր ստացած տեղեկութիւնները ցոյց կուտան, որ փոխանակ օգնելու մեզի, անոնք կը տեղեկացնեն մեր կացութեան ճշգրիտ պատկերը Կովկասէն եկած Բարեգործականի նախագահ Թաթար Սէյիտովին։ Այս բոլորին ծանօթ են Կարնոյ Զինուորական Մարմնի անդամները, որոնք չեն դիմեր ոեւէ կտրուկ միջոցի, արգիլելու համար լրտեսութեան այս ձեւը։ Ուրեմն, մեզի համար ստեղծուած է յուսահատական վիճակ մը, չենք գիտեր թէ ո՛ր կողմը պիտի դառնանք։ Այժմ մեր յոյսը մնացեր է Անդրանիկի վրայ։ Եթէ ան կրնայ դիմել կտրուկ միջոցներու, պատրաստէ կախաղաններ, հրացանազարկ ընէ քանիներ, գուցէ փրկուի կացութիւնը։ Եթէ ո՛չ, բոլորս ալ կորած ենք մեր հայրենիքի հետ միասին։ Ուժեղ ձեռք մը կրնայ հրաշքներ գործել։

Արդարացի այս գանգատներուն չէի կրնար տալ ոեւէ պատասխան։

Սեդրաք վարժապետ եւ Արմենակ Միրոյեան խօսքը փոխելով, հարց տուին Զօր. Անդրանիկի ուժերու մասին։

— Ճի՞շդ է որ 30,000 զօրքով գալիս է, նաեւ շատ մը գնդացիրներ եւ սպաներ կ՚ընկերանան իրեն։

Այս չեշտակի հարցումին նոյնպէս չէի կրնար

պատասխանել, ինչպէս գիտէ ընթերցողը Նախընթաց էջերէն։

Երկուքն ալ մեծ ակնկալութեամբ եկած էին սենեակս, սակայն առանց բաւարարութիւն ստանալու մեկնեցան։ Կը զարմանային նոյնիսկ, որ քանի մը ընկերակիցներով միայն կը մեկնիմ Բաբերդ։

Այսպէս, այդ օրն ալ անցուցի զանազան տեսակցութիւններով։ Անոնց մէջ կը յիշեմ Ֆարաշեան եւ Արշակ Թորոսեան սպաները, երկուքն ալ անդամ Զինուորական Խորհուրդի։

ԼԷ.

Մեկնում Կարինէն դէպի Բաբերդ.— Շունս՝ *Վիքթոր*.— Քոփի լեռը.— Գարապըյըգ.— Կէս գիշեր եւ վիֆքոր.— Մոլորեալ ռուս զօրքեր.— *Իտի Սուտա*.— Ո՞ւր կ'երթաք.— Միասք.— Հեռախօսի ուսանող պաշտօնեաներ.— Աշքալէ.— Կասկածելի պաշտօնեայ.— Բռնակապան.— Ցաւ-սիրտ պաշտօնեայ.— Լեռը.— Գաւառապետութեանս պաշտօնը կը սկսի.— Իմ մուտքը Բաբերդ.— Գաւառապետ նախորդս՝ Վլատիմիր Իվանովիչ եւ ես.— Ազնիւ Լէոնիտաս, ռուս ուսանողը։

Հետեւեալ օրը, դեկտ. 2-ին, 1917, Կարինէն մեկնեցայ դէպի Բաբերդ։ Ինձ կ'ընկերանային Միսաքը, Միշան եւ իմ հաւատարիմ շունը՝ Վիքթոր։ Յակոբ մնաց Կարին, որպէսզի Սարի Գամիշէն բերած հրացանները եւ ձեռքի գնդացիրները յաջորդ օրը մեկնող կառքերուն բեռցնէ եւ հետեւի մեզի դէպի Բաբերդ։

Ընթերցողը զարմանալու չէ, հանդիպելով յիշատակութեանը իմ սիրելի եւ հաւատարիմ շան։ Խելացի, ուշիմ եւ ազնուական ու բարձր ծագում ունեցող կենդանի մըն էր Վիքթոր։ Զայն նուէր տուած էր Թիֆլիսի մէջ Տրապիզոնցի Միհրդատ Գասպարեանէն։

Այս շունն ունէր սա յատկութիւնները.— Կը նախզգար ոեւէ մարդու ներքին թշնամական զգացումները հանդէպ ինծի, եւ արթուն կեցած, ամէն րոպէ կը հսկէր. յետոյ, երբ կը քնանայի, ան կը հսկէր իբրեւ պահապան եւ իմ արթննալէս ետք միայն կը մտնէր քուն։

Ցուցերուս ընթացքին պիտի պատմեմ Վիքթօ-րին մատուցած նշանակելի ծառայութիւնները։

Մեր սահնակը կը վարէր իմ սիրելի Միսաքը, որ անընդհատ կը մտրակէր ձիերը, որպէսզի շուտ հասնէինք Բաբերդ։

— Միսա՛ք, կ'ըսէի, մի՛ մտրակեր խեղճ անա-սունները, քիչ մը հանդարտ քշէ։ «Անապարողը տեղ չի հասնիր». սա մեր պապերէն մնացած խօսք է։

— Այո՛, այդ գիտեմ, բայց քանի եղանակը լաւ է, եւ քամի չկայ, բուքն ու բորանը կտրուած է, պէտք է անցնինք Քոպի լեռը։ Եթէ մի անգամ ալ բուք ու բորան լինի, այլեւս մնաս բարով ըսելու ենք Բաբերդի։

Քոպի լեռը կ'իյնայ Բաբերդ–Էրզրում երկարող ճանապարհի կիսուն։ Բարձր լեռ մըն է եւ խճուղին օձապտոյտ կը բարձրանայ մինչեւ լերան կատարը։ Ձմեռ ատեն, հարիւրաւոր ուղտեր եւ ձիեր կը զոհ-ւին այս լերան քամիին ու բուքին։ Իսկ ամառ ա-տեն, տասնեակ հազարաւոր ոչխարներ եւ արջառ կ'արածեն անոր լանջերուն վրայ։ Մեր ժողովուր-դի մէջ խօսքը առակ է դարձեր. «Հէ՜յ, Քոպի լերան ջո՞ւրը խմեր, խո՞տն ես կերեր». ասիկա կ'ըսեն, երբ տեսնեն թէ մէկը լաւ երեւոյթ մը ունի, գէր է։

Ահա այս լեռնէն էր, որ կ'ուզէր բոպէ առաջ անցնիլ Միսաք, եւ այդ պատճառաւ կը մտրակէր ձիերը։

Երեկոյեան ժամը 6–ի ատենները հասանք Գա-րապըյըգ (Եէնի Խան) կոչուած պանդոկը։ Սարսա-փելի ցուրտը սկսաւ եւ Սեւ գետի ցրտաշունչ քա-մին կը թափանցէր ողղակի մեր ներսը։ Անկարելի էր առաջ գնալ. ստիպուած մնացինք Գարապըյըգ պանդոկը, որ, մի քանի օր առաջ չէն, հիմա կը

պարզէր աւեր վիճակ մը, որուն պատասխանատու էին տուն վերադարձող ռուս զինուորները:

Հոս էր որ գիշերեցինք: Փայտ վառեցինք, բըզեցանք, քնացանք, կանգնեցանք, բայց չկըցանք հանգստանալ: Միսաք կ'երթար միշտ ջուր տալու ձիերուն, կրակ կը վառէր անոնց մօտ, որպէսզի չի մսին:

Կէս գիշերն անց էր, երբ, յանկարծ, շունս՝ Վիքթոր սկսաւ աղմկել, հաջել: Միսաք կ'ուզէր լռեցընել զայն, եւ բարկանալով կ'ըսէր.

— Անպիտա՛ն, ինչո՞ւ չես լռեր, ի՞նչ ես նկատեր: Այս մտրակը կը տեսնե՞ս, հոգիդ կը հանեմ:

Սակայն շունը կը հաջէր անընդհատ:

— Է՜յ Միսա՛ք, դուռը բաց, մի բան կայ. դոչեցի:

Միսաք բացաւ դուռը. շունն աւելի սաստկացուց իր հաջոցը, բայց դուրս չելաւ, որովհետեւ խիստ ցուրտ էր:

Երբ Միսաք եւ Միշա դուրս նետուեցան, շունն ալ սիրտ առաւ, ցատքեց անոնց առջեւ, սկսաւ հաջել ու վազել:

Տասը տասնեւհինգ րոպէ հազիւ անցեր էր անոնց մեկնելէն յետոյ, երբ մէկ երկու հրացանի ձայներ լսուեցան: Միսաքն ու Միշան վերադարձան, զէնքերնին առին ու նորէն մեկնեցան: Երկրորդ մեկնումէն անցեր էր կէս ժամ, անոնք վերադարձան, իրենց հետ բերելով երեք Երզնկացի հայեր: Այս խեղճերը ներս ինկան անլեզու, բայց վերջապէս կրցան ըսել.

— Հրացան արձակողները մենք չէինք, այլ տասնեակ մը ռուս զինուորներ, որոնք մենէ առաջ

կուգային եւ եթէ հոս հասած չեն, ուրեմն կորսըն-ցուցած են իրենց ճանապարհը:

Դառնալով ընկերներուս՝

— Է՛, տղե՛րք, պէտք է գտնել այդ զինուորնե-րը: Ելէ՛ք, ես ալ ձեզի հետ պիտի գամ:

Դուրս ելանք միասին եւ գնացինք Ճենիչ գիւղի ուղղութեամբ, որ կ՚իյնար խճուղիին ձախ կողմը, դէպի հարաւ:

Մթութիւնը արգելք կ՚ըլլար մեր տեսողութեան, ուստի մի քանի հրացան արձակեցինք, խորհելով որ կորսուած զինուորները նոյնպէս կ՚արձագանգեն:

Եւ սխալած չէինք, որովհետեւ հրացանի ձայ-ներ լսեցինք Ճենիչի կողմէն, իբրեւ պատասխան: Հիմա սկսանք պոռալ.

— Եկէ՛ք դէպի մեզ, եկէ՛ք դէպի մեզ:

Քիչ յետոյ տեսանք որ մթութեան ընդմէջէն քանի մը ստուերներ կը յառաջանան: Պահ մը կանգ առինք ստուգելու համար եկողներու ինքնութիւնը: Մութ գիշերուան տեսողութիւնը մարդուս ականջ-ներն են: Մենք լարեցինք մեր լսողութիւնը եւ լսե-ցինք ռուսական բառեր:

Համոզուելով թէ Ռուսեր են անոնք, դարձեալ գոչեցինք.

— Իտի սուտա, իտի սուտա, զիմլիակ: — Եկէ՛ք հոս, եկէ՛ք հոս, հայրենակիցներ:

Զինուորներն եկան մեզի, կէս սառած վիճակի մէջ: Քանի մը րոպէ յետոյ, զանոնք տարինք մեր կիսաւեր պանդոկը: Տաքցան եւ պատմեցին թէ ու-չացած զինուորներ են, եւ կուգան Երզնկայի ճա-կատէն.

Հարցուցի.

— Ո՞ւր կ՚երթաք:

— Կ'երթանք հոն, ուր գնացին մեր ընկերները։

— Բայց չէ՞ որ հազարաւոր զոհեր տալէ ետք միայն գրաւեցիք այս հողերը։

— Է՜հ, Ռուսիա լայնածաւալ երկիր մըն է, որ կը բաւէ մեզի։ Այս երկիրներու նուաճումը ցարերու եւ բուրժուաներու վատ հակումներուն հետեւանքով տեղի ունեցաւ։ Եթէ մեզի համար են այս հողերը, ի զուր տեղը տուինք այսքան զոհեր, որովհետեւ մեր կալուածատէրերու հողերը կը բաւեն մեզի նման քանի մը հարիւր միլիոն ժողովուրդի։

Տեսայ թէ նորագոյն գաղափարները խոր արմատներ ձգած են զինուորներու մտքին մէջ, ուստի չշարունակեցի խօսքս։

Ժամանակն ուշ էր արդէն. բոլորս ալ յոգնած էինք եւ ամէն մէկս գացինք կծկտեցանք մէյմէկ անկիւն եւ քնացանք։ Կրակը կը ճարճատէր բուխերիկէն վեր, իսկ Միսաք ձիերէն չէր բաժնուեր։ Գիշերն անցաւ խաղաղ։

Առտու, ժամը 10ին, ձիերը պատրաստ էին մեկնելու, երբ տեսանք քանի մը երիտասարդներ, որոնք պանդոկ ժամանեցին, ձիու մը վրայ բարձած քանի մը իրեղէններով։ Զանոնք ճանչցայ. Ներսիսեան վարժարանի այն աշակերտներէն էին, որոնց պաշտօն յանձնուած էր հեռագրական եւ հեռախօսային կապ պահպանել։ Գարապըլըղ Խանի կայանը վիճակուած էր երկու երիտասարդներու, որոնք այս կէտէն հաղորդակցութիւն պիտի պահէին Երզրումի, Մամախաթունի եւ Աշքալէի հետ, եւ եթէ հընար լինէր՝ նաեւ Երզնկայի։

Երիտասարդներու հետ քիչ մը խօսելէ ետք, մեկնեցանք։

Օրը սարսափելի ցուրտ էր։ Սեւ գետի քամին

անընդհատ կը փչէր։ Մեր ձիերը, զգալով քամիին սաստկութիւնը, ինքնաբերաբար կը վազէին առաջ, եւ սահնակը կը սահէր արագութեամբ։

Երկու ժամ յետոյ, արդէն Աշքալէ հասած էինք։

Ուղղակի գացինք կառավարական շէնքը, ուր չգտանք ո՛չ ոք, բացի մի ռուս պաշտօնեայէ։ Այս մարդը մնացեր էր, որպէս թէ փոխանցելու կառավարական գոյքերը գալիք նոր պաշտօնեաներուն։ Երբ տեսաւ մեզ, ուրախացաւ, բայց իր ուրախութիւնը կասկածելի էր, որովհետեւ շարունակ Սէյիտովի մասին կը խօսէր։ Այս պաշտօնեայի նկատմամբ իմ ունեցած կասկածները հաղորդեցի Կարին, զինուորական քոմիսար Տիգրան Աղամալեանին, Բաբերդ հասնելէս յետոյ, բայց, չգիտեմ ինչո՛ւ, դեռ երկար ժամանակ պահուեցաւ այդ պաշտօնին վրայ։

Այս ռուս պաշտօնեան պահանջեց մենէ, որ ըստանձնենք իր պաշտօնը եւ հոգը կառավարական գոյքերու, որպէսզի ինք մեկնէր։ Այս առաջարկը ըրաւ այն ժամանակ սակայն, երբ ստուգեց թէ մընալու միջոց չունէինք։ Վերջապէս, խոստացանք իրեն՝ տեղեկութիւն տալ Կարին։ Աշքալէ Բաբերդի գաւառին մէջ չէր իյնար, այլ կը պատկանէր Կարնոյ։

Աշքալէէն մեկնեցանք ժամը 1-ին եւ երկու ժամ յետոյ հասանք Բռնակապան։ Ժամանակը ուշ լինելուն պատճառաւ, որոշեցինք մնալ այստեղ եւ առտուն կանուխ անցնիլ Քոփ լեռը։ Բռնակապանի մէջ կային դեռ ռուս պաշտօնեաներ, որոնք կը ըսպասէին իրենց հայ փոխանորդեալներուն։ Հոս կար նաեւ մեծ քանակութեամբ ռազմանիւթ եւ ուտեստեղէն։

Պաշտօնեաներէն մին, ցաւելով, ըսաւ.

— Զենք ուզեր հեռանալ այստեղէն, մինչեւ որ հայերը մեզ չփոխարինեն։ Եթէ թողունք եւ հեռանանք այժմ, հաւատացած ենք թէ այս շրջանի քիւրտերն ու Թուրքերը աւարի պիտի տան ամէն ինչ։ Սակայն մնալու ալ հնարաւորութիւն չունինք, եւ, ո՞վ գիտէ, վաղը ի՛նչ անակնկալներ կը պատահին, որովհետեւ շրջապատուած ենք բազմաթիւ Թուրքերէ, որոնք զինուած են կանոնաւոր զէնքերով, եւ եթէ գիտնան որ հայերը սակաւաթիւ ուժերով պիտի գան հոս, իսկոյն կ՚ապստամբին։ Ասկէ զատ, անոնք դեռ կասկածի մէջ են, թէ Քեսքիթի եւ Շէյրանի զինուորութիւնը այս տեղէն պիտի անցնի։

Ըսինք իրենց որ սպասեն քիչ մը եւս, մինչեւ Կարինէն հասնին նոր պաշտօնեաներ։ Իբր օրինակ յիշեցինք Գարապըյըգ խանի հեռախօսային պաշտօնեաներու ժամանումը։

Այսպէս գիշերն անցուցինք Բոնակապան։

Առտուն կանուխ սկսանք բարձրանալ Քոպ լեռը, որուն բարձրութիւնը ծովու մակերեսէն 8104 ոտք է։ Մեծ դժուարութեամբ եւ 3—4 ժամէն հազիւ կրցանք բարձրանալ լերան գագաթը։ Ձիերն արիւն քրտինքի մէջ, շոգի կուտային զուրս իրենց պինչերէն։ Լերան գագաթին վրայ զանոնք մի քիչ հանգըստացնելէ ետք, սկսանք կտրել խճուղիին օձապտոյտ դարվարը։ Հեշտ էր այս՝ ձիերուն, որոնք կը թռչէին կարծես։ Միսաք չէր կրնար զսպել զանոնք եւ կը քրթմնջէր։

Այս արագութեամբ հասանք Քոպի խանը, որ կ՚իյնայ Բաբերդի սահմաններուն մէջ։ Հոս եւս կար մեծ քանակութեամբ ռազմանիւթ եւ ուտեստեղէն,

սակայն մէկ հատիկ զինուոր պահապան չկար, ամէնքը թողեր հեռացեր էին։

Քօղի խանէն սկսաւ իմ գաւառապետութեան պաշտօնը։ Ուստի Միշային յանձնարարեցի մնալ հոս, մինչեւ որ Բաբերդէն խումբ մը զինուորներ ուղարկէի պաշտպանելու համար պահեստները։ Քօղ խան՝ Կարին-Բաբերդ խճուղիին վրայ կը գտնուի եւ ութը ժամուան հեռաւորութիւն ունի Բաբերդէն։

Միշան իր պաշտօնին վրայ հաստատելէ յետոյ, մեկնեցանք։ Ճանապարհին՝ հանդիպեցանք Մատէն կայանը, ուր դիզուած էին մեծ քանակութեամբ ռազմանիւթ, ուտեստեղէն եւ զինուորական պիտոյքներ։Այստեղի պաշտօնէութիւնը հեռացած չէր։ Պաշտօնեաներն ընդունեցին զիս, որպէս գաւառապետ Բաբերդի, եւ խնդրեցին զիրենք փոխարինող ուժեր։ Խոստացայ անպայման գոհացում տալ իրենց բաղձանքին, Բաբերդ հասնելէս քանի մը օր ետք։

Նոյն օրը երեկոյեան ուշ ատեն հասանք Բաբերդ։

Մատէնի պաշտօնեաները հեռախօսով լուր տըւած էին ռուս գաւառապետին Մատենէն իմ մեկնումը։ Գաւառապետը, իր կարգին, յայտնած էր լուրը որբանոցի տեսուչ Գրիգոր Ամիրեանին, նաեւ Թուրք քաղաքապետին։

Երբ Բաբերդ մուտք կը գործէինք, քաղաքային պաշտօնէութիւնը, որբանոցի կառավարիչը իր որբերով, եւ քաղաքապետը, Թուրք եւ Հայ քաղաքացիներով, եկած էին դիմաւորելու զիս։

Դիմաւորող հասարակութեան քանի մը խօսք ըսելէ ետք, գաւառապետը առաջնորդեց մեզի համար պատրաստուած մի տուն։

Հետեւեալ օրը, առանց ժամանակ կորսնցնելու, այցելեցի կառավարչատունը, ուր Վլատիմիր Իվանովիչ, ռուս գաւառապետը սա խօսքերն ըսաւ.

— Մի տարիէն աւելի է որ կը գտնուիմ այս շրջանը եւ վարեր եմ տեղւոյս քաղաքային գործերը: Լիայոյս եմ թէ ինէ գոհ մնացած կը լինին թէ՛ հայ եւ թէ թուրք քաղաքացիներ: Դուք եւս յոյս ունիմ թէ դժգոհ չէք մնացած իմ գործունէութենէն, քանի որ զանազան առիթներով իրարու հետ գործեր ունեցեր ենք: Այժմ դերերը փոխուած են, եւ մենք իրարու կը հանդիպինք անգամ մը եւս տարբեր հանգամանքներու մէջ. դուք կուգաք հոս, իբրեւ գաւառապետ, իսկ ես կը դառնամ ձեր նախորդը: Ահա՛ կառավարչատունը, ահա պաշտօնեաները, ահա կառավարական մեքենան: Ձեր տրամադրութեան ներքեւ կը դնենք կառավարական գանձն ու բոլոր պաշտօնաթուղթերը: Փոխանցումը կը կատարեմ երբ որ կամենաք:

— Որքան շո՛ւտ յանձնէք, ա՛յնքան լաւ կը լինի ձեզ համար: Այսուհետեւ դժուար է ապրիլ հոս, այս միջավայրին մէջ, որովհետեւ ռուս զօրքերը թողուցին եւ հեռացան:

— Ես անմիջապէս կը յանձնեմ, բայց խնդիր մը ունիմ, զոր պիտի չմերժէք, կը յուսամ: Այդ՝ սա է.— Ձեր գալէն յետոյ, իմ պաշտօնէութեան հետ համարեա թէ քուն չենք մտեր ամբողջ գիշերը, խորհեր ենք մնալ այստեղ եւ վարել մեր պաշտօնները, միայն այն բացառութեամբ, որ ես դառնամ ձեր օգնականը եւ երկուքս միասին վայելենք այս տեղի դառնութիւններն ու քաղցրութիւնները:

Վլատիմիր Իվանովիչի այս առաջարկին վրայ

պահ մը խորհեցայ եւ աչքի առջեւ բերի գաւառին վարչական կացութիւնը:

Բաբերդի գաւառը բաժնուած է մի քանի գաւառակներու, եւ եթէ այս բաժանումներուն մէջ գործող բոլոր ռուս պաշտօնեաները թողէին հեռանային, այն պարագային Բաբերդ քաղաքին մէջ բնակող հայ երիտասարդներն ու ծերերը պիտի չի կրնային պաշտօնեաներու պարապը լեցնել: Ուստի Վլատիմիր Իվանովիչի առաջարկը գտայ նպատակայարմար: Սակայն ուրիշ միտք մը սկսաւ տանջել զիս, կը խորհէի, որ եթէ ռուս պաշտօնեաները մնան եւ դժբախտութեան մը ենթարկուին, ո՞վ պիտի լինէր պատասխանատուն:

Մտածումներս պարզեցի իրեն.

— Ձեր մնալը հոս կարեւոր է, որովհետեւ վարչական գործերու փորձառութիւնն ունիք, բան մը որ պիտի պակսի ինձ, երբ մեկնիք ու հեռանաք: Հետեւաբար ես կողմնակից եմ, որ մնաք արդէն հաստատուած պայմաններով: Այսուհանդերձ ունիմ ըսելիք մը. ո՞վ գիտէ վաղն ի՛նչ վերապահած է մեզի, դուք կը տեսնէք թէ՛ ռուս զինուորները կը քաշուին ամէնքը, հազիւ հարիւրեակ մը մնացեր է հոս քանի մը գնդացիրներով. անոնք ալ կը պատրաստուին մեկնելու քանի մը օրէն: Դուք գիտէք թէ անոնց թողած պարապը պիտի բռնեն հայերը, իսկ տեղւոյս հայերուն թիւը ծանօթ է: Չգիտեմ թէ մեր ունենալիք ուժերով պիտի կրնա՞նք այս շրջանին մէջ պահել մեր ռազմական եւ քաղաքային հեղինակութիւնը: Եթէ մենք ենթարկուինք ոեւէ փորձանքի, մեզի համար ցաւ չէ, որովհետեւ կ՚ուզենք պաշտպանել մեր երկիրը, իսկ դուք ին-

չո՞ւ ենթարկուիք մեր պատճառաւ զանազան վըտանգներու։ Այս բացատրութիւններէն յետոյ, նորէն կ՚առաջարկեմ, որ կատարէք փոխանցումը եւ մեկնիք դէպի Բաթում, Տրապիզոնի ճանապարհով։

Գաւառապետ Վլատիմիր Իվանովիչ պատասխանեց․

— Այո՛, մենք խորհեր ենք այդ մասին եւս, այս ուժերով շրջանը պահել կարելի չէ, սակայն մենք աւելի լաւ կը համարենք մնալ հոս, քան երթալ Ռուսաստան, ուրկէ ստացած մեր գաղտնի հեռագիրները ցոյց կուտան, որ Թիֆլիսէն անդին անցնիլ՝ շատ դժուար է։ Վերադարձող զինուորները երբեք չեն խնայեր իրենց սպաներուն եւ քաղաքային պաշտօնեաներուն։ Այս փաստերը աչքի առջեւ ունենալով, հաստապէս որոշեր ենք մնալ մինչեւ այն ատեն, երբ դուք կը հեռանաք այս տեղէն կամ կը հաստատուիք եւ մեզ այնպէս կ՚արտաքսէք։

— Ուրեմն, պատասխանատուութիւնը վերցընելով ձեր վրայ, կը մնաք ինձ հետ մինչեւ վերջը։

Վերջին անգամ երբ Թիֆլիսէն կը մեկնէի, ինձ հանդիպեցաւ Լէոնիտաս անուն Թիֆլիսցի ռուս ուսանող երիտասարդ մը, որ կը խօսէր բաւական լաւ հայերէն։ Այս երիտասարդը խոստացաւ իմ մեկնելէն քանի մը օր ետք ճամբայ իյնալ եւ գալ այնտեղ, ուր ես պիտի պաշտօնավարէի իբրեւ գաւառապետ։

Այն ժամանակ Լէոնիտասի խօսքերը չընդունեցի մեծ լըջութեամբ, այնուհանդերձ ըսի իրեն թէ ուրախութեամբ պաշտօն մը պիտի տրամադրէի իրեն, եթէ Բաբերդ գար։

Արդ, երբ կը խօսէինք ռուս դաւառապետին հետ պաշտօնեաներու մեկնումին կամ մնալու մասին, յանկարծ Յակոբն ու յիշեալ Լէոնիտասը մտան ներս։

Լէոնիտ, առանց բարեւելու, ուրախ տրամադրութեամբ մը իր խօսքերն ինծի ուղղելով, ըսաւ.

— Ի՞նչպէս, խօսքս կատարեցի՞։

— Ապրի՛ս, ապրի՛ս, կատարեցիր. Լէոնի՛տ, այս ռուս պաշտօնէութիւնը պիտի մնայ հոս, իսկ դու կը լինիս իմ քարտուղարը։ Այսօր կը հանգըստանաս, եւ վաղը կը ստանձնես ամբողջ վարչական թուղթերը եւ կը տեղեկացնես ինձ։

Եւ դառնալով դաւառապետին, յայտարարեցի թէ Լէոնիտ այլեւս իմ քարտուղարն է եւ փոխանորդաբար պիտի ստանձնէ փոխանցման գործողութիւնը։

Բոլորն ուրախացան։

Յետոյ թողուցի կառավարչատունը եւ գացի զինուորական կեդրոնատեղին, ուր կ՚ապրէին ռուս սպաներ։ Ասոնց թիւը եօթն էր եւ եօթն ալ ունէին զանազան պատասխանատու պաշտօններ։

ԼԸ.

Բաբերդի պահեստները.— Օտիշիլիձէէն հրահանգներ.— Օսեթին ոստիկաններու փախուստ.— Հսկայական հարստութիւն պահեստներուն մէջ.— Հայ պահապաններ եւ ստանձնում պահեստներու պահպանութեան.— Կազմակերպութիւն Բաբերդի երիտասարդութեան.— Պահեստներու թիւը կը կրճատենք.— Պահպանութեան չորս կէտեր.— Պաշտպանութեան յատակագիծ.— Հեռագիր-հեռախօս.— Ալեքսանդր Իվանովիչ եւ հաղորդակցութեան պաշտօնեաները.— Որբանոցին տեղափոխութիւնը.— Սարգիս Ոսկերիչեան եւ իր պատմութիւնը.— Հայ գիւղացիներու փոխադրութեան կնճիռը.— Հրացանաձգութիւն քաղաքին մէջ տուն մեկնող ռուս զօրքին կողմէ.— Թուղթերու եւ հաշիւներու ստանձնում Լէոնիտի կողմէ.— Առաջին հեռախօսային կանչը.— Թորգոմ եւ իմ կարգադրութիւնները. — Ցնորքներ.— Քիւրտերը կ'արգիլեն Մարանեանի ուժը՝ հասնելու Երզնկա.— Քելքիթ.— Շէյրանի ռուս հրամանատարին հրաւէրը:

Բաբերդ կեդրոնատեղին էր ռուսաց վեցերորդ զօրաբանակին: Հոս կ'ամբարուէր ամէն տեսակ պաշարեղէն: Հազարաւոր կառքեր, ամէն տեսակ իրեղէններով բեռնաւոր, ամէն օր կը մեկնէին դէպի Քիլքիթ, Շէյրան եւ Երզնկա: Ահա այս մթերքներուն եւ մթերանոցներու պատասխանատուներն էին այս խօթը ռուս սպաները:

Երբ մտայ զինուորական կեդրոնը (շտապ), սպաները յայտնեցին ինձ, թէ հրաման ընդունած են արդէն Զօր. Օտիշիլիձէէն՝ մնալ այնքան ժամանակ, մինչեւ կը հասնիմ ես, կը ստանամ բանալիները իրենց ձեռքէն եւ կը ստանձնեմ գործերու պատասխանատուութիւնը:

Սովորական քաղաքավարութենէ յետոյ, բոլոր սպաները խնդրեցին որ շուտով մարդիկ նշանակեմ, որոնք հսկեն թէ՛ պահեստներուն եւ թէ պաշտպանեն զանոնք: Այս պահեստներուն թիւը 40–50–ի կը հասնէր, հետեւաբար ատոնց պաշտպանութեան համար 50 հոգի պէտք էին մի ժամուան հերթապահութիւնը ապահովելու:

Այստեղ աւելորդ է յիշել, որ իմ Բաբերդ հասնելուս ժամանակները, 25 Օսեթին (տաղխստանցի) ոստիկաններ կային, որոնք լաւ ծանօթ էին ինձ իմ նախորդ այցելութեանս շրջանէն: Այս ոստիկանները, լսելով թէ Բաբերդ կը մնեմ իբրեւ գաւառապետ, չէին հանդուրժեր եւ հեծնելով իրենց ձիերը, մեկներ էին դէպի Պարխարեան լեռներու եւ Լազիստանի ուղղութեամբ:

Պարզ էր ուրեմն, որ իմ տրամադրութեան ներքեւ գտնուող ոստիկանական եւ զինուորական ուժերը շատ սակաւաթիւ էին: Այս պայմաններուն մէջ չէի գիտեր թէ ի՛նչ պէտք էր ընել: Միշտ կը մտածէի գտնել ելք մը, որ գոնէ փրկէր երեւոյթները: Ճար չկար, անհրաժեշտ էր փոխարինել ռուսերը:

Կանչեցի Գրիգոր Ամիրեանը, որ կառավարիչն էր որբանոցին եւ սպայ եղած էր թրքական բանակին մէջ: Լուր ուղարկեցի նաեւ Լէոնիտին, որ գայ:

Երբ երկուքը եկան, տասնեակ մը տեղացի հայ երիտասարդներու ընկերակցութեամբ, միասին դուրս ելանք ռուս սպաներու հետ եւ գացինք դէպի պահեստները:

Ամէն մի պահեստ աչքէ անցուցի եւ ստացայ բանալիները: Արձակեցի պահապան ռուս զինուոր-

ներն իրենց պատասխանատուութիւնէն։ Գլխաւոր եւ վտանգաւոր պահեստները, ուր ամբարուած էին փամփուշտ, Թնդանօթի ռումբ եւայլն, նաեւ վառօդատունը որ կը գտնուէր քաղաքէն դուրս, հսկողութեան ներքեւ դրի, նշանակելով հայ պահապաններ։ Ասոնց խիստ պատուէրներ տուի եւ պարզապէս ըսի, թէ պատասխանատու պիտի բռնուին ոեւէ պատահարի համար։

Հոս կ'արժէ որ գաղափար մը տանք ռուսական պահեստներու մասին։ Այս առթիւ, բաւական է յիշել ռուս սպային կողմէ ինծի ըսուած հետեւեալ խօսքերը.

— «Երբ հաստատուեցաւ Քերենսքիի կառավարութիւնը, մեծ ջանքեր թափուեցան կանոնաւոր կերպով պարենաւորելու զինուորութիւնը։ Ահա այդ օրէն մինչեւ զինուորական անիշխանութիւնը, օրական հարիւրաւոր կառքեր, պարէնով բեռնաւոր կը հասնէին Բաբերդ։ Ճակատի այս մասին զինուորները, որոնց թիւը կ'անցնէր 60 հազարը, կրնային վեց ամիս ապրիլ այս պահեստներէն, առանց դուրսէն բան մը ստանալու։

Եւ սպան կ'աւելցնէր.

— Պահեստները միայն հոս չեն։ Մենք ունինք ուրիշ պահեստներ Սատաղի, Թէքքէի, Մատէնի եւ Քոփ տաղի խանին մէջ։ Ահա այստեղի, այսինքն Բաբերդի պահեստներու պարունակութիւնը — 90 հազար փութ ալիւր, 12 հազար փութ շաքար, 4500 փութ իւղ, մօտ 16 հազար փութ հաճար, 25 հազար փութ աղած միս, 6 հարիւր գլուխ եզ՝ միայն Բաբերդի պահակազօրքին համար, նաեւ մօտ 40 հազար ձեռք հագուստ եւ կօշիկ։ Այլեւս չեմ տար թիւերը

մէւս իրեղէններուն, որոնք կը բաղկանան ձիու թամբէ, սպանդակէ, սանձէ, հայելիներէ, կառքերու մասերէ եւ այլ բազմատեսակ մանր մունր պիտոյքներէ։

Իսկ ռազմամթերքը հետեւեալն է.— 3 հազար փութ մօսինի վառօդ, 4½ միլիոն եռագծանի հրացանի փամփուշտ, 60 հազար թնդանօթի ռումբ, տասնեակներով գնդացիր, հազարաւոր հրացաններ եւ հարիւրաւոր կառքի ձիեր»։

Ահա այս հսկայ հարստութիւնները մեզի կը յանձնէին մեր ռուս եղբայրները։

Փոխանցման գործողութենէն ետք, կանչեցի ռուսահայ կանոնաւոր զինուորներ եւ առաջարկեցի որ մնան Բաբերդ։Մի քանին համաձայնեցան, իսկ երկու հոգի, իրենց ռուս սպային հետ միասին, մերժեցին, որովհետեւ վերջին շրջանին թալանած էին մաս մը Թուրքերու տուներ, եւ կ՚ուզէին շատ շուտ վերադառնալ իրենց ծննդավայրը՝ վայելելու համար աւարը։

Համաձայնող հայ զինուորները, մի հայ սպայի հետ, խոստացան մնալ ինձ հետ մինչեւ վերջը։ Գրիգոր Ամիրեանին եւ կապիտան (հարիւրապետ) Ալեքսանեանին, որ Կրօղնեցի էր, իրաւունք տուի իսկոյն կազմակերպելու Բաբերդի երիտասարդութիւնը։ Այս երկու սպաներու խորհրդակցութեամբ գրուեցան քանի մը թռուցիկ հրամաններ եւ ուղարկուեցան շրջանի հայ գիւղերը։ 18–50 տարեկան այր մարդիկը կանչուեցան զէնքի տակ. ո՛վ որ խոյս տար այս հրամանին անսալէ, պիտի ենթարկուէր խիստ պատիժի։

Երկու հայ ձիաւորներ տարին այս հրամանները դէպի հայ գիւղերը։

Քաղաքին մէջ 100 հայ երիտասարդներ կային, որոնք անմիջապէս եկան եւ յայտնեցին իրենց պատրաստակամութիւնը։ Անոնց չթոյլատրեցի, որ վերադառնան իրենց տուները, այլ ղրկեցի դէպի զօրանոց։ Իսկ Ամիրեանն ու Ալեքսանեանը ստանձնեցին զանոնք կազմակերպելու գործը։

Այսպէս, քանի մը օրուան ընթացքին, թէ՛ գիւղերէն եւ թէ քաղաքէն 350 հոգի, զանազան տարիքէ, եկան մտան զէնքի ներքեւ։ Այնուհետեւ սկսաւ անոնց կանոնաւոր մարզանքն ու պահեստներու պահպանութիւնը։

Ինչպէս յիշեցի, պահեստները շատ լինելուն՝ որոշեցինք կրճատել անոնց թիւը, կեդրոնացնելով զանոնք քանի մը գլխաւոր գիւղերու մէջ։ Այս գործը յանձնուեցաւ Արմենակ Պոլաւուրտեանի եւ Նիւգիւղացի Գարեգին Ներսէսեանին, որոնց տրամադրութեան ներքեւ դրուեցան քանի մը ոստիկան զինուորներ։ Այս երկուքը, իրենց հերթին, հաւաքեցին քաղաքին երիտասարդ թրքութիւնը եւ քանի մը օրուան մէջ յիսուն պահեստներու թիւը կրճատեցին հասցուցին 18-ի։

Մեր գործը այս պայմաններուն ներքեւ հեշտացաւ ըստ բաւականին։

Սակայն պարզ է, թէ մեր պաշտպանութեան գործը քաղաքով չէր վերջանար, պէտք էր ռազմական կէտեր նշանակել, եւ ամէն մի կէտում զետեղել զինուորներ, գոնէ փոքր քանակով։ Այս պատճառաւ ունեցանք մեր լայն ժողովը, որուն կը մասնակցէր Նախորդ ռուս գաւառապետը, որ աստիճանով գնդապետ էր եւ ծառայած էր ռուս-աւստրիա-

կան ճակատին վրայ, սակայն պատերազմի մէջ ստացած ծանր վէրքերուն հետեւանքով զրկուած էր Բաբերդ, իբր զաւառապետ։

Ժողովը որոշեց պահակներ դնել հետեւեալ կէտերուն վրայ եւ հնար եղածին չափ զինուոր կեդրոնացնել։

Ա.— Բլուր գիւղը, որ կ'իյնայ Երզնկա գացող ճամբուն վրայ, Բաբերդէն դէպի արեւմուտք։

Բ.— Ջիմազիլ գիւղը, Մասաթի շրջան, Բաբերդէն հարաւ-արեւելք։

Գ.— Խայիկ գիւղը, Ճորոխի եզերքը, Լազիստանի եւ Պարխարեան լեռներու ուղղութեամբ, Սպերի ճանապարհին վրայ։ Այս գիւղը կ'իյնայ Բաբերդի հիւսիս արեւելեան կողմը։

Դ.— Քըրզի գիւղը, Բաբերդէն հիւսիս արեւմուտք, Սիւրմէնէ երկարող ճանապարհին վրայ։

Առաջին ռազմական կէտը, որ Բլուրն է, պիտի կռուէր Երզնկայէն յառաջացող թշնամիին դէմ։ Այս վայրին զօրաց պետ նշանակուեցաւ Յակոբ Կիւրինլեան, որուն յանձնուեցաւ 27 զինուոր։

Երկրորդ կէտը, որ Ջիմաղիլ գիւղն էր, յանձնուեցաւ Հայկ Վարդերեսեանին։ Այս դիրքը վտանգաւոր չէր, որովհետեւ թշնամի յարձակումէ ազատ էր. միայն գործ պիտի ունենար, ի հարկին, տեղացի Թուրք ժողովուրդին հետ։ Այդ նկատումով ալ միայն տասը զինուոր յանձնուեցաւ Հայկին, պարտականութիւն դրուելով իրեն՝ վարել տեղւոյն վարչական գործերը եւ աշխատիլ որ Թուրք ժողովուրդը չգրգռուի։

Երրորդ կէտը, որ Խայիկն էր, յանձնուեցաւ Պետրոսին, որուն պաշտօն տրուեցաւ վարչական գործերու եւս հոդ տանիլ, նաեւ հսկել խլամ ժո-

ղովուրդի տրամադրութեանց վրայ։ Այս շրջանի ժողովուրդը, մեծաւ մասամբ հայկական ծագում ունեցող լազերէ կը բաղկանար, վերին աստիճան կրօնամոլ եւ հայատեաց հակումներով։ Անոր հրամանին յանձնուեցաւ 13–14 *հոգիէ բաղկացած իրեն համագիւղացի խումբ մը։*

Չորրորդ կէտը, որ Քըրգին *էր, յանձնուեցաւ յայտնի Իգնատիոսին, որուն երկար եւ աննման կեղծանունն է* «խենթ բժիշկ դաշնակցական Սասունի նորակոչ զինուոր»։ *Կովկասաբնակ Բաբերդցին եւ Ղրիմի Թերակղզիին մէջ ապրող հայութիւնը կը ճանչնան Իգնատիոսը այս կեղծանունով։*

Իգնատիոսի պարտականութիւնն էր հսկել Լազիստանի ճանապարհին վրայ։ Իրեն տրուեցաւ 16 *հոգի։*

Ահա ասոնք էին մեր պաշտպանութեան կէտերը, անոնց հսկիչներն ու զինուորները։ Պէտք է իսկոյն յայտնեմ, թէ մեր ուժերու քանակը թէպէտ փոքր, բայց որակը բարձր էր, ինչպէս պիտի համոզուինք հետագային։

Այս որոշումներն ու դասաւորումներն ընելէ ետք, իւրաքանչիւր խմբապետի հրաման տրուեցաւ, որ առնէ իր զինուորներն ու մեկնի իրեն յատկացուած վայրը։

Ժողովն այնուհետեւ անցաւ հետեւեալ հարցերու քննութեան։

Կրնայի՞նք արդեօք պաշտպանել Բլուրի դիրքերը մեր ունեցած սակաւաթիւ ուժերով։

Ի հարկէ ոչ։ Ուստի որոշուեցաւ, որ քաղաքի վերջին դիմադրութիւնը տեղի ունենայ Բաբերդ քաղաքի բարձունքներուն վրայ։ Հետեւաբար նշանակեցինք ռազմակէտեր ա) *Շէյիտ լերան լանջե–*

րուն, բ) Առիւծկայի բարձունքներուն, գ) Տուտուզարի վրայ, որ կը գտնուի քաղաքին հիւսիս արեւելակողմը: Եթէ խոստացուած թնդանօթները Կարինէն հասնէին ժամանակին, պիտի զետեղուէին այս վերջին լերան վրայ, ուրկէ պիտի կրնայինք ռմբակոծել թէ՛ թշնամին եւ թէ ապստամբ քաղաքը:

Քննութեան երկրորդ խնդիրը եղաւ հեռագիր — հեռախօսային հաղորդակցութիւնը մեր դաւառակներու պաշտպանութեան վերոյիշեալ գլխաւոր չորս կէտերուն հետ:

Ռուսները արդէն ունէին ամէն ինչ, հետեւաբար մեզի կը մնար նորոգել այն քանի մը գիծերը, զորս աւրած եւ փճացուցած էին տուն մեկնող ռուս զինուորները: Այս գործին համար պէտք էր մասնագէտ մը, որ կար արդէն, յանձին մեր ժողովին մասնակցող ռուսաց մէկ հեռախօսային պաշտօնեային: Ասոր մէ զատ, տակաւին մեկնած չէր Բաքերդի հեռագրային ռուս գլխաւոր կառավարիչ Աղեքսանդր Իվանովիչ: Այս երկու պաշտօնեաներն ալ տրամադրուեցան հայկական ծառայութեան, մանաւանդ հեռագրայինը՝ Աղեքսանդր Իվանովիչ, որ ծընած լինելով Թիֆլիս, կը խօսէր բաւական սահուն հայերէն:

— Ես կը մնամ ձեզ հետ, կ'ըսէր ան, եւ եթէ Հայաստան ստեղծուի եւ դուք պահէք զիս, կը լինիմ մին Հայաստանի քաղաքացիներէն եւ կը վարեմ իմ պաշտօնը:

Իրեն ալ յանձնուեցաւ հեռագիր — հեռախօսային վարիչի պաշտօնը, լիազօրութեան իրաւունք տրուելով, որ ստանայ բոլոր պիտոյքները պահեստներէն եւ վարձէ անհրաժեշտ պաշտօնեաներ: Աղեքսանդր Իվանովիչ խսկոյն ձգեց ժողովը եւ մեկ-

նեցաւ բանակցութեան մտնելու իր տրամադրութեան ներքեւ գործող ռուս հեռագրային պաշտօնեաներուն հետ, որոնք տակաւին մեկնած չէին:

Իվանովիչի փորձն անցաւ անյաջող, որովհետեւ ռուսերը չհամաձայնեցան: Աւելի վատը այն էր, որ անոնք հաւաքած էին հեռագրական բոլոր մեքենաները՝ իրենց հետ տանելու համար: Տակաւին վերջ գտած չէր ժողովը, երբ Իվանովիչ եկաւ հաղորդելու այս արդիւնքը:

Ժողովն այս առթիւ մտքերու փոխանակութենէ մը ետք, որոշեց չթոյլատրել, որ այդ պաշտօնեաները դուրս հանեն մեքենաները Բաբերդէն, քանի որ անկարելի էր յարաբերութիւն պահել դրսի աշխարհին հետ, առանց այդ գործիքներուն: Ուստի սպայ Ալեքսանեանը ղրկեցինք երկու զինուորով այդ պաշտօնեաներուն, հրաւիրելով զիրենք մեր ժողովին: Քանի մը վայրկեան ետք, պաշտօնեաներէն երկուքը ներկայացան ժողովին:

Անոնց հարցուցինք.

— Ինչո՞ւ չէք ուզեր մնալ, եւ ինչո՞ւ կ'ուզէք նոյնիսկ մեքենաները տանիլ ձեզ հետ:

— Ռուսերը չեն մնար այստեղ, ամէնքը կը մեկնին: Իսկ մեր վրայ պարտք դրուած է, որ երբ լքենք ոեւէ տեղ ու հեռանանք, մեքենաները տանինք մեր հետ, եւ եթէ հնար չէ այդ, ջարդենք փչրենք:

— Այո՛, ձեր ըսածը ճիշդ է, սակայն այդ պիտի լինի այն ժամանակ, երբ մեր զօրքը կը պարտուի եւ կը նահանջէ: Հիմա ո՛չ նահանջ կայ եւ ո՛չ թշնամի: Եղածը պաշտօնէութեան մի տեսակ փոփոխում է: Պէտք է ըմբռնէք, թէ հրաման ունիմ վերին հրամանատարէն եւ Բարձր Հայքի դրաւեալ

վայրերու ընդհ․ նահանգապետ Ավերիանովէն, որոնցմէ ստացած պաշտօնագիրներս ահաւասիկ։ Այժմ ես կ'առաջարկեմ ձեզի թողուլ բոլոր մեքենաները։ Իսկ եթէ կ'ուզէք, մնացէք հոս եւ ստացէք ձեր ռոճիկները, մանաւանդ Ռուսիոյ ներքին վիճակը կը թոյլատրէ, որ մնաք առժամանակ։ Իսկ եթէ կը պնդէք մեկնիլ, դա՛ ձեր գործն է։

Պաշտօնեաներն այլեւս չպնդեցին, որ մեքենաները իրենց հետ տանին, այլ խնդրեցին միայն որ դիւրութիւններ տանք իրենց մեկնելու դէպի Տրապիզոն։ Առանց ժամանակ կորսնցնելու, անմիջապէս քանի մը ձիեր եւ կառք մը յատկացուեցան, եւ անոնք պատրաստուեցան իսկոյն մեկնիլ, իսկ Ալեքսանդր Իվանովիչ դարձեալ հեռացաւ ժողովէն նոր կարգադրութիւններ ընելու։

Ժողովին քննութեան երրորդ հարցը եղաւ որբանոցը, ուր կը խնամուէին 65–70 որբեր։

Եթէ թշնամին մեծ ուժերով յառաջխաղար, որոշ էր թէ մենք պիտի չկրնայինք պաշտպանել մեր շրջանը եւ պիտի հարկադրուէինք նահանջել։ Ի՞նչ պիտի լինէր այդ պարագային խուճապի մատնըւող որբանոցին վիճակը։ Հարցը բաւականին լուրջ էր։

Երկար խորհրդակցութենէ յետոյ, որոշեցինք անմիջապէս տեղափոխել որբերը դէպի Կարին։ Այս հոգը յանձնուեցաւ յայտնի տիկին Զարուհիին եւ քանի մը տարիքաւոր մարդերու, որոնց տրամադըրւեցան քանի մը սահնակներ։

Որոշուեցաւ հետեւեալ օրը, 1917 դեկտ․ 12, որբերը ճամբայ հանել։

Ահա այսպէս, ձախող պարագաներ կը հարկադրէին, որ քանդէինք Բաբերդի Սարգիս Ոսկե-

րիչեանի, Մոսկուայի հայկական կոմիտէի կողմէ Բաբերդ ղրկուած այդ եռանդուն երիտասարդին ջանքերով զարգացած այդ որբանոցը։

Խօսքին կարգը կը պարտաւորեցնէ զիս փոքրիկ չեղում մը ընել հոս, ցոյց տալու համար թէ որո՞ւ զաւակ է Սարգիս Ոսկերիչեան։

Ականատեսներ կը վկայեն, թէ 1895 Թուականին, Բաբերդի կոտորածին ժամանակ, գազան Թուրք ամբոխը յարձակեցաւ Ոսկերիչեան տան վրայ, եւ խուժանի գլխաւորը սա պահանջն ըրաւ Սարգիսի հայր՝ Յովհաննէսէն.

— Յովհաննէ՛ս, եթէ կ'ուզես որ միւս կեավուրներու նման չան սատակ չլլնիս, կինդ՝ Զումունը ինծի տուր։ Ատո՛վ միայն կը փրկես կեանքդ։

Զումուն, իր ժամանակին, Բաբերդ քաղաքի գեղեցկուհիներէն մին էր։ Թուրքերը՝ երբեք չէին հանդուրժեր, որ կեավուր մը այդպիսի գեղեցիկ կին ունենայ։ Անոնք վաղուց առիթ կը փնտռէին խլելու այդ կինը, փճացնելով անոր ամուսին Յովհաննէսը։

Հիմա պատեհ առիթը եկած էր, Զումունը Թուրք հարէմը փոխադրելու։

Յովհաննէս արդէն գիտէր վախճանը սկսուած կոտորածին։ Ուստի իր տան մէջ, երկու հրացաններ լեցուցած, կը սպասէր։

Երբ Զումունի անունը լսեց, ինչպէս կը պատմեն իրազեկ անձեր, Յովհաննէս պատասխանեց պաղարիւնով։

—Զենէ մէկը Թո՛ղ մօտենայ դրան եւ ես անոր կը յանձնեմ Զումունը։

Վաւաչոտ Թուրք գլխաւորը երբ լսեց մեղմ եւ

գիշող ձայնը Յովհաննէսին, յառաջացաւ ուրախանալով եւ ըսաւ.

— Փա՛ռք Աստուծոյ, որսը ձեռք ձգեցի։

Եւ հազիւ քանի մը քայլ առաջացեր էր դէպի դուռը, ահա յանդուգն Յովհաննէս արձակեց իր հրացանը եւ Թուրքը, ճակատէն գնդակահար, ինկաւ անկենդան գետին։

Թուրք խուժանը տեսնելով կեավուրին յանդգնութիւնը եւ դիտապաստ անկումը իր պետին, ալլա՛հ, ալլա՛հ աղաղակներով յարձակեցան տան վրայ։

Սկսաւ անհաւասար կռիւը։ Յովհաննէս մէկ պատուհանէն միւսը թռչելով, դիմադրեց քաջաբար եւ սպաննեց քանի մը Թուրքեր եւս։

Սակայն Թուրք ամբոխը չուզեց նոր զոհեր տալ եւ կրակ ձգեց Յովհաննէս Ոսկերիչեանի բնակարանը շրջապատող տուներուն մէջ։ Հրդեհը սկսաւ լափել ուրիշ տուներու հետ միասին Յովհաննէսի տունն ալ։ Այս ծուխ ու բոցերու, գնդակներու եւ որոտումներու մէջէն Յովհաննէսի մայրը հրաշքով կրցաւ ազատել Սարգիսն ու իր քոյրը։ Իսկ Յովհաննէս եւ Զումուն այրուեցան բոցերու մէջ եւ երբեք չուզեցին ողջ անձնատուր ըլլալ Թուրք արիւնարբու խուժանին։

Կոտորածէն ետք, Սարգիս, հազիւ 10–12 տարեկան, ղրկուեցաւ Էջմիածին, Գէորգեան ճեմարանը, որուն յառաջադէմ աշակերտներէն մին հանդիսացաւ։ Ապա, կտակի մը տրամադրութեան համաձայն, մտաւ Մոսկուայի համալսարանը։

Ներկայիս Սարգիս Ոսկերիչեան մին է Քիեվի Համալսարանի ուսուցիչներէն։

Հիմա դառնալ անցնինք մեր բուն նիւթին։

Ժողովը զբաղեցնող չորրորդ հարցը գիւղերու վիճակն էր։

Ինչպէս տեսանք այս յուշերու ընթացքին, ամբողջ հայ գիւղերու մէջ զետեղուած էին վերապրող գիւղացիներ, որոնցմէ զէնք բռնողներուն հրաման տուած էինք հաւաքուիլ քաղաք եւ զինուորագրուիլ։ Սակայն, այս պայմաններուն ներքեւ, գիւղական կիներն ու երեխաները կը մնային անպաշտպան։

Հարցը լուրջ եւ ծանր էր։ Երկար մտածեցինք։ Արդեօք պէ՞տք էր այս անպաշտպան գիւղացիութիւնը փոխադրել ապահով վայր մը, ինչպէս կը փոխադրէինք որբերը։

Ժողովականներէն մաս մը կը պնդէր, թէ պէտք էր զանոնք անմիջապէս փոխադրել։

Այս միտքն իրաւացի հիմքեր ունէր, սակայն կարեւոր բան մը կը դժուարացնէր հարցը։ 350 երիտասարդ եւ միջին տարիքի տէր մարդիկ զէնքի տակ մտած էին եւ ամէնքն ալ ամուսնացած էին։ Ահա այս զինուորներու ընտանիքներն էին, որ կ՚ուզէինք փոխադրել։ Արդ, հարց կը ծագէր, թէ այս զինուորները պիտի հանդուրժէի՞ն մնալ, թէ դասալիք պիտի լինէին, եթէ ուզէինք խկոյն փոխադրել անոնց ընտանիքները եւ ճամբայ հանէինք։

Կարեւոր այս խնդիրը վճռել՝ ժողովին համար շատ դժուար էր, ուստի յետաձգեցինք եւ որոշեցինք մի քանի հաւատարիմ ու վստահելի տղաներ ձգել զինուորութեան մէջ եւ հասկնալ զինուորներու տրամադրութիւնը այս հարցին մէջ։ Ընտրեալներն եղան Միսաքը, Գարեգինը եւ Մանուկը։

Այս երիտասարդները հետեւեալ օրուան ժողովին պիտի բերէին իրենց քննութեան արդիւնքը։

Իսկ ժողովը այս հարցով ալ փակուեցաւ։

Դուրսը կ՚որոտային հրացանները, Թուրքերը սարսափահար՝ փակուած էին իրենց տուներէն ներս։ Շուկայի խանութները բոլորը գոց կը մնային։

Այս թոհ ու բոհին մէջ վերադարձայ իմ պաշտօնատեղին, կառավարչատունը, ուր Լէոնիտ, իմ քարտուղարը, բաւական աշխատանք կատարած էր։ Ան հաշիւներն ու պաշտօնաթուղթերը բոլորը ստանձնած էր, հետեւաբար ըսաւ ինձ.

— Ժամանակ ունի՞ք իմ զեկոյցը լսելու։

— Է՛հ, Լէոնի՛տ, զեկոյց լսելու ժամանակ չէ, դուրսը հսկայական գործեր կան կարգադրելիք։ Երբ վճռականապէս հաստատուինք մեր հայրենիքին մէջ եւ ամէն ինչ ստանայ լաւ ընթացք մը, այն ատեն մանրամասն զեկուցում կուտաս ինծի։

Եւ ահա կը հնչէ առաջին հեռախօսը. Զինուորական պաշտօնատունէն կը կանչեն զիս եւ կը յայտնեն թէ Կարինէն կ՚ուզեն խօսիլ հետս։ Կը փութամ այդ պաշտօնատունը, նստած իմ կապոյտ նժոյգին վրայ, որ կը կոչուէր Սէմէտ խան։

Հեռախօսողը գնդ. Թորգոմն էր։

— Է՛հ, ինչպէ՞ս էք, ի՛նչ կ՚ընէք, Սեպո՛ւհ։

— Ոչի՛նչ, մի քանի կարգադրութիւններ ըրի, ռազմակէտեր նշանակեցի, զինուորներ ուղարկեցի, սակայն գիտցի՛ր, որ զինուորներու այս թիւով ոչինչ կրնայ դուրս գալ։ Նոյնիսկ եթէ թշնամի կանոնաւոր զօրք չգայ, չրջակայ Թուրքերու հետ անգամ չենք կրնար գլուխ ելլել, ուստի կը սպասեմ ձեր օգնութեան։ Պիտի կրնա՞ք ոեւէ օգնութիւն ղրկել։

— Առայժմ բան մը չենք կրնար ընել. կը սպա-

սենք Անդրանիկի գալուն։ Կը լսենք թէ 15000 զօրքով պիտի հասնի։ Այդ պարագային, եթէ յօժարի ուղարկել մաս մը ուժ, կ'իմացնենք քեզի։ Դու, ի հարկէ, գիտես այն ծրագիրը զոր յղացած եմ։ Շուտով պիտի յայտարարեմ Հայաստանի անկախութիւնը։ Սա՛ որոշուած եւ վճռուած բան է։ Երբ թնդանօթները կ'որոտան այստեղ, դու ալ այդտեղ կը կատարես տօնախմբութիւնը։

— Գնդ. Թորգո՛մ, դա լուրջ խնդիր է, եւ կ'ակընկալեմ որ պահես ծանրութիւնդ։ Ես կը յայտնեմ քեզի, թէ մեր այժմու ուժերով չենք կրնար պաշտպանել այս շրջանը, եւ դու, ի պատասխան, կը յանձնարարես անկախութեան տօնախմբութիւն։ Քու ընթացքը ծիծաղը կը շարժէ նոյնիսկ պղինձի մէջ եփած հաւուն։ Սպասէ՛, թո՛ղ գայ Զօր. Անդրանիկը, եւ անոր հետ խորհրդակցելով կատարէ ինչ որ ծրագրեր ես։

— Չէ՛, մինչեւ անոր գալը, այս աfթը պէտք է կատարուած ըլլայ եւ Զօր. Անդրանիկ կատարուած իրողութեան մը առջեւ պիտի դնեմ։

— Ես հակառակ եմ, այսուհանդերձ ձեռքս ուժ մը չկայ արգիլելու քեզ։ Ըսէ՛ ինձ, թէ ուղարկեցի՞ք օգնութիւն Մուրատին։

— Այո՛, 250 զօրք ղրկեցինք կապիտան Մատէնճեանի հրամանին ներքեւ, բայց անոնք Զիլիկի կիրճում քրդերու հետ կռուի բռնուելով, վերադարձեր են Մամախաթուն՝ ուր կը սպասեն։ Մատէնճեան քանի մը տեղէ վիրաւորուեր է։ Այժմ կը սպասեմ Զօր. Անդրանիկի գալուն, որպէսզի նոր ուժեր ղրկեմ աւելցնելու Մամախաթունի ուժը, եւ այդպէս հրաման ընեմ որ յառաջանան դէպի Երզնկա։

— Լսէ՛, գնդ. Թորգոմ, այս օրերս Բաբերդի անունով կամաւորներ պիտի գան, ուստի, ինչպէս քեզի ալ խօսած եմ, չլինի որ բոպէ մը իսկ պահես զանոնք այդտեղ, որովհետեւ իմ կացութիւնը շատ վտանգաւոր կը գտնեմ հոս: Դու գիտնալու ես, որ եթէ մենք վտանգուինք այս շրջանին մէջ եւ հեռանանք, Մուրատի նահանջի գիծը կտրած կը լինի:

— Շա՛տ լաւ, շա՛տ լաւ: Կը լսեմ թէ մեծ ուժերով հոս կը հասնի Զօր. Անդրանիկ, եւ այն ատեն դո՛ւ ալ կը լինիս ապահով, Մուրատն ալ:

— Ի՞նչ, նոր տեղեկութիւն ունի՞ս: Արդէն ուժերը բազմապատկե՞ր է: Չե՞ս կրնար ըսել թէ ո՛րքան է թիւը:

— Ճիշդ որ չեմ գիտեմ, բայց այնպիսի թիւերու մասին կը խօսին, որ ես ինքս ալ կը զարմանամ:

— Մի՛ զարմանար եւ ըսէ ինծի քու լսած թիւը:

— (Ծիծաղելով) 15–20,000 կ'ըսեն, չգիտե՛մ:

— Ա՛յ, ո՛ղջ կեցիր, Անդրանի՛կ: Թորգո՛մ, ան պիտի փրկէ մեր երկիրը: Հա՛, թնդանօթներու մասին մտածէ: Եթէ, իրաւ, պիտի պահենք այս շրջանը, առանց թնդանօթի եւ առանց կանոնաւոր սպաներու ոչինչ կրնանք ընել, մանաւանդ խուլ գրոյցներ կան, որ Շէյրանի եւ Քելքիթի կողմի ռուս զինուորութիւնը քաշուածին պէս, անոր տեղը պիտի բռնէ թուրք զինուորութիւնը, եթէ ի հարկէ, վրաց զօրքը չկանխէ թուրք զօրքը:

— Թնդանօթներ շատ ունինք, որոնցմէ կրնամ ուղարկել, բայց ո՛չ սպայ ունինք եւ ոչ ձիեր: Այսուհանդերձ կրնամ փուրկոններ տրամադրել, եթէ այդ տեղէն ձիեր ղրկէք:

— Ձիեր շատ կան հոս, բայց ո՞վ պիտի կազ-

մակերպէ Թնդնաօթաձգութեան գործը։ Ո՛չ ես կը հասկնամ Թնդանօթէ եւ ոչ ալ այստեղ գտնուող ըսպաները։

— Բաւական դժուար հարց է. պիտի սպասենք մի քանի օր ալ, տեսնելու թէ եկողները ի՞նչպիսի ուժերէ բաղկացած են։ Այն ատեն, հարկաւ, որոշում մը կուտանք։ Միայն դու մի մոռանար տօնելու Անկախութեան տօնը։

— Ցտեսութիւն։

Եւ փակուեցաւ հեռախօսը։

Դեռ դուրս չելած Շտապէն, հեռագրապետ Ալէքսանդր Իվանովիչ յայտնեց ինձ.

— Քելքիթի եւ Շէյրանի ռուս ընդհ. հրամանատար Զօր. X կ՚ուզէ որ անմիջապէս մեկնիք Քելքիթ, իրեն հետ տեսակցելու եւ տեղեկութիւններ հաղորդելու՝ եւ Թիֆլիսի ծրագիրներու նկատմամբ։ Ինձ պատուիրեց նաեւ, որ կարելի եղածին չափ քիչ զինուորներով մեկնիք Բաբերդէն, որպէսզի աղմուկ չբարձրանայ եւ կասկած առաջ չգայ։ Այժմ ան կը սպասէ պատասխանի եւ կ՚ուզէ գիտնալ, թէ ե՞րբ կրնաք մեկնիլ եւ քանի՞ մարդով։

— Կը խնդրեմ որ հաղորդէք իրեն, թէ հինգ օրէն առաջ չեմ կրնար մեկնիլ իր մօտ, եւ եթէ մեկնելու լինիմ, անպայման յիսուն ձիաւոր ինծի պիտի ընկերանան։ Եւ որպէսզի տեղի չտամ կասկածի, պիտի ճանապարհորդեմ գիշերը, որովհետեւ ինձ ընկերացող ձիաւորները լաւ ծանօթ են այդ ճանապարհներուն։ Յոյս ունիմ թէ պիտի հաւանի այս կարգադրութեան, եւ ցոյցի պիտի չվերագրէ զայն, որովհետեւ անհրաժեշտ է կանխագուշանալ կարելի ոեւէ դաւադրութեան դէմ որ կրնայ սարքուիլ մեր

անցնելիք գծին վրայ, ուր քիւրտեր եւ Թուրքեր կը վխտան։

Աղեքսանդր Իվանովիչ իսկոյն մեկնեցաւ, իմ խօսքերը հեռագրով հաղորդելու Քելքիթի ռուս ընդհանուր հրամանատարին։

Լ Թ.

Յոյներ.— Զեկուցում Յանձնախումբի.— Խորհրդակցութիւն եւ որոշում հայ գիւղերու մասին.— Ռուս հեռախօսային *սիստեմ*.— Ազամալեան կը խօսի Էրզրումէն.— Սէյիտով, Զօր. Օտիշիլիձէ եւ Բաքերդի ալիւրները.— Մուլխաի X եւ իր դերը.— Գիշերային այցելութիւն մը.— Ռուբէն Տէր Մինասեանի հեռագիրը քիւրտահայ համագործակցութեան մասին.— Յեղապետին քաղաքականութիւնը.— Մեկնող ռուս զօրքերը. — Գնդացիրներու խնդիր.— Յոյներու գործակցութեան համար դիմումս Տրապիզոնի Յոյն Մետրոպոլիտին.— Յոյն պատգամաւորութիւն մը.— Թալանող ռուս *քոմենտանտը*.— Տեղեկատուութիւն առ Զօր. Օտիշիլիձէ.— Դաւադրութիւն հայ զինուորութեան դէմ.— «Սէյիտով» եւ Աշքալէի կասկածելի պաշտօնեան:

Իվանովիչի մեկնումէն ետք, ես ալ դուրս ելայ եւ ուղղուեցայ իմ պաշտօնատեղին:

Այդ օրը դեկտեմբեր 14-ն էր:

Ճանապարհին մի խումբ յոյներ պատահեցան ինձ, եւ ըսին թէ կարեւոր տեղեկութիւններ ունին հաղորդելու: Հարցուցին նաեւ, թէ ե՞րբ կրնամ զիրենք ընդունիլ ունկնդրութեան: Պատասխանեցի, թէ հետեւեալ օրը, դեկտեմբեր 15-ին, առտուան ժամը 9-ի մօտերը, կրնան գալ իմ զինուորական պաշտօնատեղին:

Երբ հասայ պաշտօնատեղիս, ժողովի մէջ հաւաքուած գտայ քաղաքային պաշտօնեաները, երկու հայ սպաները, եւ մի քանի ուրիշ աչքի ընկնող տղաներ: Ժողովին եկած էին նոյնպէս Միսաքը, Գարեգինը եւ Մանուկը:Վերջին երեքը նախորդ իրիկ-

ւան ժողովին մէջ իրենց վստահուած պաշտօնի մասին պատրաստած էին զեկուցում մը, զոր հաղորդեցին մեզի հետեւեալ կերպով.—

— Մտանք զինուորներու մէջ, հետաքրքրուեցանք իրենց ընտանիքները ապահով վայրեր փոխադրելու խնդրով, սակայն տեսանք, որ շատ դժուարահաճ են։ Զանազան պատճառաբանութիւններ կ՚ընեն — ի՞նչպէս ղրկենք, մինակ են, ո՞վ պիտի նայի անոնց, մենք միջոցներ չունինք դրամ եւ ծախս տալու, այժմ քիչ շատ պաշար ունին տուներու մէջ, կերպով մը կ՚ապրին, եւայլն, եւայլն։ Ասոնց նման շատ մը պատրուակներ առաջ բերելով, տեսանք թէ չեն ուզեր բաժնուիլ իրենց ընտանիքներէն։ Հետեւաբար, մենք եկանք այն համոզման, որ եթէ ընտանիքները ուղարկենք, զինուորները դասալիք պիտի լինին եւ գնան անոնց ետեւէն։

Այս զեկուցումը լսելէ յետոյ, դարձայ ժողովին եւ ըսի.

— Հիմա որ լսեցիք այս զեկուցումը, կ՚ուզեմ որ գոնէ իւրաքանչիւրը յայտնէ իր կարծիքները։

Ամէնքը լուռ էին եւ ոչինչ կ՚ուզէին խօսիլ, միայն Նախորդ գաւառապետ եւ իմ օգնական Վլատիմիր Իվանովիչ ըսաւ.

— Եթէ չուտով կանոնաւոր ուժ հասնի մեզի, կը յայտարարենք զինուորական վիճակ, այն ատեն, ո՛վ որ չլսէ զինուորական հրամանը, կ՚ենթարկուի խիստ պատժի։ Այն ժամանակ միայն, եւ առանց այլեւայլի, կրնանք ընտանիքները փոխադրել ապահով վայրեր։

— Այո՛, շատ ճիշդ էք, պ. Իվանովիչ, բայց հարց է, թէ ե՞րբ կուգայ այդ ուժը։ Շատ դժուար է ուժերու մասին մտածել այժմէն։ Իմ կարծիքն է,

որ անմիջապէս գրենք հրամանը, որպէսզի բոլոր գիւղացիները գաղթեն քաղաք: Եթէ ոեւէ աննըպաստ բան պատահի, անոնք հոս հաւաքուած կը լինին արդէն եւ ասկէ կը բռնեն նահանջի ճանապարհը: Ես ուրիշ միջոց չեմ տեսներ: Մանաւանդ եթէ ընտանիքները այստեղ լինին, շատ հեշտութեամբ կրնանք այս ուժը մեր ուզած կողմը շարժել: Զինուորները այս կերպով ապահովուած կը լինին ոեւէ պատահականութեան եւ վտանգի դէմ:

Իմ կողմէ եղած սոյն բացատրութիւնները լսելէ ետք, ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց, որ գըրուի հրամանագիր եւ գիւղացիները կանչուին քաղաք:

Ժողովը վերջացաւ այսպէս եւ դեկտեմբեր 14-ը իրիկուն եղաւ:

Կ՚ուզէի դուրս ելլել, երբ հեռախօսը սուլեց:

Հեռախօսային իմ զրոյցը արձանագրելէ առաջ, կ՚ուզեմ քանի մը տեղեկութիւններ տալ ռուսերու կողմէ գործածութեան դրուած հեռախօսային կազմածներու դրութեան (սիսթեմ) նկատմամբ:

Ռուսերէ գործածուած հեռախօսին անունն էր Ֆանիչսկի: Հեռախօսի թելերը դրուած էին միալար կամ մէկ թելով: Այս գործիքը ո՛ր վայրին մէջ որ հաստատուած լինէր, խօսակցութիւնը կը լսուէր բոլոր միւս վայրերէն, որոնք օժտուած էին նոյն գործիքով: Օրինակ, եթէ ուզէի Բաբերդէն խօսիլ Էրզրումի հետ, խօսակցութիւնս պիտի լսէին Մամախաթուն, Աշքալէն, Բոնակապանը եւ Հասան Քալէն: Նոյնիսկ պիտի լսէին Մուշէն եւ Կամուրջէն, եթէ գործիքը ուժեղ լինէր: Ահա այս դրութեամբ կը վարէին ռուսները իրենց հեռախօսային հաղորդակցութիւնը: Եթէ թշնամին մի քիչ ճարպիկ լրտեսութիւն ընէր, կրնար լսել մեր բոլոր գաղտ-

նիքները, զետեղելով համապատասխան գործիք մը ռեւէ կէտի վրայ։ Եւ ո՞վ կրնայ պնդել, թէ Թուրք լրտեսութիւնը զիմած չէր այդ միջոցներուն։

Հիմա լսենք, թէ ի՛նչ կը հաղորդէ մեզ հեռախօսը, որ կուգար Կարինէն։ Խօսողն էր Տիգրան Աղամալեան, որ կը հարցնէր․

— Ո՞վ է հեռախօսողը։

— Բար՛եւ, ընկեր Աղամալեան, ե՛ս եմ։

— Բարեւ, բարեւ, Սեպո՛ւհ։ Ինչպէ՞ս էք, լաւ էք, գործերն ի՞նչպէս կ՚երթան։ Շատ զինուոր ունի՞ք։

— Արդէն դու գիտես այս տեղի հայ բնակչութեան թիւը։ Ատկէ կրնաք եզրակացնել, թէ քանի՛ զինուոր կրնանք ունենալ։ Իսկ դուք, փառք Աստուծոյ, մինչեւ այսօր ոչ մի օգնական ուժ չէք ուղարկած։

— Տնաչէ՛ն, հազիւ կարողացանք Մուրատին ուղարկել մի քիչ օգնական ուժ, որ դժբախտաբար կռուի բռնուելով, մնաց կէս ճամբան։ Այժմ կը սպասենք Զօր․ Անդրանիկի գալստեան։ Տեսնե՛նք թէ ի՛նչ ուժեր պիտի բերէ։ Եթէ ան ալ եկաւ եւ ըսաւ քեզ նման, որ «Բաբերդ կ՚երթամ իբրեւ դաւաճան», այն ատեն վայն եկաւ մեզ տարաւ։ Ինչ որ է, հիմա կարեւոր բան մը ունիմ ըսելու քեզի։ Սակայն նախ դու ըսէ ինձ, թէ ի՛նչ պաշարեղէն ունիք այդտեղ։

— Ինչո՞ւ կը հարցնես, ռուսական 60,000 զօրքին պահեստը հոս է եւ ատկէ կրնաս գաղափար կազմել, թէ ի՛նչ ունինք մենք։ Ի՞նչ, զինուոր եւ զօրամասե՞ր պիտի ղրկէք հոս, եւ ատո՞ր համար կը

հարցնես։ Ղրկեցէք որքան որ ուզէք, մենք կը կերակրենք զանոնք։

— Լսէ՛, Սեպո՛ւհ, Սէյիտովը դիմեր է Զօր. Օտիշիլիձէին եւ յայտներ է թէ «Էրզրումի ամբողջ Թրքութիւնը կը մեռնի սովէն, եթէ կարելի է Բաբերդէն 4,000 փութ ալիւր բերել տուէք, որպէսզի բաժնենք այստեղի սոված Թուրք բնակչութեան»։ Ահա այս դիմումին վրայ, որոշուեր է 50 սայլեր ուղարկել այդտեղ, ալիւրը փոխադրելու համար Կարին։ Կրնա՞ս այդ ալիւրը տալ։

— Եղբա՛յր, ո՞ւր է իմ ալիւրը։ Եթէ ալիւր ըլնէր, կը բաժնէի այստեղի Թրքութեան, որ նոյնպէս սոված է, փոխանակ ղրկելու Կարին։ Ոչ իսկ մէկ Փունտ ալիւր կրնամ ղրկել։ Խօսէ՛ Զօր. Օտեշիլիձէին որ զուր տեղը սայլեր չուղարկէ։

— Հապա քիչ առաջ 60,000 զօրքի պաշարեղէնի մասին կը խօսէիր։ Ո՞ւր է։ (Ցած ձայնով) հաստատապէ՞ս բան չկայ։

— Կայ, բայց պէտք է մեր զինուորներուն։

— Լա՛ւ, կը հաղորդեմ Զօրավարին, որ ալիւր չունիս, սակայն նկատի ունեցիր, որ այդտեղի պաշարեղէնի ամբողջ ցուցակն ունի։

— Զօրավարին ըսէ, թէ ռուս զօրքերը հեռանալու ատեն ամէն ինչ աւարի տուեր եւ մաս մըն ալ յանձներ են իրենց տարփուհիներուն։

Հեռախօսը փակուեցաւ եւ ես գնացի իմ բնակարանը։

Հազիւ կէս ժամ մը հանգստացած էի, ահա լուր տուին, թէ Լօրիի (Բաբերդի շրջան) հովիտի մէկ գիւղէն (կ'ուզեմ որ անունը մնայ մթութեան մէջ) Մուխսի X–ի եղբայրը եկած է եւ կ'ուզէ զիս տեսնել։

Մուխսի X-ի եղբայրը նախապէս ծանօթ էր ինծ. եւ նախ քան այս մարդու մասին խօսելը, պէտք է ըսեմ, թէ ո՛վ էր Մուխսի X (դարձեալ չեմ ուզեր մարդուն անունը տալ, որոշ պատճառներով):

Այս Մուխսին քիւրտ մըն էր որ իր ամբողջ ցեղով կը տիրապետէր Ք. գիւղին: Հայկական մեծ եղեռնի օրերուն, երբ քիւրտ ու տաճիկ՝ հազարաւոր հայեր կը սպաննէին, կը թալանէին, Մուխսի X անոնց ձեռքէն կ'ազատէր հարիւրաւոր հայեր եւ կը պահէր իր սեփական տուներուն մէջ: Կը պահէր զանոնք, ոչ թէ իբրեւ աշխատաւորներ, այլ որպէս հիւրեր եւ կը յանձնէր զանոնք ռուսերուն, երբ ասոնք կը տիրէին Բաբերդի շրջանին:

Որքան որ Թուրք կառավարութիւնը ստիպեր էր, որ Մուխսի X յանձնէ հայերը, ան մերժեր էր: Ռուսերու գալէն յետոյ, Մուխսի X ճամբու դրեր էր այդ հայերը եւ ղրկեր էր իրենց գիւղերը: Հայերէն խնդրած էր միայն, որ ծանօթացնեն զինք ռուս հրամանատարին, ինչ որ բնականաբար կատարուած էր եւ ռուս հրամանատարը պատուանշան մը շնորհել տուած էր անոր, ի վարձ իր ծառայութեանց:

Երբ 1916-ին առաջին անգամ Բաբերդ հասայ, այս Մուխսին տեսութեան եկաւ ինծի եւ այնուհետեւ յաճախ հանդիպեցանք իրարու:

Հիմա այս մարդու եղբայրն էր որ գիշերային այցելութիւն կուտար ինծ: Կարծես թէ զուգադիպութիւն մը կար իմ եւ Մուխսիի մտերմութեանց մէջ, որովհետեւ պէտք է ըսեմ թէ, քանի մը օր առաջ, Ռուբէն Տէր Մինասեանէն ստացած էի հեռագիր մը, որով կը յանձնարարուէր ինծ համոզել Ք. Մուխսիի ցեղը, միացնելու զայն մեր ուժերուն հետ

եւ միասին դիմադրաւելու Թշնամիին յարձակումները։ Այդ պատճառաւ կ՚ուզէի մարդ ղրկել Մուխսիի մօտ եւ կանչել զայն մօտս։ Այս քայլին պէտք չէր մնար, որովհետեւ կը հասնէր իր եղբայրը, որ ձկսաւ այսպէս արտայայտուիլ.

— Եղբայրս կ՚ուզէ իմանալ, Թէ պիտի կրնա՞ք դիմադրել յարձակող Թշնամիին։ Ո՞րքան ուժ ունիք դուք։ Այս մասին գաղափար կազմելէ յետոյ, պիտի ճշդէ իր դիրքը։

— Առայժմ բան մը չեմ կրնար ըսել մեր ուժերու մասին. մի քանի օր պէտք է սպասեմ. եԹէ մեծ ուժեր ունեցանք, այն ատեն կ՚իմացնեմ ձեզի։ Ներկայիս քու եղբայրը եւ դու տեղեակ պիտի պահէք մեզ Թշնամիի շարժումներու նկատմամբ։

— Պէտք է ըսեմ ձեզի, որ երբ ռուս զինուորներ հեռացան Սատաղի ուղղուԹենէն, եղբայրս անմիջապէս մի երկու ծպտեալ մարդիկ ուղարկեց Տաճկաստան։ Այդ մարդիկը դեռ եկած չեն, բայց կը սպասուին ուէ ատեն։ Երբ վերադառնան, պէտք եղած տեղեկուԹիւնները պիտի հաղորդէ ձեզ։ Եղբայրս կը հաւատար Թէ անպայման դիմում պիտի ընէիք իրեն՝ միասին կռուելու համար Թուրքերու դէմ. սակայն ան պատուիրեց ինձ ըսել հետեւեալը. «Իմ ջերմագին բարեւները հաղորդէ Գաւառապետին եւ յայտնէ, որ մինչեւ 90 առ հարիւր հաւատք չգոյացնեմ Թէ պիտի յաղԹենք Թշնամիին, զէնք չեմ բարձրացներ։ Թո՛ղ չկարծէ, Թէ Թուրքերը սիրելուս համար է, որ ամէն գնով չեմ ուզեր կռուիլ, այլ որովհետեւ կռուիլ ու պարտուիլ, տունէ տեղէ զրկուիլ, մեծագոյն ցաւը պիտի պատճառէ ինծի։ Իսկ եԹէ գայ Թուրքը եւ հրաւիրէ զիս զէնք բարձրացնելու ձեզի դէմ, անպայման պէտք է հաւաքեմ

ցեղս եւ գամ ձեզի դէմ։ Բայց պէտք է վստահ լինիք եւ հաւատաք, որ մեր գնդակը բնաւ վնաս պիտի չհասցնէ ձեզի։ Այս բոլորը պիտի ընեմ այն պատճառաւ, որ դիրքս չխախտի»։ Այլեւս ըսելիք չունիմ, ասոնք են եղբօրս խօսքերը։ Ինչ պատուէր որ պիտի տաք, շուտով տուէք, որ գիշերով վերադառնամ գիւղս։

— Եղբօրդ խօսէ իմ բարեւներս։ Առայժմ իրմէ կը պահանջեմ, առաջին՝ տեղեկութիւններ Թշնամի շարժումներու մասին, երկրորդ՝ համաձայնութեան գոյացում միւս ցեղապետներու հետ, որպէսզի միահամուռ կերպով ամէնքս դիմադրենք Թշնամիին, երրորդ՝ դիւրութիւններ տաք Մուրատին, եթէ յանկարծ նահանջէ ան եւ անցնի ձեր գիծերէն։ Ուրիշ ըսելիք չունիմ եւ բարի ճանապարհ կը մաղթեմ։

Դեկտեմբեր ամսոյ 15-ը լուսցած էր։

Առաւօտ երբ ոտքի ելայ, դադրած էր հրացանաձգութիւնը։ Մնացած 100-ի չափ ռուս զօրքերը կը պատրաստուէին մեկնիլ։ Անոնք կ՚ուզէին երկու մաքսիմ գնդացիրներ տանիլ իրենց հետ։ Որքան ուզեցի որ պահեմ այդ գնդացիրները, չյաջողեցայ. զինուորները յամառօրէն դիմադրեցին եւ չուզեցին յանձնել, առարկելով թէ ճանապարհները վտանգաւոր են, հետեւաբար առանց գնդացիրի պաշտպանութեան, կարելի չէ կտրել Տրապիզոնի խճուղին լազաբնակ շրջանի մը ընդմէջէն։ Անոնք սակայն կը խոստանային վերադարձնել գնդացիրները, եթէ իրենց ընկերացնէինք երկու զինուորներ, որոնք պիտի ընդունէին այդ զէնքերը։

Քաղաքի վարչութիւնը մեկնող զինուորներուն պիտի տար երկու ձի եւ կառք մը, որոնք նմանապէս

պիտի վերադարձուէին Տրապիզոնէն, եթէ մարդ լինէր այդ գործը ստանձնող։ Ուստի որոշեցի մի տղայ ուղարկել զինուորներու հետ մինչեւ Տրապիզոն, ձիերը, կառքը եւ գնդացիրները ետ բերելու համար Բաբերդ։ Իսկ եթէ վտանգուած լինէին ճանապարհները, այն ատեն գնդացիրները պիտի տարուէին Բաթում եւ անկէ Կարսի գծով պիտի բերուէին մեր ճակատին առջեւ։

Գործը յանձնեցի Զաքէոս անուն երիտասարդի մը։

Այդ միջոցին յղացայ մի ուրիշ միտք եւս։ Խորհեցայ նամակ գրել Տրապիզոնի յունաց եպիսկոպոսին եւ թելադրել անոր, որ զէնքի տակ կանչէ Տրապիզոնի յոյն երիտասարդութիւնը, նաեւ կոնդակ ուղարկէ Քրամի եւ Սանտայի նման անառիկ վայրերու յոյներուն, որպէսզի միանան մեր ուժերուն եւ կռուին մեզի հետ միասին Թուրքերու դէմ։ Պիտի թելադրէի յոյն միտրոպոլիտին, նոյնիմաստ կոնդակ մըն ալ գրել Քելքիթի եւ Շէյրանի շրջանի յոյներուն։ Այս դիմումս ուզեցի ընել Տրապիզոն գտնուող իմ մէկ յոյն բարեկամիս, Բավլի էֆ. Պաթմանիտիսի միջոցաւ։

Մտածեցի այս խորհուրդները շօշափող նամակներ գրել տալ յունարէն լեզուով, ուստի զինուոր մը ուղարկեցի քաղաքին յունաց ուսուցիչը հրաւիրելու մօտս, իմ պաշտօնատեղին։ Զինուորին հեռանալն ու վերադառնալը քանի մը վայրկեանի խնդիր եղաւ. զինուորն եկաւ յայտնելու, թէ յոյն պատգամաւորութիւն մը կ'ուզէ տեսնել զիս։ Այս այն պատգամաւորութիւնն է, որուն հետ ժամադրութիւն ըրած էի նախորդ օրը։

Անմիջապէս ներս հրաւիրեցի զանոնք, եւ հար-

ցուցի իրենց այցելութեան նպատակը։ Յոյն ուսուցիչը, որ մին էր պատգամաւորներէն, խօսք առնելով, ըսաւ․

— Ճիշդ է որ մենք աճապարեցինք եւ եկանք ձեր մօտ, որովհետեւ լսեցինք թէ ռուս զինուորներու հետ Տրապիզոն կ'ուղարկէք Զաքէոսը, որ ետ պիտի բերէ զինուորներու յատկացուած կառքը։ Այս առթիւ կ'ուզենք յայտնել մեր նպատակը եւ խնդրել միեւնոյն ատեն, որ մեր կողմէ մէկն ընկերանայ Զաքէոսին մինչեւ Տրապիզոն։

— Ըսէ՛ք տեսնեմ, թէ ի՞նչ է ձեր նպատակը։

— Երէկ մենք ժողով ունեցանք, ուր որոշեցինք նամակներ գրել Բավլի էֆ․ Պաթմանիտիսին եւ Տրապիզոնի յոյն մետրապոլիտին, խնդրելու որ, եթէ կարելի է, յոյն երիտասարդութենէն մի գումարտակ կազմեն եւ օգնութիւն ուղարկեն այստեղ։ Եթէ այդ կամաւորները զէնք ալ չունենան, մենք հաւատացած ենք թէ դուք կը հայթայթէք անոնց՝ այդ զէնքերը։ Բացի ասկէ, որոշեցինք թելադրել որ կրուի եւ յաջողութեան պարագային Մետրոպոլիտը ապստամբեցնէ յոյն ժողովուրդը։ Ահա այս խնդիրներուն համար պատրաստեր ենք նամակներ եւ որոշած ենք նամակատար անձը․ միայն կը խնդրենք որ ճամբու արտօնագիր մը պատրաստել տաք, որպէսզի ճանապարհին ոչ ոք ձեռք չտայ մեր մարդուն։ Ի հարկէ, մեր նամակատարը կը վերադառնայ Զաքէոսի հետ։

Յոյներու այս որոշումը ուրիշ զուգադիպութիւն մըն էր, ուստի ըսի յոյն ուսուցչին․

— Ճիշդ այդ խնդրին համար քիչ առաջ զինուոր մը ուղարկեցի՝ ձեզ կանչելու, բարեբախտաբար դուք ալ հոս կուգաք եղեր։ Արդ, կ'ուզեմ որ իմ

կողմէն նոյնիմաստ նամակներ գրէք Բավլի էֆ․ին եւ ձեր Մետրոպոլիտին։

Յոյն ուսուցիչը անմիջապէս նստաւ եւ գրի առաւ նամակները իմ անունով։ Մի քանի րոպէ ետք, նամակներն արդէն պատրաստ էին, նաեւ մեկնող զինուորները, Զաքէոսը եւ յոյներու նամակատարը։ Վերջին երկուքին յանձնուեցան իմ պաշտօնական նամակները։

Եւ ռուս զինուորները մեկնեցան դէպի Տրապիզոն։ Քաղաքին մէջ մնացին նախկին քոմենտանտը, իր մի քանի զինուորներով։ Ասոնք ալ կը պարապէին իրենց թալանները ծախելով եւ գիշերները նոր կողոպուտներ սարքելով։

Երբ ռուս զինուորները մեկնեցան, ուղղակի հրաման ըրի քոմենտանտին որ քսան եւ չորս ժամուան ընթացքին մեկնի քաղաքէն, այլապէս պիտի հարկադրուէի զէնքն ու իր զինուորները հեռացնել հսկողութեան ներքեւ։

Այս անզուսպ եւ թալանող սպան չանսաց իմ հրամանին եւ շարունակեց իր թալանն ու կողոպուտը։ Թուրքերը կուգային շարունակ իմ պաշտօնատեղին եւ աղիողորմ կերպով կը պաղատէին, նաեւ կը բողոքէին քոմենտանտին գործած չարիքներուն դէմ։ Իմ դիրքը հիմնուած էր փափկանկատութեան վրայ, ուստի կը յետաձգէի խիստ միջոցներու գործադրութիւն մը ռուս սպային դէմ։ Բնական էր մտածել որ ռուսերն էին գրաւեր այս ընդարձակ հողամասերը, եւ ներքին ընկերային աղէտի մը հետեւանքով դէպի տուն կը քաշէին իրենց պայքարող բանակները։ Փոխանցումի այս շրջանին, մենք, ռուսերու տեղերը գրաւող հայերս, կ՚ապրէինք հոգեբանական բացառիկ րոպէներ, այ-

լապէս դիւրին գործ էր քանի մը ռուս զինուորական բեկորներու ձերբակալումն ու արտաքսումը։ Այսուհանդերձ նպատակայարմար սեպեցի հեռախօսել Էրզրում, Զօր. Օտիշիլիձէին, որուն մօտ կը գըտնուէր նոյն ժամուն Տիգրան Տէվոյեանը։

Տէվոյեան, ձեռք առնելով հեռախօսը, սկսաւ.

— Ի՞նչ կ՚ուզես, Սեպո՛ւհ։

— Տիգրա՛ն, կ՚ուզեմ խօսիլ Զօր. Օտիշիլիձէի հետ այս տեղի զինուորական քոմենտանտի մասին։ Քաղաքի բոլոր զինուորները հեռացան, բայց ինք չի հեռանար եւ չի կատարեր իմ հրամանները։ Քոմենտանտն ունի իր հետ մի քանի ռուս եւ հայ զինուորներ, որոնց միջոցաւ կը թալանէ, կը կողոպտէ թուրք ժողովուրդը։ Այժմ չեմ ուզեր վիրաւորանք հասցնել անոր եւ դիմել բռնի միջոցներու, այլ կ՚ուզեմ հաղորդել այս պարագան Զօր. Օտիշիլիձէին եւ ստանալ իր հրահանգը։ Եւ քանի որ դու ես անոր կողմէ խօսողը, յայտնէ խնդիրը իրեն տեղեկացուր ինձ իր կարգադրութիւնը։

— Սպասէ՛ հեռախօսի գլուխը. այս րոպէիս կ՚երթամ եւ կը խօսիմ։

Հեռախօսը յանձնեցի Սամսոն Զադեանին, որպէսզի երբ Տիգրանը սկսի խօսիլ, կանչէ զիս։ Իսկ ես անցայ միւս սենեակը, որ հեռագրական կայանն էր, եւ ուր Ալեքսանդր Իվանովիչ կը խօսէր Քեղքիթի հրամանատարին հետ։ Կ՚ուզէի իմանալ խօսակցութեան նիւթը, երբ Սամսոն արտորանքով կանչեց զիս։ Կարծելով որ Տիգրան Տէվոյեանին համար է, փութացի այն կողմ։

Խնդիրը բոլորովին կը տարբերէր իմ ակնկալութենէն։ Սամսոն կամաց մը ըսաւ ինձ.

— Մեր ամբողջ զինուորութեան դէմ դաւադը-

բութիւն մը կը կազմակերպուի։

— Ինչպիսի՞ դաւադրութիւն, եւ որո՞ւ կողմէ։

— Որոշ չեմ գիտեր, թէ ո՛ր կայանն է խօսողը, բայց եւ այնպէս մէկը կ'ըսէր ռուսերէն լեզուով, թէ սուրհանդակներ ղրկուած են արդէն պէտք եղած տեղերը։

Իսկոյն ձեռք առի հեռախօսը, լսելու համար խօսակցութեան շարունակութիւնը· հազիւ թէ խօսափողն ականջիս էի դրեր, ահա լսեցի·

— «Շուտով սուրհանդակները տեղ կը հասնին, եւ յոյս ունինք որ հայ զինուորները դեռ չհասած, կը գրաւուի թէ՛ Բաբերդը եւ թէ Երզնկան»։

Ո՛րքան որ ուզեցի ստուգել խօսող կայանը, չի յաջողեցայ։ Ստիպուեցայ կանչել եւ տալ անունները զանազան հեռախօսային կայաններու, ինչպէս Մատէն, Ջիմպիլ, Բոնակապան եւ Եէնի խան։ Բոլորին հարցուցի, թէ ո՞վ էր քիչ առաջ ռուսերէն խօսողը եւ իրենք ի՞նչ կը լսէին։ Բոլոր կայանները կրկնեցին այն խօսքերը զորս լսեր էինք Սամսոնն ու ես։ Կայանները չկրցան որոշապէս ըսել, թէ ո՛ւրկէ կուգային այդ խօսքերը, միայն Ջիմագիլի պաշտօնեան յայտնեց, որ լսեր էր «Սէյիտով» անունը։

Այս անգամ հարցուցի Աշքալէի կայանին, որ պատասխանեց·

— Ես հեռախօսին մօտն էի մինչեւ վերջը, եւ բացի Տիգրան Տէվոյեանի հետ ձեր ունեցած խօսակցութենէն, ոչինչ լսած չեմ։

Վերջապէս խօսող կայանը չճշդուեցաւ, սակայն մեր կասկածներն ուղղուեցան Աշքալէի պաշտօնեային, որովհետեւ ան կ'ուրանար լսած ըլլալ խօսակցութիւն մը զոր միւս բոլոր կայաններն ունկըն-

դըրած էին։ Նկատելի պարագայ մըն ալ այն էր, որ Աչքալէն զուտ Թրքական էր եւ անոր բնակիչնե֊րը մասամբ միայն հեռացած էին։ Ուստի կը կաս֊կածէի որ սուրհանդակները ուղարկուած լինէին այս վայրէն։ Գալով Աչքալէի կայանի ռուս պաշ֊տօնեային, ան արդէն կասկածելիներու ցանկին վը֊րայ կը գտնուէր։

Խ.

Զօր. Օտիշիլիձէ եւ Բաբերդի ալիւրներու խնդիրը.— Կասկածներ.— Գնդ. Մորէլ եւ Մուրատ ընդհարումներ կ'ունենան Երզնկայի մէջ.— Նորէն Թորգոմի անկախութիւնը.— Թալանիչ Հրամանատարին մեկնումի պարագան.— Պատրաստութիւններ Քելքիթի համար.— Զպուխլուցի Միքայէլ.— Բաբերդի գաւառին դրամները.— Փոխանորդներ.— Գաւառակի կառավարիչ Հայկ եւ Ալի պէյ.— Մուրատ օգնութիւն կը խնդրէ ինէ.— Արգահատելի կացութիւն.— Խոտորջուրի խումբը.— Ստեփան եւ իր վերադարձի դժուարութիւնները.— Լազիստան՝ Լազերու ձեռքը.— Կը մեկնիմ Քելքիթ–Շէյրան.— Շորում Ցոյն գիւղը մեզ գրկաբաց կ'ընդունի.— Եանի Քէհեա.— Իմ տեսակցութիւնը Քելքիթի ռուս ընդհ. հրամանատարին հետ.— Սրտցաւ զինուորական.— Պահեստներ եւ կենդանիներ:

Եւ ահա սուլիչ նշանը կանչեց մեր կայանը, եւ ես, վերցնելով հեռախօսին խողովակը, դրի ականջիս: Խօսողը Տէվոյեանն էր, որ կ'ուզէր հաղորդել ինձ Զօր. Օտիշիլիձէի հետ իր ունեցած խօսակցութեան արդիւնքը:

— Տիգրա՛ն, խօսեցա՞ք Զօրավարին:

— Այո՛, խօսեցայ, բայց Զօրավարը վշտացած էր քենէ:

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ է իմ յանցանքը, չլինի ալիւրներու պատճառաւ է:

— Ճիշդ այդ բանին համար է: Զօրավարը կ'ըսէ թէ 4000 փութ ալիւր պահանջեր է քենէ Աղամալեանի միջոցաւ, բայց դու մերժեր ես, առարկելով որ ալիւրն սպառած է: Այն ինչ զօրավարը գիտէ տրուած հաշիւներէն, որ 80–90,000 փութ ալիւր պիտի կենայ այդտեղ:

— Տիգրա՛ն, ճիշդ են զօրավարին ձեռքը գտնը-

ւած հաշիւները, սակայն ի՛նչ պէտք է գիտնայ, որ այսպիսի քոմենտանտներ եւ պահեստապետներ օգտըւելով առիթէն, թալանի տուած են ամբողջ պահեստները։ Թո՛ղ նկատի ունենայ, որ 20000 թըրքութիւն կայ այստեղ սովահար վիճակի մէջ։ Քաղցածներն ամէն օր կը լեցուին կառավարութեան դուռը եւ նպաստ կը խնդրեն։ Ես հրաման ըրած եմ ցուցակագրել ամէնէն կարօտեալները, որոնց պիտի յատկացնեմ քանի մը հազար փութ ալիւր։ Ի՛նչ որ է. դու այն ըսէ թէ Զօրավարն ի՛նչ հրահանգ տըւաւ քոմենտանտի մասին։

— Զօրավարը հրամայեց, որ իր անունով անմիջապէս յայտնես քոմենտանտին՝ որ Բաբերդէն իսկոյն մեկնի եւ բռնէ Էրզրումի գիծը, հակառակ պարագային, պէտք է բանտարկես զայն իր զինւորներով եւ պահակներու հսկողութեան ներքեւ ուղարկես Էրզրում։ Այս է Զօր. Օտիշիլիձէի հրամանը։

— Շատ լա՛ւ, կը գործադրեմ իր հրամանը։ Տիգրա՛ն, մտի՛կ ըրէ ուրիշ կարեւոր լուր մը։ Առաջին անգամ քեզի հետ խօսելէս ետք, մեր հեռախօսի պաշտօնեան կանչեց զիս եւ յայտնեց թէ ռուսերէն խօսակցութիւն մը տեղի կ'ունենայ թուրք սուրհանդակներու եւ հայ զինուորութեան շուրջ։ Երկուքս լսեցինք այդ իմաստով խօսքեր։ Կ'երեւի թէ մեզի դէմ դաւադրողներ կան։

— Այո՛, ես ալ ունիմ այդ կասկածները, բայց չեմ կրնար գտնել հետքը։ Աչքալէի պաշտօնեան այնքան վստահելի մէկը չ'երեւիր։ Կարգադրութիւն եղած է, որ շուտով փոխուի։

— Ուրիշ ի՞նչ լուրեր ունիք Կովկասէն եւ Երզընկայէն։

— Կովկասէն համարեա նորութիւն չկայ. կը սպասենք նոր ուժերու, բայց ոչ ոք եկած է դեռ: Գալով Երզնկայի, տեղեկութիւն ստացանք, որուն համաձայն Գնդ. Մորէլ եւ Մուրատ մի քանի փոքրիկ ընդհարումներ ունեցեր են Թուրք առաջապահ զինուորներու հետ: Տեղեկագիրը կ'ըսէ թէ խուզարկուներու բերած լուրերու համեմատ, Թուրքերը կը կազմակերպուին մեծ ուժերով յառաջանալու եւ կ'արհամարհեն Պրէսթ–Լիթովսքի դաշնագիրը: Ահա այս է վերջին լուրը Երզնկայէն: Անշուշտ լսած կը լինիս դէպի Երզնկա օգնական ուժերու առաքման անյաջող պարագան:

— Ի՞նչ կ'ընեն Գնդ. Թորգոմն ու Ալամալեանը: Ի՞նչ կը մտածեն:

— Այս օրեր լսեր ենք մի նորութիւն Գնդ. Թորգոմի մասին, բայց չենք գիտեր, թէ ո'րքան ճիշդ է:

— Ի՞նչ է, չլինի թէ կ'ուզէ հռչակել անկախութիւն:

— Ճիշդ այդ է: Ո՞ւրկէ լսեցիր:

— Այդ նոր բան չէ, հոդ՝ Էրզրում եղած ատենս ինձ յայտնած էր Գնդ. Թորգոմն ինքը:

— Ի՞նչ է քու կարծիքն այդ մասին:

— Այդ մասին երկու կարծիք չի լինիր: Աւելորդ բան է, եւ պէտք է ջանալ, որ խափանուի այդ գործը, եթէ չենք ուզեր դառնալ ծիծաղելի:

— Բայց Թորգոմ չի լսեր մեզ: Զօր. Օտիշելիձէն նոյնիսկ զգուշացուցեր է զայն, որ չ'անսար: Օրուան մի նորութիւնն ալ այս է եւ ուրիշ բան չըկայ:

— Տիգրա'ն, ի'նչ նորութիւն որ լինի, հաղորդես ինձ, որովհետեւ ես պիտի գնամ ընթացք տալու կուտակուած բազմաթիւ գործերու: Զմռնամ

աւելցնելու որ ես կ՚երթամ Քելքիթ ռուս հրամանատարին տեսութեան, իրեն իսկ պահանջով։ Այս պարագան հաղորդէ Զօր. Օտիշիլիձէին։ Ցտեսութի՛ւն։

Նորէն գացի հեռագրատունը, ուրկէ իմացայ, թէ Քելքիթի հրամանատարը կը կամենայ որ փութացնեմ մեկնումս դէպի Քելքիթ։

Մեկնեցայ պաշտօնատեղիս եւ քարտուղարիս գրել տուի հրաման մը, որով կը հրամայէի քոմենտանտին միւս առաւօտուն մեկնիլ իր զինուորներով։ Հրամանս չգործադրուելու պարագային, կը յայտնէի, թէ հսկողութեան ներքեւ պիտի հարկադրուէի հեռացնել զինքը քաղաքէն։

Հրամանս գրուեցաւ եւ ղրկուեցաւ։

Հիմա կարգը եկած էր դէպի Քելքիթ մեկնումի պատրաստութիւններ տեսնելու։ Կանչեցի ձիաւորներու հարիւրապետ Միքայէլը (Զպուխլուցի–Սեւանայ լիճ), որպէսզի յիսուն ձիաւորներ պատրաստէ, յաջորդ երեկոյեան ճանապարհուելու։

Հարիւրապետ Միքայէլ ռուսաց բանակի վիշապազօրքի զինուորներէն մին էր, որուն յանձնած էի ձիաւոր հարիւրեակի կազմակերպութիւնը։ Այս պարտաճանաչ զինուորը, որ մինչեւ վերջը չբաժնուեցաւ ինէ, գնաց գործադրելու հրամանս։

Պէտք է հոս մի անգամ եւս յայտնեմ, որ գաւառապետի եւ զինուորական հրամանատարի զոյգ պաշտօնները ահագին հոգեր եւ գործեր դիզած էին գլխուս։ Սարսափելի կացութիւն մը ստեղծուած էր ինձ համար։ Շուրջս քիչ անձեր կը տեսնէի, որոնք կրնային բաժնել պատասխանատուութիւնս։ Այս պայմաններուն տակ, պէտք էր գործել տիւ եւ գիշեր։

Այդ օրը որոշեցի նաեւ, որ մի պաշտօնեայ մեկնի Տրապիզոն, անկէ Բաբերդ բերելու համար մեր գաւառին յատկացուած եւ պետական պիւտճէին մաս կազմող գանձը: Յանձնարարեցի իմ օգնականին, որ պատրաստէ օրինական վաւերագիրներ, դիւրացնելու համար դրամին գանձումը:

Եւ քանի որ պիտի մեկնէի քաղաքէն, ինձ տեղապահ նշանակեցի իմ օգնական Վլատիմիրը: Զինուորական պաշտօնիս տեղապահութիւնը վստահեցայ Գրիգոր Ամիրեանին: Այս երկուքը փոխադարձաբար պիտի վարէին գործերս, մինչեւ վերադառնայի Քելքիթէն: Նոյն օրը մօտս կանչեցի Բաբերդի քաղաքապետ Գալա-արտըցի Հաֆըզ էֆէնտին, որուն յայտնեցի թէ քանի մը ձիաւորներով քննական պտոյտ մը պիտի կատարէի գիւղերը: Իրեն պատուիրեցի որ հանդարտ պահէ քաղաքի ժողովուրդը եւ ջանայ որ քաղաքացիները զբաղին իրենց գործերով: Եթէ ոեւէ անախորժութիւն պատահէր զինուորներու կողմէ, քաղաքապետը պիտի դիմէր իմ փոխանորդիս, Գրիգոր Ամիրեանին:

Պաշտօնաթղթերս ստորագրելէ եւ այս կարգադրութիւններն ընելէ ետք, մեկնեցայ հանգստանալու: Սակայն, երբ հասայ սենեակս, հեռախօսիս գիծը անմիջապէս հաղորդակցութեան դրուեցաւ Զիմաղիլի պաշտօնեային հետ, որ կանչած էր զիս:

Խօսողը գաւառակի կառավարիչ Հայկն էր եւ կը հաղորդէր ինձ, թէ նոյն օրը ձերբակալեր եւ Մատէն ղրկեր էր Մասաթի շրջանի աղաներէն Ալի պէյը: Սա մի անձնաւորութիւն էր, ռուսներու ժամանակ լրտեսութեամբ կը պարապէր ի հաշիւ Թուրքերու: Քանի քանի անգամներ ռուս կառավարութիւնը քօզակներ ղրկած էր զայն ձերբակա-

լելու, բայց Ալի պէյ միշտ ալ յաջողած էր խոյս տալ, եւ ոեւէ կերպով կարելի եղած չէր ձեռք անցընել զինքը:

Երբ ռուսներն հեռացան եւ Հայկ Նշանակուեցաւ կառավարիչ Մասաթի գաւառակին, Ալի պէյ արհամարհեց հայկական վարչութիւնը եւ դուրս ելաւ իր թաքստոցէն:

Ահա այս փնտռուած մարդն էր որ կը ձերբակալուէր Հայկի կողմէ եւ կը ղրկուէր Մատէն, ուրկէ պիտի փոխադրուէր Բաբերդ: Շատ յաջող լուր մըն էր այս եւ ես գովեցի Հայկի աջակցութիւնը: Հայկ կ՚իմացնէր ինձ, թէ Ալի պէյի ձերբակալումէն յետոյ, տեղւոյն թուրքերը սկսեր էին խեթիւ նայիլ իրեն, ուստի կը խնդրէր քանի մը օգնական զինուորներու առաքումը:

Հրամայեցի սպայ Ալեքսանեանին որ Հայկին ուղարկէ պահանջուած թիւով զինուորներ, իսկ Մատէնի քոմենտանտին հրահանգ տուի, որ Ալի պէյր Բաբերդ չուղարկէ, այլ փոխադրէ Քոպի խանը՝ Միշայի մօտ, որպէսզի անկէ ղրկուի Էրզրում: Հրահանգներ տուի Ալի պէյը ամենախիստ հսկողութեան ներքեւ պահելու եւ հրացանազարկ ընելու զայն, եթէ ոեւէ փորձ ընէր փախուստի: Պատասխանատու պիտի բռնուէր ոեւէ զինուոր կամ անձ որ ջանք կ՚ընէր փախցնելու այս թուրք ջոջը:

Իր հրամանն ընդունելէ յետոյ, ռուս նախորդ քոմենտանտը վերջապէս թողուց Բաբերդն ու մեկնեցաւ: Ան քանի մը սահմաններու վրայ բեռցած էր իր թանկագին կողոպուտները: Սակայն ռուս զինուորներու մեկնումով մեր գործերը կը սկսէին դժուարանալ: Թուրքերը կամաց կամաց դուրս կուգային իրենց թաքստոցներէն եւ ազատ կը շրջա-

գայէին քաղաքին չորս կողմը։ Քանիցս ազդարարեցինք անոնց, որ պահեստներու եւ զօրանոցներու մօտէն չանցնին, սակայն երբեմն երբեմն անսաստողներ կը գտնուէին եւ ձերբակալուելով կը տարուէին բանտ։

Միքայէլը, համաձայն իմ պատուէրին, պատրաստած էր 50 ձիաւորներ եւ կը սպասէր իմ հրամանին։ Երբ երեկոյեան ժամը 6–ին պիտի մեկնէի, յանկարծ Եէնի Քէօյի հեռախօսային կայանէն կանչուեցայ։ Պաշտօնեան կը յայտնէր ինձ, թէ Մուրատ կը շարունակէ փոքրիկ ընդհարումներ ունենալ եւ կը խնդրէ որ Բաքերդէն օգնական ուժ ղըրկըւի իրեն։ Մուրատ յատկապէս խնդրած էր պաշտօնեայէն որ կացութիւնը հաղորդէ «Սեպուհին» եւ ըսէ որ իրերը հետզհետէ կը վատթարանան, քանի որ ոչ մի տեղէ օգնական ուժեր չեն ղրկուիր Երզընկա։ Մուրատ խնդրած էր որ Սըբընգօրի ճանապարհով գոնէ մի խումբ կռուողներ ուղարկեմ իրեն։

Արգահատելի էր մեր կացութիւնը։ Ես օգնական ուժեր կ՚ակնկալէի իմ կռնակէն, իսկ Մուրատ ինէ։ Ծիծաղէ՞նք թէ լայինք։ Մեր պաշտպանութեան կէտերը պէտք ունէին կրկին պաշտպանուելու· օրինակ, Խոտորջուրի մեր խումբը կը մնար անջատուած աշխարհէն, տեղեկութիւն իսկ չունէր մեր տագնապի մասին։ Այդ բուռ մը կռուողները թառեր էին Խոտորջուրի լեռներու կատարը եւ կը սպասէին որ Բաքերդը իրենց օգնութեան հասնի, այլապէս չէին կրնար պահել Սպերի շրջանը։ Առանց չօչափելի ուժերու, կրնայի՞նք վայրագ լազերը հանդարտ պահել եւ յարգանքի հրաւիրել։

Սակայն ի՞նչ պիտի ընէի կացութիւնը մի քիչ բարւոքելու համար· հոգի եւ տառապանքի օրերը հասած էին· Խոտորջուրը մանաւանդ իմ տկար կէ-

տերէն մին էր: Հոն չկար ձեռնհաս հրամանատար, քանի որ Ստեփանը արձակուրդով մեկներ էր Թիֆլիս եւ հնարաւորութիւն չունէր վերադառնալու: Եթէ յանդգնէր վերադարձի փորձ մը ընել Արդուինի կամ Կարսի վրայով, խենթութիւն ըրած կը լինէր, որովհետեւ ռուսներու հեռանալէն ետք, Րիզէի եւ Համշէնի կացութեան տէր դարձած էին լազերը: Անոնք սպաննած էին Խոբայի եւ Արտաշէնի մօտերը տասնեակ ռուս զինուորներ: Ստեփան խիզախ էր եւ յանդուգն անտարակոյս, սակայն այդ օրերուն Թշնամի շրջանէ մը անցնիլ նոյնպէս դիւրին գործ չէր, եւ Ստեփան մը իր նման քաջ ընկերներով հնար չէր որ իրագործեր վտանգաւոր վերադարձ մը, դունդեր պէտք էին լազերու Թանձր գօտին պատռել ճեղքելու համար: Ահա այս նկատումներով, Ստեփան նամակով մը կը յայտնէր ինձ, որ մտադիր է Կարինի վրայով գալ Բաբերդ, եւ անկէ երթալ միանալ Խոտորջուրի խմբին:

Այս բոլորէն յետոյ, դարձեալ որոշեցի մի խումբ ձիաւորներ ղրկել Մուրատի օգնութեան: Որոշումը պիտի գործադրէի Շէյրան Քելքիթ ուղեւորութենէ դարձիս: Կը մտածէի նաեւ, որ մինչ այդ դուցէ օգնական ուժեր կը հասնին մեզի Տրապիզոնէն կամ Էրզրումէն:

Երեկոյեան ժամը 6-ին, 50 ձիաւորներով մեկնեցանք դէպի Քելքիթ-Շէյրան՝ հայաբնակ Հնտէ գիւղի վրայով: Քամին ոռնոց մը ձգեր էր դուրսը, հաւք ու հաւորիք մտեր էին իրենց բոյները: Գիշերը մութ էր: Մենք էինք միայն որ ընկեր էինք սար ու ձոր եւ կ'երթայինք անդադար, առանց խօսք մը արտասանելու: Գիշերուան խօսակցութեան կարգը ձիերուն էր, որ կը խրխնջային, կը տափէին եւ կը վրնջային: Երբեմն կը քշէինք ղանոնք քառասմբակ,

եւ երբեմն շատ հանդարտութեամբ։ Մտածումները կը պատէին ինձ։ Ի՞նչ պիտի ընէի 350 հոգով զինուած թշնամի բնակչութեան մը եւ կարգապահ Թուրք բանակին դէմ։ Ահա ամիսը կը վերջանար, շաբաթները կը սահէին կ'անցնէին, սակայն հայ բանակին կազմակերպութիւնն ստանձնողները չէին երեւեր, եւ ոչ իսկ յուսատու տեղեկութիւններ կուգային Կովկասէն։

Ամբողջ գիշերն անընդհատ ձիավարեցինք, մինչեւ հասանք Շորում յունական գիւղը, ուր գըրկաբաց ընդունուեցանք յոյներու կողմէն։ Շորումէն մինչեւ Քելքիթ–Չիֆլիկ մօտ 20–25 մղոն ճամբայ կար տակաւին, ուստի երբ տեղաւորեցինք մեր ձիերը եւ մենք հանգստացանք, անմիջապէս յոյնի մը միջոցաւ տեղեկութիւն ղրկեցի Զօր. X–ին՝ հրահանգ ուզելու, նաեւ հարցնելու, թէ կ'ուզէ՞ր որ ցորեկին մտնէի Քելքիթ, թէ նախընտրելի էր գիշերը։

Սուրհանդակը մեկնեցաւ եւ երեկոյեան վերադարձաւ։ Ռուս զօրավարը կը հրահանգէր, որ յաջորդ առտու, լուսադէմին, երեք ձիաւորներով մըտնեմ Քելքիթ։

Կէս գիշերին Շորումէն ճամբայ ելանք, մեր հետ ունենալով գիւղի Եանի Քէհեան։ Միասին գացինք մինչեւ Մկրադոմ յունական գիւղը, ուր ջերմ ընդունելութիւն գտանք։ Այս վայրէն մինչեւ Քելքիթ հինգ մղոն էր։ Թողուցի ձիաւորներս հոս, միայն երեք ձիաւոր առի հետս, նաեւ Եանի Քէհեան, եւ հինգ հոգով ուղղուեցանք դէպի Քելքիթ։

Եանի Քէհեան ծանօթ էր Քելքիթի եւ գիտէր ռուս զօրավարին բնակարանը, ուստի առաջնորդի դժուարութիւն բնաւ չկրեցինք։ Զօրավարը նախապէս կարգադրութիւններ ըրած էր, մարդիկ նշանակած էր որ ընդունին մեզ։ Այսպէս առաջնորդուե-

ցանք մեզի յատկացուած բնակարանը, ուր մնացինք փակուած ամբողջ յաջորդող ցորեկը: Մարդ չէինք տեսներ, միայն երբեմն երբեմն զինուորներ կուգային ծառայելու մեզի:

Զօրավարը, ծայրայեղ զգուշութեամբ, կը խուսափէր ցորեկ ատեն տեսնելէ մեզ: Այս զգուշութեան պատճառները մինչեւ այն ատեն դեռ անծանօթ կը մնային ինձ, սակայն ծառայող զինուորներէն կ'իմանայի, թէ ամբողջ զինուորութիւնը լըքած էր ճակատը եւ մնացեր էին քանի մը սպաներ եւ զինուորներ, իրենց ռուս հրամանատարին հետ:

Կացութիւնս տաղտկալի էր, համբերութիւնս կը հատնէր: Բուռն ցանկութիւն մը ունէի րոպէ առաջ տեսնելու ռուս զօրավարը եւ իմանալու անոր կարծիքները:

Վերջապէս օրը օրիկուն եղաւ եւ հրաւէր ստացայ երթալ տեսնելու զօրավարը: Հետս առի մեր հեծեալներու պետ Միքայէլը:

Զօրավարը ընդունեց զիս քաղաքավարութեամբ եւ ժպիտով: Մեր խօսակցութիւնը սկսաւ.

— Իմ կանչելուն նպատակն է, ըսաւ, իմանալ ձենէ թէ ի՞նչ են ձեր ծրագիրները, ի՞նչ կը խորհիք պաշտպանելու համար Քելքիթ–Շէյրան-Երզնկա ճակատները: Գիտեմ որ կռուելու ռազմանիւթ ունիք առատութեամբ, ունիք նաեւ հաղուստեղէն եւ պաշարեղէն, ձեզի կը պակսի միայն զօրքը, կռուողը: Ահա այս մասին է որ կ'ուզեմ տեղեկանալ: Ըսէ'ք ինձ, թէ ունի՞ք զինուորներ եւ ե՞րբ կը հասնին հոս: Ես լսած եմ թէ հայերու եւ վրացիներու միջեւ գոյացած է համաձայնութիւն մը ճակատներու պաշտպանութեան համար, սակայն ճակատները լոկ համաձայնութեամբ չեն պաշտպանուիր: Տեղեկացած եմ թէ Զօր. Նազարպէկով հայ զօրաբանակ մը կը

կազմակերպել: Այժմ դուք կուգաք Թիֆլիսէն, ուրեմն ըսէք թէ ո՛րքան ստոյգ է այդ լուրը: Ե՞րբ ճամբայ կ'իյնայ այդ զօրաբանակը եւ ի՞նչ ուղղութեամբ: Տեղեկացած եմ ընդհանուր սպայակոյտէն, որ Բաթումէն մինչեւ այստեղ պիտի պաշտպանէ վրաց զօրքը, իսկ ասկէ անդին հայ զօրքը:

— Պարո՛ն Զօրավար, ես Թիֆլիսէն ղրկուած եմ Բաբերդի շրջանը իբրեւ գաւառապետ: Երզրումի մէջ Զօր. Օտիշիլիձէն ինձ վստահեցաւ Բաբերդի զինուորական գործերը, ուստի կը ցաւիմ յայտնելու որ պիտի չկրնամ գոհացուցիչ պատասխան տալ ձեզի:

— Լա՛ւ, ի՞նչ կը մտածէք ընել եւ ի՞նչ ըրած էք Բաբերդի համար: Բան մը գիտէ՞ք Երզնկայի մասին, որուն հետ մեր հաղորդակցութիւնը արդէն խզուած է:

— Երբ Բաբերդ հասայ, անմիջապէս որոշեցի չորս ռազմակէտեր եւ նշանակեցի յարմար մարդիկ: Ռազմակէտերէն երեքն այնքան կարեւոր չեն. կարեւորը չորրորդն է, այսինքն Բլուր—Սատաղ գիծը, ինչպէս կը տեսնէք այս քարտէզէն: Մեր մեծ երկիւղը այդ կէտէն է, ուստի մեր ուժերն ալ պիտի կեդրոնացնենք այդտեղ: Ուրիշ ոչինչ կրնայինք ընել, քանի որ մեր զօրաց թիւը շատ փոքր է:

— Այո՛, այդ կէտն է կարեւորը, սակայն նկատի ունեցէք, որ թշնամին միայն այդ գիծով պիտի չյառաջանայ: Ահա վաղը ես կը հեռանամ ասկէ եւ հաւատացած եմ, որ Թուրքերն անմիջապէս պիտի գան գրաւեն այս վայրերը, նաեւ պիտի երկարեն իրենց թեւերը դէպի Մանասի, Սիւնիւր, եւ պիտի միանան Սատաղի կողմէն իրենց միւս զօրամասերուն: Այս պայմաններուն ներքեւ ձեր կացութիւնը կը լինի յուսահատական: Եթէ մինչեւ իմ հեռանա-

լը, հոս հասած լինէին վրաց զօրքերը, հաւատացած կը լինէի, որ Թուրքերը շատ դժուար կը յառաջանային, եւ գուցէ յարգէին Պրէսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը: Կը տեսնէք սակայն, որ ոչ մի զօրամաս ճամբայ ելած է եւ ճիշդ հոտ է ամբողջ դժուարութիւնը: Թուրքերը չյառաջացան մինչեւ հիմա, պարզ այն պատճառով որ ես տակաւին հոս կը մնամ: Բայց մինչեւ ե՞րբ կրնամ մնալ. կը տեսնէք որ զօրք չունիմ եւ ձեր անցած ճամբուն վրայ գտնուած պահեստները մնացած են անտէր: Արդ, ձեզի ուղղած հրաւէրիս պատճառներէն մին ալ այն էր, որ դուք գայիք տէր լինելու այս հարուստ պահեստներուն: Հիմա որ կը լսեմ ձենէ, թէ հազիւ Բաբերդն ու Բաբերդի պահեստները պիտի կրնաք պահպանել, պիտի ստիպուիմ պայթեցնել մի քանի գլխաւոր պահեստներ եւ ապա մեկնիլ: Իսկ կենդանիները, որոնք հարիւրներու կը հասնին, կը յանձնեմ ձեզի, պայմանաւ որ, երբ վ՛րաց զօրքերը գան, այդ կենդանիներէն մաս մը փոխանցէք անոնց: Յետոյ, եթէ կրնաք, Եանպաստիի պահեստը փոխադրեցէք Բաբերդ: Այդ պահեստին մէջ կան գնդացիրներ, դժոխային մեքենաներ եւ չորս միլիոնէն աւելի փամփուշտ: Եանպաստին շատ հեռու չէ ձենէ:

Ռուս զօրավարը կը խօսէր շատ ընկճուած ձայնով եւ մինչեւ սիրտը խոցուած զինուորականի մը պէս: Եւ կը շարունակէր.

— Տուինք հարիւր հազարաւոր զոհեր, թշուառութեան մատնեցինք անհամար ընտանիքներ, այրիացուցինք մատաղատի հարսեր, եւ ասոնց վրայ աւելցուցէք այս երկրի հայ ժողովուրդին եւ քրիստոնեայ յոյներու բնաջնջումը: Եւ այս հսկայական զոհողութիւններէն յետոյ, այսօր կը լքենք մեր

յաղթանակի պտուղները եւ մեր տուները կը վերադառնանք ձեռնունայն։ Միլիոններ արժող մեր հարստութիւնը եւ այս նորաշէն ճանապարհները պիտի թողունք թշնամիին։ Ահա ասոնք են նոր վարդապետութեան մը պարգեւած «բարիքները»։ Սակայն ըսէք ինձ, թէ իրա՞ւ ոչինչ գիտէք Երզնկայի մասին։

— Երզնկան կը պաշտպանեն Գնդ. Մորէլ եւ Մուրատ՝ սակաւաթիւ ուժերով։ Բաբերդէն մեկնելու միջոցիս, հեռախօսով իմացայ, թէ փոքր ընդհարումները սկսած են Թուրք յառաջապահներու հետ։ Անոնք օգնութիւն կը խնդրեն, եւ կացութիւնը շատ վատ է, որովհետեւ զօրք չկայ։

Այս խօսակցութենէն յետոյ, Ռուս զօրավարը կանչեց հայազգի Ալիխանեանը որ ընդհանուր մատակարար էր եւ հրամայեց որ բոլոր պետական անասունները, մօտ 800 եղջիւրաւոր, յանձնուին մեզի, Բաբերդի մէջ։ Կանչեց նաեւ զինուորական պահեստներու պետը եւ հրամայեց որ Եանպաստիի ամբողջ պահեստը տրամադրէ Բաբերդի գաւառին։ Եթէ, հակառակ պարագային, կարելի չըլլար փոխադրել զայն, պահեստապետը պիտի գործադրէր այն հրամանը, զոր նախապէս տուած էր իրեն ռուս Զօրավարը, այսինքն պիտի պայթեցնէր պահեստը։

Մեր տեսակցութեան էութիւնը ահա այս էր։

ԽԱ.

Մտահոգիչ կացութիւն.— Յոյները յարձակում կը կրեն եւ կը խուժեն Բաբերդ.— Միամիտ ամբոխ.— Անզօր դիմադրութիւն.— Տեղաւորում գաղթականութեան.— Եանի քեհեային խնդրանքը.— Յոյն գաղթականները կը մեկնին դէպի Կարին եւ Կարս.— Յուզիչ տեսարան.— Կիւմիւշխանայի Յոյներու գաղթը դէպի Բաբերդ.— 12,000 Յոյներ.— Միջանկեալ մը.— Միշան կը հարկադրուի մնալ.— Նորէն ալիւրի խնդիր.— Կը համաձայնիմ որ սայլերը գան Բաբերդ.— Բլուրի մեր պահակը կ'ընդհարի թուրք յառաջապահներուն հետ.— Միշան կը մեկնի բլուր.— Դէպքերը կը զահավիժին.— Հայերը կը գաղթեն դէպի Կարին.— Անբաւարար միջոցներ.— Մեկնում ռուս պաշտօնեաներուն.— Կարնոյ սայլերը կը հասնին Քօպ.— Կը հրամայեմ Բաբերդի թուրքերուն հաւաքումը.— Ծրագիրս կը խանգարեն *«իժի ծնունդները»*.— Թալանը կը սկսի, հակառակ մեր բաղձանքին եւ հրամանին.— Մեր թալանիչ զինուորները դասալիք կ'ըլլան.— Նահանջի պատրաստութիւններ.— Ընդհարումներ եւ կորուստներ.— Մինաս, Լաօնքցի Թագւոր եւ քրոջս աղջիկը՝ Շուշան կը սպաննուին:

Դեռ լոյսը չբացուած, հրաժեշտ առի Հրամանատարէն եւ Քելքիթէն մեկնեցայ դէպի Մկրագոմ, միանալու մեր ձիաւորներուն: Մկրագոմի մէջ Եանի Քէհեան հետաքրքրուեցաւ մեր տեսակցութիւնով եւ ես պէտք տեսայ քանի մը հիմնական տեղեկութիւններ տալ անոր: Եանի Քէհեան բնականաբար մտահոգուեցաւ, որովհետեւ Թուրքերու գալուստը իսկական չարիք պիտի բերէր Յոյներուն: Քէհեան ուզեց իմանալ իմ կարծիքը, եւ հարցուց թէ Յոյները պէ՞տք էին գաղթել թէ մնալ: Աւելցուց թէ Յոյները օժանդակած էին ռուսական գրաւման եւ այս իրողութիւնը՝ գաղտնիք մը չէր շրջանի թըրքութեան:

— Իմ խորհուրդն այն է, ըսի իրեն, որ ձեր շրջանի 7–8 յոյն գիւղերն անմիջապէս գաղթեցնէք դէպի Բաբերդի լքեալ հայ գիւղերը, ձեզի հետ առ-

նելով միայն կենդանիներ եւ քանի մը պիտանի իրեղէններ: Ուտեստեղէն ունինք մեծ քանակութեամբ: Երբ մեր շրջանը կը հասնիք, ամէն տեսակ դիւրութիւններ կուտամ ձեզի: Իսկ ձեր երիտասարդութիւնը կը մտնէ զէնքի տակ եւ մեզի հետ միասին կռիւ կը մղէ թշնամիին դէմ: Եթէ պարտուինք, միասին կը նահանջենք: Այս է միակ ելքը, ուրիշ միջոց չունիք դուք, Եանի՛ Քէհեա:

— Բայց չէ՞ որ ըսիք թէ վրաց զօրքերը պիտի գան հոս: Եթէ ճիշդ լինի այդ, մեզ համար աւելորդ է լքել մեր տուները եւ լինիլ գաղթական: Նպատակը միեւնոյնն է, այն ատեն մենք կը միանանք վրաց զօրքին եւ կը կռուինք ընդհ. թշնամիին դէմ: Ասով դիւրացուցած կ'ըլլանք ձեր գործը:

— Սխալ չէք, Եանի քէհեա, սակայն վրաց զօրքը պիտի գա՞յ եւ ե՞րբ պիտի գայ: Գիտեմ թէ ռուս զօրավարը պիտի մեկնի քանի մը օրէն, եւ կ'ըսէ թէ իր մեկնումէն ետք, Թուրքերն անպայման պիտի գան գրաւելու Քելքիթ-Շէյրանը: Այդ պարագային կը մտածէ՞ք թէ ինչ կրնայ լինիլ ձեր վիճակը:

Այս խօսքերուն վրայ, Եանի քէհեան կանչեց իր մօտ Մկրադոմի յոյն ժողովուրդը եւ բացատրեց իմ տեսութիւնները: Կարծիքներու երկար փոխանակութիւն մը տեղի ունեցաւ յունարէն լեզուով, որմէ բան մը չէի կրնար հասկնալ, սակայն ժողովուրդին շարժումներէն եւ արտայայտութիւններէն կը նշմարէի թէ ոմանք թեր են գաղթելու, եւ ուրիշներ դէմ: Ամէնքը մեկնեցան, առանց ելքի մը յանգելու եւ խորհրդակցութեան շարունակութիւնը թողուցին յաջորդ օրուան, որ շրջանի ամբողջ յոյն ժողովրդի ներկայացուցիչները նոյնպէս գային մասնակցէին ժողովին:

Յոյներու մեկնումէն յետոյ, Եանի քէհեան յայտնեց ինձ ամբողջ պատմութիւնը։

— Շատ դժուար է, ըսաւ, գաղթեցնել այս ժողովուրդը, մինչեւ որ վտանգը չգայ ծեծել մեր դռները։ Երեւակայեցէք որ գտնուեցան նոյնիսկ մարդիկ, որ կը հաւատային թէ Թուրքերը պիտի չվնասէին իրենց։ Տարօրինակ ժողովուրդ ենք, անցեալը շուտով կը մոռնանք։ Դեռ տարի մը առաջ մենէ հարիւրաւորներ քշուեցան սպանդանոց Թուրքերու կողմէ, իսկ հիմա մեր վիճակը պիտի լինի վատթարագոյն, մանաւանդ երբ աչքի առջեւ կը բերեմ տարուան մը մեր ըրածները տեղացի Թուրքերուն։ Գիտէ՞ք քանի քանիներն ուղարկած ենք սահմանի այն կողմը, որ բնաւ վերադարձած չեն։ Այդ մարդոց տէրերը մեզի պիտի չներեն։ Հետեւաբար, գիւղացիներուն պնդեցի, որ անյապաղ գաղթենք Բաբերդի շրջանը. մանաւանդ ըսի որ դուք կը խոստանաք տալ այն բոլոր դիւրութիւնները, որոնց պէտքն ունի գաղթականը։ Այս նոյն տեսակէտը պիտի պաշտպանեմ վաղուան ժողովին մէջ։

Այլեւս գործ մը չունէի Մկրագոմի մէջ եւ պատրաստուեցայ ճամբայ ելլելու։

Մկրագոմէն· մինչեւ Բաբերդ երկարող ճամբուն վրայ Թուրք բնակչութիւն չկար, ամէնքը փճացած գաղթած էին։ Կանգուն կը մնային յոյն գիւղերը եւ ռուսաց պահեստները։

Իմ վերադարձը ցորեկով եղաւ այս անգամ, որովհետեւ կ՚ուզէի լոյս աչքով ճշգրիտ գաղափար կազմել շրջանին վրայ։ Սար ու ձոր սպիտակ սաւանով մը ծածկուած էր։ Եղանակը թէպէտ ցուրտ էր, բայց օդը բաց էր եւ արեւուն ճառագայթները կը փայլեցնէին լեռներու ձիւնի խաւերը։ Երբ պատանի

էի եւ այս ճամբաներէն կ՚անցնէի, հազարաւոր ձիաւոր եւ ոտաւոր ճամբորդներու կը հանդիպէի· իսկ հիմա, պատերազմի աւերները միանգամայն ամայացուցած էին գիւղերը եւ դադրած էին այլեւս երբեմնի կենդանութիւնն ու անցուդարձը: Տակաւին հինգ վեց ամիս առաջ, երբ նոյն այս ճամբէն կ՚երթայի Քելքիթ, տարբեր տեսարան մը կը պարզուէր: Հազարաւոր կառքեր, հարիւրաւոր ինքնաշարժեր ռազմանիւթ եւ պաշար բեռցած կը տանէին ռուս մեծ բանակին: Հիմա լռած էին կառքերու աղմուկն ու ճռինչը եւ ինքնաշարժերու սուլոցը:

Ճանապարհին որոշեցի այցելել Բլուր գիւղը եւ անձամբ տեսնել Յակոբն ու իր զինուորները, նաեւ քննել դիրքերը:

Կէսօրին մօտ հասանք յունարնակ Տորում գիւղը, ուր գիշերած էինք նախընթաց օրը: Հոս մի քիչ հանգստանալէ յետոյ, կ՚ուզէինք շարունակել մեր ուղին, բայց Եանի Քէհեան ստիպեց որ մնանք գիշեր մը: Տեղի տուինք իր խնդրանքին եւ մնացինք:

Երեկոյեան բոլոր յոյն գիւղացիները հաւաքուեցան այն սենեակը, ուր իջեւանած էի: Համարեա ամէնքը լսած էին այն անցուդարձերը, զոր պատմած էի Եանի քէհեային: Նախորդ օրուան տրամադրութիւնները չքացած էին յոյն գիւղացիներէն: Ամէնքը թախծոտ երեւոյթ մը ստացած էին: Կին, երեխայ եւ տղամարդ կ՚ուզէին վերջնական խօսք մը լսել ինէ: Իմ տեսութիւններն ու խօսքերը փոխուած չէին, ուստի կրկնեցի զանոնք: Բացի գաղթէն, ուրիշ ճար չէի տեսներ յոյներուն համար: Եթէ անոնք պիտի մնային, ապա պէտք էին յանձնառու ըլլալ կոտորուելու: Իսկ երկու չարեաց փոքրագոյնն էր գաղթել եւ առժամաբար բնակիլ իմ որոշած վայ-

ները։ Այս գաղթին գործադրութիւնը կախուած էր իրենց ընդհանուր ժողովի որոշումէն։

Գաղթի եւ կոտորածի ուրուականը այդ գիշեր շրջան ըրաւ իմ իջեւանած սենեակէն մինչեւ գիւղին յետին անկիւնները։ Գիշերուան ժամը 3–4-ի միջոցին, երկու երեք յոյն ծերունիներ, որոնք ըստ երեւոյթին գիւղին իմաստուններն էին, եկան հետեւեալը տեղեկացնելու.

— Մենք որոշեցինք մի պատգամաւորութիւն ուղարկել Կիւմիւշխանէ, Սանթա եւ Կրոմ, իմանալու համար այդ վայրերու յոյն ժողովուրդին կարծիքները։ Պիտի գաղթե՛ն թէ պիտի մնան եւ պատերազմին։ Ըստ այնմ մենք պիտի որոշենք մեր դիրքը։

Եանի քէհեան, այդ գիւղական քաղաքագէտ եւ խելացի յոյնը, անոնց պատասխանեց.

— Պատգամաւորութեան մը առաքումը կը յապաղեցնէ գործը. մինչեւ որ մեր մարդիկը ղրկենք եւ վերադառնան պատասխան բերելու մեզի, ամիսներ կը տեւէ եւ ուշ կը լինի։ Կրնա՞ք վստահացնել, որ այդ միջոցին Թուրքերը չեն յառաջանար, երբ վաղը միւս օրը ռուսաց վերջին զինուորները իրենց ընդհ. հրամանատարին հետ մեկնին այս վայրերէն։ Այն ատեն կը զղջանք, կը զղջանք, բայց ուշ կը լինի։ Հետեւաբար, իմ կարծիքն է, որ վաղուընէ սկսեալ մեր ընտանիքն ու երեխաները փոխադրենք Բաբերդի շրջանը։ Մեր այս նոր գաղթը տեղի կ՚ունենայ առանց խուճապի։

Յոյն ծերունիները չհամոզուեցան եւ պնդեցին իրենց որոշման վրայ. յետոյ գացին հրահանգելու, որ պատգամաւորութիւնը անմիջապէս մեկնի։

Իսկ ես պատուիրեցի Եանի քէհեային, որ յա-

բաբերութիւններ պահէ ինձ հետ եւ արթուն հսկելով անցուղարձերուն, միշտ տեղեկութիւններ հաղորդէ :

Ամբողջ գիշերը հազիւ կրցանք մի ժամ քնանալ եւ առտուն ճամբայ ելանք: Կէսօրէ ետք ժամը 4–5-ն էր, երբ հասանք Բլուր: Բայց չկորսնցուցի հոս, իսկոյն գացի քննել կռուի դիրքերը Յակոբի ընկերակցութեամբ: Տեսայ գեղեցիկ, բարձր, անառիկ դիրքեր, ուրկէ ռուս զինուորները կռուած էին Թուրքերու դէմ, ջարդելով եւ քշելով զանոնք մինչեւ Քելքիթ ու Շէյրան: Եւ երեւակայեցէք որ այս դիրքերուն մէջ հիմա կը պահէինք հազիւ 27 զինուոր, ինչ որ ծիծաղելի էր: Պարզ է, որ դիրք մը, վայր մը որքան ալ անառիկ լինի, օգուտ չունի, երբ համապատասխան պաշտպանող ուժեր կը պակսին:Եթէ ունենայինք պահանջուած ուժերը, վստահ եմ թէ թշնամին մի քայլ իսկ պիտի չկրնար յառաջանալ: Սակայն, ո՞ւր էին այդ ուժերը:

Դիրքերը քննելէ ետք, Յակոբին հետ վերադարձանք Բլուր: Ճանապարհին, Յակոբ մի յայտնութիւն ըրաւ ինձ, ինչ որ լուրջ մտածումներու առաջնորդեց զիս:

— Դուք, գիտէք որ, մի քանի օր առաջ բաւական ձիւն տեղաց եւ ծածկեց անցուղարձի բոլոր հետքերը: Երբ մեր տղաները կ'երթային դիրքերը, տեսան անցնող բազմութեան մը ոտքի հետքեր, զոր խուզարկել տուի, մինչեւ Սըփ Թարոսի մօտերը: Ասկէ հետքերու ուղղութիւնը կ'երթար դէպի Ջըփ Խըրըս: Այն եզրակացութեան հասեր եմ, որ Խարտի, Նիւի եւ Քըրզիի կողմերէն խումբերով Թուրքեր անցեր են դէպի Երզնկա, որովհետեւ հետ-

քերը Սըբ Թորոսէն կ՚երկարէին մեր վրայով դէպի Սասուն:

Յայտնի էր, որ շրջանի Թուրքերը սկսեր էին սերտ յարաբերութեան մէջ մտնել Թուրք բանակին հետ: Սակայն ի՞նչ կրնայինք ընել, անկարող էինք արգիլելու այս շարժումները: 350 հոգով պաշտպանել եւ պահպանել հսկայական եւ ամայի տարածութիւն մը՝ անկարելի էր:

Յակոբին հրահանգներ տուի կապ պահելու մեր բարեկամ Մուխսիին հետ. իսկ ես մեկնեցայ Բաբերդ, ուր հասայ նոյն իրիկուն, կէս գիշերէն մի ժամ առաջ:

Քաղաքին մէջ փոփոխութիւն չկար, միայն Գրիգոր Ամիրեան, Միսաքի հետ միասին լուր բերին, թէ Սամսոն գտեր է այն հեռախօսային պաշտօնեան, որ լրտեսութիւններ կ՚ընէ եւ կացութիւնը մանրամասնօրէն և գաղտնի հեռախօսի մը միջոցաւ կը հաղորդէ Թուրք բանակի հրամանատար Վէհիպ փաշային: Այդ լրտես պաշտօնեան ուրիշ մէկը չէր, բայց եթէ Աշքալէի ծանօթ ռուսը: Գաղտնիքը երեւան ելած էր սա պարագաներու ներքեւ.— երբ Սամսոն նստած էր հեռախօսին գլուխը, պաշտօնեաներէն մին խօսած էր Կարին, անորոշ կէտի մը վրայ նստող անձի մը, որ հաւանօրէն Սէյիտովն էր, որովհետեւ վերջին բառը Ս. լսեր էր: Այս անծանօթ պաշտօնեան տեղեկացուցած էր, թէ «Բաբերդ բոցերու մէջ է, հայ զինուորները գերի ինկած են հայ պաշտօնեաներու հետ եւ ազատողները կը փախչին Երզրումի ուղղութեամբ»: Կարնոյ «անծանօթ»ը հարցուցած էր.

— Ո՞վ է խօսողը:

— Աշքալէ:

Ուրեմն գաղտնիքը պարզուած էր այս ձեւով:
Գրիգոր Ամիրեանին հարցուցի.

— Ի՞նչ կարգադրութիւն ըրիք այս առթիւ:

— Յայտնեցինք Կարին պ. Աղամալեանին, որ կարգադրութիւն ըրաւ ռուսը փոխարինելու հայ պաշտօնեայով մը: Ռուս պաշտօնեան կանչուած էր Երզրում: Կ'իմանամ, որ հայ պաշտօնեան արդէն հասեր է Աշքալէ, իսկ ռուսը աներեւոյթացեր էր:

Յոգնած էի եւ մտատանջ, ուստի քաշուեցայ բնակարանս, մի քիչ կազդուրուելու:

Առտուն կանուխ մեկնեցայ քաղաքային պաշտօնատեղիս, ուր Լէոնիտ տեղեկացուց, թէ գանձը բերելու համար Տրապիզոն ղրկուած ռուս պաշտօնեան վերադարձեր է կէս ճանապարհէն, որովհետեւ Թուրքերը սկսեր են աւազակային յարձակումներ ընել ճամբորդներուն եւ կարաւաններուն վրայ: Այն վերջին ռուս զինուորները, որոնց կ'ընկերանային Զաքէոսն ու յոյն նամակատարը, գնդացիրի ուժով բացեր անցեր էին Զըղանայի լեռը: Ակներեւ վտանգին առջեւ մեր ղրկած պաշտօնեան հարկադրուեր էր վերադառնալ, եւ կը պատմէր թէ Կիմիշխանայի ամբողջ հովիտին Թրքութիւնը ապստամբական շարժումներ կը կազմակերպէ:

— Կացութիւնը լուրջ է, ըսած էր պաշտօնեան, եւ երկար չի տեւեր, յարձակումները կ'ուղղուին Բաբերդի դէմ:

Կարեւոր այս տեղեկութիւնները ստանալէս ետք, հրամաններ գրել տուի, որպէսզի հայ գիւղացիներն անմիջապէս հաւաքուին քաղաք: Ուրիշ հրաման մը արձակեցի, պահանջելով որ Թուրք գիւղերէն յիսունի չափ սահնակներ գան քաղաք: Երրորդ գիրով մը՝ սպաներ Ալեքսանեանին եւ Ամիրեանին

յանձնարարեցի խնկոյն պատրաստել մի գնդացիրա-յին խումբ եւ սկսիլ գնդացիրային փորձի։ Չորրորդ՝ յանձնարարեցի ձիաւորներու պետ Միքայէլին՝ կազմակերպել 50 ձիաւորներ ամենաընտիր տղա-ներէն՝ Մուրատին օգնութեան հասնելու համար։

Օրերն այսպէս կը սահէին եւ դեռ ոեւէ օգնական ուժ չէր երեւեր։ Ցանկարծ հեռագիր մը ստացայ Էրզրումի վրայով Ռուբէն ստորագրութեամբ, որ կը հրահանգէր օգտուիլ Տրապիզոն գտնուող Գնդ. Տէր Նիկողոսեանի հրամանի ներքեւ պատրաստ եօ-թը հարիւր (700) զինուորներէն, որոնք տրամադր-րութիւն յայտնած էին Բաբերդ մեկնելու։

Սակայն կրնայի՞ յարաբերութեան մտնել Տրա-պիզոնի հետ, երբ երկու քաղաքներու հեռագրական, հեռախօսային եւ ճանապարհի հաղորդակցութիւն-ները խզուած էին։ Պարզ էր, որ Տրապիզոնի ուժե-րէն օգտուելու հնարաւորութիւն չունէի։ Այս մըտ-քով ալ հեռագրեցի Էրզրում, պահանջելով որ նոյնը տեղեկացնեն Թիֆլիս՝ Ռուբէն Տէր Մինասեանին։

Մինչ այս մինչ այն, Խատրաղէն (Եղիշէ Թոփճ-եանի սպանութեան վայրը) մի քանի յոյներ եկան յայտնելու, թէ խումբ մը Թուրքեր յարձակած էին իրենց գիւղին վրայ, կողոպտեր էին ամբողջ գիւղը եւ տարեր էին քանի մը գեղեցիկ յոյն հարսեր։ Գիւղացի յոյները օգնութիւն կը խնդրէին ինձ։ Խատրաղ գիւղը կը գտնուի Բաբերդ–Տրապիզոն խճուղիին վրայ, Բաբերդէն վեց ժամ հեռու։

Ուժեր ուղարկելու միջոց չունէի, որովհետեւ զօրքս սակաւ էր, միայն պաշտօնեայի մը հետ եր-կու երեք ոստիկաններ ղրկեցի, քննելու եղելութիւ-նը։

Այս խառնակ եւ ալեկոծ օրերուն, Քելքիթէն

Բաբերդ եկաւ պ. Ալիխանեան, յայտնելու թէ ամբողջ անասունները բերած է Սըբ Թորոս գիւղը եւ կ'ուզէ օրինական փոխանցումը կատարել:

Գործը յանձնեցի Զախմանց գիւղացի Մինաս Յովհաննէսեանին եւ հրահանգեցի որ այդ անասունները բաժանէ մօտակայ տաճիկ գիւղերու վրայ, մէյմէկ հայ պահապաններու հսկողութեան ներքեւ: Այսպէս ալ եղաւ եւ անասունները փոխանցուեցան մեզի: Հոս աւելցնեմ, որ նահանջի օրերուն, յիշեալ Մինաս Յովհաննէսեան չարաչար կերպով սպաննըւեցաւ Թուրքերէն:

Հիմա, հայ գիւղացիները հաւաքուած էին Բաբերդ եւ տեղաւորուած Թրքական տուներու մէջ: Գիւղացիներուն արդէն բաժնած էինք առատ մթերքներ մեր հարուստ պահեստներէն:

Ալեքսանեան եւ Ամիրեան սպաները կը մարզէին հայ երիտասարդները քաղաքին մօտակայ բացատներուն վրայ: Երբեմն կ'երթայի դիտելու զանոնք, բայց միշտ կը մտածէի, թէ ո'րքան ալ բարձր լինէր այդ զինուորութեան որակը, դարձեալ թիւով շատ ու շատ փոքր էր, շօշափելի նուաճում մը կարենալ ընելու համար:

Մի քանի Թուրքեր, որոնք «բարեկամական» հովեր կ'առնէին, կ'ուզէին տեսնել մեր զինուորները: Ի հարկէ չէինք մօտեցներ զանոնք, բայց միջոցներ կը գտնէին մեզ դիտելու: Ասոնցմէ մին, անգամ մը, ըստ Թրքական չնական կեղծաւորութեան, ըսաւ.

— Ամէն ինչ լաւ է, միայն կը պակսի զինուորական նուագախումբը:

Կասկած չկար, որ Թուրքը կը հեգնէր մեզ, ուստի իմ մօտ գտնուող հայ սպաներէն մին պատասխանեց անոր.

—Այն օրը որ հայ զինուորական նուագախումբը սկսի նուագել, մեծ մատաղներ պիտի լինին եւ ատոնց կարգին դո՛ւ, որովհետեւ քու ազգին յատուկ նենգ եւ հեգնական լեզուով խօսեցար։

Թուրքն ըմբռնելով իր սխալը, տրտմեցաւ եւ անմիջապէս թողուց մեզ ու հեռացաւ։

Նոյն միջոցին հեռախօսով ուզեցին խօսիլ հետս։ Գացի կայան եւ սկսանք.

Խօսողը Վահագն Նալբանտեանն էր եւ կ՚ըսէր.

— Մինչ այսօր հասայ Երզրում։ Գիտե՞ս թէ 80 Բաբերդցի տղաներ եկած են հոս եւ Թորգոմը զանոնք վար դրած է, չ՚ուզեր ուղարկել քեզի, իր մի խելագար նպատակին համար։

— Չեմ լսած տղաներու գալը, միայն կը հեռախօսեմ Թորգոմին, որ անմիջապէս ճամբու դնէ զանոնք։ Իսկ դու ինչպէ՞ս եկեր ես, հետդ մարդ ունի՞ս։

— Ոչ մի մարդ. Թիֆլիսում այնչափ խօսեցայ, աղաչեցի, պաղատեցայ, որ Մուրատին օգնական ուժեր ուղարկեն, բայց ամէն ինչ անօգուտ եղաւ։ Ստիպուեցայ մինակ գալ եւ պիտի մեկնիմ Երզնկա։ Երբ Սարի Գամիշէն կ՚անցնէի, պատահեցայ Սերոբին եւ Վախթանգին, որոնք 50-ի չափ ձիաւորներ պատրաստած էին եւ Սարգիս Արմաղանեանի հետ շուտով կը մեկնին Բաբերդ։ Իսկ Անդրանիկն ալ շուտով կը մեկնի Երզրում։

— Արդեօք ուժեր ունի՞։

— Շատ քիչ։

— Ուրիշ ի՞նչ նորութիւն ունիք։

— Առայժմ այսչափ։ Նորութիւններ պիտի լսենք Բաբերդէն եւ Երզնկայէն։ Քանի օրէ ի վեր Մուրատէն լուր չկայ, եւ ինչպէս կ՚երեւի, հեռագրական

եւ հեռախօսային գիծերը կտրուած են քիւրտերու կողմէն։ Այս ալ վերջին նորութիւնն է։

Վահագն Նալբանտեանէն խնդրեցի որ իմ կողմէ երթայ խօսի Գնդ. Թորգոմին՝ հեռախօսին գլուխը գալու։

Հազիւ կէս ժամ անցած էր, եւ ահա հեռախօսը սուլեց. Գնդ. Թորգոմն էր։

— Ի՞նչ նորութիւններ էրզրումէն, հարցուցի, մինչեւ ե՞րբ պիտի սպասեմ հոս մինակ, ե՞րբ մարդիկ պիտի ղրկէք մեզի։ Ընդհարումներն արդէն սկսած են։ Եւ կացութիւնը պարզեցի մանրամասնօրէն։ Աւելցուցի. որ նշանները ցոյց կուտան, թէ Թուրքերը յարձակում մը կը ծրագրեն Բաբերդի դէմ։

— Եղբա՛յր, ես ի՛նչ ընեմ, ուժ չունիմ. ես ինքս շրջապատուած եմ ահագին թրքութիւնով եւ գուցէ վաղը այդ նոյն գաղտնի դաւադրութիւնը ուղղուի իմ դէմ եւս։ Դուն վստահ լինելու ես, որ վաղը եթէ տասը հոգի հանեմ հոս, հինգը պիտի ուղարկեմ քեզի։ Սակայն կը տեսնես որ ուժ չի գար։

— Գնդ. Թորգոմ, ինձ յայտնեցին որ 80 տղաներ եկած են Բաբերդի անունով, բայց դուն չես թողուր որ անոնք Բաբերդ գան եւ կը պահես տեղդ։ Եւ հիմա ելեր կ՚ըսես թէ ոեւէ խումբ, ուժ եկած չէ։ Քեզի՞ հաւատամ, թէ լուր տուողներուն։

— Ճիշդ է, որ եկած են այդ տղաները։ Միայն կ՚ուզեմ քանի մը օր հոս պահել զանոնք՝ կարեւոր գործի մը համար։

— Չեմ գիտեր, թէ քու այդ կարեւոր գործը ո՞րն է, երբ չորս կողմէն թշնամին գլուխ կը բարձրացնէ։ Փոխանակ այդ ուժերը ինձ ուղարկելու, որպէսզի երկրին սահմաններն ու ներքին խաղաղու-

թիւնը պահպանենք, զանոնք կ'ուզես պահել մօտդ, ինչ որ «կարեւոր գործին» համար։

— Սեպո՛ւհ, մի քանի օր եւս, եւ զանոնք կ'ուղարկեմ անպայման։

— Առանց այլեւայլի կը պահանջեմ որ վաղը իսկ ճամբայ հանես այդ տղաները։

— Վերջապէս, եղբա՛յր, թո՛ղ որ քանի մը օր պահեմ զանոնք։ Դուն գիտես, թէ ինչո՛ւ համար կը պահեմ։ Այս երկու օրուան ընթացքին այդ գործը կը վերջանայ եւ զօրքերդ կը ղրկեմ, նաեւ զալիք-ներէն մաս մը։

— Գնդ. Թորգո՛մ, կացութիւնը օրէցօր կը լըր-ջանայ։ Մուրատի հետ ձեր հաղորդակցութիւնը խզուած է։ Կ'երեւի թէ ան պաշարուած է եւ կռիւ-ներ կը մղէ, եւ կամ Նահանջի ճանապարհը բռնած՝ կը քաշուի դէպի Էրզրում։ Եթէ իմ լսածները ուղիղ լինին, ես ինքս ալ կամայ ակամայ պիտի քաշուիմ։ Այս պայմաններուն ներքեւ ասելորդ չէ՞ քու «անկա-խութիւնդ»։

— Ծիշդ այդ բաներն ի նկատի ունենալով, եթէ այս աքթը *կատարած լինիմ, թշնամին այլեւս կը գտնուի կատարուած իրողութեան մը առջեւ եւ չի համարձակիր Հայաստանի անկախ պետութեան սահմաններուն վրայ քալել։*

— Եղբա՛յր, դուն իմ զինուորներն ուղարկէ եւ ի՛նչ որ կ'ուզես այն ըրէ։

— Բայց գիտե՞ս, Սեպո՛ւհ, ի՛նչ կտրիճ զին-ւորներ են. երէկ թուրք մը կ'անցնէր պահեստներու մօտէն, ձեր տղաներէն մին կ'ազդարարէ անոր որ չմօտենայ պահեստին։ Թուրքն ականջ չի դներ եւ կը յառաջանայ։ Տղան ալ տեղն ու տեղը գնդակա-հար կ'ընէ զայն։

— Հիմա գովասանքի ատեն չէ, դուն ըսէ թէ ե՞րբ պիտի ուղարկես զանոնք։

— Վաղն իսկ, վաղն իսկ։ Ինչո՞ւ ալիւրը չուղարկեցիր։ Զօր. Օտիշիլիձէն այդ բանի համար երէկ ինձ նկատողութիւն ըրաւ։ Այդտեղ հազարաւոր փութ ալիւր կը փտի, իսկ հոս Թուրք ժողովուրդը սովահար կը կոտորուի։ Այսօր նորէն դիմեր է Աղամալեանին, որպէսզի քեզի յայտնէ՝ որ ալիւրը անպատճառ ուղարկես։

— Զօրավարը տես, եւ ըսէ որ զուր տեղը մարդ չղրկէ, չյոգնի, որովհետեւ ալիւր չկայ։ Եղածն 2–3000 փութ պիտի տամ այստեղի Թուրք բնակչութեան։

Եւ մեր խօսակցութիւնը վերջ գտաւ։

Երկու օր յետոյ, Եանի Քէհեան լուր տուաւ ինձ, թէ Զօր. X Քելքիթէն հեռացեր եւ խնդրեր է որ Եանպաստիի պահեստը անպատճառ փոխադրեմ Բաբերդ։ Հիմա որ Թուրք գիւղացիները բերած էին իմ պահանջած 50 սահնակները, տասը զինուորներ յատկացուցի՝ Պաղտասարի առաջնորդութեամբ այդ պահեստը փոխադրելու Բաբերդ։ Չորս օր շարունակուեցաւ պահեստի փոխադրումը, սակայն կարելի չեղաւ գործն աւարտել, որովհետեւ Թուրքերն անմիջապէս եկեր գրաւեր էին Քելքիթն ու Շէյրանը։ Այս երկու վայրերու գրաւումէն յետոյ, այն ռուս պաշտօնեան, որուն ակնարկեցինք Քելքիթի մասին գրած մեր տողերուն մէջ, Քելքիթի եւ Շէյրանի պահեստներու պայթումի գործերն աւարտելէ յետոյ, կուգայ Եանպաստի, եւ տեսնելով որ պահեստը փոխադրուած չէ ամբողջովին, կը լարէ դժոխային մեքենան եւ կը պայթեցնէ զայն։ Պահեստը հին յունական հոյակապ եկեղեցի մըն էր։

Հինգերորդ օրը, երբ սահնակներու մեր կարաւանը կ'երթայ Եանպաստի, կը տեսնէ որ պահեստի ոեւէ հետք մնացած չէր, եւ կը վերադառնայ:

Այս դէպքէն հազիւ քանի մը օր անցած էր, ահա Յակոբ անուն զինուոր մը, երկու ձիաւորներու հետ միասին, եկան Բաբերդ, փամփուշտ եւ հրացան փոխադրելու Խոտորջուր: Այս ռազմիկները բնաւ տեղեկութիւն չունէին աննպաստ անցուդարձերէն եւ կ'ենթադրէին թէ Բաբերդն ու Երզնկան լեցուն են հայ զինուորներով, թէ Քելքիթի ու Տրապիզոնի ճակատները պաշտպանուած են: Երբ կացութիւնը պարզեցի Յակոբին, մռայլեցաւ եւ տըխրեցաւ:

— Հապա ի՞նչ պիտի լինի մեր վիճակը Խոտորջուրի մէջ:

— Յակո՛բ, դուն անմիջապէս կը վերադառնաս եւ իմ գիրը կը յանձնես Ստեփանի փոխանորդ Պետրոսին: Խոտորջուր գտնուողները, առանց րոպէ կորսնցնելու, ճամբայ կ'իյնաք եւ կուգաք Բաբերդ: Ձեր հոն մնալն այլեւս աւելորդ է եւ աննպատակ, որովհետեւ ձեր թիկունքը պաշարուած է լազերով եւ թուրքերով: Վերջապէս դուք ինկած էք ծուղակի մը մէջ: Այժմ, քանի ձեր շրջակայքի թուրքերը ծանօթ չեն կացութեան, ամէն կերպ ջանալու էք գաղտնի ճանապարհներով եւ գիշեր ատեն անցնիլ այս կողմ: Ձեզի ոչ մի փամփուշտ եւ հրացան չեմ տար, միայն այս նամակը կուտամ, որուն մէջ գըրւած են ձեր շարժումներու հրահանգները:

Յակոբ յամառեցաւ եւ չուզեց մեկնիլ գոնէ առանց փամփուշտի: Եւ որպէսզի ժամանակ չկորսընցնէի եւ Յակոբը շուտ վերադարձնէի Խոտորջուր, կարգադրեցի որ ուզած քանակով փամփուշտ

առնէ եւ մեկնի։ Գիտէի որ բաւարար փամփուշտ չունէին եւ կրնային յարձակումի ենթարկուիլ։

Ըստ այնմ, Յակոբ իր երեք ձիերը բեռցուց փամփուշտներով եւ քանի մը հրացաններով եւ մեկնեցաւ դէպի Խոտորջուր։ Այս տղան եւ իր երկու ընկերները դժբախտաբար չկրցան տեղ հասնիլ, որովհետեւ երբ հանդիպեր էին Իսպիր, Թուրքերը նկատեր էին որ Յակոբը տեղացի հայու չի նմանիր իր տարազով։ Հետապնդեր էին փոքրիկ խումբը եւ դարանի մտնելով, կրակ էին բացեր անոր վրայ։ Յակոբի ընկերներէն մին առաջին համազարկին սպաննուած էր, նոյնպէս ձիերը, իսկ ինքը Յակոբ եւ ընկերը մտեր էին դիրք, ուր կռուեր էին մինչեւ վերջը, շրջապատուած հարիւրաւոր թշնամի խլամ գիւղացիներէ։ Խոտորջուր հեռու էր իրենցմէ եւ օգնութեան յոյս չկար։ Երկուքն ալ մեռեր էին, իրենց վերջին փամփուշտներուն հետ։

Կոուի այս պատմութիւնը լսեցի դէպքէն մի քանի ամիս յետոյ, թէպէտ միշտ կասկածներ սնուցեր էի անոնց Խոտորջուր չհասնելու նկատմամբ, որովհետեւ Խոտորջուրի խումբը, այլապէս, իմ հրահանգները գործադրած պիտի ըլլար։

Մի գիշեր, Եանի Քէհեայի կողմէն երկու Յոյն ձիաւորներ եկան՝ յայտնելու թէ Շէյրանէն ստացուած տեղեկութիւններու համաձայն, Թուրքերը շուտով պիտի յառաջանան Բաբերդի վրայ։ Եանի Քէհեան կը զգուշացնէր զիս, որ յանկարծակի չգամ։ Հետեւեալ իրիկունը, մեր բարեկամ Մուխսիի եղբայրը նորէն եկաւ Բաբերդ եւ յայտնեց, թէ երկու Թրքական գումարտակներ Երզնկայի ճակատէն

մեկնած են դէպի Սասաղ դիծը։

Երկու տարբեր աղբիւրներէ ստացուած այս տեղեկութիւնները զիրար կը լրացնէին։ Կասկած չըկար որ Թուրքերը ձեռնարկեր էին իրենց յարձակողականին։

Երրորդ լուր մը տուաւ Բլուրի շրջանի զինուորական պետ Յակոբ Կիւրիւնլեան, որ կը հաղորդէր թէ Սասաղի կողմերը քանի մը տաճիկ զինուորներ տեսնուած էին, ուստի օգնական ուժերու առաքումը կը խնդրէր։

Հիմա մեզի կը մնար փութացնել մեր ընելիքները։ Անմիջապէս գացի հեռախօսին կայանը՝ կանչելու Տիգրան Աղամալեանը Կարինէն։ Յայտնեցի անոր բոլոր տեղեկութիւնները։ Աղամալեան, զիս լսելէ ետք, ըսաւ թէ Բաբերդի համար Երզրում գտնուող զինուորները օր մը առաջ ճամբայ ելած են եւ քանի մը օրէն Բաբերդ կը հասնին։

— Այո՛, գիտեմ, ըսի, Թորգոմ արդէն տեղեկացուցած է ինձ այդ մասին եւ ժամէ ժամ կը սպասեմ անոնց գալուն։ Սակայն այդ թիւն անբաւարար է, որովհետեւ Թուրքերը մեծ ուժերով կը յառաջանան։ Ուրեմն ձենէ օգուտ չեմ սպասեր այլեւս, քանի որ մինչեւ այսօր խոստացուած ուժերը չղրկեցիք Էրզրումէն. մեզի կը մնայ մտածել, թէ ի՛նչ պիտի ընենք։ Թո՛ղ Մուրատին հոգին դուրս գայ այնտեղ, եւ իմինս՝ հոս։ Դուք ալ գրեցէք ձեր պատմութիւնը։

— Ինչո՞ւ կը բարկանաս, ինչո՞ւ կը ջղայնոտիս, այստեղի մեր զինուորական հրամանատարը կ'ուզէ այնպիսի մի աքթ *կատարել, որուն առջեւ մենք ամէնքս չուարեր մնացեր ենք։ Այժմ ժողովուրդը խռնուած է* Սարայի *առջեւ եւ կը սպասէ հրամա-*

նատարի դալուն:

Յայտնի էր, որ կ'ապրէինք քառսային վիճակ մը, ուր ո՛չ գլուխ կար եւ ոչ ալ ոտք: Հեռախօսէն հեռացայ եւ գացի զօրանոց, կարգադրելու Ամիրեանին հետ, որ քսան եւ հինգ զինուոր ղրկէ Բլուր, Յակոբին տրամադրելու:

Մի քիչ յետոյ, դարձեալ կանչուեցայ Կարինէն եւ գացի հեռախօսի կայանը:

Գնդ. Թորգոմ կը խօսէր ինծի.

— Սեպո՛ւհ, մի ժամ յետոյ թնդանօթները կը սկսին գոռալ եւ կը յայտարարուի մեր անկախութիւնը: Ուստի պիտի խնդրեմ, որ դուք ալ անմիջապէս հաւաքէք զինուորութիւնը մի տեղ, նաեւ քաղաքացիները եւ բացատրէք ամէնուն այս օրուան նշանակութիւնը. եւ որովհետեւ դուք թնդանօթներ չունիք, ուստի տօնեցէք մեր 600 տարուան կորսուած անկախութեան վերականգնումը հրացանի ձայներով:

Պատասխան չտուի Գնդ. Թորգոմին, այլ փակեցի հեռախօսն ու քաշուեցայ:

Հետեւեալ օրը Մատէնէն լուր տուին, որ Կարինէն մեկնած մեր զինուորները հոն հասած են եւ կը հանգստանան: Անմիջապէս կարգադրութիւն ըրի, որ քաղաքին մէջ գտնուող 80 ձիաւորները պատրաստուին Միքայէլի հրամանին ներքեւ եւ ներկայանան մեր Շտաբին առջեւ: Կարգադրեցի նաեւ որ քաղաքի հետեւակ զինուորներէն մաս մը պատրաստ ըլլայ ընդունելու նորեկները: Իսկ ես ձիաւորներով մեկնեցայ դիմաւորելու նոր զինուորները:

Ճանապարհին հանդիպեցայ անոնց եւ ամէնքս միասին մտանք քաղաք: Ամբողջ թրքութիւնը հրապա-

րակ թափուած էր, դիտելու զինուորները: Տեղի ունեցան ճառեր, արտասանութիւններ թէ ռուս պաշտօնեաներու եւ թէ Թուրք քաղաքապետին կողմէ: Պաշտօնական ընդունելութենէն յետոյ, մեր զինուորներն ու նորեկները մեկնեցան զօրանոց:

Նոր զինուորներու գալէն յետոյ, ուրիշ կողմերէ օգնական ուժ ստանալու ոեւէ յոյս չունէի: Մենք պիտի վստահէինք մեր վրայ: Հետեւաբար պարտաւոր էինք փոփոխութիւններ մտցնել պաշտպանութեան մեր ծրագրին մէջ, մանաւանդ որ թնդանօթներ չէին ղրկուած մեզի: Փոփոխութիւնն այնպէս էր, որ երբ յարձակում կրէինք Թուրքերէն, կռիւը պիտի ընդունէինք Աւիծկայի լեռներու լանջին եւ Տուտուզարի փէշերուն վրայ: Եւ մինչ զբաղած էինք ծրագրի այս փոփոխութեամբ, Հնտէէն ձիաւոր մը եկաւ հաղորդելու, որ օգնական ուժեր հասած են Տրապիզոնէն: Մեր ուրախութեան չափ ու սահման չկար այս անակնկալ լուրին առթիւ, թէեւ տեղեկաբերը չէր գիտեր հասնող ուժերու քանակը:

Իսկոյն ձիաւորներ ղրկեցի դիմաւորելու զանոնք: Չկրնալով համբերել, ես ինքս ալ դուրս ելայ քաղաքէն, ստուգելու համար անակնկալ այս լուրը:

Արդարեւ 50-ի չափ ձիաւորներ եւ 3 չափ հետեւակներ կուգային դէպի Բաբերդ: Քշեցի ՍԷՄԷթ խանն եւ մօտեցայ: Տեսայ որ Չարշամպացի Յակոբ անուն երիտասարդ մըն էր անոնց հրամանատարը, որ մօտենալով ինձ, ըրաւ իր պատմութիւնը.

— Մենք, ձիաւորներս ու հետեւակներս, Տրապիզոնէն դուրս ելանք, նպատակ ունենալով երթալ Երզնկա, Մուրատի օգնութեան, սակայն ճանապարհին ունեցանք մի քանի ընդհարումներ: Քանդեցինք մի քանի գիւղեր, կռուի ընթացքին կոտորուեցան բազ-

մաթիւ Թուրքեր։ Յոյն գիւղացիները մեզի հաղորդեցին, թէ առաջ շարժիլ խիստ դժուար է, որովհետեւ Թուրք կանոնաւոր զօրքը գրաւած է ռուսներէ լքուած դիրքերը։ Ուստի որոշեցինք Բաբերդ գալ եւ միանալ ձեզի, քանի որ կռուի նպատակն ամէն տեղ միեւնոյնն է։

Զարչամպացի Յակոբին հետ եկող զինուորներու մեծ մասը տեղահանութեան ժամանակ լեռներն ապաստանած եւ կռիւով իրենց կեանքը պահպանած երիտասարդներէ բաղկացած էր։ Ասոնց մէջ էր նաեւ պոմպաճի Ահարոնը, որ Մալաթիոյ կողմը սարսափ ձգած էր Թուրքերու մէջ։ Խումբին հետ կային նաեւ քանի մը հայ կիներ, իբրեւ հիւանդապահուհի։

Այսպէս ահա մեր սակաւաթիւ ուժերուն վրայ չօչափելի թիւ մըն ալ կուգար աւելնալ։ Այսուհանդերձ հոգւովս կը բաղձայի որ այս ուժը փոխանակ բախտին մէկ խաղով ինծի հասնելու, գացած միացած ըլլար Մուրատին։

Մեծ ցնծութեամբ մտանք քաղաք։ Թուրքերն սկսան չշմիլ, կարծելով որ աջէն ձախէն հայ օգնական ուժեր կը հասնին մեզի։

Զարչամպացի Յակոբին ուժերը բաժնուեցան Ամիրեանի եւ Միքայէլի միջեւ, իսկ Յակոբ նշանակուեցաւ այս վերջինոյն օգնական։ Ուժերու նոր ժամանումները քիչ մը աւելի ապահովութիւն կուտային մեզի։

Հեռախօսը դարձեալ կը կանչէր զիս Երզրումէն, ուրկէ կը խօսէր Աղամալեան, կացութեան մասին հարցումներ ընելու եւ իմանալու թէ Երզրումէն մեկնող զինուորները հասա՞ծ էին Բաբերդ։

— Ամէնքն հասան ապահով, պատասխան տուի, եւ անոնցմէ զատ, դեռ 80 հոգիի չափ ալ նոր հասան Տրապիզոնէն: Այս վերջինները կը պատմեն, թէ մօտաւորապէս 400 ձիաւորներ Տրապիզոնէն պիտի գան Բաբերդ, եթէ Թուրքերը բռնած չլինին ճանապարհները:

— Տրապիզոնէն եկող զինուորները եթէ կռուի բռնուեր են, այլեւս յոյսդ կտրէ այդ կողմէն:

— Այո՛, կռուեր են եւ թշնամին ենթարկեր են կորուստի:

— Հիմա 180-ի չափ կռուողներ աւելցան քու ուժերուն վրայ: Եթէ Անդրանիկն ալ գայ մեծ ուժերով, մաս մըն ալ անկէ կը ղրկենք քեզի եւ մի առ ժամանակ ապահով կը լինիս: Սակայն, գիտե՞ս թէ Մուրատ եւ Գնդ. Մորէլ ահագին կռիւներ ունին Թուրքերու դէմ եւ գուցէ նահանջեն: Այդ պարագային, դու ալ պիտի ստիպուիս նահանջել եւ միանալ անոր: Մի ուրիշ բան եւ հին ցաւը, այսինքն՝ ալիւրի խնդիրը: Զօր. Օտիշիլիձէ կատղեր է եւ կ՚ըսէ թէ պատասխանատուութեան պիտի ենթարկէ քեզ, եթէ պահանջուած ալիւրը չղրկես:

— Իրեն յայտնէ, որ այս բոլէիս մօտ 2,000 Թուրքեր շրջանէն եկած են քաղաք եւ 3,000 փութ ալիւր կը ստանան: Մնացած ալիւրը հազիւ պիտի բաւէ մեզի: Եթէ Զօրավարը շատ կը պնդէ, թո՛ղ քննիչ մը ղրկէ՝ ստուգելու ալիւրի քանակը:

— Ես կը յայտնեմ անոր, բայց չգիտեմ, թէ ի՛նչ կը լինի հետեւանքը:

— Եթէ այս տեղերը մեզի մնացին, ոչ մի հետեւանք չ՚ունենար. եթէ նահանջելով եկայ այդտեղ, կը խօսիմ իրեն, թէ բոլոր ալիւրը յանձնած եմ Թուրքերուն: Հարցը այդպիսով ալ փակուած կը

լինի։ Դու ալ ներկա՞յ էիր անկախութեան տօնախմբութեան։

— Թո՛ղ եղբայր, այդ Տոնքիշոթի ըրածները։ Ուղղակի կը կարմրիմ, երբ կ՚երթամ Օտիշելիձէի մօտ, որ կը ծիծաղի մեր վրայ, եւ կ՚ըսէ․ «Հայերը դեռ չեն գիտեր թէ ի՛նչ պիտի բերէ ապագան եւ ելեր անկախութիւն կը յայտարարեն։ Ես ի սրտէ ուրախ կը լինէի, եթէ կարողանային պահել այս վայրերը, բայց ահա ամիսներ կ՚անցնին ռուսներու մեկնումէն ի վեր եւ դուք ոչ մէկ զինուոր կրցաք կազմակերպել եւ բերել կռուի դաշտը, ամրացնելու համար լքուած դիրքերը»։ Այսպէս կը խօսի Օտիշիլիձէ, իսկ ես կրնայի՞ ներկայ լինել այդ աֆքի յայտարարութեան։

Աղամալեանի հեռախօսէն քանի մը օր ետք, Թուրքերը Թափուեցան քաղաք եւ անոնց բաժնուեցաւ մեծ քանակութեամբ ալիւր։

Մեր երկնքի ամպերը հետզհետէ կը կուտակուէին, հասած լուրերը ամէն կողմէ աննպաստ բնոյթ կը կրէին։ Մեր ուժերը բաժնուած եւ զետեղուած էին զանազան վայրեր։ Եթէ ռեւէ կէտի վրայ լուրջ կռիւներ սկսէին, ոչ մէկ կէտ պիտի կրնար պէտք եղած դիմադրութիւնը ցոյց տալ։

Այս պարագաները աչքի առջեւ ունենալով, հրահանգներ տուած էի որ մեր փոքրաթիւ ուժերը թշնամիին հետ չփուելէ յետոյ, քայլ առ քայլ նահանջեն դէպի Բաբերդի մօտերը, ուր պիտի ընդունէինք մեծ կռիւները։

Առտու մը, յանկարծ, քաղաքի շրջակայքը դրուած պահապանները լուր տուին, թէ հազարաւոր մարդիկ կուգան Հնտէի ճանապարհէն, եւ կարելի

եղած չէ ստուգել թէ ովքե՞ր են անոնք։

Խումբ մը զինուորներ ճամբայ հանուեցան ստուգելու համար եկողներու ինքնութիւնը։ Եթէ եկողը թշնամի էր, զինուորներն անմիջապէս պիտի անցնէին դիմադրութեան եւ լուր պիտի տային մեր չտապին։ Կը խորհէի թէ այդ ճանապարհէն մեծ ամբոխի երեւումը՝ կ'ենթադրէ կամ Քելքիթի յոյներու գալուստը դէպի Բաբերդի հայ գիւղերը, կամ Տրապիզոնէն մեր ակնկալած ուժերը։ Սակայն այս վերջինները եթէ լինէին, կանխաւ լուր կուտային մեզի։

Շատ չանցաւ, պարզուեցաւ, որ այս ենթադրութիւններէն եւ ոչ մին էր։ Եկողները յոյն փախստականներ էին, որոնց գիւղերուն վրայ գիշերով յարձակեր էին Թուրքերը։ Ահաբեկ եւ յանկարծակիի եկած յոյն ընտանիքները հազիւ հազ ժամանակ էին ունեցեր գրկելու իրենց երախաները եւ կիսամերկ վիճակի մէջ փախած էին մեր կողմը։ Ժամ մը չանցաւ, այս սարսափահար ժողովուրդը լեցուեցաւ քաղաք։ Երախաներու ճիչը, կանանց լացը ականջ կը խլացնէր։ Ցուրտն ու փուքը զանոնք գրեթէ սառեցուցած էր։ Բոլորը մէկէն լեցուեցան չտապը եւ սկսան աղաչել ու խնդրել, որպէսզի իրենց թըշուառ վիճակին մի դարման տանիմ։ Ի՞նչ կրնայի ընել այդ ահաբեկած ժողովուրդին, մանաւանդ երիտասարդութեան մի մասը կոտորուած էր խուճապի ընթացքին։ Յոյները բնաւ չէին համաձայներ մնալու Բաբերդի շրջանը։

Եանի Քէհեան եկաւ ամբոխի ետեւէն՝ պատմելու ինձ, թէ ի՛նչպէս յարձակեցին Թուրք չարագործները։ Համաձայն իր վկայութեան, թրքական յարձակումը ուղղուած էր նաեւ Կիւմիւշխա-

նայի եւ շրջակայքի յոյն գիւղերուն դէմ, եւ հաւանական էր, որ ուրիշ հոծ բազմութիւն մը դար եւ այդ ճանապարհէն։ Քելքիթէն իմ մեկնելէս յետոյ, Եանի քէհեան անձամբ շրջեր էր յոյն գիւղերը, համոզելու համար զանոնք որ գաղթեն Բաբերդի շրջանը, սակայն ոչ ոք լսած էր իր խորհուրդները։ Միամիտ գիւղացիները տակաւին կը հաւատային, թէ Թուրքերը պիտի չդպչէին իրենց կեանքին ու ինչքին։

Թուրքերու յարձակման միջոցին, ճիշդ է որ յոյն երիտասարդները դիմեր էին զէնքի, բայց արդէն ուշ եղած էր, որովհետեւ թշնամին անակնկալօրէն եկած եւ կարեւոր դիրքերը կանխաւ գրաւած էր, այնպէս որ Յոյն գիւղացիները նկատելի կորուստներու էին ենթարկուեր։ Թշնամին յարձակեր էր գիշերուան ժամը 12-ին ատենը, երբ ժողովուրդը անհոգ կը քնանար եւ խուճապը եղած էր աներեւակայելի։ Շատեր՝ փախչող ժողովուրդէն՝ ինկեր էին թշնամի գնդակներու տարափին տակ։ Կին, երախայ եւ տղամարդ փախստականներու թիւը կը հասնէր մօտաւորապէս 2-3000-ի։

Այլեւս ժամանակ կորսնցնել պէտք չէր՝ ունկնդրելու համար այդ թշուառութեան պատմութիւնը, քանի որ ատով պիտի չմեղմանար յոյն կիներու ցաւը։ Ուստի անմիջապէս մօտս կանչեցի քաղաքագլուխ Հաֆըզ էֆ. եւ հրամայեցի որ փախստականները տեղաւորեցնէ Թուրքերու տուներուն մէջ, մինչեւ նոր կարգադրութիւն։

Բայց, առանց ատոր ալ, Յոյները գացեր նըստեր էին Թուրքերու տուները։ Մեր պահեստները բացի այս փախստական Յոյն բազմութեան առջեւ, եւ առատ պաշարեղէն բաժնել տուի։ Կարգադրեցի

նաեւ, որ զինուորական պահեստներէն զինուորի հագուստներ տրուին բոլոր մերկերուն եւ անոնց որ հագուստի կարիք ունէին։

Հետեւեալ օրը բոլորը հագուած էին արդէն եւ քաղաքը կարծես լեցուեր էր զինուորներով։

Եանի Բէհեան այդ օրն եկաւ մօտս եւ խնդրեց, որ միջոցներ տրամադրեմ իրենց՝ գաղթի ճանապարհը շարունակելու դէպի Էրզրում եւ Կարս։ Եանի Բէհեան իրաւամբ կ՚ըսէր, թէ յոյն փախստականներու Բաբերդ մնալը՝ կը խանգարէ զինուորական գործողութիւնները։

Համաձայն գտնուելով Եանի Բէհեայի խնդրանքին, մեր ունեցածներէն սահնակներ եւ կառքեր տրամադրեցի անոնց, մէկ մասն ալ ստիպմամբ առնել տուի Թուրքերէն, որոնք կը դժկամակէին օգնել յոյներուն։ Այսպէս, Թուրքերու եզներն ու ձիերը, մեր կառքերը, պաշարեղէն եւ ճանապարհի ամէն տեսակ պիտոյքներ հայթայթելով այս թըշուառ յոյն ժողովուրդին, ճանապարհ դրի զանոնք դէպի Կարին։

Տեսարանը ծայրաստիճան յուզիչ էր։ Երէկուան հարուստ և հիւրընկալ յոյն գիւղացիները դառն աղքատութեան վիճակին հասած էին, եւ լքելով իրենց դարաւոր բնագաւառը, կ՚երթային դէպի անծանօթ երկիրներ։ Սակայն յոյները գոհ կը թուէին, որ վերջապէս կը ձգէին աղէտի ու դժբախտութեան երկիրը եւ գոնէ կը հասնէին վայրեր, ուր քրիստոնեայ խաչը եւ բարեկամ ժողովուրդներու համակիր հայեացքը տեսակ մը մխիթարութիւն պիտի դառնային իրենց։ Անոնք կ՚օրհնէին մեզ եւ հազար անէծքներ կը տեղային Թուրքերու հասցէին։

Անոնց մեկնումէն ետք, հեռախօսով խիստ հրահանգներ տուի Մատէնի եւ Քոպ խանի կայաններուն, որպէսզի ամէն աջակցութիւն տան յոյն փախստականներուն՝ անոնց Էրզրում գաղթը ապահովելու համար։

Փախստական–գաղթական յոյները հազիւ երկու օրուան ճամբայ հեռացած էին քաղաքէն, երբ Կիւմիւշխանայի եւ շրջակայքի յոյները, թուով 12000, լեցուեցան Բաբերդ։ Ասոնք՝ ա՛լ աւելի վատթար վիճակ մը կը պարզէին։ Շատերը վիրաւորուած էին եւ մանաւանդ, բառին իսկական առումով՝ մերկ։ Գոռում, գոչում, ճիչ եւ աղաղակ կը հասնէր երկինք։ Թուրքերն ահաբեկ՝ քաշուեցան գացին իրենց տուները, փողոցները մարդ չմնաց, բացի այս ապաստանեալներէն։ Ցուրտն ու բուքը կարծես կ'ուզէին լրացնել Թուրքերու պակաս թողածները եւ աւերներ կը գործէին։

Դարձեալ կանչեցի Թուրք քաղաքապետը, որուն յանձնեցի քանի մը զինուորներ, որպէսզի փախստականները տեղաւորէ տուներու եւ մզկիթներու մէջ։ Կարգադրեցի նաեւ որ ուտելիք եւ հագուստ տրուի անոնց։

Հետեւեալ օրը մի քանի յոյն քահանաներ ներկայացան ինձ, եւ խնդրեցին որ դէպի Էրզրում գաղթի միջոցներ տրամադրեմ իրենց։ Ինչ որ կրցայ՝ ըրի անոնց խնդիրքը իրագործելու համար. սահնակներ, կառքեր, ձիեր, ճանապարհի ամէն տեսակ պիտոյք հայթայթեցի իրենց եւ միւս օրը ճամբու դրի զանոնք դէպի Էրզրում։ Ասոնց աջակցելու համար ալ տուի պէտք եղած հրահանգները ճանապարհի մեր զանազան կայաններուն։

Միջանկեալ մը.— Այդ դաժան օրերէն տարիներ յետոյ, ճակատագիրը գիս ալ նետեց աւելի դժուարին պայմաններու մէջ եւ մի օր ես ինքզինքս գտայ Պոլսոյ փողոցներուն վրայ։ Երբ, մի անգամ, իմ բարեկամ Բավլի էֆ. Պաթմանիտի հետ Բերայի պողոտայէն կը քալէի, երկու յոյներու հանդիպեցանք, որոնք յարձակեցան վրաս եւ ձեռքերս ջերմօրէն սեղմելով՝ սկսան համբուրել։

Բավլի էֆ. զարմանքով կը նայէր անոնց եւ Յունարէն հարցուց.

— Ի՞նչ կ'ընէք, ո՞վ է սա, կը ճանչնա՞ք։

— Այո՛, այո՛, կը ճանչնանք։ Սա այն մարդն է, որ Բաբերդի կառավարիչ էր այն դժբախտ օրերուն, երբ մենք սարսափահար, եւ տուն տեղ թողած, կ'ապաստանէինք Բաբերդ։ Ինքն էր որ ամէն դիւրութիւններ տուաւ մեզի, մեր տասներկու հազարնոց փախստականներու բանակը փոխադրելու Կարին եւ Կարս։ Եւ այսօր դարձեալ բախտն ունինք իրեն հանդիպելու։ Հիմա, ուրիշ բառով չենք կրնար յայտնել իրեն մեր երախտագիտութիւնը, բայց միայն տալ իրեն վկայական մը, որպէսզի Պոնտացի յոյներուն երախտագիտական զգացումները՝ իբրեւ փաստ պահէ իր մօտ։

Բավլի էֆ. երեսիս նայելով,

— Յետոյ կը տեսնուինք, ըսաւ ու հեռացաւ։

Այդ օրը, երեկոյեան, Բավլի էֆ., նոյն յոյներուն հետ միասին, եկաւ իմ բնակարանը եւ յանձնեց յունարէն լեզուով գրուած վկայագիր մը, որուն ներքեւ ստորագրած էր Տրապիզոնի Թեմին Յոյն Մետրոպոլիտը։

Սոյն փաստաթուղթը մինչեւ այսօր կը պահեմ մօտս, իբրեւ յիշատակ։ Ընթերցողները հասկցան

անշուշտ, որ ինծի պատահած յոյները Կիմիշխանայի փախստականներն էին, որոնք ապահով Կարին եւ Կարս հասնելէ ետք, անցեր էին Բաթում եւ անկէ ալ Պոլիս:

Պոնտոսի եւ հիւսիսային Հայաստանի յոյն բընակիչներու մեծագոյն մասը ներկայիս գաղթած է Յունաստան:

Յոյներու հեռանալէն յետոյ Միշան պատրաստ էր արդէն 50 ձիաւորներով Լոռիի հովիտէն մեկնելու Երզնկա, Մուրատի օգնութեան, երբ յանկարծ Բլուրի Յակոբէն հեռախօս ստացայ: Յակոբ կը տեղեկացնէր ինձ, որ մէկ երկու գումարտակ (գումարտակը անուանապէս կը բաղկանայ 1000 հոգիէ) Թուրք զինուորներ բռներ են Սատաղի դիրքերը, եւ քանի մը գումարտակ ալ կը յառաջանան Քելքիթի եւ Շէյրանի կողմերէն:

Ուրեմն, թշնամին աւելի եւ աւելի կը սպառնար մեզի, ճնշում կը բանեցնէր եւ կ'ուզէր որ կռիւ մը ընդունինք: Այս պայմաններուն ներքեւ, աւելորդ էր բաժնել ինէ Միշայի ուժը, քանի որ առանց անոր ալ տկար էինք: Ապա կար եւ այն պարագան, որ վստահ չէինք թէ Միշան իր ձիաւորներով պիտի կրնար հասնիլ Երզնկա, որուն բախտը բոլորովին անծանօթ կը մնար մեզի:

Որոշեցի Միշայի ուժը յաջորդ առտուն ղրկել Բլուր, Յակոբին օգնութեան:

Նոյն միջոցներուն, հեռախօսը կանչեց զիս Կարինէն: Աղամալեանն էր խօսողը եւ կ'ըսէր.

— Զօր. Օտիշելիձէն շարունակ դիմումներ կը ստանայ Սէյիտովէն՝ սովմահ Թուրքերու մասին: Այլեւս չկրնալով համբերել, զիս կանչեց իր մօտ եւ

խիստ կերպով հրամայեց, որ անմիջապէս խօսիմ քեզի եւ յայտնեմ որ սայլեր պիտի ուղարկեմ 4000 փութ ալիւր փոխադրելու համար Կարին: Եթէ այդ սայլերը դատարկ վերադարձնես, պատասխանատու պիտի բռնուիս:

Պահ մը խորհելէ ետք, համաձայնութիւնս տուի, որ այդ սայլերը արագութեամբ ղրկուին Բաբերդ, պահանջուած ալիւրը փոխադրելու: Ի հարկէ ալիւր տալու չէի, այլ մեր տագնապալի կացութիւնը նկատի ունենալով, կ'ուզէի բերել տալ սայլերը, որպէսզի մեր ժողովուրդի գաղթականութեան ծառայեցնէի:

Քանի մը օրեր անցան: Առտու մը, կէսօրի մօտերը, յանկարծ ձիաւոր մը, իր կենդանին ճաթեցընելու աստիճան արագութեամբ քշելով, եկաւ քաղաք եւ տեղեկութիւն բերաւ, որ Բլուրի հետ իմ ունեցած վերջին խօսակցութենէն յետոյ, նոյն վայրի մեր զինուորները ընդհարում ունեցած էին Թուրք յառաջապահներու հետ, եւ երկու սպայ եւ մի զինուոր գերի ինկած էին մերիններուն ձեռքը: Մեր տղաքը գերիներէն թշնամի ուժերու մասին տեղեկութիւններ եւ անոնց ձիերն ու հեռադիտակները առնելէ ետք, զանոնք ճամբու դրած էին անծանօթ ուղղութեամբ: Կռիւը տեւած էր մի քանի ժամ: Բլուրի մեր զինուորներու պետը ուզած էր դէպքը հեռախօսով հաղորդել ինծի, սակայն թշնամին յաջողած էր կտրել հեռախօսին թելերը:

Անմիջապէս կանչեցի Միշան եւ հրամայեցի որ իսկոյն եւ եթ ձիաւորներով ճանապարհուի դէպի Բլուր: Հրահանգեցի որ երբ թշնամին մեծ ուժերով յառաջանայ, եւ Բլուրի մեր կռուողները չի

կրնան դիմադրել, աշխատին, առանց կորուստի նահանջել Բաբերդի վրայ:

Միշայի մեկնումէն յետոյ, մենք ունեցանք ժողով մը, ուր որոշեցինք, հետեւեալ օրն իսկ, հայ կիներն ու երախաները փոխադրել Երզրում: Պիտի մեկնէին նաեւ ռուս քաղաքական պաշտօնեաները:

Բաբերդը կը պարպէինք, վերջին կռիւը մղելէ առաջ:

Միւս կողմէ Բլուրի դէպքերը կը զարգանային: Հոն՝ Յակոբ անկարող կ'ըլլար ուժեղ դիմադրութիւն մը մղելու, եւ ստիպուած, կը սկսէր նահանջել: Այս լուրը կայծակի արագութեամբ շրջան կ'ընէր քաղաքին մէջ, եւ ինչպէս կ'երեւի, լուրը կը տարածէին իրենք Թուրքերը, որ գաղտնի կապեր ունէին դրսէն հասնող ուժերուն հետ: Արդէն քաղաքի մեր պահապանները նոյն օրը լրտես մը ձերբակալած էին, որ կուգար Քելքիթի կողմերէն:

Յակոբին նահանջը գաղթի մեր գործը արագացուց: Կը մտածէի որ, եթէ թշնամին հետեւի մեր նահանջող ուժին, յաջորդ օրը կը հասնէր քաղաքին առջեւ եւ կռիւները կը սկսէին: Թշնամին կուգար մեծ ուժերով: Անկէ զատ, Բաբերդի շրջանը կը պարունակէր 15–20000 զինեալ Թուրքեր: Մեր ուժերը անկարող էին դիմադրել թէ՛ արտաքին եւ թէ ներքին յարձակումներուն: Եթէ տեղական Թուրք ուժերը չապստամբէին իսկ, դարձեալ թըւական առաւելութիւնը կը մնար թշնամիին կողմը:

Իրիկուն մը որոշեցի անմիջապէս հայ ժողովուրդը գաղթեցնել դէպի Երզրում: Լուր ղրկեցի տակաւին գիւղերէն չվերադարձած հայ գիւղացիներուն, որ շուտով գան քաղաք, կանչեցի նաեւ Մինասը, որ անասուններուն վրայ կը հսկէր եւ

հրահանգեցի որ իր ընկերները հաւաքէ եւ Բաբերդ գայ արագութեամբ։

Այս կարգադրութիւններէն յետոյ, զինուորնե-րու մի մասը ուղարկեցի դիրքերը հսկելու։ Մէկ մասն ալ գնաց դիրքեր բռնելու Շինքէի բարձունք-ներուն վրայ։ Այս վերջինները պիտի կռուէին գիւ-ղերէն եկող խուժանին դէմ։

Հայ կիներն ու երախաները խուճապով մեկ-նեցան, որովհետեւ փոխադրութեան բաւարար մի-ջոցներ չունէին։ Համարեա թէ իրենց երախաներու ձեռքերէն բռնելով մեկնեցան դէպի Կարին։ Անոնց վիճակը սարսափ կ՚ազդէր, որովհետեւ ցուրտին բուքին պիտի անցնէին Քոփի սարին հսկայ բարձ-րութենէն։ Եւ բնականաբար շատերը սառելու վը-տանգին ենթակայ պիտի լինէին։

Փոխադրութեան մեր տրամադրելի բոլոր մի-ջոցները տուած էինք յոյներուն, իսկ Թուրքերուն մօտ այլեւս կենդանի, սայլ եւ սահնակ մնացած չէր։ Իմ միակ յոյսը դրած էի Կարինէն ալիւրի հա-մար Բաբերդ մեկնող սայլերուն վրայ։ Այս պատ-ճառաւ ալ պատուիրեցի հայ գաղթականներուն, որ երթան սպասեն Մատէն, մինչեւ որ Կարնոյ սայլերը հասնէին։ Հոն՝ այդ սայլերը պիտի առնէին եւ պա-հեստներէն պաշար վերցնելով՝ պիտի շարունակէին իրենց ճամբան։

Այս յոյսով ալ թէ՛ հայ գաղթականները եւ թէ քաղաքի ռուս պաշտօնեաները կէս գիշերին ճամբու դրի։ Այն օրէն որ Աղամալեանի հետ խօսեր էի սայ-լերու մասին, արդէն 3–4 օր էր անցեր, ուստի կը հաշուէի որ Թուրք սայլապանները այդ գիշեր հա-սած կը լինէին Քոփի խանը։ Եւ սխալած չէի, որով-հետեւ կէս գիշերուան այս իրարանցումին մէջ Քո-

պի խանէն լուր տուին, որ Թուրք սայլապանները, թիւով 80 սայլ, հասած են հոն, եւ առտուն կանուխ կը մեկնին Բաբերդ՝ ալիւրը ստանալու:

Մեծ բարեբախտութիւն մը կը նկատէի այս պարագան: Հրահանգեցի Քոփի խանի պաշտօնեային, որ յաջորդ առտու կանուխ սայլերը ճամբու դնէ, իսկ ուրիշ հրահանգով մը՝ Մատէնի կայանին ըսի որ սայլերու ժամանումէն անմիջապէս ետք, գաղթականները տեղաւորէ անոնց վրայ եւ վերադարձնէ Կարին:

Եւ սկսայ ուրիշ տեսակ կարգադրութեանց:

Դաւիթին յանձնեցի քանի մը գինուորներ, որպէսզի երթայ իսկոյն հաւաքէ քաղաքի Թուրք ժողովուրդը եւ լեցնէ Թաշխանը եւ մզկիթները: Քաղաքապետն ալ հաւաքուողներուն մէջ պիտի ըլլար: Դաւիթին պատուիրեցի, որ ծայր աստիճան զգուշութեամբ գործը ի գլուխ հանէ եւ առհասարակ տեղի չտայ ձայնի եւ աղմուկի:

Դաւիթ գնաց այս գործին, սակայն պէտք է ըսեմ, թէ գործը չընթացաւ մեր հրահանգածին համաձայն, որովհետեւ քանի մը իժի ծնունդներ մտած էին տուները, սկսեր էին թալանել, ոսկի պահանջել, եւ մերժումի պարագային՝ հրացաններով ըսպանութիւններ գործեր էին: Այս ընչաքաղց յիմարութեան հետեւանքով, հրացանները սկսան որոտալ ամէն կողմէ: Մեր սպաներու եւ տասնապետներու ձեռք առած բոլոր միջոցները անկարող եղան դադրեցնելու սկսուած խուճապն ու իրարանցումը: Թալանն ու սպանութիւնը ընդհանուր եղան:

Անձամբ շրջեցայ քաղաքը, վազեցի այս կողմ եւ այն կողմ, սակայն գիշերային մթութեան մէջ

հնար չեղաւ զսպելու անկարգապահ եւ սանձարձակ զինուորութիւնը:

Հազիւ քանի մը հարիւր հոգի կրցանք լեցնել Թաշխանի մէջ: Ծրագիրներս տակն ու վրայ եղան: Անհրաժեշտ էր այլ կարգադրութիւն:

Այդ միջոցին Յակոբ հասաւ Բլուրէն մաս մը զինուորներու հետ, ուրիշ մաս մը թողելով դիրքերը: Ասոնց տուած տեղեկութիւններուն համաձայն, թշնամիին ուժը կը բաղկանար չորս գումարտակէ, երկու թնդանօթէ եւ քանի մը գնդացիրէ: Ուրեմն, կարելի էր քանի մը օր դիմադրել անոր՝ Բաբերդի մեր դիրքերուն մէջ:

Այս դիմադրութիւնը կարելի էր զսպել իմ տրամադրութեան ներքեւ գտնուած ուժերով, սակայն սա թալանն ու քանի մը սպանութիւնները պիտի դժուարացնէին մեր գործը: Եւ ո՞վ գիտէ, նոյն պահուն Թուրքերը գաղտնի ճամբաներով գուցէ լուր տուած էին շրջակայ Թուրք գիւղացիներուն, որոնք զէնք առած հաւանօրէն յարձակէին քաղաքին վրայ: Այս պայմաններուն տակ, կանոնաւոր զօրքին դիմադրելէ առաջ՝ մենք հաւանօրէն գործ ունենայինք Թուրք անկանոն ուժերուն հետ:

Ա՜հ, անիծեալ ա՛յս կողոպուտը, մամոնայի սա՛ պաշտամունքը քանի քանի բանակներու քայքայման պատճառ դարձեր է, քանի՜ կեանքեր զոհուեր են անոր համար:

Եւ դեռ հրացանի ձայները կը լսուէին, մեր զինուորները տակաւին կը թալանէին:

Կացութեան բովանդակ պատկերը աչքի առջեւ ունենալով, խորհեցանք անմիջապէս քանի մը վստահելի զինուոր տղաներ դնել ղօրուղներ կոչուած վայրը, որպէսզի թալանող զինուորները խոյս չի

տային եւ չերթային հետեւելու իրենց ընտանիքներուն։

Հրահանգեցի նաեւ, որ ամէն մի պահեստի մօտ փայտեր եւ իւղոտ քուրջեր պատրաստեն, նահանջի պարագային պաշարն այրելու եւ ռազմանիւթերը փճացնելու նպատակաւ։

Լոյսը բացուեցաւ։ Ղորուղի պահապանները լուր բերին, որ գիշերը հարիւրաւոր զինուորներ գաղտնի ճամբաներով փախեր են իրենց ընտանիքներուն ետեւէն եւ դիրքերուն մէջ մարդ չէ մնացեր։ Արդարեւ, դժբախտ փաստն այն էր, որ մեր շուրջ 500 զինուորներէն հազիւ 150 հոգի կը մնային պարտականութեան վրայ։ Եւ դեռ մնացողներուն մէջ ալ կը գտնուէին դասալիք լինելու տրամադիրներ։ Այս անկարգապահ, բարոյապէս ինկած զինուորներով կրնայի՞նք դիմադրութեան փորձ մը ընել։ Առնել մեր սակաւաթիւ քաջ, պարտաճանաչ եւ անձնազոհ ուժերը եւ կռուիլ գերազանց թշնամիի մը դէմ, պիտի նշանակէր պարզապէս կոտորուիլ։

Ճար չկար․ լաւագոյն միջոցն էր խուսափիլ կռուէ մը եւ քաշուիլ Բռնակապան։ Այդպէս ալ որոշեցի։ Սակայն դժուարութիւն մը կար․ գիւղերը մընացած կարգ մը տղաներ դեռ վերադարձած չէին քաղաք։ Թողուլ զանոնք իրենց բախտին՝ տմարդութիւն պիտի լինէր իմ կողմէ, ուստի որոշեցի ամէն գնով պահել դիրքերը, մինչեւ վերադառնային Պաղտասարի հետ Խայեկ գացող զինուորները եւ Նիւի շրջանը գտնուող Մինասը, իր վեց ընկերներով։

Բլուրի առջեւ, Յակոբի հետ կռուող թշնամին հետեւած չէր մեր սակաւաթիւ խումբին, ուստի նպատակայարմար նկատեցինք ստուգել թշնամիին դիրքը եւ մտադրութիւնները։ Ուղարկեցինք խու-

զարկու խումբ մը, որ վերադարձաւ առանց որոշ տեղեկութիւններ կարենալ բերելու, միակ դրական լուրն այն էր, որ մեր խումբը Հնտէի խաներուն մօտ պատահեր էր Թշնամի խուզարկուներուն եւ խուսափեր էր կռուի բռնուելէ։

Եզրակացութիւնն այն էր, որ Թշնամին՝ մեր ուժերուն արժէք ու կշիռ կուտար տակաւին, եւ, ըստ երեւոյթին, կը սպասէր գիշերուան, որպէսզի քաղաքէն տեղեկութիւններ ստանար եւ ըստ այնմ գործադրութեան դնէր իր ծրագիրները։

Գիւղերէն վերադարձող քանի մը հոգի լուր բերին, թէ Մինասը կռուի բռնուեր է մի խումբ Թուրքերու հետ՝ երբ Նիւէն կը վերադառնար եւ սպանուեր է։ Այս տղան ալ Հայաստանի մատաղ գնաց։ Երեսուն տարի Խրիմի Եալթա գեղեցիկ քաղաքն ապրեցաւ Մինաս, եւ եկաւ իր սիրելի հայրենիքին հողին վրայ նահատակուելու։ Այս պարտաճանաչ մարդը մօտ 50 տարեկան էր։

Պաղտասարի տասներեք ձիաւորները նոյնպէս եկան քաղաք եւ լուր բերին, որ Յովակիմ Տէրտէրեանը չարաչար սպաննուած է Զախմանցի Թուրքերու կողմէն։ Յովակիմի հետ սպաննուած էին ուրիշ երկու երիտասարդներ եւս։

Հին հայդուկ մը, Լսօնքցի Թադւոր, որ կամաւորական գրեթէ բոլոր կռիւներուն մասնակից եղած էր, սպաննուած էր Թախտ կոչուած Թուրք գիւղին մէջ։

Այսպէս թէ այնպէս, գիւղերու մէջ երկու օրուան ընթացքին տասնէ աւելի զոհեր տուինք։ Սակայն ամենէն քստմնելին Շուշանի մահն էր, իր մի հատիկ զաւակին հետ, Խայեկ գիւղում։ Նաեւ Երուանդը, այդ վառվռուն եւ կորիճ կամաւորը, որ

Աւետիսի հետ եղած էր։ Հիմա, աստնք բոլորը զոհ կ՚երթային Թուրքերու բարբարոսութեան։

Շուշան իմ քրոջ աղջիկն էր, որ մեծ եղեռնէն մազապուրծ փրկուեր էր, զոհ տալով իր ամուսինը, մեծ տղան եւ հարսը։ Իսկ հիմա ինքն ալ կը զոհուէր իր մէկ հատիկ տղային եւ աղջկան հետ։

ԽԲ.

Մեր զինուորներու ամօթալի փախուստը.— Շունս եւ Նժոյգս՝ հաւատարիմ.— Միայն 30 ձիաւոր կը մնան դիրքերուն վրայ. — Պահեստները կ'այրին.— Թուրքերու ողբ ու կոծը.— Քաղաքը կ'այրի.— Թուրքերէն մաս մը բերդը կ'ապաստանին.— Մասաթի կիրճը.— Գիւղերէն չվերադարձողները.— Բաբերդէն կը հեռանանք.— Թշնամին կը սպառնայ.— Աղսոնք.— Դէպի Մատէն.— Չիմաղիլի քուրքերը.— Ալիւրի փոխան՝ գաղթականներ.— Պահեստներու այրում.— Զօր. Օտիշիլիձէ զեկուցում կ'ուզէ Կարինէն.— Երզնկան կը նահանջէ.— Քիւրտերը կ'ապստամբին.— Կարնոյ լուրերը անմխիթարական.— Կացութիւնը կը վատթարանայ.— Խորհրդածութիւններ եւ քուն. — Անէ՛ծք:

Սպասումներու այս րոպէին, լուր բերին ինձ, որ բոլոր դիրքերը դատարկ են եւ 150 կռուողներէն մնացած են հազիւ 30 ձիաւոր՝ Յակոբի եւ Միշայի հետ: Ուրեմն քաղաքի մէկ ծայրում պիտի մնայի իմ հաւատարիմ Վիքթոր *շունիս եւ* Սէմէտ խան Նժոյգիս *հետ, եթէ Պաղտասարը չհասնէր* 13 *ձիաւորներով:*

Սպասել տակաւին եւ մնալ՝ անկարելի էր ու աննպատակ: Ուստի յանձնարարեցի Պաղտասարին, Միսաքին, Միքայէլին եւ Յակոբին, որպէսզի նախ կրակ տան Թաշխանին եւ ապա պահեստներուն:

Քանի մը րոպէ ետք, վառօդի պահեստները բոցերու մէջ էին եւ ռազմամթերքը կը սկսէր պայթիլ:

Պահեստներու այրումը՝ կը նշանակէր ամբողջ քաղաքի հրկիզումը։ Թուրքերու լացն ու աղաղակը կը բարձրանար երկինք, վերջը՝ կրակէ լեզուներով կը սկսէր լափել ամէն ինչ։ Մի քանի օր առաջ Յոյները բարձրացուցեր էին նման վայնասուն, քանի մը ժամ առաջ գաղթող հայերն էին սգացեր, իսկ հիմա կարգը եկած էր Թուրքերուն։

«Ակն ընդ ական եւ ատամն ընդ ատաման»։

Այստեղ ցաւօք սրտի պէտք է խոստովանիմ, որ վառօդարանին մէջ մօտ 3000 փութ վառօդ չկրցանք այրել, նաեւ մի քանի հազար փութ պրիւքսելին, որ կը գտնուէր վառօդարանին մօտ։ Կը հաւատայի որ, եթէ յաջողէինք այրել այս դիւրաբորբ նիւթերը, քաղաքն ամբողջ տակն ու վրայ պիտի լինէր անոնց ցնցումէն եւ մինարէները թաւալգլոր պիտի կործանէին։

Գուցէ յաջողէինք այս ծրագրին մէջ, եթէ զինւորները չլքէին մեզ եւ թալանը չնախընտրէին պարտականութենէն։ Ողբալ չի վայլեր ինծի այս առթիւ, բայց կատաղութիւնը մինչեւ այսօր կը կրծէ զիս, երբ կը մտաբերեմ թէ ի՛նչ գեղեցիկ ծրագիրներ անգործադրելի մնացին՝ միայն ու միմիայն մեր զինուորութեան անկարգապահութեան երեսէն։

Այսպէս այրեցան չորսուկէս միլիոն փամփուշտ եւ վաթսուն հազար թնդանօթի ռումբեր։ Կրակը լափեց նաեւ ալիւրի պահեստները եւ քաղաքը փաթաթուեցաւ թանձր ծուխերու մէջ։

Տեղացի Թուրքեր, զոր չկրցանք ձեռք անցնել թալանին պատճառաւ, զէնքեր առած՝ ապաստաններ

կին քաղաքի բերդը եւ երբեմն երբեմն կրակ կը բանային մեր վրայ։

Ինչպէս ըսի, մեր զինուորները լքած էին մեզ եւ հեռացած, հիմա 33 զինուոր հազիւ կը համրէի այս իրարանցումին մէջ։ Պէտք եղաւ որ այս սակաւաթիւ խումբէն 20 ձիաւոր բաժնեմ ինծ եւ ղրկեմ Մասաթի կիրճը, որպէսզի նոյն վայրի Թրքութիւնը չկտրէ մեր նահանջի ճանապարհը։ Քովս կը մնային տասներեք զինուորներ եւ ես տակաւին կը սպասէի Խայեկէն գալիք ընտանիքներուն, որ աջակցիմ անոնց եւ չձգեմ Թուրքերու ձեռքը։ Այս սպասումը դժբախտաբար արդիւնք չտուաւ, որովհետեւ քաղաքի Թուրքերը եւ գիւղերէն եկած Թուրք երիտասարդներ բռներ էին Բերդի տակի անցքերը։ Ա՜յ կտրեցինք յոյսերնիս, եւ երեկոյեան դէմ անգամ մըն ալ նայեցանք քաղաքի բոցերուն, մնաս բարով ըսինք եւ հեռացանք։

Բաբերդ կը պարպուէր հայ ուժերէ եւ Թուրքերը անգամ մըն ալ կուգային անոր բախտը տնօրինելու։ Սակայն ո՞վ կրնայ գուշակել մեր ապագան, որ անակնկալներ ունի վերապահած բոլոր ուժեղ եւ տկար ազգերուն։

Երկու ամիս մնացինք այս շրջանը եւ ամէն օր սպասեցինք օգնական ուժերու, որոնք երբեք չհասան։

Երկու ամիս առաջ, երբ կ'անցնէի Ալեքսանդրոպոլէն, Անդրանիկ կը ծխէր ու կ'երազէր անդադար, որ տասնեւհինգ հազար հոգիի պիտի հրամայէր եւ մի նամակով պիտի կրնար ամբողջ հայ ժողովուրդը ոտքի կանգնեցնել։

Կը նահանջէինք մենք այսօր Թշնամի ուժերու ճնշման տակ, բայց Անդրանիկը չկա՜ր ու չկա՜ր։

Թիֆլիսում՝ երբ անոր կ՚առաջարկէի այլ ուղղութիւն եւ այլ միջոցներ, ան կը ծիծաղէր։ Կը մտածէի թէ վաղը միւս օրը գուցէ մենք գտնուինք Էրզրումի դռներուն առջեւ եւ ան դարձեալ եկած չի լինէր հոն։

Հապա ի՞նչ անուն տալու էի այն խելագարին, որ չմտածելով երկրի պաշտպանութեան հրամայականութիւնը, ելեր անկախութիւն կը հռչակէր։

Վերջապէս միլիոններու հասնող պահեստները կը կրակէինք եւ կը հեռանայինք։ Այլեւս չխօսինք այն հսկայական աւարի եւ հարստութեան մասին զոր չտեսանք եւ մնացին թշնամիին ձեռքը։

Ո՞վ է պատասխանատուն այս բոլորին, զո՞վ կրնանք մեղադրել։ Ես կ՚ըսեմ սա միայն, որ մենք, ողջ մնացած հայերս, եթէ կանգնէինք եւ գործէինք «մէկը ամէնքի եւ ամէնքը մէկի համար» *նշանաբանին վրայ, եթէ չյարուցանէինք* Տաճկահայ-Ռուսահայ խնդիր, *վստահօրէն եւ առանց այլեւայլի կը յաղթէինք թշնամիին եւ թոյլ չէինք տար անոր, որ յառաջանար իր դիրքերէն։*

Այսպէս չեղաւ դժբախտաբար։ Ամիսներ դատարկ վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան Թիֆլիսում, վատնուեցան թանկագին վայրկեաններ եւ ճակատները թողուեցան բախտին ու պատահականութեան։

Մուրատ՝ Գնդ. Մորելի հետ ամիսներ շարունակ կռուեցաւ թշնամիին դէմ՝ սակաւաթիւ ուժերով, եւ երբ ոչ մէկ տեղէ օգնութիւն չգտաւ, այրեց բոլոր պահեստները եւ սկսաւ նահանջել դէպի Կարին։ Մուրատ եւ Մորել կը յուսային թէ Կարնոյ պարիսպներուն առջեւ պիտի մղէին վճռական ճակատամարտը եւ պիտի ջարդէին չփացած թշնամին։

Ահա այս էր կացութեան պատկերը, երբ կը գտնուէի Բաբերդէն մէկ մղոն հեռաւորութեան վրայ: Կը մտածէի 500 դասալիքներու վրայ եւ սա 13 ընկերներուս՝ որոնք կը մնային ինծ հետ: Իսկ խեղճ ձիունս կը դողդղար ցուրտէն, բայց կը յամառէր չի բաժնուիլ եւ կը հետեւէր ինծ, չարունակ տանջուելով: Երանի թէ բոլոր զինուորներս սա՛ ձիունին չափ հաւատարմութեան եւ պարտքի գիտակցութեան անչէջ կայծեր ունենային, այն ժամանակ ամէն տառապանք եւ դժբախտութիւն տանելի կը լինէին ամէնքիս: Եւ աւելին ,մենք կը յաղթէինք թշնամիին: Կասկածէ վեր էր այս:

Երբ շուարած այսպէս կը մտածէի, Միքայէլն ու Միսաքը մօտեցան եւ յայտնեցին թէ «կանգնիլ չի լինիր, որովհետեւ թշնամին կը սկսի բռնել լեռներու լանջերը եւ կը յառաջանայ՝ մեր գիծը կտրելու համար: Պէտք ենք շուտ անցնիլ տաճկարնակ սահմանները, այլապէս ամէնքս ալ կը կոտորուինք»:

Սակայն Աղստնքի մօտերը մենք պահապաններ ունինք, որ թոյլ պիտի չտան Թուրքերուն՝ մեզի աննպաստ շարժում մը ընել. քիչ մըն ալ կը սպասենք, գուցէ ետ մնացած տղաները կուգան եւ մենք օգտակար կը լինինք անոնց: Ո՞ւր է Զախմանցի Մարկոսը, ո՞ւր են Օձ գիւղացի Նիկողոս Քօհխանեանը, Լսօնքցի Թագւորը, Վարզահանի կտրիճներէն Ցովակիմը: Ո՛չ, անոնք կուգան կը հասնին շուտով, որովհետեւ փորձ տղաներ են, կամաւորութեան շրջանին եփած, թրծուած են, ուստի լաւ է որ մի քիչ ալ սպասենք: Ահա հրացանի ձայները կուգան, եւ օգնութիւն կը կանչեն: Սակայն, ո՛չ, այդ հրացանի ձայները հակառակ ուղղութենէ կուգան, եւ կ'երեւի թէ կռուողները Աղստնքի բար-

ձուքները գրաւող մեր տղաներն են: Որոշ է որ թշնամիները անոնք են, որ քանի մը օր առաջ կուգային եւ մի քանի գնդակ ալ արձակեցին հեռուէն:

Եւ ռումբերը կը պայթէին, փամփուշտները կըրակ կ'առնէին, իբրեւ գնդացիրներէ արձակուած: Այլեւս ատենն էր վերջին հայեացք մը նետելու այրըւող Բաբերդին եւ մտրակելու մեր ձիերը դէպի Աղսոնք:

Ժամը չորսը անց էր, երբ հասանք Աղսոնքի խաները, ուր մեր տղաները տակաւին կը կռուէին: Կռիւը տեւեց մինչեւ մութ, եւ խաւարին հետ լռեցին նաեւ հրացանի ձայները: Պահապան տղաք եկան եւ ամէնը մէկէն այրեցին Աղսոնքի խաները եւ փոքրիկ պահեստները: Ապա, ամէնքս միասին մեկնեցանք դէպի Մատէն:

Յունուար ամսուն վերջերն էր:

Ժամը տասնի մօտերը հասանք Մատէն, ուր գտանք այն 20 ձիաւորները, որոնք կը պաշտպանէին Մասաթի կիրճին անցքը: Յակոբ եկաւ զեկուցում տալու: Յայտնեց թէ ոչ մի թշնամի մարդ տեսնուած չէ: Հայկ Վարդերեսեանը որ Զիմաղիլ կը գտնուէր, եկեր ու անցեր է 10 զինուորներով: Հայկ պատմեր է նաեւ, որ Թուրք ժողովուրդը գըրեթէ բնաւ տեղեկութիւն չունի եղեր անցուդարձերէն: Շատեր եկեր են ճանապարհ դնելու զինք եւ հետաքրքրուեր են թէ ինչո՞ւ կը հեռանան եւ ե՞րբ պիտի վերադառնան: Նոյնիսկ Հայկէն խնդրեր են, որ խօսի գաւառապետին, որպէսզի ուրիշ մարդ չի ղրկէ անոր փոխարէն: Հայկ պատճառաբաներ է թէ կարեւոր խորհրդակցութեան մը համար կանչուած է քաղաք:

Ուզեցի իմանալ անցնող հայ գաղթականութեան

նկատմամբ, եւ սա տեղեկութիւններն ստացայ։

Սահմանները գիշեր ատեն մեկներ էին Քոփի խանէն այն յոյսով, թէ Մատէնի խաներէն ալիւր պիտի ստանան։ Սահմանապանները ուրախ տրամադրութեամբ կը մտնէին Մատէն, սակայն այդ տրամադրութիւնը շուտով փոխուեր էր տխրութեան, երբ տեսեր էին հաւաքուած հայ գաղթականութիւնը։

Ալիւրի փոխարէն գաղթականներ տանիլ՝ Թուրքերը մերժեր էին, առարկելով թէ Կարնոյ Թրքութիւնը սովէն կը կոտորուի։ Ծիչ եւ աղմուկ յաջորդեր էին, սակայն անօգուտ տեղը, որովհետեւ մեր զինուորները յարձակեր էին սահմաններուն վրայ, բնոցուցեր էին իրենց կիներն ու երախաները եւ սկսեր էին քշել երթալ։ Տեսնելով որ դիմադրութիւնն ու բողոքը կրնայ իրենց կեանքը արժել, Թուրքերը համակերպեր էին։ Ահա այս պայմաններու ներքեւ մեկներ էր գաղթականութիւնը Մատէնէն, նոյն գիշերը կը հասնէր Քոփի խանը եւ միւս առտուն կանուխ կ'անցնէր Քոփի սարէն, եթէ փոթորիկը չարգիլէր։

Մատէնի պահեստները անբաւ էին։ Տասնեւհինգ հազար յոյն գաղթականութիւնը երկու օր մնացեր և կերեր էր, հայ գաղթականութիւնը եկեր եւ առեր էր՝ ինչ որ կրնար, սակայն կրկին ահագին քանակութիւն մը՝ ալիւրի, իւղի եւ շաքարի՝ կը մնար։ Ասկէ զատ, մեծ քանակութեամբ ռազմանիւթ եւ չորս անիւէն սայլեր կային։

Որոշեցինք մնալ մինչեւ յաջորդ առտու, որպէսզի մեր ձիերը հանգստանային։ Իսկ եթէ շըփում ունենայինք թշնամիին հետ, պիտի կռուէինք

մինչեւ իրիկուն եւ պահեստները այրելէ յետոյ, պիտի մեկնէինք: Եթէ թշնամի չպատահէր, միւս օրը ցորեկին պահեստները պիտի պատրաստէինք կրակի համար եւ գիշերը վառելէ ետք, պիտի մեկնէինք դէպի Քոպի: Ասկէ մինչեւ Աչքալէ մեր առջեւ թշնամի չէինք ունենար. ճանապարհին հեռագրի եւ հեռախօսի թելերը կը կտրէինք, եւ չէինք թոյլատրեր, որ թշնամին յարաբերութեան մտնէ Աչքալէի հետ, իսկ մենք Քոպի խանէն կրնայինք դիւրաւ խօսիլ Աչքալէի եւ Էրզրումի հետ, միեւնոյն ատեն պահելով մեր յարաբերութիւնները:

Յակոբ ու Միսաք պահեստները այրելու գործը ստանձնեցին եւ որոշեցին քարը քարին վրայ չթողուլ ամբողջ մեր անցած ճամբաներուն վրայ: Զարշանսլացի Յակոբ նոյնպէս կ'ուզէր բաժին ունենալ այս գործէն, իսկ պոմպաճի Ահարոն, որուն համար կ'ըսեն թէ Սամսոնի լեռներուն մէջ քամին անգամ այրած է, կը վիրաւորուէր եւ կ'ուզէր ինքն ալ այրողներու խառնուիլ:

Սակայն վէճի եւ մրցումի ատեն չէր, վերջապէս պիտի այրէինք պահեստները սա կամ նա ձեւով: Պարտաւոր էինք հսկել աչալուրջ, որպէսզի թշնամին մեզ յանկարծակիի չբերէր: Յակոբները դուրս ելան պահապանները դիտելու եւ յաջորդ օրուան պատրաստութիւններ տեսնելու:

Կէս գիշերին անց էր: Ցերեկուան սարսափելի յոգնութենէն թմրած էի, երբ Էրզրումի հեռախօսը զիս կանչեց: Մակեդոնն էր խօսողը՝ յանուն Զօր. Օտիշելիձէի եւ մանրամասն զեկուցում կ'ուզէր մեր կացութեան եւ թշնամիի շարժումներուն նկատմամբ:

— Մեր կացութիւնը շատ դէշ է. երէկ առա-

ւօտեան նահանջեցինք, աւելի ճիշդ փախանք, որովհետեւ երբ հայ ընտանիքները ճամբու դրի գիշերով, առաւօտուն տեսայ թէ բոլոր զինուորները միացեր են անոնց եւ լքեր են դիրքերը։ Քովս մնացեր էին ընդամէնը 33 զինուոր․ ասոնց մէկ մասը ղրկեր էի Մատէնի մօտ Մասաթի կիրճը պահելու, մէկ մասն ալ Աղսոնքի բարձունքները։ 13 հոգով երէկ մինչեւ ժամը չորս մնացի քաղաքի մօտ՝ Ծորոխի եզերքը եւ կը սպասէի որ գիւղերը դտնուող հասու կտոր հայերը գան, բայց ի զուր։ Բացի մի քանի փախստականներէ, բոլորն ալ սպաննուած են։

— Ի՞նչ եղան պահեստները եւ ի՞նչ վիճակի մէջ թողուցիք քաղաքը։

— Նախ պահեստներուն կրակ տուինք, պարզ ու որոշ կերպով գիտեմ այս․ Թնդանօթներու ռումբերը եւ փամփուշտներու պահեստները այրուեցան․ պայթումի ձայները կը լսէինք որոշապէս։ Բոցերը հեռուէն կը նկատէինք, իսկ միւս պահեստներու կրակը քաղաքը ծուխի եւ մուխի մէջ փաթաթած էր․ կրակը լափեց ամէն ինչ։ Թշնամի շարժումները անորոշ կը մնան, միայն Հնտէի մօտ Յակոբ վերջին ընդհարում մը ունեցեր էր եւ նահանջեց դէպի քաղաք։ Թշնամին չյառաջացաւ, եւ ինչպէս կ՚երեւի, մեծ ուժեր չունի և մեր ուժերու մասին որոշ գաղափար չէ կազմած։ Եթէ լրիւ տեղեկութիւններ ունենար եւ լաւ կազմակերպուած լինէր, արադութեամբ կը յարձակէր եւ շուտով քաղաք կը լինէր։ Որքան գիտեմ, երէկ քաղաք չմտաւ ան։ Այս գիշեր մի քանի զինուորներ ղրկած եմ հետազօտելու եւ վըստահ եմ թէ առաւօտ տեղեկութիւն կը բերեն։ Երէկ Աղսոնքի բարձունքներուն վրայ մեր պահապանները

ընդհարուեցան տեղացի Թուրքերու հետ, որոնք կ՚ուզէին մեր ճամբան կտրել։

— Քաղաքի Թրքութիւնը ի՞նչ վիճակի մէջ էր, դէպքեր եղա՞ն։

— Զանոնք Թողուցինք հանդարտ վիճակի մէջ. ոեւէ սպանութիւն չեղաւ. իսկ եթէ ոեւէ բան պատահած է, այդ ալ իմ գիտութեամբս եղած չէ. դժուար է կուիւներու եւ նահանջի ատեն ամէն ինչ արգիլել։ Բազում աշխատեցաք եւ ոչինչ կալաք։ Աւերակները կը մնան։ Մենք մեղաւոր ենք, որ չկըրցանք կազմակերպուիլ մեզի համար, ինչպէս կ՚երեւի, օտար լուծ կրելն աւելի հեշտ է ու տանելի, քան սեփական ազատ կառավարութիւն մը։

— Հիմա ի՞նչ կը մտածէք ընել հոդ։

— Հոս մնալու ոչ մի նպատակ կայ, մանաւանդ հազիւ 33 զինուոր ունիմ։ Մեր ետեւ ունինք 20,000-էն աւելի զինուած Թուրքեր, բացի կանոնաւոր զօրքէն։ Որոշած եմ վաղ իրիկուն մեկնիլ ասկէ եւ անցնիլ Քոփի Խան։ Արդէն կարգադրութիւն եղած է եւ պիտի այրենք այստեղի պահեստները եւս, նաեւ ճանապարհի վրայ գտնուած բոլոր պահեստները, ապա պիտի անցնինք Էրզրումի շրջանը։ Այնուհետեւ կը մտածենք թէ ի՞նչ ուղղութիւն պիտի բռնենք։ Մուրատէն ի՞նչ տեղեկութիւն ունիք։

— Երզնկայի փախստականներէն մաս մը հասաւ հոս. կացութիւնը սարսափելի է։ Բոլոր քիւրտ բընակչութիւնը ապստամբած է եւ յարձակումներ կը գործէ։ Մորել եւ Մուրատ ամէն օր ընդհարումներ ունին եւ կամաց կամաց կը նահանջեն, սակայն չգիտենք, թէ ե՞րբ պիտի անցնին Զիլիկի կիրճը, որ բռնուած է քիւրտերու կողմէ։ Անոնք գրաւած են այդ կիրճի երկու կողմի բարձունքները եւ կը կո-

ղոպտէն ու կը թալանեն բոլոր անցնող գաղթականները։ Ազատուողներուն ձեռքերն ու ոտքերը ցուրտէն եւ սառնամանիքէն սառած են։ Մխիթարական ոչինչ կայ։ Կովկասէն աչքի իյնող ուժ մը եկած չէ, սակայն ըսի ըսաները կը շարունակուին։ Ամիսը կ'անցնի որ Զօր. Անդրանիկ Սարիղամիշ եկած է, բայց անկէ անդին չի գար։ Ինչո՞ւ. ոչ ոք գիտէ։ Քարաքէշիշովը մեկնած է Թիֆլիս։ Ինչո՞ւ. ոչ ոք գիտէ։ Թորգոմն ալ ուրիշ հիւանդութիւններ ունի։ Ինչո՞ւ. ոչ ոք գիտէ։ Տէր ու տիրական չկայ. Հազարաւոր երիտասարդներ զինուորի հագուստ հագած մինչեւ վերջը կը թափառին Կարնոյ փողոցները։ Այս պաշիպոզուքութեան վախճանը ո՞ւր կը հասնի։ Ոչ ոք գիտէ։

— Բայց չէ՞ որ զինուորական պետ ունիք, զինուորական դատարան ունիք։ Ինչո՞ւ կտրուկ միջոցներ չեն գործադրեր։ Պէտք են կախաղաններ։ Մի քանին կախելու է իրենց տուներու, խանութներու եւ կողոպուտներուն առջեւ, ուրիշները պէտք է գնդակահար ընել։ Ուրիշ փրկութիւն, ուրիշ միջոց չկայ։ Վաղն արդէն ուշ կը լինի։

— Այդ բոլորը շատ լաւ են եւ փրկութեան ուղին ատոնցմէ կրնայ ծագիլ, բայց ո՞վ պիտի ընէ ատոնք եւ ո՞վ պիտի գործադրէ։ Բազմաթիւ գլուխներ կան հոս, իսկ պոչը յայտնի չէ։ Կայ եւ զզուելի տաճկահայ–ռուսահայ խնդիրը, որ մեծ չափերու է հասեր։ Երկու ամիս է առաջին գունդի զինուորներն հոս են, բայց անոնցմէ մին անգամ չենք կրնար ռազմաճակատ ղրկել, բոլոր միջոցներն ապարդիւն անցան։ Աղամալեան մի քանի անգամներ իրենց ապայութեան դիմեց եւ մատնանշեց վտանգի մեծութիւնը, խնդրեց որ դիմեն ճակատ եւ պաշտպա-

նէն երկրի սահմանները, բայց անոնք բացարձակապէս չէն ուզեր կռուիլ եւ կ'առարկեն թէ Կարինը լեցուած է չահամոլութեամբ (սպիքիւլանտ) պարապող երիտասարդներով։ Փրկութիւնը կը սպասուի Անդրանիկէն։ Չենք գիտեր թէ ան որչա՞փ պիտի արդարացնէ մեր յոյսերը։ Այսօր դէպի Քղի կը մեկնին 30–40 երիտասարդներ Աբգարի հրամանատարութեան ներքեւ։ Անոնք կ'երթան իրենց կամքովն եւ անձնազոհ երիտասարդներ են, սակայն ի՜նչ օգուտ, որ շատ քիչ են։

Խօսակցութիւնը գուցէ շատ երկարէր, եթէ հանգստանալու բացարձակ պէտք չունենայի, ուստի փակեցի խօսքը։

Կացութեան տխուր եւ մռայլ պատկերը այս էր։ Ի՞նչ կրնար ընել Աղամալեան, որ վարժապետ մըն էր եւ փալախսայէն ու ճպոտէն դուրս ուրիշ ոչինչ գիտէր։ Ո՞ւր էր այն մեծ զինուորականը որ ժողովուրդին համակրութիւնը վայելած ըլլար եւ զայն առաջնորդէր։ Չկա՛ր, չունէի՛նք։ Եթէ կար զինուորական մը զոր կրնայինք մեծ կոչել, այն ալ Զօր. Նազարպէկովն էր, որ նստած էր Թիֆլիս եւ չէր ուզեր այս կողմ գալ։ Ի՞նչ կը մտածէ ան եւ ինչո՞ւ չի գար։ Ոչ ոք գիտէ։ Ան գուցէ կրնար իր հեղինակութեամբ եւ անկողմնակալութեամբ վերջ տալ ռուսահայ-տաճկահայ խնդրին։ Եւ եթէ բարւոքում պիտի առաջանար մեր զինուորական կացութեան մէջ, այդ միայն կրնար ընել Զօր. Նազարպէկով։ Զարիքի եւ դժբախտութեան մեր մեծ աղբիւրը սա հատուածական կիրքն էր։ Այն օրը որ վերջ կը գտնէր ան, կը դադրէին ե՛ւ մեր թշուառութիւնները, հայ ժողովուրդը ազատագրուած կը լինէր իր սեփական կիրքերու բռնակալութենէն, նաեւ ար-

տաքին թշնամիներէն ։

Անէ՛ծք ու թուք այն մարդուն, որ առաջին անգամ հիմը դրաւ այս գարհուրելի եւ ազգակործան հատուածականութեան ։

ԲԱԲԵՐԴ

ԽԳ.

Թուրքերը Բաբերդ կը մտնեն·— Մինասի մահուան պարագաները·— Դէպի Քոփ խան·— Մաս մը Հայ կամաւորներու խալխուտ բարոյականը·— Նժոյգս կը տկարանայ·— Բաբերդի գաղթականները կ'անցնին Աշքալէ·— Երուանդի եւ Աւետիսի պատմութիւնը·— Շուշանի մահուան մանրամասները·— Մուրատ եւ Մորել կռիւով կը հասնին Մամախաթուն·— Հրահանգ Աղամալեանէն·— Անգոհացուցիչ լուրեր·— Հրկիզում Քոփի·— Դասալիքները·— Գրիգոր Ամիրեան Աշքալէի մէջ·— Զեկուցում·— Բռնակապանի պաշտպանութիւնը·— Թուրք ծերունիի մը եւ տղու մը ձերբակալումը·— Տեղեկութիւններ·— Շրջակայ թուրքեր կը յարձակին Բռնակապանի վրայ·— Կռիւ·— Բռնակապանի կարեւորութիւնը·— Տեղեկութիւններ Կարինէն·— Հայ զինուորը կռուելու տրամադրութիւններ ցոյց կուտայ·— Սուրհանդակ Աշքալէէն:

Մտածումներս որքա՞ն տեւեցին, չգիտեմ, երբ արթնցայ արդէն առաւօտ էր:

Գիշերուան խուզարկուները, որոնք Բաբերդի ուղղութեամբ մեկներ էին, վերադառնալով լուր բերին, թէ մաս մը Թուրք զինուորներ արդէն մտեր են Բաբերդ:

Խուզարկուները իրենց հետ բերած էին հայ գիւղացի մը, որ Նիւի շրջանի անասուններու հոգատարութեան համար նշանակուած էր: Այս գիւղացին պատմեց ինձ հետեւեալը. «Ձեզմէ տեղեկութիւններ եւ հրահանգներ ստանալէ ետք ճանապարհ ինկանք դէպի Բաբերդ: Գոհնամ կոչուած լերան մօտ Թուրքերը յարձակեցան մեր վրայ: Հետիս չորս ընկերները որ զինուած էին, Մինասն ալ հետերնին, կռուի բռնուեցան եւ չորսն ալ սպաննուեցան, իսկ

ես զէնք չունենալով թաքնուեցայ ժայռերու մէջ, եւ գիշերուան մթութենէն օգտուելով՝ զարտուղի ճամբաներով մօտեցայ քաղաքին որ դեռ կ'այրէր: Ասկէ հետեւցուցի թէ քաղաքը լքած եւ նահանջած ենք: Առանց քաղաք մտնելու, բռնեցի Մատէնի ճամբան: Հեռուէն նշմարեցի այս ձիաւորները (խուզարկուները), կամաց կամաց եւ աննկատելիօրէն մօտեցայ ասոնց եւ երբ լսեցի հայերէն խօսքեր, անմիջապէս սիրտ առի եւ յայտնուեցայ: Ես տեսայ Բաբերդի քովերը երկու երեք հարիւր թուրք զինուորներ, որ կռուի դիրք բռնելով կը մօտենային քաղաքին, ուրկէ թուրքեր գալով զանոնք առաջնորդեցին քաղաք»:

Ամբողջ օրը մնացինք եւ երեկոյեան կրակ տալով պահեստներուն՝ հեռացանք դէպի Քոպ խան:

Դարձեալ պէտք է յիշեմ թէ քանի մը ձիաւորներ դասալիք ըլլալով հեռացեր էին: Բարոյալքումը համաճարակ եղաւ մեր կամաւորներուն մէջ. եթէ ուժեղ կռիւներ ունեցած լինէինք, եթէ մեր զինուորները սոված մնային, եթէ մեր վիրաւորները լըքէինք, չխնամէինք, թերեւս արդարանալի կէտ մը ունենար այս դասալքութիւնը: Ասոնցմէ եւ ոչ մին կար: Հայ կամաւորներու բարոյական այս խախուտ կողմը, տխուր անկումը, մինչեւ այսօր անբացատրելի կը մնայ: Ընտրեալ, սակաւաթիւ պարտաճանաչներու համար չէ մեր խօսքը ի հարկէ, անոնք մեր փառքն ու պատիւն են:

Կէս գիշերին հասանք Քոպի խանը, ուր ոչ ոք կար, բացի մի հեռախօսի պաշտօնեայէն, որ մնացեր էր յարաբերութիւն պահելու մեզի եւ Բռնակապանի հետ:

Տեղաւորուեցանք քանի մը սենեակներու մէջ եւ

մեր ձիերուն հող տարինք, գարի ու խոտ տուինք, յաջորդ առտուն Քոպի լեռը անցնելու համար:

Այդ օր ՍԷՄԷԹ ԽԱՆ Նժոյգս մի քիչ տկար կ'երեւէր. առաջի օրը գայն շատ չարչարած էի եւ գիշերը ցուրտ եղած էր իր պատսպարանը: Անկէ զատ հոգերով բեռնաւոր, մոռացութեան տուեր էի խեղճ անասունը, նոյնիսկ կանոնաւորապէս գարի չէի տըւեր իրեն: Հիմա իմ Միսաքը սկսաւ խնամել զայն եւ կապերտի կտորներով ծածկեց անոր մարմինը:

Հեռախօսի պաշտօնեան հաղորդեց, թէ գաղթականներով լեցուն սահնակները ապահով անցեր էին երէկ Քոպի լեռը եւ Բոնակապանը, եւ այսօր Աշքալէ կը լինին:

Ամէն կողմ պահապաններ նշանակեցինք, երբ զինուորները լուր բերին, թէ Երուանդն ու Աւետիսը հասան: Աւետիս եկաւ քովս եւ սկսաւ իր պատմութեան.— «Արեգակը մայր մտնելու հազիւ կէս ժամ մնացած, հասանք քաղաքի բերդին տակ: Թուրքերն սկսան կրակել բերդէն. պարզուեցաւ որ քաղաքն արդէն դատարկած էիք եւ Թուրքերը անգամ մը եւս տէրն եղած էին այդ անառիկ եւ պատմական բերդին: Որոշեցինք կռուիլ Երուանդին հետ, մինչեւ մութը կոխէր, որմէ վերջ Տուտուզարի վրայով եւ Աղստնքի լեռներէն պիտի անցնէինք Մատէն: Անհաւասար կռիւը սկսաւ. Թուրքերը հարիւրաւոր գնդակ կը տեղային մեր վրայ, իսկ մենք երկու գնդակով կը պատասխանէինք: Մայրս միշտ սիրտ կուտար ինծի եւ կը քաջալերէր որ մինչեւ վերջին փամփուշտս կռուիմ, յուսադրելով զիս որ պիտի կրնանք ազատիլ:

Աւա՜ղ որ կռուի ժամանակ չարաշուք գնդակ մը դպաւ մօրս՝ Շուշանին՝ որ գետին ինկաւ: Ուրիշ

գնդակներ սպաննեցին միւսները, իսկ մենք տակաւին կը կռուէինք: Վերջապէս մութը կոխեց եւ մեր բախտէն թանձր մէգ մը բարձրանալով, անտեսանելի դարձանք: Առիթէն օգտուելով, Երուանդին հետ եւ քրոջս ձեռքէն բռնած, մագլցեցանք դէպի Տուտուզար, ուրկէ գիշերով հասանք Աղսոնքի մօտերը: Հոս ժամի մը չափ կռուի բռնուեցանք եւ մեր ճամբան փոխելով, մտանք Ռումելիի անտառը: Այստեղէն իջանք Մատէն, որուն պահեստները այրըւած գտանք: Այս կրակը աւելի յոյս ներշնչեց մեզի եւ մենք աճապարեցինք լուսնալէ առաջ հասնիլ Քոպ խանը, ձեզ գտնելու յոյսով: Զախալեցանք եւ ահա անգամ մը եւս կը գտնենք ձեզ»:

Աւետիսի հերոսական պատմութիւնը լսելէ ետք, գացինք հեռախօսատուն լուրեր առնելու: Արդարեւ Եէնի Քէօյի կայանը կը խօսէր Գարապըյըգ խանի հետ եւ կը յայտնէր, թէ Մուրատ եւ գնդ. Մորել կռուելով անցեր են Մամախաթուն, օրերով դժուարութիւններու դէմ մաքառելէ յետոյ: Քիւրտերը միացած ուժերով կտրեր են անոնց անցքի ճանապարհը: Գաղթականներէն բաւական թիւ մը զոհ գացեր է եւ մանրամասնութիւններ կը պակսին:

Նոյն րոպէին Կարինը կը կանչէր Մատէնին, սակայն ան գոյութիւն չունէր արդէն եւ հիմա աւերակի կոյտ մըն էր: Քոպի խանէն մենք պատասխան տուինք: Աղամալեանն էր, որ կը հրահանգէր շուտով անցնիլ Քոպը եւ բռնել Բռնակապան-Աշքալէ գիծը, ապահովելու համար Մամախաթուն քաշուած Մուրատի եւ Մորելի թիկունքը այդ շրջանի Թրքութենէն:

Յայտնեցի իրեն, որ հրահանգներ եւ հրամաններ արձակելը դիւրին բան է, բայց իմ տրամադրու-

թեան ներքեւ 23 զինուորէն աւելի չունէի եւ հնար չէր Բռնակապանն ու Աչքալէն միանգամայն պահել։ Պահանջեցի, որ Բաբերդէն դասալիք եղած զինուորները ձերբակալելով վերադարձնէ ինծի։ 550 զինուորներէն միայն 23 հոգի պարտաճանա՞չ, ահաւոր բան էր մտածել։ Թելադրեցի որ 527 հոգին բռնուին եւ Գրիգոր Ամիրեանի հրամանատարութեամբ ղրկուին Աչքալէ։ Յայտնեցի թէ Քոպ լեռը շուտով կ՚անցնիմ, քանի եղանակը ցրտած չէ։ Երբ Բռնակապան հասնէի, իրեն տեղեկութիւն պիտի տայի իմ ընելիքներու մասին։ Հարցուցի Աղամալեանին, թէ ի՞նչ կ՚ընեն Կարնոյ պաշտպանութեան համար։ Անգոհացուցիչ պատասխան տուաւ, եւ ըսաւ թէ կը սպասեն Գնդ. Մորելի Կարին հասնելուն, որպէսզի ճիշդ տեղեկութիւններ ստանան թշնամի ուժերու մասին։ Աւելցուց նաեւ որ բաւական կըրցեր են համոզել հայ զինուորները, որ ճակատ մեկնին եւ կռուին։

Հետեւեալ առտու կանուխէն հրդեհեցինք Քոպ խանի պահեստները եւ ուղեւորուեցանք դէպի Համանուն լեռը։ Նժոյգս կազդուրուած էր եւ կը թռչտէր։ Ձիուս այս տրամադրութենէն կը հետեւցնէի, թէ առանց փոթորիկի պիտի անցնէինք հսկայ լերան գագաթէն։ Հազիւ կէսօր եղած էր, երբ հասանք Բռնակապան, ուր չգտանք ոչ ոք, նոյնիսկ հեռախօսի պաշտօնեան։ Գացինք հեռախօսի կայանը եւ անվթար գտանք գործիքները։ Խօսեցանք Էրզրումի հետ եւ կանչեցինք Աղամալեանը, որմէ տեղեկութիւններ ուզեցինք դասալիք զինուորներու մասին։ Պատասխանեց, թէ մաս մը նոյն զինուորներէն ղըրկուած են Աչքալէ, Գրիգոր Ամիրեանի հրամանին ներքեւ եւ նոյն օրը տեղ կը հասնին։ Մնացածներն

ալ պատրաստակամութիւն յայտներ են ճակատ վերադառնալու եւ իբրեւ թէ գլջացեր են Բաբերդէն գաղտագողի եւ անպատիւ կերպով հեռանալնուն համար: Աղամալեան կը խոստանար երկու թնդանօթով թնդանօթաձիգներ ղրկել Գարապըյըգի խաները, որուն պաշտպանութեան համար ժողովը վճռական որոշում տուած էր եւ կ'ուզէր արգիլել թշնամւոյն յառաջխաղացումը: Այս տեղեկութիւններէն յետոյ, Աղամալեան կ'ուզէր որ մնայի Բռնակապան, եւ եթէ պէտք լինէր, կը խոստանար Էրզրումէն օգնական ուժ ղրկել ինձ:

Գոցեցի հեռախօսը եւ կանչեցի Աշքալէն, ուրկէ կուգար արդէն Գրիգոր Ամիրեանի ձայնը: Ան լսած էր իմ եւ Աղամալեանի միջեւ տեղի ունեցած խօսակցութիւնը եւ իմ հարցմանս ի պատասխան, կ'ըսէր·

— Մօտաւորապէս 120 տղաներ ունիմ տրամադրութեանս տակ եւ կը սպասեմ նորերու: Պահապաններ դրած եմ դէպի Եէնի խան տանող ճամբուն եւ մօտակայ բարձունքներուն վրայ: Կը հսկեմ շըրջակայ ճանապարհներուն, ուրկէ կարելի է սպասել թշնամին: Ահա մեր վիճակը: Առայժմ վախ չունինք Դերջանի եւ Բաբերդի կողմերէն, միայն Օվաճըգի կողմէ Թուրքերէն մի բան կը սպասենք, բայց այն կողմերն ալ ուժեղ պահակներ կեցուցեր ենք:

Ամիրեանէն պահանջեցի որ 12 զինուորներ ղրկէ ինծի, այդքանը առայժմ բաւ համարելով:

Հիմա որոշ էր որ այդ գիծը դեռ ատեն մըն ալ պիտի պահէինք, ուստի պատուիրեցի Յակոբին, որ երեք կողմերու վրայ պահապաններ նշանակէ, նաեւ միւս օրը երեք ձիաւորներէ բաղկացած մի խումբ ուղարկէ Քոպ լերան ուղղութեամբ եւ կանոնաւոր

խուզարկութիւն կատարէ լերան միւս երեսը, որովհետեւ Բաբերդէն յառաջացող Թուրք ուժերը միայն այդ կողմէն կրնային գալ տարուան այս եղանակին: Պահապաններ նշանակուեցան Տաշաղըլը եւ Գարահասանի ուղղութեամբ, որ կ՝իյնայ Բոնակապանի արեւելեան հարաւը: Այս կողմէն ալ միայն տեղական ուժերը կրնային գալ: Մեր պահակներու երկրորդ կէտը Շորախ տաղ կոչուած կողմն էր, ուրկէ կրնային գալ տեղացիներ: Երրորդը Քոպտաղէն Բաբերդ տանող խճուղին էր, ուր դիրքեր որոշեցինք: Այս վերջի կէտէն այնքան վտանգ չէինք սպասեր, որովհետեւ եղանակը բաւական փոթորկոտ էր եւ եթէ գիշերն ալ ձիւն տեղար, ճամբաները գոցուած կը լինէին եւ թշնամին հեշտութեամբ չէր կըրնար անցնիլ հսկայ լերան բարձրութենէն: Ճիշդ է թէ ձմեռ ատեն հազարաւոր կարաւաններ անցած էին այս տեղէն, բայց մեծ խումբերով մարդիկ ամէն օր կը մաքրէին ձիւնը: Հիմա որ երթեւեկը դադրած էր, բանակ մը անցնելու համար օրեր շաբաթներ պէտք էին, որպէսզի թնդանօթներն ու պաշարեղէնը հետեւէին:

Այսպէս, յաջորդող օրերուն, կանոնաւորապէս կը հսկէինք բոլոր կէտերուն վրայ: Մի օր մեր պահապանները Տաշաղըլը կողմէն երկու Թուրքեր բռնած բերին: Մէկը 60 ամեայ ծերունի մըն էր, միւսը 14 տարեկան պատանի մը: Հարցուփորձ ըրինք թէ ինչո՞ւ կը թափառին այս կողմերը:

— Անօթի ենք, սոված ենք, ըսին. լսեցինք որ ռուս զինուորները այս տեղէն հեռացած են, եկանք որ մի քիչ սննդեղէն տանինք այս պահեստներէն:

— Ինչէ՞ն գիտէիք ռուսերու հեռանալը եւ ո՞վ ըսաւ:

— Երէկ այս կողմերը եկանք եւ բաւական բան տարինք, որովհետեւ ոչ ոք կար: Այսօր ալ եկանք եւ ինկանք ձեր պահապաններու ձեռքը: Այժմ մէր-համէքը ձերն է, եթէ թոյլ կուտաք, մի քիչ սննդե-ղէն եւս կ՚առնենք եւ կը վերադառնանք:

– –Ըսէ՛, ծերունի, մինակ դո՞ւք եկաք, թէ ձեր դրացիներն ալ եկան եւ պահեստներէն բան տարին:

— Մեր դրացիները երէկ մեկնեցան Դերջանի կողմերը, ալիւր ու թալան բերելու, որովհետեւ հոն ալ մեծ պահեստներ կան անտէր, երեսի վրայ թող-ուած:

— Չէ՞ որ հայ զինուորներ կան որ տէրն են այդ պահեստներուն, ինչպէս մենք՝ հոս:

— Այդ չեմ գիտեր ես, մեր աղաները գնացեր են գիւղի երիտասարդութեան հետ:

Երկար խօսեցնելէ յետոյ, պարզուեցաւ որ այդ շրջանի քիւրտերը միանալով Թուրքերու հետ՝ գա-ցեր են կտրելու Երզնկայէն նահանջող մեր զինուո-րութեան եւ գաղթականութեան գիծը:

Ծերունիին ալիւր տալէ յետոյ, մեր գիծէն այն կողմը ղրկեցինք, եւ ան, ալլահին փառք տալով, գնաց:

Ծերունիի երթալէն մի օր յետոյ, Տաչաղըլի մնացած Թուրք երիտասարդութիւնն ու շրջակայ գիւղերէն զէնք բռնողները կը հաւաքուէին եւ կը յառաջանային Բռնակապանի վրայ:

Այդ կողմի պահապանները լուր բերին, թէ մի մեծ խումբ, շղթայ բռնած, ձիւներու մէջէն կը յառա-ջանայ դէպի մեր դիրքերը: Մերինները անմիջապէս առին զէնքերը եւ գացին բռնեցին այդ կողմի բար-ձունքները: Յառաջացող խումբը 100–ի չափ կար: Երբ մօտեցան մեր դիրքերուն, սկսան կրակել. կը–

ռիւը սկսաւ, հրացանաձգութիւնը շարունակեց մինչեւ երեկոյ ուշ ատեն։ Մեր կողմէն ո՛չ վիրաւոր ունեցանք եւ ոչ սպանեալ։ Թշնամիին կորուստը չի գիտցանք, որովհետեւ չնկատեցինք վիրաւորներ կամ սպաննուածներ։ Անոնք շատ լաւ կը դիմադրէին, բայց երբեք փորձ չէին ըներ յառաջանալու։ Իրենց կռուի ձեւէն կ'երեւէր, որ մեզ զբաղեցնել կ'ուզէին, մինչեւ օգնական ուժեր ստանային եւ ապա յարձակում գործէին։ Բարեբախտաբար այդ ուժերը չհասան մինչեւ երեկոյ։

Կռուի դադարէն յետոյ, պահապանները թողուցինք դիրքերու մէջ եւ մենք քաշուեցանք Բռնակապան։ Անմիջապէս գացի հեռախօսի կայանը եւ կանչելով Աղամալեանին, հաղորդեցի մեր կռիւը և ըսի․

— Մեր ընդհարումը ելք չունեցաւ մութը կոխելուն պատճառաւ։ Կ'երեւի վաղը նորէն կռիւ կ'ունենանք։ Այս մեր ուժերն անբաւական են։ Աշքալէէն մարդ չեմ ուզեր բերել, որովհետեւ այն տեղի դիրքերն ալ շատ կարեւոր են եւ մանաւանդ հոն ալ կրնան կռիւներ տեղի ունենալ։ Ուստի անհրաժեշտ է օգնական ուժեր ղրկել ինձ, որքան կարելի է շուտ։

— Արդէն 60 ձիաւորներ ճամբայ հանեցինք այսօր սպայ Մելիք Փարսատանեանի եւ Վահագն Նալբանտեանի հետ։ Վաղն անոնք հոդ կը լինին։ Մենք որոշած ենք Բռնակապանը պահել որքան որ հնարաւոր է․ այդ դիրքերը կարեւոր են, մինչեւ որ Մուրատը եւ Մորել իրենց բռնած ուղղութիւնը պարզեն։ Պիտի պահե՞ն թէ ոչ Մամախաթունը, չենք գիտեր։ Ուղղակի յարաբերութիւն չունինք, միայն նորեկ գաղթականները կ'ըսեն թէ անոնք ալ շուտով կը հասնին Կարին, որովհետեւ շատ զինուոր չունին, իսկ եղածներն ալ յոգնած եւ ձանձրացած

են։ Աբգարի եւ Յովհաննէսի հետ եղող զինուորները այսօր ընդհարում են ունեցեր Թէփէ Տէրէսիի գիւղացիներուն հետ եւ անոնցմէ բաւական զոհեր են խլեր։ Այն կողմն ալ ուժեր պիտի ղրկենք։ Բաբերդի գաղթականութիւնը արդէն հասած է այստեղ եւ ճամբան մեծ անախորժութիւններ պատահեր են։ Այն 80 թուրք սայլապանները իբրեւ թէ գիշերը թողեր եւ հեռացեր են դէպի թուրք գիւղերը, այդ մարդոցմէն հատ մը իսկ չկայ։ Այժմ ամէն մի գաղթական իր նստած սայլին տէրը դարձած է եւ բոլորը միասին կը հաստատեն թէ այդ սահնակներն ու եզները իրենց կը պատկանին։ Աւելին կայ դեռ։ Իլիճայի մէջ թուրքերու հետ ընդհարում ունեցեր են եւ թուրքերը բոլորը միասին լքեր հեռացեր են դէպի Կարնոյ հիւսիսային գիւղերը։ Ուրիշ լուր չունիմ։ Երկու վաշտ զինուոր եւ երկու թնդանօթները շուտով կը ղրկենք Գարապըյըդ խաները։ Հիմա զինուորները բաւական զգաստացած են եւ տեսնելով մօտալուտ վտանգը, ուրախութեամբ կ՚ուզեն ճակատ մեկնիլ։

— Այդ լուրն ուրախալի է․ մինչեւ որ վտանգը չծեծեց մեր դուները, մեր խելքը գլուխը չեկաւ։

— Ուեւէ բանի պէտք ունի՞ք․ ինչո՞վ կրնանք օգնել ձեզ։

— Ոչ մի բանի պէտք չունինք։ Փամփուշտն առատ է, ուտելիքի մասին խօսք չկայ, ձիերու խոտն ու գարին նմանապէս առատ են, միայն զինուոր եւ թնդանօթ հարկաւոր են մեզի։ Բաբերդցի զինուորները ի՞նչ ըրին, վերադարձուցի՞ք։

— Այսօր համարեա բոլորը մեկնեցան ձեր կողմը եւ վաղն Աշքալէ կը լինին։ Ինչպէս կ՚ուզէք այնպէս կարգադրեցէք։ Ես ալ երթամ բազմազան զբա-

ղումներուս ետեւէ:

Գացի հանգստանալու: Գիշերը խաղաղ անցաւ: Վաղ առաւօտեան զինուորները պատրաստ ոտի վրայ էին: Կը սպասէինք որ թշնամին յարձակէր, սակայն այդ տեղի չունեցաւ: Պահապանները լուր բերին, թէ ոչ մէկ թուրք կ'երեւի, նոյնիսկ յառաջանալով մինչեւ անոնց դիրքերը, գտեր են միայն դատարկ փամփուշտներ եւ արեան նկատելի հետքեր: Ինչպէս կ'երեւէր, երէկուան կռուի ընթացքին, անոնք ունեցեր են վիրաւորներ: Սակայն ինչո՞ւ կռուէ քաշուեցան այսօր, պէտք էր բացատրել, եւ մեր տղաները զանազան ենթադրութիւններ կ'ընէին: Ոմանք կը վերագրէին անոնց ունեցած կորուստին, ուրիշներ կ'ուզէին պնդել թէ անոնք մեկնած են Երզնկայի ուղղութեամբ:

Այս վերջին տեսութիւնը հաստատուեցաւ ի վերջոյ, որ աւելի ճիշդ էր, որովհետեւ առաւօտուն Յակոբ գնաց Քոպի լերան կողմերը հետազօտելու եւ տեղեկութիւն բերաւ թէ մեծ խումբերով մարդիկ կ'երթան դէպի Դերջան:

Կէսօրն անցած էր եւ ահա սրընթաց ձիաւոր մը երեւցաւ Աշքալէի կողմէն: Նամակ բերած էր Գրիգորէն: Այդ գիրով կը հաղորդուէր ինձ, որ երկու հարիւր զինուորներ Կարինէն վերադարձեր են Աշքալէ եւ կարգադրութիւն կը խնդրէր: Ամիրեան յարմար չէր նկատած հեռախօսով տեղեկացնել, քանի որ այլեւս ծանօթ էր հեռախօսներու անգաղտնապահութիւնը:

ԽԴ.

Մելիք-Փարսատանեան եւ Վահագն կը հասնին Բռնակապան.— Ամբատի ուժեղ դիմադրութիւնը Տարօնի կողմը.— Գնդ. Մորել Կարին կ'երթայ.— Մուրատ կը հեռանայ Դերջանէն, որուն պահեստները ահարկու կերպով կը պայթին.— Երկիրը կը քանդուի.— Վահագն կը պատմէ.— Գնդ. Մորել Իլիճայի ճակատին հրամանատար կը նշանակուի.— Մեր ճակատի զինուորներուն թիւը.— Մուրատ կը խօսի Եէնի-Քէօյէն.— Ժամադրութիւն.— Պատրաստութիւններ.— Մելիք Փարսատանեանի վարանումը.— Վահագն.— Իմ հանդիպումը Մուրատին Գարապըյըգի մէջ.— Բժ. Արշակ Պօղոսեան, Վարդան Շահպազ, Նշան եւ Վարդան.— Զինուոր եւ Հրամանատար.— Մուրատ կը պատմէ.— Զմշկածագցի Վահրամի մահը Չիլիկի կիրճին մէջ.— Սպայ Մուրուզով.— Չիլիկի կիրճին կռիւներու նկարագրութիւնը.— Ֆամի պահեստները կ'անցնին թշնամւոյն ձեռք.— Երզնկան գրեթէ ամբողջովին հրոյ ճարակ.— Քեմախցի Մխիթար եւ Գալուստ, Ճէպէճի Սարգիս.— Թշնամին խուժանէ բաղկացած չէ.— Իլիճա.— Փախստականներ եւ լրտես մը.— Պատիժ.— «Գայլի Աւետարան».— Իլիճայի թուրք կիներն ու երախաները կ'աներեւութանան.— Դիակներ դէպի Կարին տանող ճամբուն երկայնքը:

Ձիաւորն անմիջապէս վերադարձուցի եւ հրահանգեցի որ զինուորները մնան Աշքալէ, եւ եթէ կռիւ մը պատահի, հեռախօսով կուտայի նոր հրահանգներ: Սուրհանդակի մեկնելէն ետքն էր, որ Կարինի կողմէն 60 ձիաւորներ հասան Մելիք Փարսատանեանի եւ Վահագնի հետ:

Անոնք արագութեամբ քշած էին իրենց ձիերը, որպէսզի ատենին կարենան օգնութեան հասնիլ ինձ, սակայն մեծ եղաւ իրենց զարմանքն, երբ տեսան որ առանց կռուի նստած ենք: Վահագն կը զարմանար

թէ ինչո՞ւ բուռ մը մարդերով կը յանդգնիմ մնալ լերան վրայ, առանց խորհելու թէ կրնամ շրջապատուիլ եւ կոտորուիլ։ Անոնց բոլոր հարցումներուն պատասխանեցի եւ պարզեցի այն վիճակը, որուն մատնուած էի Բաբերդէն ասդին։ Հարցուցի Սմբատի մասին։

— Սմբատն, ըսին անոնք, առիւծի նման կանգնած է Նեմրութի վրայ եւ յաջող կռիւներ կը մղէ։ Այն կողմէն եկած լուրերը մխիթարական են։ Եթէ բոլոր ճակատները Սմբատի նման պահեն դիրքերը, թշնամին քայլ մը իսկ չի կրնար յառաջանալ։

— Մուրատէն ի՞նչ լուր ունիք։

— Մուրատ, շատ չ'անցնիր՝ կ'այրէ Մամախաթունը եւ կը քաշուի Կարին։ Գնդ. Մորել խումբ մը զինուորներով հասաւ Գարապըյըգ խանը եւ թնդանօթները թողելով գնաց Կարին՝ զինուորականներու հետ խորհրդակցելու։

— Դուք անձամբ խօսեցա՞ք անոր հետ, Մելի՛ք Փարսադանեան։

— Անձամբ խօսեցայ եւ կ'երեւի թէ պիտի մնայ մինչեւ վերջը, եթէ, ի հարկէ, նորեկ հրամանատարն ընդունի անոր ծառայութիւնը։ Մեկնած ատենս պատուիրեց, որ իր բարեւներն հաղորդեմ ձեզ եւ ձեր զինուորութեան։ Գոհ էր ձենէ եւ կ'ըսէր թէ Բաբերդ մասամբ թեթեւցուց իրենց կռիւները. որովհետեւ եթէ Բաբերդ չզբաղեցնէր թշնամին, բոլոր տարրերը պիտի յարձակէին Երզնկայի դէմ։ Ըսաւ թէ Մուրատը շուտով Կարին պիտի մեկնի եւ կ'ուզէ որ Սեպուհն ալ պատրաստուի Կարին դառնալու, որպէսզի խորհրդակցութիւններ կատարուին՝ ապագայ ընելիքներու մասին։

— Ի՞նչ տեսակ ուժ է Գնդ. Մորելը։

— *Որքան լսած եմ, Գնդ. Մորել լաւ կռուող է։ Անշուշտ Մուրատ լրիւ տեղեկութիւններ կրնայ տալ անոր մասին, երբ վաղը կամ միւս օրը տեսնէք զինքը։*

Զինուորներ եկան ըսելու թէ Դերջանի կողմէն պայթիւնի ձայներ լսած են։ Դուրս ելանք եւ ունկընդրեցինք, սակայն բացի լսուածէն ոչինչ չիմացանք։

Հեռախօսը զիս կը կանչէր Եէնի Քէօյի կայարանէն, որ Մուրատի հետ յարաբերութիւն կը պահէր։ Պաշտօնեան կը հաղորդէր ինծի, թէ քանի մը րոպէ առաջ Մուրատէն հեռախօս ստացած էր, որով ան կը հաղորդէր իրեն թէ կը հեռանայ կրակ տալով Դերջանի պահեստներուն։ Մուրատ կէս գիշերին պէտի լինէր Եէնի Քէօյ եւ կ'ուզէր որ վաղը Գարապըյըգ խանը լինիմ, իրեն հետ տեսնուելու եւ անկէ միասին Կարին մեկնելու համար։

Եէնի Քէօյի պաշտօնեային պատուիրեցի, որ երբ Մուրատը հոն հասնի, զիս կանչէ հեռախօսի գլուխը, որպէսզի կարծիքներու փոխանակութիւն մը ունենամ։

Կը պարզուէր թէ մեր լսած պայթիւնները Դերջանի կրակուած պահեստներէն կուգային։ Եւ ի՜նչ պայթիւններ։ Այդ ահարկու ձայները արդիւնք էին հարիւրաւոր փութ տինամիթի եւ պրուքսելինի։ Պայթիւններու ձայները ահա ատենէ մը ի վեր կը լսուէին Հայաստանի բարձրաւանդակին վրայ։ Լեռ ու ձոր արձագանգ կուտային անոնց։ Ամէն ինչ փոշիի կը վերածուէր։ Կրակի եւ աւերի աստուածը կը սաւառնէր մեր երկրակամարին վերեւ։ Թուրքերու ձեռքով քանդուածները շինուեր էին ռուսերէ, իսկ հիմա հերթը մերն էր։ Պէտք էր քանդել, աւերել,

այրել, փճացնել, որպէսզի յառաջացող թշնամին չվայելէր եւ իր առջեւ գտնէր աւերակներու կոյտեր:

Այդ օրն ամբողջ խաղաղ անցաւ եւ նորեկ ձիաւորները հանգստացան ու կազդուրուեցան:

Վահագն սկսաւ ընել իր համեմատ պատմութիւնները, երբեմն ալ կարծիքներ կը յայտնէր եւ կը քննադատէր Կարնոյ մէջ տիրող կացութիւնը:

— Երբ Կարինէն մեկնեցաք, անշուշտ հանդիպեցաք Սարիղամիշ: Արդեօք տեսա՞ք Սերոբը, ի՞նչ կ՚ընէր:

— Սարիղամիշի մէջ Սերոբն արդէն 50-էն աւելի ձիաւորներ պատրաստած էր եւ շուտով պիտի մեկնէր Կարին: Իրեն կ՚ընկերանայ Սարգիս Արմաղանեանը: Բոլորը շատ լաւ տղաներ են, զանազան կռիւներու մասնակցած են: Սակայն ի՛նչ խեղճ ժողովուրդ ենք, այսպէս քառասունով յիսունով կուգանք օգնելու մեր ճակատի զինուորներուն, որոնք հայրենիքը պիտի պաշտպանեն վայրագ եւ երդուեալ թշնամիի մը դէմ:

— Վահա՛գն, ի՞նչ կը կարծէք, գլխաւոր ուժերն ե՞րբ կը հասնին: Այսպէս կտոր բրտուճ ուժերու վրայ յենած՝ մենք չենք կրնար արդիւնաւոր կռիւ մղել: Ահա Մուրատը Թողուց Երզնկան, ես ալ Բաբերդը. մեզ հալածող ուժը վաղը պիտի հետապնդէ մեզ եւ չգիտեմ թէ այս ցանցառ զօրքերով ի՛նչ պիտի կրնանք ընել: Կը տեսնէք որ խելակորոյս կը նահանջենք եւ մինչեւ ո՞ւր: Առանց ուժեղ եւ վճռական դիմադրութեան մը՝ ահաւոր բան է երեւակայել իրերու այս վիճակին վախճանը:

Այսպիսի խօսակցութիւններով մեր ժամանակը կը սահէր: Եւ արդեօք կրնայի՞նք մտահոգութիւն-

ներ չունենալ, կրնայի՞նք օրուան կացութիւնը խոր-հրդածութեան նիւթ չընել, երբ մեր դարերու բաղձանքներու չքացումը կամ իրականացումը կախումն ունէր ներկայէն։

Դուրսը պահապանները աչալուրջ կը հսկէին եւ գիշերը կ՚անցնէր խաղաղութեամբ։

Պատերազմի թատերաբեմին վրայ վաղ զարթնելը պայման մըն է եւ զինուոր մը պէտք է վաղօրօք գիտնայ թէ ուեւէ պարագայի ի՛նչ պէտք է ընէ։ Այսպէս ալ կ՚ընէինք մենք եւ հրահանգած էինք զինուորներուն։ Պահակներու զեկուցումներէն կ՚երեւէր, որ թշնամի շարժումներ չկային դեռ մեր շուրջը, բայց ցուրտը նեղած էր զանոնք (մեր պահակները)։

Մինչեւ ցարդ մեր զինուորական զեկուցումները կը հաղորդէինք Աղամալեանին։ Հիմա նոր փոփոխութիւն տեղի ունեցած էր։ Գնդ. Մորել նշանակուած էր այս շրջանի գործողութեանց պետ եւ մեր զեկուցումները պարտաւոր էինք այսուհետեւ ուղղել անոր եւ անկէ ստանալ հրահանգներ։

Իմ առաջին հեռախօսային զեկուցումը առ Գնդ. Մորել եղաւ հետեւեալը։

— Գիշերն անցաւ խաղաղ։ Դէպք չպատահեցաւ։ Քոպի կողմի մեր զինուորներու թիւն աւելցուցինք գիշերը, որովհետեւ պարզկայ էր երկինքը՝ թէպէտ ցուրտը՝ սաստիկ։ Այս զգուշութիւնն ըրինք, կասկածելով թէ թշնամին կրնայ օգտուիլ եղանակի յստակութենէն։ Ներկայիս ունինք ի Բռնակապան 103 ձիաւոր, 103 հրացաններով եւ երկու գնդացիրով. յԱչքալէ ունինք 350 հետեւակ եւ 25 ձիաւոր։ Ամբողջ այս շրջանի մեր կռուողներու թիւը կը հասնի 350 հետեւակի եւ 128 ձիաւորի։ Նաեւ երկու գնդացիրներու յատկացուած 16 զինուոր։

Իմ զեկուցումէն ետք, Աշքալէէն զեկուցում ստացայ Ամիրեանէն որ կը յայտնէր թէ գիշերը խաղաղ անցած էր հոն, թշնամի շարժում չկար եւ Կարինէն 20 նոր զինուորներ հասած են՝ գիշերն ուշ ատեն:

Կէսօրն անց էր, երբ Եէնի Քէօյի սուլիճը կը կանչէր Բռնակապանը. փութացի հեռախօսին եւ լսեցի Մուրատի ձայնը: Ա՛հ, ո՛րքան քաղցր է լսել ընկերոջ մը բարբառը: Մուրատ արեան դաշտէն կուգար, կռիւներու եւ կրակներու մէջէն անցած էր եւ այժմ տղամարդու նման կը խօսէր հեռաձայնով:

Ճիշդ է թէ Մուրատ կը նահանջէր, բայց այս նահանջը առնական էր, որովհետեւ Մուրատ տեղի կուտար թշնամիէն հազարաւոր զոհեր խլելէ եւ անհաշիւ տուներ եւ երկիր մարելէ յետոյ:

— Բարեւ, հազա՛ր բարեւ, Մուրա՛տ. ի՞նչպէս ես, հետիդ զինուորներն ի՞նչպէս են. հե՞տդ է Տօքթ. Արշակը, թէ թշնամի գնդակին զոհ գնաց:

— Արշակը հետս է եւ երկար պատմութիւն ունի. երբ որ հանդիպինք իրարու, հանգամանօրէն կը պատմեմ: Այժմ իմ ըսելիքս ու պահանջս սա է, որ անմիջապէս մեկնիս Գարապըյըդի խաները, ուր մենք ալ հասած կը լինինք մինչեւ այն ատեն, եւ միասին. կը մեկնինք Կարին:

Մուրատէն խնդրեցի որ անգամ մը հանդիպի Բռնակապան, որպէսզի գիշերը միասին անցնենք եւ առտուն կանուխ ուղղուինք դէպի Կարին, սակայն ան առարկեց թէ ձիերը անսովոր կերպով յոգնած են եւ շատ դժուար պիտի լինէր անոնցմով ճամբորդել, ուստի որոշեցինք մեր ժամադրավայրը գտնուիլ որոշեալ ժամուն: Մուրատ աւելցուց.

— Սեպո՛ւհ, վաղը կըխօսինք մանրամասնօրէն,

բայց չգիտեմ թէ ի՛նչ լեզու պիտի կրնանք գտնել սա տմարդի (Նամէրտ) մարդոց հետ, որոնք երկու երեք ամիս չարունակ միս մինակ թողուցին զիս եւ ոչ մի զինուորական օգնութիւն չհասցուցին։

Մի բուպէ վրէժի ատուածը թուեցաւ ինձ Մուրատ։ Ան կը խօսէր խրոխտաբար, առանց բեկումի, առանց նեղութեան։ Մինչ ես կը խորհէի թէ տառապանքներ ու անհաւասար կռիւները ընկճած պիտի լինէին զինքը, ան ընդհակառակը իր ամէն մէկ խօսքին մէջ կը դնէր վեհութիւն եւ հաստատակամութիւն։ Եւ որչա՜փ ցանկալի էր ինձ՝ լսել անոր խորհուրդներն ու ծրագիրները։

Ես գացի զօրանոց Մելիք Փարսատանեանի եւ Վահագնի մօտ յայտնելու Մուրատի հետ իմ ըրած կարգադրութիւնն ու բացակայութիւնը։ Մելիք Փարսատանեանը նշանակեցի տեղապահ մինչեւ իմ վերադարձը։ Հրահանգեցի անոր որ Բանակապանն ու շրջակայ դիրքերը պաշտպանել ամենայն աչալրջութեամբ, եւ եթէ արտակարգ բան մը պատահի, ինծի լուր տայ հեռախօսով, որպէսզի անձամբ գամ զօրքը վարելու եւ կամ յարմար կարգադրութիւն ընեմ։ Որոշապէս չեշտեցի, թէ նահանջի մասին պէտք չէ մտածեն մինչեւ Կարինէն հրահանգ չստանան, այլ պէտք է աշխատին մինչեւ արեան վերջին կաթիլը պաշտպանել վայրը՝ թշնամի յարձակման մը դէմ։

Մելիք Փարսատանեան չէր ուզեր որ մեկնէի, չեմ գիտեր ինչո՛ւ։ Ան գոհ չէր որ այս լերան գլուխը կը մնար եւ պատասխանատուութիւն կը ստանձնէր։ Եւ Մելիք Փարսատանեան կը վախնար, կը կմկմար եւ չէր ուզեր մնալ։

Վահագն, այդ հինաւուրց Փէտային, բարբա–

ռեցաւ եւ ըսաւ անոր․

— Գնա՛, մենք կը մնանք այստեղ եւ կը պաշտպանենք այս դիրքերը, եւ կը նահանջենք միայն այն ատեն, երբ հրաման կը ստանանք։

Այս սրտապնդիչ խօսքերուն վրայ Մելիք Փարսատանեան ոգեւորուեցաւ եւ խոստացաւ մնալ ու կռուիլ թշնամիին դէմ եւ նահանջել այն ատեն, երբ տեղը պաշտպանել այլեւս անկարելի կը լինի։

Մելիք Փարսատանեանին վստահեցայ Աշքալէի ուժերն ալ եւ կարգադրեցի որ սպայ Գրիգոր Ամիրեան ենթարկուի անոր, ի հարկէ միշտ խորհրդակցաբար։ Այս բոլորն հեռախօսով հաղորդեցի Ամիրեանին, աւելցնելով թէ Վահագն Նալպանտեանը պիտի օգնէ Մելիք Փարսատանեանին։

Երեկոյեան զեկուցում տուի Գնդ․ Մորելին եւ բացատրելով Մուրատի հետ իմ հեռախօսային կարճ տեսակցութեան նպատակը, խնդրեցի որ ինծի թոյլ տրուի Կարին մեկնիլ քանի մը օրուան համար։

Ինծ տրուեցաւ այս թոյլտուութիւնը եւ յաջորդ առտու հինգ ձիաւորներով մեկնեցայ Աշքալէ եւ աչքէ անցուցի մեր զինուորները։ Բոլորը ծանօթ մարդիկ էին եւ իրենց ընտանիքներուն պատճառաւ հեռացած էին ինէ, մինակ ձգելով զիս։ Այժմ ամէնքը զղջումի եկած կը թուէին եւ խօսք կուտային իրենց դասալքութեան արատը մաքրել իրենց ճակատներէն։

Սպայ Ամիրեանին քանի մը հրահանգներ տալէ ետք, մեկնեցայ դէպի Գարապըյըգի խաները, որ 12 մղոն հեռաւորութիւն ունէր։ Երկու ժամէն հասանք հոն։

Մուրատ եւ իր ընկերները մենէ կէս ժամ առաջ Գարապըյըգ խաներն հասած էին։ Իմ հանդիպումը

Մուրատին՝ չափազանց սրտառուչ եղաւ։ Համեստութիւնը թոյլ չի տար ինձ նկարագրել այս պարագան։

Մուրատի հետ էր բժիշկ Արշակ Պօղոսեանը, որ կռիւներու ատեն հրացան ի ձեռին խոյացեր էր ընդհարման ամենատաք եւ վտանգաւոր կէտերուն մէջ, իսկ խաղաղ ժամանակ խնամեր էր հիւանդներն ու վիրաւորները։ Բժիշկ Արշակ Պօղոսեան իր ազնիւ եւ լռակեաց բնաւորութեան միացուցած էր կռուողի ընդունակութիւնը եւ ատոր համար սիրելի դարձած էր ամէնուն։ Իրեն հետ էին իր անբաժան զինուորներէն Վարդանն ու Նշանը։ Մուրատի խումբին մէջն էր նաեւ Վարդան Շահպազը։

Կարեւոր կը նկատեմ Մուրատի հետ իմ ունեցած խօսակցութեան որոշ մասերը անցնել այս յուշերուն մէջ, որպէսզի ընթերցողը կարենայ արդար գաղափար կազմել անոնց մասին։ Երբ ճամբայ ինկանք այդ խաներէն դէպի Կարին, սկսայ·

— Մուրա՛տ, ըսէ տեսնենք, ի՞նչ ունիս պատմելու։ Հետ քշենք ձիերնիս, հետ խօսինք։ Պատմէ՛ քու արկածները· ի՞նչ ըրիր սա վերջին երկու երեք ամիսը։

— Բան չեմ կրնար ըսել, Սեպո՛ւհ, որովհետեւ ես ինքս ոչինչ չեմ ըրեր· ահա՛ ասոնք են ըրեր, զիս շրջապատողները։ Անոնք են կռուեր, տանջուեր, վիրաւորուեր եւ մեռեր։ Անոնց կատարած գործերը, քաջագործութիւնները ինծի եւ ինձ նմաններուն կը վերագրուին։ Եթէ ես պատմաբան լինէի, առաջին պատիւը զինուորին կուտայի, որովհետեւ ա՛ն է միաւորը, հիմը, խարիսխը ֆիզիքական ուժին, կորիզը հաւաքական քաջութեան։ Սակայն ի՛նչ կրնանք ընել որանոնց տրուելիք պատիւը՝ կը տրուի

հրամանատարներուն։ Աշխարհի սովորոյթն ու օրէնքն այս է, չենք կրնար զայն մէկ օրէն, մէկ կռուով ջնջել եւ պատմաբաններու նոր կանոններ թելադրել։ Ճշմարիտ է թէ առանց հրամանատարի զինուորը ոչինչ է, սակայն նոյնքան ճշմարիտ է որ հրամանատարն ալ ոչինչ է առանց զինուորի։

— Է՜յ, Մուրա՛տ, փիլիսոփայելու ատեն չէ, դու այն ըսէ, թէ ի՞նչպէս անցաք ճանապարհներէն։ Կռիւներ ունեցա՞ք, շատ զոհեր տուի՞ք արդեօք։

— Կռիւներն անթիւ եղան, նոյնպէս եւ զոհերը։ Ա՜խ, այդ Զիլիկի կիրճը։ Հոն շատ կտրիճներ զոհուեցան եւ մեր գաղթականութեան տառապանքներն անպատմելի եւ աղիտալի եղան։ Շատեր զոհ գնացին ցուրտին եւ սառնամանիքին։ Կիրճին երկու կողմերը գրաւած էին քիւրտերը։ Ահագին կռիւներէ յետոյ միայն կարողացանք ճանապարհ բանալ։ Անպիտան քիւրտերը չար դեւի նման յանկարծ դէմդ կը ցցուէին. անոնք ոչ ցուրտէն կը վախնան եւ ոչ բուքէն։ Այս կիրճին մէջ զոհ տուի իմ սիրելի սուրհանդակս՝ Վահրամ, այն Զմշկածագցի տղան, զոր քանի քանի անգամներ Տէրսիմ ղրկած էի եւ որուն միջոցով հարիւրաւոր հայերու կեանքը փրկուեցաւ։ Ամէն տեսակ դժուարութիւններէ յետոյ, այս պատուական տղան ինկաւ ամարդի Թուրքի կամ քիւրտի մը գնդակէն։ Նմանապէս գնդակահար ինկաւ սպայ Մուրուզովը։ Իր շուրջը գտնուողները կ'ըսեն թէ, դեռ շունչը չփչած, քիւրտերն եկան եւ մերկացուցին զայն իր հագուստներէն եւ լքեցին ձիւնին վրայ։ Եթէ անոր վէրքը մահացու իսկ չըլլար, ցուրտը բաւական էր զայն մահացնելու։

«Մեր ազատումը պարզապէս հրաշք է. չորս կողմէն պաշարուած էինք, ճանապարհի վրայ հար–

իւրաւոր մարդոց եւ ձիերու դիակները կը տարածուէին. հարկադրուած էինք թէ՛ կռուիլ թշնամիին դէմ եւ թէ մաքրել մեր ճամբան այդ դիակներէն, որպէսզի թնդանօթներն ու գաղթականներու սայլերը կարենայինք առաջ վարել: Մեր կացութիւնը շատ դժուարին էր, մանաւանդ որ տեղեկութիւն էինք առեր թէ Թուրքերը Ցամի վրայէն գունդ մը կանոնաւոր զօրք ղրկած էին մեզի դէմ՝ մեր գիծը կտրելու նպատակաւ: Հրամայական էր շուտ անցնիլ դժնդակ եւ աղիտալի կիրճէն, հասնելու համար Կարնոյ շրջանը, ուր կրնայինք ընդունիլ մեծ ճակատամարտը: Վերջապէս բացինք մեր ճամբան եւ անցանք Ջիլիկի կիրճէն:

«Միշտ խորհած եմ, որ ներկայ ուժերով աւելի բան չէնք կրնար ընել: Մեծ ուժերու դէմ կռուելու համար, պէտք են մեծ ուժեր: Երկու երեք ամիս շարունակ սպասեցինք եւ մեր ուժերու ներած չափով կռուեցանք թշնամիին դէմ. այն յոյսն ունէինք թէ օգնական ուժեր պիտի հասնին: Ամիսներն անցան եւ ոչ ոք եկաւ: Խեղճ բժիշկ Պաղտասարեանը ամէն օր ժամերով դասախօսութիւն կը կարդար զինուորներուն, համոզելու համար զանոնք, որ չյուսահատին եւ սպասեն օգնական ուժերու ժամանումին: Բայց ո՞ւր մնացին այդ ուժերը: Չե՛կան: Մենք եկանք, հոս ենք: Երբ վաղը Կարին հասնինք, այդ ապիկար մարդիկն արդեօք պիտի չկարմրի՞ն, երբ տեսնեն մեզ: Իրենց հեռագրած էի, որ եթէ չաճապարեն եւ նոր ուժեր չղրկեն, գիրենք հայրենիքի դաւաճաններ պիտի կոչեմ: Կը կարծէի թէ Անդրանիկն արդէն Կարին եղած կը լինի հազարաւոր զինւորներով եւ կը ճակատի չփացած թշնամիին դէմ, ու կը սկսի հալածել զայն: Ահա կը լսենք թէ ան

տակաւին հոն է, ուր որ էր քանի մը ամիս առաջ։

«Սեպո՛ւհ, ահա կ'ըսեմ քեզ, որ քանի մը օրէն եթէ չստանանք մեծ ուժեր, թշնամին ուղղակի նման կը չոքի Կարնոյ դռներուն առջեւ։ Սա ի՞նչ ողորմելի վիճակ է որ հայերս ստեղծած ենք մեզ համար։ Ի՞նչ բանի համար Զօր. Նազարբէկովը կը սպասէ Թիֆլիսի մէջ, ինչո՞ւ չի շարժիր առաջ։ Ահա այս դանդաղկոտութիւնն է որ պիտի քանդէ մեր տունը։ Թշնամին արդէն կը յառաջանայ մեծ ուժերով եւ կանգ պիտի չառնէ, մինչեւ որ լաւ ջարդ մը չուտէ։ Դժբախտաբար մեր ներկայ ուժերով չենք կրնար անոր տալ այդ հարուածը։

— Մուրա՛տ, ըսէ թէ շատ պահեստներ թողուցի՞ք թշնամիին։

— Կասկած չկայ որ պահեստներ թողուցինք թշնամիին, օրինակ, Ֆամի պահեստները, որոնք ամենամեծ պահեստներն էին եւ անցան թշնամւոյն ձեռքը։ Ֆամը մեր շրջանին չէր պատկաներ, ճանապարհէ դուրս էր։ Մի քանի անգամ զինուորներ ուղարկեցի, փորձելու որ այրեն զանոնք, սակայն չյաջողեցան, կռիւներ ունեցան եւ վերադարձան։ Գալով Երզնկայի եւ Մամախաթունի պահեստներուն, գրեթէ բոլորն ալ ոչնչացուցինք, մանաւանդ Մամախաթունի պահեստները՝ որոնցմէ մինչեւ երէկ տակաւին պայթիւնի ձայներ կը լսուէին։ Այո՛, շատ բան փճացուցինք, սակայն ատոնցմով չենք կրնար կասեցնել թշնամիին յառաջխաղացքը։ Պէտք է խորհինք այս մասին։ Երբ Երզնկայէն հեռացանք, համարեա ամբողջ քաղաքը կ'այրուէր։ Մորելի հետ վճռած էինք չքաշուիլ Երզնկայի շրջանէն, սակայն ի՛նչ ընենք որ նոր ուժեր չհասան մեզի եւ ստիպուած նահանջի ճամբան բռնեցինք։ Եթէ վաղօրօք նա–

հանջելու որոշում տուած լինէինք, մեր ծրագիրը բոլորովին տարբեր կը լինէր:

— Ի՞նչպէս կը կռուէին քու հետ եղած զինուորները:

— Իմ հետ եղած զինուորներն առիւծէ տարբերութիւն չունէին: Մանաւանդ Քեմախցի Մխիթարն ու Գալուստը: Այս երկուքն ալ փորձ եւ մարզուած խմբապետներ են: Մինչեւ Քեմախի ռուսական գրաւումը, անոնք շրջած են լեռները խումբերով եւ շատ շատերը ղրկած են անդիի աշխարհը: Անոնց ղրկածները ժողովուրդ եղած չեն, այլ կանոնաւոր զինւորներ: Հապա սա Ճէպէճի Սարգիսը, Կեսարիոյ այդ առիւծը, տե՛ս, նայէ՛, ի՛նչ համեստ է եւ խոնարհ, սակայն կռուի ընթացքին ամեհի է եւ կատաղի: Պէտք է ըսեմ, թէ բոլորն ալ անձնուէր կըռւողներ են եւ լաւ կռուեցան: Սակայն ի՛նչ օգուտ որ փաստը տխուր է — մենք կը նահանջենք եւ թշնամին կը յառաջանայ:

— Արդեօք մեծ ուժեր ունի՞ թշնամին, խուժա՞ն է որ կուգայ, թէ կանոնաւոր զօրքը:

— Մեր մեծագոյն սխալներէն մին այն կարծիքն եղած է՝ թէ թշնամին խուժանէ բաղկացած է: Այդպիսի բան չկայ: Թուրքը մի ժողովուրդ է, որուն ամէն մէկ տղամարդու երբ զինուորական հագուստ հագցնես եւ զէնք տաս, իսկոյն կանոնաւոր զինուոր կը դառնայ: Մեր դէմ կռուողը կանոնաւոր զօրք է: Անոր թիւը խոշոր չէ, սակայն մեզ պարտութեան մատնելու չափ զօրաւոր է: Թուրք ժողովուրդը աւելի լաւ գիտէ իր սեփական ազատութեան յարգը՝ քան մենք հայերս, որ ամէն օր ազատութեան անունէն կը ճառենք: Եթէ Թուրքը ոեւէ առաւելութիւն չունենայ բաղդատմամբ մեզի, գոնէ Թուրքի զաւակ

Թուրք է. իսկ մենք հազար կտորի վերածուած ենք. «Ես ռուսահայ եմ, դուն Թրքահայ ես, ան պարսկահայ է, միւսը չգիտեմ ինչ է». դարձեալ, «ես հոս չեմ կռուիր ,ես հոն կը կռուիմ, այսինչ տեղը»: Եթէ Երզնկայի ճակատը գտնուող հայ զինուորները չդառնային իրենց տուները եւ կռուէին, հաւատա՛, որ պատկառելի գործ կը տեսնէինք հոն»:

Այսպէս խօսելով կը շարունակէինք մեր ճանապարհը: Երբ Իլիճայի մօտեցանք, մութը կոխեց: Յանկարծ, մթութեան մէջ նշմարեցինք քանի մը հետեւակներ, որոնք մեզ տեսնելով ճամբուն եզերքը փոս մը մտան եւ ուզեցին պահուիլ: Մեր զինուորներէն մին քշեց իր ձին եւ հարցափորձ ըրաւ հայերէն լեզուով, որուն չպատասխանեցին: Մեր զինուորը նոյնը կրկնեց այս անգամ Թուրքերէն եւ պատասխան ստացաւ: Անոնք մեզի բերուեցան եւ ըսին.

— Մենք Իլիճայի փախստականներէն ենք: Երբ հայերն եկան՝ մեզ Թալանեցին եւ կոտորեցին, ճարահատ փախանք լեռները: Հիմա կ'երթանք Գարապըյըրգ խաներու հայ հրամանատարին մօտ:

Մուրատ հարցուց.

— Կարինը աւելի մօտ էր ձեզի, քան այդ խաները: Ինչո՞ւ Կարին չգացիք:

Անոնցմէ մին, որ մինչեւ այն ատեն լուռ էր եւ չէր խօսեր, սկսաւ պատասխանել: Խօսակցութենէն պարզուեցաւ, որ տեղացի մուսուլման չէ, այլ Ատրպէճանցի է, ինչպէս խոստովանեցաւ յետոյ: Երբ ռուսերը գրաւեր էին Խաները, ինք եկեր եւ Իլիճայի մէջ ամուսնացեր էր Թուրք կնոջ մը հետ:

Շատ հետաքրքիր Թուրք մըն էր այս մարդը, եւ կը խօսէր հայերէն, տեղական Թուրքերէն և ռուսերէն: Ամէն պարագայի տակ կասկածելի մէկն էր եւ

իրական լրտես մը, որ Կարինէն Սէյիտովի հրահանգով կ'երթար դէպի Թուրքերը։ Այս բանը յայտնուեցաւ իր համայիլի թուղթէն՝ որուն վրայ Թուրք հրամանատարին ուղղուած տողեր կային եւ կ'ըսէին, թէ «եկողը շատ կարեւոր տեղեկութիւններ պիտի հաղորդէ ձեզի»։

Աւելորդ է ըսել, թէ լրտեսի վայել մահուամբ պատժուեցաւ ան, նոյն տեղը, մեր զինուորներու կողմէն։

Հասանք Իլիճա, ուր կար վաշտ մը զինուոր, առաջին գունդէն։ Անոնք լաւ մը հիւրասիրեցին մեզ այդ գիշեր։

Պէտք է ըսեմ թէ հոս 40–50-ի չափ Թուրք կիներ եւ երեխաներ կային, որոնք իրենց վախէն հեռացեր չէին, քանի մը օր առաջ անցնող հայ գաղթականներու պատճառաւ։ Յետոյ, երբ իմացեր էին, թէ հայ կանոնաւոր զօրքը մտած է Իլիճա, զանազան կողմերէ եկած եւ դարձեալ ապաստանած էին իրենց բնակարանները։

Մեր Գալուստն ու Մխիթարը սկսան ատամ կրճտել անոնց հանդէպ։ Մուրատ խիստ կերպով սաստեց եւ թոյլ չտուաւ որ ոեւէ մէկն անոնց ձեռքն անցնի։ Նոյնպէս պատուիրեց զինուորներուն եւ հրամանատարին, որ պահեն զանոնք, մինչեւ Կարինէն նոր հրահանգ ստացուի։ Մուրատի այս ընթացքը տղաներուն հաճոյ չթուեցաւ, որոնք արեան դէմ արիւն կը պահանջէին։ Մուրատ համոզեց զանոնք, ըսելով․

— Եթէ մենք ալ Թուրքերու նման վարուինք, այն ատեն ի՛նչ կը լինի տարբերութիւնը այդ վայրենի ցեղին եւ մեր միջեւ։ Ապագայ պատմաբանը ի՛նչ պիտի ըսէ։

Անաչառօրէն պէտք է ըսեմ, որ Մուրատի այս խօսքերը գայլի աւետարանի տպաւորութիւն կը թողէին։

Առաւօտուն երբ ելանք, յիշեալ 40–50 կանայք եւ երեխաներ չկային, աներեւութացեր էին։ Մեզ համար ամէն ինչ պարզուեցաւ, բայց ի՛նչ կրնայինք ընել, երբ այդ ցեղը մեր միլիոն մը հայրենակիցները մորթոտած էր ամենավայրագ եղանակաւ մը։ Մեզի ընկերացող բոլոր գլխաւորները կորսնցուցեր էին իրենց ծնողները եւ ազգականները եւ աշխարհի վրայ մէս մինակ կ՚ապրէին։ Գիտէինք, թէ անոնց ըրածը դաժանութիւն է, սակայն ի վիճակի չէինք զանոնք արգիլելու եւ ոչ ալ ուժ ունէինք պատժելու։ Ակամայ կը լռէինք։

Իլիճայէն մեկնեցանք դէպի Էրզրում։ Ճամբան երկու կողմերը մարդոց դիակները կը փռուէին։ Հայե՞ր էին թէ Թուրքեր, յայտնի չէր։ Ոմանք կ՚ըսէին թէ Թուրքեր են, գաղթականներու ձեռքով սպանուած, ուրիշներ կ՚ըսէին թէ Երզնկայի ցըրտահար հայ գաղթականներու դիակներն են։

Հաւանականութիւնն այն էր որ առաջիններէն էին այդ դիակները։ Կը թուէր որ հայ գաղթականութեանց կարաւանները քարուքանդ ըրեր էին հանդիպած գիւղերը, եւեւ թողելով աւերակներու կոյտեր միայն։

Այսօրինակ տխուր եւ մռայլ պատկերներ յաճախ կը պատահէին մեր ճանապարհին երկայնքը, ուստի աւելորդ ու անպատշաճ կը նկատեմ երկարօրէն կանգ առնել եւ զանոնք նկարագրելու ջանալ։

Կէսօրի ատեն Կարին հասանք եւ ուղղակի գացինք Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէի գրասենեակը, ուր սեղան եւ ընդունելութիւն պատրաստուած

էր մեզի։ Մուրատի, Վարդան Շահպազի, բժ. Արշակի հետ վեր բարձրացանք։ Հազիւ քանի մը րոպէ նստած էինք, ահա ստիպողաբար հեռախօսին գլուխը կանչեցին զիս։ Բռնակապանէն էր եւ կը խօսէր Վահագն։

— Ահա կը մեկնինք Աշքալէ, լքելով Բռնակապանը։

— Ինչո՞ւ. միթէ՞ թշնամին մեծ ուժերով կը յառաջանայ, որ այդպէս աճապարանքով կը թողուի Բռնակապանը։

— Ո՛չ մի թշնամի չկայ, բայց Մելիք Փարսատանեանը եւ իր հետի սպան չեն ուզեր մնալ, վախնալով որ յանկարծ թշնամի ծուղակի մը մէջ կը բռնուին։

— Անմիջապէս հեռախօսի մօտ կանչեցէք անոնցմէ մէկը։

— Անոնք մի մղոն արդէն հեռացած են այստեղէն իրենց զինուորներով։

— Իմ հետ եղած զինուորներու պետ Յակո՛բը կանչեցէք։

— Ա՛ն ալ մեկնեցաւ եւ ո՛չ ոք կայ։ Ես մինա՛կ եմ։

— Ամօ՛թ, ամօ՛թ. մի՞թէ այդքան վախ կը լինի։ Չէ՞ որ ինձ խոստացան մնալ հոդ, մինչեւ վերադառնայի կամ թշնամին ուժեղ յարձակում մը գործէր։ Երբ կացութիւնը այդ է, գոնէ այրեցէք պահեստները։

— Այդ մասին հոգ մի ընէք. արդէն այրուած են։ Միայն մնացեր է այս շէնքը, որուն կրակը ես պիտի տամ՝ հեռանալէս առաջ։

(ՎԵՐՋ Ա. ՀԱՏՈՐԻՆ)